

Филология және әлем тілдері факультеті

Жамбыл Жабаеттың 170 жылдық мерейтойына арналған
«ЖАМБЫЛ АҚЫНДЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ
ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 25 ақпан, 2016 жыл

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті филология факультетінің
Ғылыми кеңесі мен Редакциялық-баспа кеңесі
шешімімен ұсынылған
(№ хаттама)*

Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор
Өмірхан Әбдиманұлы

Құрастырушылар:
Темірболат А., Есімова Ж.,
Солтанаева Е., Какимова А.

Жамбыл Жабаевтың 170 жылдық мерейтойына арналған «Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтанудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 25 ақпан, 2016 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – б.
ISBN 978-601-04-1898-1

Жинаққа Қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл Жабаевтың 170 жылдық мерейтойына арналған «Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтанудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енгізіліп отыр.

Ғылыми жинақ әдебиеттанушы ғалымдарға, университеттер мен педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарына, докторанттарына, жамбылтанушы ғалымдарға арналған.

АЛҒЫ СӨЗ

Ардақты зиялы қауым, алыс-жақын шет елден келген қадірлі қонақтар, ұстаздар мен студенттер! Бүгін біздің эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде өте бір ізгілікті іс-шаралар жүзеге асырылып жатыр. Олар: ұлтымыздың ұлы ақыны Жамбыл Жабаевтың туғанына 170 жыл толуына арналған «Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтанудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция, осы конференция аясында Жамбыл атындағы Қазақ фольклоры мен әдебиетін зерттеу орталығы ашылып, эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылған Жамбыл Жабаев таңдамалы шығармаларының 2 томдығының тұсаукесер рәсімі өткізілмек.

Туа біткен дарын Жамбыл талантын танытар талап жолында қазақтың ұлы ақыны Сүйінбайдың батасын алып, «Сенің өлеңдерің ақиқат пен әділдікті айтатын болсын» деген ұстаз аманатына адал болып, «Менің пірім Сүйінбай!» деп өмір бойы ардақтап өтіпті.

XIX ғасырдың екінші жартысы басталар тұста дүниеге келген ұлы жырау қос ғасырдың тоғысында шығармашылық алымы асқақтап, екі түрлі қоғамдық құрылыс кезінде де ақындық құдіретін таныта білді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қоғамдық өзгерістер көшінде өз шығармашылығына арқау еткен ескі мен жаңаның шындығынан ой түйіп, оны көркемдік шыншылдықпен жырлады. Ежелден тамыр тартқан жыраулық дәстүрді жалғастыра отырып, қазақ ақындық өнерін жаңашылдықпен дамытты. Сөйтіп, «XX ғасырдың Гомері» атанып, жаңа дәуірдің жыр алыбына айналды.

Жамбылдың кеңестік кезеңге дейінгі шығармашылығы ел тарихымен тығыз байланысты. Көңілі сара, ойы дара ақын патшалық Ресейдің отаршылығындағы ел жайының ащы шындығын жасқанбай айта алды. Отаршылдық құрсауында езілген елді асыл сөздің нәрімен рухтандырып, ел мерейін арттырып отырды. Әсіресе, 1916 жылғы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысы басталған күресті күндердің «қилы заманында» ол өз халқымен бірге болып, соның мұңын мұндап, жырын жырлады. Осы жылдары шыққан «Зілді бұйрық», «Патша әмірі тарылды», «Халық кегі», т.б. өлеңдерінде халық қасіретін айқын түсінген ақын патша саясатын ашықтан-ашық әшкерелеп, ел-жұртын азаттық күреске шақырды.

Ұлы Жамбыл әдеби мұрасындағы айтыс өнерінің алар орны айрықша. Ол – қазақ айтыс өнерін асқаралы биікке көтерген, аса ірі айтыс ақыны. Жамбылдың Құлмамбет (1897), Досмағанбет (1907), Сарбас (1895), Бөлтірік (1890) сынды ақындармен айтысының әлеуметтік мазмұны бай, танымы терең, тілі көркем, ойы кемел. Жамбыл жыр-дастандары негізінен елін сүйген ерлер Өтеген, Сұраншы, Саурық батырлар ерлігін жырлауға арналған. Жамбыл ұлтының ел бастаған көсемдерін, қол бастаған ерлерін жырлағанда елдік пен ерлікті қос қабат ала отырып, «Мәңгілік Елдікті» аңсаған халық арманын жеткізеді. Жыр-дастандарында қашанда туған жері мен туған еліне деген сүйіспеншілікті алға шығарып отырды.

Ұлы ақын жыр қазынасы қазақ елі ғана емес, кеңестік кезеңде Одақ жұртшылығының ортақ мұрасына айналды. 1937 жылдың желтоқсанында грузин халқының ұлы ақыны Шота Руставелидің туғанына 750 жыл толуына арналған мерекеге қазақстандықтарды Жамбыл бастап барды. Сонда «Шота Руставелиге», «Кавказға сәлем» өлеңдері туды. Сонымен қатар «Пушкинге», «Сүлейман Стальскийге», «Ғасем Лахутиге», «Тарас Шевченкоға» т.б. өлеңдері жыр дүлділі Жамбылды сантүрлі ұлт өкілдерінің сүйікті ақынына айналдырды.

Кешегі екінші дүниежүзілік соғыстың Отаншылдық рух қажет болғанда жарыққа шыққан бір ғана «Ленинградтық өренім» өлеңінің ерлік пен өрлікті асқақтатқан көркемдік қуаты ерекше болды. Осы өлең арқылы асыл сөздің абызы оқ пен оттың өтінде жүрген Ленинград қаласын қорғаушылардың жігерін жаныды, рухын оятты, жанды жырдың әр сөзі қала тұрғындарының жүрегінде жатталып жатты. Құдіретті өлең жолдарын Ленинградтықтардың бүгінгі Санкт-Петербургтік ұрпақтары да біледі деп сеніммен айта аламыз. Себебі кеңестік кезеңде Жамбылдың бұл өлеңін одақтас республикалардағы «тілі бөлек – тілегі бір» барлық ұлт өкілдерінің балалары орыс тілі арқылы жаттап өсті.

Егеменді ел атанған тұста ақынның туғанына жүз елу жыл толуын ЮНЕСКО ұйғарымымен бүкіл әлем мерейлі мерекеге айналдырды. Биыл, міне, ақындық өнегесі ұрпаққа үлгі ұлы жыраудың 170 жылдығы айшықты аталып өтіп жатыр.

Қазақ білімі мен ғылымның қасиетті қара шаңырағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінде сонау алғашқы құрылған күнінен бергі уақыттан Жамбыл Жабаев шығармашылығы әдебиет тарихы бойынша да, жеке пән ретінде де оқытылып келеді. Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтану өзекті мәселелері ҚазҰУ әдебиетші ғалымдарының назарынан ешқашан тыс қалған емес. Академик-жазушы Мұхтар Әуезовтен басталған бұл дәстүр кешегі Ханғали Сүйіншәлиев, Сұлтанғали Садырбаев, Алма Қыраубаева еңбектерінен жалғасын тапты. Бүгінде Жанғара Дәдебаев, Мүбәрак Үмбетаев, Анарбай Бұлдыбай т.б. ғалымдар ізгі ізденістерді одан әрі дамытып келеді.

Иә, Жамбыл поэзиясы – ұрпақтың мәңгілік мұрасы. Өйткені, Жамбыл жырлары елін сүйген ұлы жүректен туған шынайы туындылар. Халықтың рухани өмірінен мәңгілік орын алған ұлы ақынды дәріптеу, оның жақсылығының шарапатын насихаттау, жастарға үлгі ету біздің парызымыз.

Ендеше, Құрметті қауым, «Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтанудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияны ашық деп жариялауға рұқсат етіңіздер! Осынау Халықаралық конференция барысында Ұлы Дала Жыршысының ақындық мұрасын зерттеу мен оқытудың бағыт-бағдары белгіленіп, жамбылтанудың қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелері айқындалады деген сенім білдіремін.

Жұмыстарыңызға сәттілік тілеймін!

Әбсаттар қажы ДЕРБІСӘЛІ,
Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының директоры,
ҚР Жоғары мектеп ҒА-ның академигі,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ПОЭЗИЯСЫ ЖАЙЛЫ ҮЗІК ОЙ

Жамбыл туралы сөз қозғағанда, әдетте оның Кеңес өкіметі жайлы өлеңдері ойға оралады. Бірақ ақынның жырлары, дастандары, хикая, айтыстарына үңілер болсақ, кеменгер өнерінен шығыс ақындарына тән дәстүрді байқауға болады.

Есейіп, сөз өнерін қууға ниет ете бастаған бала Жамбыл хикая, дастандар жазуға бел буады. Хикая, дастан жазуының өзі шығыс әдебиетімен таныстығын көрсетеді. Жамбыл ақындық суырып салмалық өнеріне қоса, «Көрғұлы», «Шаһмардан» сияқты жыр-дастандарды апталап-айлап жырлап, ақындық жыраулық өнерін соны қырымен таныта бастайды. Ол шығыс сюжеттері желісінде өрбіген жырларды, соның ішінде «Мың бір түнді» айрықша жырлаған. Бірақ, Жамбыл жырлаған нұсқа сақталмаған. Әйтсе де оның «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» сияқты эпикалық туындылары парсының атақты ақыны Ә.Фирдаусидің «Шахнама» дастанымен үндеседі. Тамаша эпикалық шығармалар жазған Жамбылдың әлем әдебиетіндегі зор маңызға ие туындылармен, соның ішінде «Шахнамамен» таныс болмауы мүмкін емес. Белгілі Сыр сүлейі Тұрмағамбет Ізтілеуұлы «Шахнаманы» қазақша аударар алдында Жамбылды арнайы іздеп барып, біраз күн жыр алыбынан ақыл-кеңес алған екен. Сөйтіп Т.Ізтілеуұлының «Шахнаманы» қазақша тамаша жырлауына Жамбылдың да қосқан үлесі зор болса керек.

«Шахнаманың» алты томын парсы тілінен орыс тіліне аударған тәжік ақыны Бану Лахути Жамбылды көргенін, тыңдағанын «Шахнаманың» орысша аудармасының екінші томында жазған. Бану-Лахути атақты парсы-тәжік шайыры, Жамбылға жыр арнаған Әбілқасым Лахутидің зайыбы. Оның айтуынша, Жамбыл әсіресе, «Шахнаманы» ұзақ таңға дейін жырлаған. Рүстем батыр жырын Бану-Лахути елітіп, бар ынтасымен тыңдаған екен. Өкінішке орай, осы Жамбыл жырлаған нұсқа әлі күнге дейін қолға түскен жоқ. Егер жамбылтанушылар жабыла іздеп, Жамбыл жырлап кеткен «Шахнаманы», тіпті болмаса ол жырдың «Рүстем батырға» қатысты бөлімін тапса, нұр үстіне нұр

болар еді. Осы ретте бұл тақырыпты белгілі шығыстанушы ғалым, профессор Өтеген Күмісбаевтың қаузағандығын айта кеткен жөн.

Ақын-шайырлар араб, парсы елдерінің мұраларымен бірге Орта Азия, Ресей қалаларының баспаханаларында басылған прозалық қисса-ертегі, аңыз-хикаяларды парсы-араб, шағатай тілдерінен өлеңмен аударып, халық арасына таратқан. Бұл үрдістен суырып салма дәстүрдің айтулы саңлақтары да сырт қалмаған. Майлықожа, Құлмамбет, Нұрпейіс, т.б. халық ақындарымен қатарласа, Жамбылда шығыстық сюжеттерді жарыса жырлап, халық құрметіне бөленген.

Жамбыл Шығыстың және Батыстың кез келген ақынынан кем түспейтін дүлдүл ақын. Жамбыл саңлақ қашанда жалынды жыр айтқан. Жамбыл Майлықожаны, Абайдың шығыс шайырларын пір тұтқаны секілді жоғары қойғаны мына өлеңінен байқалады:

*Қаздай қалқып ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет.
Орын берді қасынан
Майлықожа құлынишақ
Пірім еді бас ұрған – дейді.*

Жамбыл отызға толған шағында Алматы, Талдықорған, Ақмешіт, Шымкент өлкесін аралап, атақты ақындармен кездесіп, білім көкжиегін ашып, ауыз әдебиетінің інжу-маржанына әбден қанығады. Сол сапарында Өзбекстан, Қырғызстан жерін шарлап, біраз сөз тарландарымен тоғысады. «Шаһнаманы», «Манасты», «Тотының тоқсан тарауын» сол жолы тыңдап, үйреніп, өзінше жырлайды.

Поэзия әлемінде шығыс шайыры Омар Хаям мен жыр алыбы Жамбылдың есімі қатар тұрады. Жамбыл мен Омар Хаям – мәңгі өлмес қос есім. Жырлары алуан ойларға апаратын Омар Хаям һәм Жамбыл – жыр күдіретінің қуатты сөздерін айта білді.

*Жас та өтер, бірте-бірте кәрі де өтер,
Баянсыз бұл жалғанның бәрі бекер,
Жаһанда мәңгі жасар жан жоқ, сірә,
Кетеміз, кетті келер, тағы кетер –*

деген сонау Х ғасырдағы Омар Хаямның ойы ХХ ғасырдағы Жамбыл ойымен үндеседі. Қос алыптың жырлары Памир мен Алатау шыңдарын көз алдына әкеледі.

Ұлылар бір-біріне иықтасып үндеседі, сондықтан да олар қай ғасырда ұлы болып қала берді. Дүниенің ескі, жаңа заманында жаратылған екі алып ой аспанын, заңғарын бірін-бірі қайталамай бірге көтеріп тұрғандай.

*Қайдан келдік және қайда барамыз,
Тірлік мәнін қайдан біліп аламыз.
Аппақ жандар көк дөңгелек астында,
Күлге айналды, түтіні жоқ, қараңыз?
(Омар Хаям)*

1936 жылы Жамбыл орден алғанда, Тәжікстан шайыры Әбілқасым Лахути көтеріңкі шабытпен жазылған құттықтау өлеңін Жамбылға жолдайды. Бұл өлең ақынның бірнеше жинақтарында бар.

*Шарықтап арасында бақытты гүл,
Ән шырқа еркіндетіп азат бұлбұл!
Құшақтап күміс күнді тәтті дауыс,
Аймалап жердің бетін төгілсін жыр.
Естісін әлем тегіс туган бақшаң,
Құлтырып күннен күнге төккелі тұр.
Жемістің салмағынан басын иген –
Бұлақты, қызыл гүлді сайраған тіл.
Шынарға айт: емін-еркін ассын биік,
Қызғалдақ оған да айт, – жайнатсын гүл.
Тыңдайды сен сөйлесең құлақ салып,
Күй-күйлер басқа бақта тұрған бұлбұл,
Ынтығып өлеңіңді сағынады.*

Қазақтың бұлбұл құсы – Жамбыл деп, Лахути Жамбылға жалынды жыр арнайды. Бұл он сегіз жолдан тұратын ғазал формасымен жазылған арнау өлең. Жамбылға жылы әсерін тигізіп, қазақ ақыны Памир тауларымен тілдескендей болып «Ғасем Лахутиға» деп аталатын жауап өлеңін жазады. Лахути парсы тілінде жырласа, Жамбыл қазақ тілінде толғайды. Ақындардың бір-біріне өлеңмен хат жолдауы бұрынғы, соңғы әдебиетте кездесіп жүрген көріністердің бірі, кейде шайырлардың хат-өлең арқылы өзара айтысып кететіндері бар. Ондай жазбаша айтыстың түрі кейде айға, кейде жылдарға созылып кетуі мүмкін. Араб әдебиетінің арғы ескі тарихында бір-бірімен елу жыл айтысып өткен үш ақын болған. Ал, Лахути мен Жамбыл арасындағы өлең жарысы екі тілде, әрі қазақ пен тәжік ақыны арасында орын алған ерекше құбылыс. Екеуі екі елдің белді ақындары. Парсы ақындарынан медет сұраған Абай үлгісі Жамбылда да кездеседі.

*Бақытты ел бас қосқанын етіп өлең,
Лахути, парсыша сен жаздың сәлем.
Елжіреп дауысыңа шын жүрегім
Қазақша мен де саған жауап берем.
... Сорғалай, көтер даусың, әндет әсем,
Ұрпағы Фердаусидың ақын Ғасем.
Шынардың астын құған бұлақтай боп,
Сылдырлар бізбен бірге миллион шешен.*

*... Лахути сал көзіңді, жайнады бақ,
Ол бақта жайқалып тұр гүл, қызғалдақ.
Жұпар иіс бой балқытып, ойды тербеп.
Күміс шық жалтырайды маржандай-ақ.
Көк жиек көлді ұялтып еркелейді,
Меруеттей ашық аспан тұр жарқырап.
Иранның жібегіндей жегі майда,*

Тотыдай нәзік үнмен тұрған шырқап, – деп Жамбыл атамыз жыр шумақтарын көсілтеді. Туысы басқа тілегі бір, түрі басқа жүрегі бір, тілі басқа білегі бір деген берік ойды қазақ ақыны белдеуге қаққан қазақтай бекем бекітіп алады. Жыр Гомері Жамбыл атаның Шығыс әдебиетін қастерлей, жақын тұта білгендігін осы «Ғасем Лахутиға» арнаудың бір тұсында байқата кетеді. Оны мынадай жолдардан анық аңғаруға болады:

*Ғазалы парсы елінің, қазақ жыры,
Қосылып толтырады бірін-бірі.
Мадақтап ел ағасын жұрт данасын,
Шырқаған азат елдің шығады үні – дейді.*

Бұл өлең жолдарында шығыс поэзиясындағы – ғазалды Жамбыл ақын орынды қолданып, Лахути ғазалына ғазалмен жауап беріп отыр. Бұл да шынайы шеберліктің тегеурін тапқырлықтың санатына жатады. Табан астында тап-таза мөлдір ғазалды тастап жіберу Жамбыл сынды жүйрік, желаяқ жыр палуанының қолынан ғана келетін шаруа. Лахутидың ұлы ұстазы әлемге әйгілі «Шахнаманы» жазып қалдырған Фирдауси есімін де Жамбыл жай атап өтпесе керек. Ұрпақ, замана, адамзат, өнер жалғасын мезгеп айтады.

Роман Роллан айтқандай, «Қазақ даласының жүрегі – Жамбыл» жыры Батыс пен Шығысты түгел шарлап жеткен қазақ халқының қадірлі сәлеміндей естіледі.

Жамбыл сөзін Азия, Африка елдерінің көптеген ұлттарына да арнаған. Фирдоуси, Шота Руставели, Тараз Шевченко, Тұрсынзада, Әбілқасым Лахути аттары Алатау алыбының кең құшағына еркін сиып кететін «Мың бір түнді», «Көрұғлыны», «Манасты» бірнеше күн мен түн жырлаған Жамбыл үшін Батыс, Шығыс поэзиясының саңлақтары қымбат, рухани қазынасындай саналатын.

Ақынның «Ақындарға арнау» деген толғауында «бәйіт» деген сөз кездеседі. Бәйіт-қос тармақты өлең шумағы, шатыр деген араб сөзінен шығады. Ғазал, дастан, мухаммас көбінесе бәйіт формасымен жазылады. Бәйітте біткен ой бар. Түркі тілдес халықтар поэзиясында, сондай-ақ парсы, араб поэзиясында кейде ұйқассыз келе беретін қос жолды өлең. Бәйіттен ғазал, қасида, мәснәуи, рубаи келіп шығады. Түркі тілдес халықтар поэзиясында төрт жолды болып келетін Низами (XII ғ.) Науаи (XV ғ.), дастанары бәйіт формасында жазылған. Жамбыл осы бәйіт сөзін орнымен қолданып, оның

мағынасын жырға, аңызға балайды. Ақын «Өтеген батыр» дастанын хикая деп бастайды. Хикая, қисса, хикаят, хамса терминдері де Шығыс поэзиясының қазақтың ауызша, кейін жазба әдебиетіне ауысып, орнығып кеткен. «Құраннан аят айтайын», «Шариғат сөзі түйінді» дегенді Жамбыл жайдан жай айта салмаса керек.

«Құран» ұлы, қасиетті кітаптардың бірі. Қасиетті Құранға еліктеп тоғыз өлең жазған Пушкин мұбарак Құранға ғашықпын деген екен. Ал, «аят» сөзіне келер болсақ, ол араб сөзі. Үш мағынасы бар. Керемет ғажайып сиқыр, белгі және «Құран» сүрелерінің бір бөлігі не шумағы, ритмикалық бірлігі. Еуропа және орыс Шығыстану ғылымында «Аят» терминін өлең деп біледі. Аяттан сүрелер, ал сүрелерден тараулар құралады.

Қорыта айтқанда, жыр алыбы Жамбылдың Шығыс рухани дүниесіне қатысты өлеңдері де болуы әбден мүмкін. Шығысқа үрке қараған Кеңестік жүйе мұндай тақырыптағы шығармаларды тұншықтырып, жарыққа шығармағаны белгілі. Сан сиқырға толы ақын әлемінің Шығысқа қатысты тұстары бір жүйеге келіп, тың зерттеулерді қажет етеді.

Төлеген ҚОЖАМҚҰЛОВ,
ҰҒА академигі,
«Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым
және техника қайраткері»,
физика-математика ғылымдарының
докторы, профессор,
ҚР Мемлекеттік сыйлықтың Лауреаты

СҮЙІНБАЙ – ЖАМБЫЛ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Ел басы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның» екінші аты «Ұлы Дала елі» деп, бүкіл дүние жүзіне жария етті. Ел – Ұлы тұлғаларымен Ұлы. Солардың бірегейі – ХХ-шы ғасырдың Гомері атанған, «Жамбыл – менің жай атым, Халық – менің шын атым!», деп жырлаған, жыр алыбы Жамбыл Жабаев.

Сол Жакең балдырған кезінде батасын алған, бала Жамбыл, дана Жамбыл, былтыр 200 жылдық мерей тойы мемлекетімізде кеңінен аталып өткен ақиық ақын Сүйінбай Аронұлын пір тұтып, рухани ұстазы санап: «Ақындардың ақыны, Айдын көлдей ақылы» деп жырлап, солай таныған.

Кемел ойдың кемеңгері Сүйінбай арнасы этномәдени және елтаным тұрғысынан терең тамыр тартып жатқан ерекше құбылыс екені ақиқат.

Сәбит Мұқанов: «Сүйінбай – суреткер әрі философ ақын» десе, «Жамбыл – 100 жасаған адам, соның 85 жылы ақындықпен өтті. Ол әлеуметтік және жеке өміріндегі сөзінің көбін өлеңмен сөйлеген кісі», – деген. Сүйекең Жамбыл «өлең сөздің» қас шеберлері. Олар – өлеңнің әр әріпін алтынмен сомдап, тағалап, сөзге жан салып, қанат бітірген ақындар. «Өлең сөз» бұлар үшін, ойын жеткізер (тасымалдайтын) «құрал сайман» ретінде болған. Олар – өз ойын жалаң сөзбен емес, «өлең сөз» бен жеткізген ойшылдар. Өлең сөз олардың көмекейінің желдей есіп, судай сарқырап, ағыл тегіл, өзінен өзі құйылып төгіліп жатты. Бізге жеткені кейбір тамшылары ғана. Ол заманда оларды толыққанды жинап алудың ешбір мүмкіндіктері болмады. Кейбіреулері ғана ел аузында сақталып, бүгінгі күнге жетті.

Сүйінбай-Жамбыл – қоғамдық сана сезімнің өркендеуіне, дамуына зор ықпал еткен Ұлы Тұлғалар!

Айталық, Сүйінбай Аронұлын «Қазақ қоғамы құрылымының Менделеевы!» деуге, әбден болады.

Қатағанмен айтысында, Сүйекең, Қазақтың 92 руының әр қайсысын жеке жеке талдап, Менделеевтың атомдар кестесі секілді әр қайсысына өзіне тән ерекше сипаттама беріп, өз ұясына қондырған. Сол кезде Сүйінбай небәрі 33 жаста ғана екен!

Ел, халық, ру-ру болып бытырамай, бастарын қосса ғана жау ала-алмайтын бекет болып, ұлан қайыр күшке айналатынын жырлаған. Бүкіл Әлемдегі барлық заттар – атомдар мен молекулалардың, тағы басқа да супстансиялардың бірігуінің нәтижесі. Бүгін оны бәріміз де білеміз. Мысалға, екі

сутегі атомы, бір оттегімен қосылып, тіршіліктің нәрі – «Су» ды түзеді. Сусыз өмір жоқ. Ал, атом, атом ядросы ыдырай бастаса, жойқын жарылыстар пайда болып, әлемнің астан-кестеңі шығады. Өмір үзіледі, дүние күл талқан болады. Қоғамда да солай. Сүйекең ел бірлігін жырлаған. Сол секілді Жакеңнің: «Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт. Ел бірлігін сақтаған татулықты айт», деген өлең жолдары өсиетке айналды.

Бүткіл дүниеге танымал, ғұлама орыс ғалымы Дмитрий Иванович Менделеевте сол ғасырда өмір сүрген. Сүйекеңнен 19 жас кішілігі бар. Ол өзінің атақты химиялық элементтер кестесін 1869 – 1871 жылдар аралығында құрастырған деп есептеледі. Сол кезде оның жасы шамамен 35–37лерде екен. Мен бұны не үшін келтіріп отырмын. Бұл факт олардың (қазақ, орыс даналарының) ой жүйелерінің деңгейлес, дүниетанымдарының сабақтас екенінің айғағы сипаттас. Алайда, Сүйінбай Аронұлы қазақ рулары туралы өз тұжырымын «Ұлы химиктің» атомдар кестесінен 20 жыл бұрын жасаған. Және адам қоғамы, жай ғана, қарапайым атомдар жиынтығы емес қой. «Сүйінбай мен Қатағанның айтысы» 1937 жылы Жамбылдың өз аузынан, араб әрпімен жазылып алынған қолжазба, 98 – беттен, немесе 4472 – тармақтан тұрады екен. Бішкектің ғылыми архивінде сақталған. Әрине бұл негізіне қанша жақындағанмен, толық түп нұсқа бола алмайтыны ақиқат. Дегенмен, Жамбыл бабамыздың көптеген жылдар жадында сақталған, кейін өзі жаздырған бұл әдеби мұраның тарихи маңызы өте зор.

Сүйінбай – жастайынан өмірінің соңына дейін, ақтық демі біткенше туған елінің бостандығы мен тәуелсіздігі, тағдыры мен болашағы үшін жан аямай күрескен Қоғам қайраткері.

Жакең:

«Дос жаранға, кемтарға қайырлы бол делінген,

Қылған қайыр болмаса, не әкетесің өмірден.

Даулетіңнен не пайда, таусылмастай көрінген,

Жалғыз мұраң сол болар, қол қайырың берілген.

Барлық дүние бірде, көмілмейді кебінмен», – дейді. Сөйтіп, халықты имандылыққа баулайды.

«Тектіден текті туады, тектілік тұқым қуады, біріне болмаса, біріне жұғады». Халықтың мүмкіншілігіне шек қоюға болмайды. Қазір нағыз «талапты ерге нұр жауар» заман туып тұр. Әлі талай Сүйінбай, Жамбылдардың ізбасарлары болатынына күмәнім жоқ. Өркениетті 30 елдің қатарына кіріп, «Мәңгілік Ел» болуымыздың кепілі де осында.

Адам, қоғам өркениеттің әр деңгейіне біртіндеп, сатылап көтерілуде. Бұл дамудың өз заңдылықтары бар. Кезінде дүниенің кіндігі жер планетасы, Ай да, Күн де, Жұлдыздар да барлық аспан денелері жерді айналып қозғалады деп есептелінді. Бүкіл адамзат осылай деп ойлады, солай өмір сүрді. Қазір ол күлкілі көрінеді. Кейіннен жер күнді айнала қозғалатыны, ал Күн системасы галактикада қозғалатыны белгілі болды. Галактикада миллиардтаған жұлдыздар бар екені, әлемде сансыз галактикалар бар, олардың бәрі қозғалыста екені бүгін жас балаға да аян. Жамбыл бір өлеңінде «Жанған күндей дер едім, күндіз барда түнде жоқ. Жанған жұлдыз дер едім, түнде барда күндіз жоқ. Темірқазық дер едім, тек тұрғаны болмаса, онда тіл де, үнде жоқ» дейді. Не деген кемеңгерлік. Сонда Жакең, сол кездің өзінде, жер өзін-өзі темірқазық арқылы өтетін ойша ось арқылы айнала қозғалатынын қалай білген. Бұл Жакеңнің дүниетанымының биіктігінің бірден бір көрінісі. Тіпті, қазіргі заманның өзінде, бұл құбылысты, басқаларды былай қойғанда, әрбір маман физиктер біле береді деп айта алмаймын. Қарапайым көзге бұл құбылыс, түнде, аспанды күн батқаннан таң атқанға дейін бақыласаңыз, жер орнында тұрып, барлық аспан денелері түнімен темірқазықты айнала әртүлі радиустағы дугалар сызуымен көрінеді.

Білімнің өзінің тергенің, ақылың алланың бергені деп жатады. Бабаларымызда алланың бергені де, терген-көргені де ұшан қайыр, телегей теңіз.

1936 жылы Мәскеудің төрінде Жамбыл:

«Тоқсанға келген жасым бар,

Көпті көрген басым бар,

Аман жеттім бұл күнге,

Ойды қырды аралап,

Серік қылып өмірге,

Домбырамды өңгеріп,

Өзімі өзім дем беріп,

Немерем мен шөберем аталап маған ергенше ...» – деп, ары қарай шұбыртып кете береді. Бұл жерде Жакең «Өзіме өзім дем беріп» десе, пайғамбар Абай:

«Сенбе жұртқа тұрсада қанша мақтап,

Дуре етеді ішіне құлық сақтап.

Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,

Еңбегіңмен ақылың екі жақтап» демей ме?!

Керемет үндестік. Сабактас дүниетаным. Жастары қатарлас, заманы бір.

Сол заманда, қазақ даласында өмір сүрген Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин сонау 1879 жылы басылған белгілі «Қазақ хрестоматикасы» оқу құралында: «Қазақ халқы азбаған, табиғаты таза халық. Оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия алмайды: ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр», деп сол заманда-ақ айтқан. Қазір де солай!

Менің айтпағымның түйіні: Біз, Сүйекен, Жамбылдарды «айтыс ақыны» деп, біржақты ғана танып келдік. Ал «айтыс» олардың бір қыры ғана. «Айтыс өнерін» олар халыққа өз ойын жеткізетін, сөз саптайтын «Трибуна» ретінде пайдаланды. Олардың, олар секілді асылдарымыздың көтерген, жыр еткен құндылықтарын зерттеп, дүниетанымдарын қарастыратын уақыт жетті.

P.S. Бір қызығы, заманымыздың заңғар ғалым-физигі, Нобель сыйлығының Лауреаты, Марри Гелл-Ман, қазір өзі ашқан «кварк-глюон» деген табиғаттағы фундаменталь бөлшектердің арасындағы қарым қатынастарының ұқсастығынан, әр-алуан әлем тілдерінің арасындағы сәйкестікті іздеумен қосымша шұғылданып жүр.

Жұмабай ШАШТАЙҰЛЫ,
жазушы

ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ ЗАМАН

Жамбыл – ұлттық ділімізден ажыратып қарауға келмейтін, қазақ халқының тағдыр-талайына ғана тән бірегей құбылыс.

Жамбыл – орта ғасыр инквизициясының эзезіл іздегіш ымырасыз танымының ауылынан алыс қонбаған большевиктік ілімнің тікелей құрбаны.

«Жамбыл туралы жазу қиын» деп еді әдебиетші ғалым. «Өмірінің қайшылығы жөнінен Жамбыл қазақ ақындарының ішінде аса күрделі тұлға», – дейді мінез-құлқы мен әрекеті арқылы ортаға сиымсыз саналатын, талғам-танымы өзгешелеу қалыптасқан ақындардың бірі. Бастапқы сөз төркінінен аңдайтынымыз, Жамбылдың шыққан тегі мен өскен ортасын көрнеу олқы тұтатындыққа қоса, оның өлеңдері шу дегеннен тым қаражаяу көрінетіндігінде жатыр ма дейсің. Ал қайшылығына жүгінудің сырында кеңестік дәуірде токсандағы қарияның марапатшыл одашылдыққа ұрынғандығын меңзейтін ниет бұғып тұрғанын байқайсың. Күні бүгінге дейін ол жөнінде орныққан дұрыс пікірлермен қатар, айықпастай асқынған дертті ұғымдардың көптеп ұшырасатынынан кереғар көзқарастардың бітіспес қақтығысын көреміз. Жамбылды суқаны сүймейтіндердің ең басты қоятын кінәсі – есек мініп, ел кезіп, тентіреп жүрген жаман бір шалдың кездейсоқ ауызға ілініп, атының тарихта ардақталып қалуы ақылдарына сыймай әлек қылатын сияқты. Содан да ол турасында пәлелі-жалалы әңгімелерді өршітіп қана қоймай, оған деген мүсіркеу пиғылдарын туындатуға әуестік бар. Содан да Жамбылдың «рухани кембағалдығын» дәлелдеуге күш салушылық әредікте көзге шалынып қалады. Билік құзырына құлдық ұрып тұруға бейім ділімізге бірөңкей ақ немесе бірөңкей қара түсті көруге үйреткен большевик идеологиясына келіп қосылған соң одан бетер жетекке ергіш, айтаққа еліккіш халыққа айнала түскенімізді несіне жасырамыз. Жамбылды қазақ қара сөзінің ұлығы Мұхтар Әуезов жақсы көрді екен деп былай жалт беру де жарамас, қазіргі ақсақал жазушымыздың бірі жек көреді екен деп олай сылаң етіп шыға келу де болмас. Өкінішке орай, мұндай қасиет бізде әлі бар. Шығармашылық тұлғаны танып, бағалауда керек десеңіз басынан бақайшағына дейін ақсүйек ғұрпында тәрбиеленген Толстойдың да жаза басып, жаңсақ кеткен тұстары жоқ емес. Бірақ орыстың зиялы қауымы Толстой айтты екен деп біреуден жеріп, келесісіне бүйрегі бұра қалмайды. Жамбылды зерттеушілердің ғылыми-теориялық дайындығы көп жағдайда алпысыншы, тіпті, одан да арғы жылдардың деңгейінде қалып қойғандықтан қорытқан тұжырымдамалары бүгінгі шындыққа сәйкес келе бермейді. Кешегі бағалау мен рухани құндылықтарға деген бүгінгі көзқарастардың арасында жер мен көктей айырмашылықтар пайда болды. Сөйте тұра Жамбыл жөнінде қалыптасқан ғылыми тұжырым күні өтіп кеткен посткеңестік жүйеде қалса да өңін айналдырып жіберіп, бүгінгі тұғырнамаға күштеп салуға тырысып бағады. Билеуші құрылысқа бұлайша иек артып, соған қарай көзқарастарды лезде құбылтып, лезде айнып шыға келгіш жарамсақ пиғыл Жамбыл әруағын әлі талай

жапа шектіріп, нақақтан-нақақ қиянатқа ұрындыра беретіні сөзсіз. Жамбылға қызғыштай ара түсіп, өбектеп қорғаштаудың орнына, ниеттестікпен түсініп қараудың өзі ұлттық мұраны саралай ұғынудың мәдениетін қалыптастырады.

Жамбыл қайшылығы, тегінде, шығармашылық өмірбаянында жатыр. Өз уағындағы ауқатты жуандармен тиіп-қашып араласқан ол ұлы жиындар мен ақындық сайыстардың үстінде ғана саңлақтанып шыға келетін көрінеді. Сол кездегі қоғамның жоғарғы тобына жататындардың бір-бірін тең санайтын өзара демократиялық ахуалы Жамбылдың пайдасына қарай шешіле бермеген тәрізді. Тайпалық намыс қорғалатын тұстарда ғана ескеріліп, былайғы уақытта көптің бірі боп еленбей жүре беретін көрінеді. Сапарғали Бегалиннің Жамбыл аузынан жазып алған естелігіне қарасақ, Құлмамбетпен болған атакты айтысында Құдайберген болыс бәйгеге тігілген ақшаны қалтасына салып алып, «Жамбыл жеңді» деп атып тұратынын айтады. «Жеңді деген атақ менікі болғанымен, ақша аналардың қалтасында кетті», – дегенді Жамбыл ащы мысқылмен есіне алады екен. Демек бұл жағдайлар оның ар-намысына тиіп, ішкі қорыну сезімімен жекпе-жек қалдырып, өзімен-өзі тайталасқа түскенінің куәсіне жүреді. Тағы да Жамбыл қарабайыр тіршіліктің күнделікті ағысында шаруаға қырсыз, тұрмысқа икемсіз болғанын көзкөрген адамдардың көбі растайды. Жамбылдың ақындығын місе тұтпаушылық пиғылды орнықтырушы күштің бірі Абаймен бақталастырудың байырғы амалына апарып саятыны бар. Ал оның ғылыми негізінің жоқтығына тоқталып жатудың өзі артық.

Кез келген ұрпақтың кейінгіге деген аталық парызы мен қалдыратын өсиеті болатыны белгілі. Бұл тұрғыда Жамбыл жөніндегі ғылыми дұрыс түсінік қалыптастырып, рухани мұрамыздан оның алатын орнын осы бастан лайықтауға күш салғанымыз абзал. Дей тұрғанмен, қазақ нәсілі үшін «жиырма екінші ғасырдың ортасында Жамбыл есімі атала ма, аталмай ма» деген сауалға тәуекелін жетіп жауап беру оңай емес. Жүз елу жылдан кейінгі жағдайда қазақтың ұлттық келбеті қалай өзгертін де белгісіз. Сондықтан да бұл сәуегейлікке барғызбайтын, ұрпақтар алдында жауапкершілігі зор, аса жүрексіндіретін жағдай. Оның өзі ұлттық ділімізді жапон жұртынша мәңгілікке сақтап, ата-бабалық салт-сананы өміршендікпен жаңғырта алып, жаңаша тұжырымдамаларды берік орнықтырудың берекесіне тікелей байланысты шара. Қазір озық тұрған халықтар өткен ғасырларда жасалған құндылықтарынан бүгінгі күнге сәйкестендіретін көкейкестілік іздеп әуреге түсіп жатпайды. Тек ұлттық құрметке бөлеп, қадірлеп-қастерлеудің кәдесін ойластыруға оңтай тұру ыңғайы байқалады. Рухани тұрғыдан есеюдің бізге осындай сатысынан өту кезегі тұрған шығар, бәлкім? Сөйте тұра, 150 жылдан кейін Жамбыл ақынға қандай орын, қандай құрмет лайық? Демек, Жамбыл біздің жыл санауымыздан бұрын VIII ғасырда өмір сүрген Гомер сынды мәңгілік құбылыс. Көне дүние өкілі уақыттың буалдыр сағымынан мұнартатын анық-қанығы мәлімсіз рухани сұлба ғана. Ғылыми-техникалық дамудың алғашқы баспалдағында өмір сүрген Жамбылдың бір отырыста дәуірлік кезеңді жырлап бере алатын құдіретінің құпиясында әрқашан өзіне тартып тұратын магнит өрісі бардай. Алайда, Жамбыл өз ұрпағына фольклорлық сананы аманаттаушы ғана емес, кәсіпқой шығармашылық иесіне тән өмірлік материалды іріктеп, сұрыптай алатын парасатын да танытады. Жамбылды тұрақты зерттеп жүрген әуесқой ғалымның бірі ақынның өз қарсыластарына қарағанда икемділік танытып, қолма-қол образ ашып кете беретіндігін айтады:

Ноғайбай мырза шіренген,

– Домбыра алған бұл кім? – деп.

Теріс көзбен қарады,

Танып тұрып танымай,

Екі көзі жеп барады.

Жамбыл реалист. Әлеуметтік жағынан өзі кішік, Ноғайбайдың асқақ екенін де жасырмайды. Және бұл мысалға алынған жолдар жайшылық жағдайда айтыла салса елемей өте беруге де болар еді. Бұл Сарбас ақынмен болған айтыс үстінде баяндалған оқиға. Ақынның тап осы сәттегі шыншылдығы қазақ айтысының ғұрпынан бөлектеу. Бұл жерде Ноғайбайды кінәлап жатпастан, оның жөнсіз тәккаппарлығын диалог арқылы ұтымдылықпен ашады. Абыройының үстемдігін тоңмойын пайдаланатындығын «танып тұрып танымағандығы» арқылы дәл бейнелей біледі. Мұнда тағы Жамбыл болмысының пенделік осалдықтың сынасы емес, сызаты да түспейді. Жалпы, оның жаратылысында тағдырына налып, өктемдікке кектеніп, соның қарымтасын қайтаруға тырысатын ұсақтық ұшыраспайды. Тегінде, ірі суреткерге ғана тән мұндай қасиет Жамбылға қайдан бітіп жүр? Бұған нақты жауапты тағы да оның өмірбаянынан аламыз. Ақындықтан басқа кәсіппен айналысып көрмеген ол қоңыртөбел тұрмысқа біржолата мойынсұнып, билік жүргізуші топқа, ықпалды күштерге басыбайлы болмауға тырысып бақты. Тағдырына кезіккен талай қиын сындардан сүрінбей өтуінің сыры да бөлекше. Оны алайда қазақы көнбістіктің төңірегінен іздестіру жамбылдық

казынаның құпиясына бір жақты үңілу болып шығар еді. Бала кезіндегі мінез-құлықтарының бір түрлілігі өз ортасына түсініксіз көрсетіп қана қоймай, сиымсыз оजारлыққа дейін апарғанға ұқсайды.

Жапаның үйіне алыстан бір топ қонақтар келіп, бас тартылар кезде Жамбыл алып қашып кетіп, сайдың ортасына апарып өзі жейтін. Немесе нағашы ағасы Қанадан қобызшының үйіне күй үйренуге бара жатып өзінен-өзі аттан сап, пора-порасы шығып жылайтыны секілді тосын қылықтары түсініксіз. Әлгі қылығының себебін сұрағанда: «Екі жағымнан екі арлан келіп талады», – деген екен. Бұл Жамбылдың көкірек-көзі халықтың аңыздарымен ашылғанын көрсететін жағдаят. Қазақтың ата салтында өнерді кие тұту бекзаттығы бар да, бірақ әрбір ұлттық жоралғыны жапондықтарша концептуалды дәрежеге көтеріп, әлемдік ауқымға шығара алмай қалады. Айталық, ақындыққа бет бұрғанын ауыл-аймақ түгел білсе де, Жамбылды бұл жолда орнықты деп мойындай қоймайды. Себебі, оған әлі Сүйінбай батасын бере қойған жоқ болатын. Бұл рухани шараның қазақ үшін маңызы қазіргі мемлекеттік дәрежедегі басты-басты құжаттардан бір мысқал кем еместігін көреміз. Бұл орайда Сүйінбайға жүктелетін жауапкершілік өз алдына ұзын-сонар әңгіме. Ол ең бірінші өнердің киесіне жолықпауды ойлап, кім көрінгенге батасын бермейтіні аян. Баяғыда бас қосқан сайын ауыл қариялары: «Жәкең жарықтық ақындық жөнінен ешкімге батасын бермей кетті», – деп отыратын еді. Балалық сана сол кездің өзінде Жамбылдың мұнысын өзіміздікіне қимай, онда мүлде басқаша сыр барын топшылайтын сияқты еді. Демек ол көптеген құпияны өзімен бірге алып кетті деген ұйғарымға еріксіз келесің.

Жамбылдың тұрақты жырлайтын тақырыбы – бостан сүйгіштік ой-арман. Ата-бабалық аманат ретінде оны кейінгіге мүлтіксіз жеткізе алады. Өзінің жасы ұлғайып, асып-төгіліп барып арнасына түсіп, ақындығы баяулай бастаған кезінде тап болған Қазан төңкерісін елге келген жақсылық деп ұқты. Жамбылдың шығармашылық қасіреті осылайша ақыл-ойының кемелденген шағында емес, ғұмыр мезгілі екіндігі қарай ауып, күні ұясына батып бара жатқанда басталды. Тоталитарлық жүйе тоқсандағы қаудыраған шалдың рухани қайта түлеудегі феномендік құбылысын дер кезінде байқап, өз мүддесін күйттеген бағытқа қарай бұрып жіберіп отырды. Сонысы үшін Жамбылды кінәлау білместік. Алайда, осы білместіктің кесірінен Жамбылға деген дұшпандық қатайып, оны құбыжық қып көрсетуге деген ниет байқалады. Оның бүкіл шығармашылығына байыппен көз жүгіртіп қарасақ, ең әуелі кәдеге жаратпауға бейіл тұрғандарда сол баяғы бір білместік қана жатқан жоқ. Жамбылдың ақындық қуатын көрнеу елемеуге тырысатын қараулық та бар. Сүйікті жайлауы Майтөбемен оңаша отырып сырласқан сәттегі айта жөнелген өлеңінің құйылысындағы оқшаулыққа көз салып қаралықшы.

Сүйінгендей нем бар еді?

Өзіңдей биік шың бар еді.

Арғы бетің ызғар еді,

Бергі бетің мұң, зар еді.

Иығыңда бай, манап,

Бауырың толған құлдар еді.

Қанша таптық тұрғыда айтылды деген күнде, Жамбылдың шежіре көкірегі өмірдің біраз сырын білетініне сенесің. Қазақ өлеңінде бұрыннан бар монолог сипатында шығарылса да, мұндағы жамбылдық сана ағысы өмірдің бетімен әшейін қалқып өтпейді. Өзінің көкейінде жүрген түйткілді сауалдардың сабағынан ұстап, тамырын жұлқып-жұлқып тартып көреді. Жамбылдың өз тақырыбына тұрақтылығы кейде ығыр ғып жіберетін сияқты. Әсіресе айтыстарының бәрінде шу дегеннен-ақ батырлықты қалқан ғып ұстанып шыға келетіні бар. Ал бұл кейде жауға сауыт-саймансыз жалаңаш шапқанмен бірдей. Нарықтық қатынасқа қарай біртіндеп көшіп бара жатқанымызға байланысты қазір ғой, бұрын сөкеттеу көрінетін бейтаныс құбылыстарға етіміз үйреніп, көндіге бастағанымыз. Он тоғызыншы ғасырдың аяғы мен жиырмасыншы ғасырдың басында да жақсылық атаулының бәрі тұрмыстық игіліктермен өлшеніп, беймарал заман орнағандай көрінген. Ұлттың романтикалық азаттық сүйгіш сезіміне селкеу түсіп, тоғышарлық құйын үйіріп әкете бастаған кезде батырлықты қозғау аса асқақ естілмейтін дәрежеге жеткен сыңайлы. «Өткенді айтып менменсіп, көтересің көңіліңді, ол күндегі батырлар, бәрі жерге көмілді», – деген Досмағанбеттің Жамбылға айтқан уәжінен сол заманның шындығынан хабардар боламыз. Ал Жамбылдың батырлыққа табан тіреп, соның төңірегінен шықпай қоюы қарсыластар үшін Дон-Кихоттыққа бара-бар жағдай еді. Әйтсе де Жамбыл шарасыздыққа ұрынып, ыңғай сайқымазақ болды десек те қателесеміз. Ұлттың көкейіндегі мүлги бастаған батырлық сананы оятып, жаңғыртпақшы болған Жамбыл талпынысын көкірегі ояу, көзі ашық адамдар бағалай да, қолдай да білген. Соның арқасында бәсеке үнемі Жамбылдың пайдасына шешіліп отырған.

«Құлманбетпен айтысын еске алған сайын Жамбыл өзінен-өзі мырс етіп күліп қоятын еді», – дейтін Шаштай ақсақал. Жамбыл өз кезегінде елінің байлығын тізбелеп, төпелетіп соға бастағанда Құлманбет: «Шапырашты дегенің жойдасыз өтірікші болады екен ғой, қызталақ, соқ, соға түс», – деп, таңырқаған сыңайда басын шайқап қана тынады екен.

*Сыпатайдың артында Қақаман бар,
Қақаманның артында тақаман бар.
Кіжіктің үлкен үйін көріп пе едің,
Тоқсан тұлып, алтын боз жасаған бар...*

Құлманбетпен айтысын еске алу барысында Жамбылдың аузына көбіне осы жолдар түсетін көрінеді. Көзін бір нүктеге сүзілте қадап, қулана жымысып қойғандағы пішіні көз алдына елестейді. Алайда, бұл жолдарды он қайтара оқысақ та, құпиясына бойлай алмай әлек болатынымыз қалай? Бұрынырақта дүниеден көшкен ауылдың Халық, Мәжен, Жұмағұл сынды қариялары да тап осы жолдарға үйірсіктей беретін. Мұның сонда нендей керемет сыры бар? Құлманбеттей жақсы мағынасындағы консерваторлық ағымның көрнекті өкіліне поэтикалық тұрғыдан лайықты жауап бере алғанына іштей сүйсінісі жатқан шығар, бәлкім.

Жамбылдың қарсыласына қолданған ақындық тактикасы әлденеше қатпарлы, о бастағы тұғырнамасы батырлық та, дәулетке сай әртүрлі кәсіпшілікті тілге тиек етіп келеді. Құлманбетке қарағанда Жамбыл көзқарасы анағұрлым ілгері, өз уағының инфрақұрылымын алға тартуы сол заман үшін елеулі жаңалық та еді. Дей тұрғанмен, жоғарыда мысалға келтірілген жолдарда жамбылдық утопияға ұқсайтын бірдеңе бар. Кейбіреулер Жамбыл айтысының ең шұрайлы да көркемі Досмағанбетпен болған жекпе-жегі деп санайды. Бұл – Құлманбетпен айтысының драматизмін көпе-көрнеу ескермегендік.

Он тоғызыншы ғасырда қазақ айтыс өнері Жетісу өңіріне ауыса бастағанын кезінде М.Әуезов атап көрсеткен болатын. Ол әйтсе де басқа сапаға көшкен еді. Оны кәсіпқой боксшылардың он екі раундтық жекпе-жегімен салыстырудың өзі аздық ететіндей. Өйткені, сөз сайысы барысында жалғыз ғана ақындық шеберлік роль ойнамайды, онда ойлау жүйесі, адамгершілік ұстанымдар сынды көптеген өлшемдер де жете ескерілген. Тап бұл арада Жамбылдың өмірлік көзқарасы ұлттық этикадан алшақтамайды да, ұстанған бағытынан жаңылып та қоймайды. Қарсыластарына Асанқайғы, Бұхар жырау, Балта, Шөже, Сүйінбай, Майлықожа, Құлыншақ секілді есімдерін ыңғай көлденең тартады. Бұл оның рухани парыз ұғымы географиясының бойлықтары мен ендіктері бүкіл қазақ жерін орап тұратынын көрсетеді. Айтыс ақындарының басқа бірде-бірінен мұндай қасиетті байқай алмайсың. Өзінің пірі санайтын Сүйінбайға кейде «ер» деген анықтаманы қоса кететіні бар. Онысы да тегін емес. Туыстас екі халықтың ақындары Сүйінбай мен Қатағанның айтысында Жамбылдың ұстазы қазақтың тарихи географиялық орналасу артықшылықтарын көрсетіп, мәнісін айтатын тұстар жеткілікті. Яғни, азиялық қалың бояуға Сүйінбай өркениеттік реңктерді түсіріп, томаға-тұйық қалмаудың өзіндік жөн-жобасын ұсынады. Қазақты айнала қоршап жатқан көршілеріне дейін етене тұтып, атын атап, түсін түстейтіні, міне, соның айғағы. Жамбыл да ұстазының идеясын іліп әкетіп, прагматиктіктен гөрі реформаторлыққа ден қойды. Жиырмасыншы ғасыр басындағы айтыс өнерінің ерекше үлгісі – Құлманбет пен Жамбылдың арасындағы сөз сайысы туралы әңгіме көп. Мұнда өз руының артықшылығын бетке ұстау былай қарағанда тым үйреншікті үрдіс. Бірақ ой көзімен үңіліп, денденкірей түссең, анау дейтіндей артық-ауыс қазымырлық сезілмейді. Бөлшектенудің орта ғасырлық белгілері қанша шаң берсе де, Жамбыл, бәрібір, жаңаша ойлай алатын толқынның өкілі екенін дәлелдейді.

*Жүз мың теңге сандықта шіріп жатыр,
Баласы Ниязбектің Сәрсенбайда.*

Құлманбеттің байлық жөніндегі ескілікті өлшемі осындай. Ал Жамбыл бұл арада өміршен көзқарасын танытады.

*Арғы шетін айтайын,
Қызылжар мен Семейден,
Мына шетін айтайын,
Ташкент пенен Наманган,
Әндіжан мен Марғұлан.
Ақша деген неменді
Қапқа салып алдырған.
Жігіттер бар жетілген
Орыс-қазақ ұжым боп,
Тізе қосып бекінген.*

Өмір құбылыстарын тап осылайша байқау үшін ең әуелі оқу-тоқу, сонан соң ақыл-ойдың талдай алатын алғырлығы керек. Жамбыл, әйтсе де, құдды бүгінгі күннің биігінен қарап: «ақша деген неменді» деп миығынан күліп, кекетіп тұрған сияқтана береді.

Жамбыл коммунистік идеологияның «шешеніне» айнала бастаған кезде ұлттың белгілі қаһарман ұстындарының әруақтарына тіл тигізіп, бәрін қаралап шыға келді дегенге сену және қиын. Тоталитарлық жүйенің таңдауы, әйтсе де, Жамбылға тегіннен-тегін түскен жоқ. Тағдыры да, дарыны да іздесе таптырмайтын тұлғаның ең әуелі экзотикалық жағы қатты ескерілген сияқты. Діндәр да тақуа шалдың сауатсыздығы іздегенге сұраған болып, соның атымен пікір таратудың айласы аярлықпен жүзеге аса бастады. Рухани қуыршақ күйге түскенін Жамбылдың қаншалықты дәрежеде сезінгені турасында деректер тым аз. Орасан феномендік құбылыс саналса да, коммунистік идеологияға деген азан шақырушылық міндеттен Жамбылдың шаршай бастағанын бірен-саран көнекөз қариялар ақырын сыбырлап қана айтатын.

Ұлы Алғадай ұрыс даласында қаза тапқан кезде республика Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы өзі бас боп кеп естірткені белгілі. Күйік үстінде отырған Жамбыл ащы әңгімеге дейін барып, бүкіл жүйеге тілі тиіп кетеді. Тіпті, көсемдерін балағаттап та жіберген. Төрағаның қасына еріп келген орыс ағайындар әлденеден секем алып қап: «Бұ кісі не деп жатыр?» деп сұраған екен. «Ұлым Отан үшін, ел үшін, Сталин үшін мерт болды, аты өлмейді» деп біреу тап сол арада аударып, дереу жуып-шайып жіберген.

1905 жылы туған перзентіне тап осы есімді қойғанына кейде таңырқайсың да. Демек ол ұлтжандылық жағынан романтик, жаудың басты батырларының әдіс-айласын алдын-ала біліп алу мақсатында сынақ айқасқа баратындарды қазақ Алғадай деп атаған.

Жамбылдың коммунистік идеологияға деген альтуризмді ендеше жасанды. Қазақтың қалың қыртысты патриархалдық тұрмысынан шыққан адамның большевизмді жырлаған кезде бірден Маяковский мен Сейфуллиннің дәрежесіне көтеріле қоюы мүмкін емес. Ұзақ ғұмыр жолында әлденеше катаклизмдерді басынан өткеріп келіп, өмірінің соңына қарай үйіп-төгілген қамқорлықты субъективті тұрғыдан қабылдады. Мұны ең әуелі осы күнге дейін көрген азап-мехнатының өтеуі деп ойлады. Басына бақ қонады деген сенімге өмір бойы иек артып, қасиетті бабалырының әруақтары өзін қолдап, жебеп жүргендей сезінуі тағдырдың сұрапыл сындарынан сүріндірмей алып шыққан сыңайлы.

Жамбыл қабылдауының ерекшелігін біздің әбден заттанып, қатқылданып кеткен санамыз мөлшерлеп қана түсінеді. Ғылыми таным орасан биік өресінде тұрып, адамзат баласының сәбилік дәуіріндегі ой-қиялға үйірсектей беретіні несі? Онда баурағыш қандай керемет бар? Бұл сауалдарға әлемдік ғылыми ой мың мәрте тиянақты жауап берген де шығар. Әлеуметтік зердеміз қазір серги түскен сайын ата салттық қабылдау мен түйсінудің қайнары лайланбай таза сақталып келгеніне қайран қала түсесің. Жамбылға айналып соққан сайын оның таза шығыстық сүрлеудің соқпағында тұрып ұлттық құнарды байыта түскеніне қоса, өзіндік жаңа кеңістікке шыға бастағанын байқаймыз. Қазақтың рухани топырағындағы жамбылдық мысалға Габриэл Маркестік құбылыстың жаңғырығы жетпей жатқандай көрінеді.

Эпостық мұрамыздың телегей-теңіз молдығына қаныққан Горькийдің: «Алтын сандықтың үстінде отыр екенсіңдер ғой?» – деген сөзінің бұл орайда жаны бар. Уақыт бәріне төрелігін береді деп өзімізді қанша жайбарақат ұстағанымызбен, кез келген рухани шетін мәселеге осы күннен бастап өркениет тұрғысынан келмейінше әділет орнықпайды. Қайтадан қазақ бола бастауымыз үшін өз аңыз, ертегілеріміз бен батырлар жырын темірқазық қып ұстануымыз шарт. Және мұндайда жамбылдық факторға соқпай өте алмаймыз. «Жамбыл «Кероғлы» дастанын 15 күн айтатын еді», – дейтін көнекөз қариялар. Тап қазіргідей нарық заманында 15 күн тіпті ақылға сыймайтын жағдай көрінуі ықтимал. Мұншалықты уақыт жұртты тіршілік-характерінен қалдырып, алдына иіріп ап жыр тыңдату үшін ең әуелі әлеуметтік кепілдік керек. Қазақ тұрмысының жайбасар ағысы бәрін көтеретін байсалды да байыпты. Ал осыншалықты идиллияға орыстың дворяндарының да, француздың маркиздерінің де, немістің барондарының да еркі жетпес еді. Большевиктік тәртіп орнатушылар біздің халықтың көкірек көзінің тұнықтығы мен қабылдау тазалығын тап басып, өркениетке сақалынан сүйреп әкелгендей бұлдануына жақсы болуы үшін Жамбыл секілді тұлғалар аса қажет еді. Эпостық санадан ажырамаған халқымыздың сәбилік аңғалдығын коммунистік тәртіп ұтымды пайдалана білді.

15 күн қатарынан тынбай жырлаудың 11 тәулігінде Жамбыл өзі баяндаған жағдайлар көз алдынан көлбеңдеп өте бастайтынын айтады екен. Жетінші, тоғызыншы емес, нақ, он бірінші күн неге солай болатынын кім білсін, шалдардың айтысы әйтеуір солай. Поляк қаламгері Парандовскийдің жазушылық лабораторияға үңіліп, суреткерлердің мінез-құлықтарын тереңдеп зерттеген кітабынан бұл сынды жайларды қисапсыз ұшырататының хақ.

Біздің ұлттық діліміздің өсіріп айтып, аңызға айналдырып жіберуге бейімдігі – Жамбылды әулие тұтып, культтік дәрежеге дейін асқақтатып әкететіні бар. Оның әсіресе көріпкелдігі хақында әңгіме ел ішінде жетіп артылады, кезінде оны ғайбаттап қана қоймай, соңынан ақындық мұрасына шабуыл жасауға дейін барған кейбір адамдардың ақырының сәтсіз аяқталу мысалына жүгінушілік те басым. Оның көзі тірі кезінде-ақ өршіген өсек-аяң соңында қатып қалған сіреспелі ұғымдарға айналып тынды. Жамбыл тұлғасын қаралауға деген кейде астыртын диверсиялық қуатты насихат құралы жұмыс істейтіндей көрінетіні бар. Оған деген көзқарастардың кісі төзгісіздей қараулыққа ұласуының мәнісі бір ғана Кеңестік идеологияның дауылпаз жыршысы болғанында жатпаған сияқты. Абыройы асқақтап әлемге танылып кеткеніне көрнеу іштарлық жасап, аққа күйе жаға салатын жауапсыздықтарда адамгершіл нұсқаның аздығын байқаймыз. Бірақ ондайлар өздерінің тектілік артықшылықтарын алға тартар бір сұмдық бұлданыстарды жасауға әуес. Тіпті одан да ары астамшылыққа барып, бекзадалық рухани ақсүйектік қалыптарының жанында күйкі тұғырланып көрінетін Жамбыл құдды сәндерін кетіретіндей оған деген жиреніштің ахуалын жорта орнатуға бейіл тұратын күштер де жоқ емес. Ондайларды күш деп айтуға да болмас. Өйткені, олар ешқандай да рухани мәртебелік салмақтары сезілмейтіндер. Жамбылдың аты аталса-ақ бітті, бет-аузы бырысып-тырысып қалатын бір үлкен кісінің сөзіне құлақ ассаң, оның елге қиянаты тіпті өтіп кеткен көрінеді. «Қалайша?» – деп сұрайсың ғой баяғы. «Ойбай-ау, боздақтарды соғысқа аттан, Отан қорға деп ұран тастап, бәле жасаған жоқ па?» «Мына іргедегі ауданда туысқандарым тұрады. Бара қалсаң-ақ бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай: «Жағы талмай қақсай беретін Жамбылды да құдай алмай қойды», – деп бәрі зар еңірейтін». Алматыдағы бір үлкен жиында Жамбылдың өлең айтқанын өз көзімен көрген екен. Ары-бері шайқалып, бұлғақтаған ыңғайына қарай жығылған әдеби хатшысы арасында тіпті жата қалып та жазып алуға тырысыпты. «Күнгір-күнгір көмескі үні естілмейді де. Соның ертесіне әлгі «Социалистік Қазақстан» газетінің бетіне табақтай өлең боп шыға келді», – дейді.

Бүкіл ұлттық менталитеттегі кейбір осалдықтарды Жамбылдың әруағына жауып шыға келген күнде ұтатын нәрсеміз бәрібір шамалы. Тоталитарлық жүйе біздің халықтың еркін түгел еңсеріп, құдды енді іске кірісе бастағанша бәрін Жамбыл бүлдіргендей, оған деген дұшпандықты қатайту әділетсіз болып шығады, ұлттық қоғамдық ой толысып, кемелденбеген жағдайда талдап таратушылық жағы қашанда олқы соғып жатаныны мәлім. Сырттан таңылған идеологияның құлдығына жеке-дара Жамбыл ғана жегіле берсе бір жөн. Бәленің бәрін жүзге қарай бет алған қарт адам бастағандай, жаланы түгел соның басына үйіп-төге беру жараспайтын қылық. Сол дәуірде құдайдан да жоғары қойып, Сталинді өлеңге қоспаған қазақтың ақыны кемде-кем. Міне, сол бәсекеде Жамбылдың үздік шығып, бөлекше көзге түсуі, керек десеңіз, оның артықшылығын дәлелдей түседі. Тап осы тақылеттес ойды кезінде Ғафу Қайырбеков марқұм топ жиынның алдында айтқан болатын. Міне, Жамбылға қай тұрғыдан келсек те әділетті шешімін табар лайықты бағасын берер негіздің жатқанын көреміз. Алайда, коммунистік насихат оның ой-сана жүйесінің омыртқасынан опырып, жұлынынан шорт үзіп, бұдан былайғы ақындық жан толғанысына жасанды талшықтарды жалғап жіберді дегенге былай илана алмайсың. Өзіне деген қамқорлықты ол адал жүрек, аңғал ниетімен қабыл алғаны рас. Ажалды сағаты жеткенше ақындық жүрек соғысын тоқтатпай, ақыл-ойының шамшырағын салауатты шағындағы сияқты ақырына дейін сөндірмей өзін сергек ұстау – жамбылдық феномен.

Адамзат баласының өнер тарихында жүз жасқа келгенге шейін азаматтық белсенділігінен айрылмаған адамды өте-мөте сирек кездестіретінің хақ. Мұны тегінде, қазақ шығармашылық ойына тән ең басты ерекшелікке сайсақ қателеспейтін сияқтымыз. Оның бастау кезінде Бұхар жыраудан ары кететін ақсақалдық салт-сана біздің ұлттық идеологиямыздың негізіне бара-бар. Ендеше, қазақтың ақылы тұнық қариялық рәсімінде тәрбиеленген Жамбылдың «алжаспайтын ми берген» деп өзі айтуында терең мән жатыр. Мұншалықты ұзақ жасаған адамда ақылынан шатасқандық белгілер сезіліп пе еді, сезілмеп пе еді, сұрастырып қарағанда, оның көзін көріп, талай дәмдес-тұздас болған қариялардың бәрі бірауыздан «жоқ» десетін. Жамбылдың әйтсе де қилы-қилы мінездерін өзге емес, өз ауылдастары да түсінбей, қаңқу сөз таратып жіберген жағдайлары да баршылық.

Беттен алып төске шаппайтын, үлкенді сыйлап, алдынан қия өтпейтін ізгілікті нормалар бойынша өсіп қалыптасқан Жамбылдың адам танушылық қасиетін көз көргендердің бәрі ауыздарынан тастамай айта беретін. «Ақсақал жарықтық тым әзілқой кісі еді, – дейді қазір тоқсан екі жастағы Әйнеке шешеміз. – Амандасуға барғанда жас демей, кәрі демей қалжыңдаса беретін». Осындай мінез-құлқының өзі Жамбылдың рухани құдіретінің сырын аша түсетіндей. «Ақсақал Мәскеуге барып келгеннен кейін біздің үйге ат басын жиі-жиі бұра бастады, – дейді Әйнеке әжеміз тағы. – Алдында біз еш күдік ала қойған жоқ едік. Бір күні есіктің алдына келіп тұрып: «Жылыстың қызы

кайда, шақырыңдаршы», – деді. Әпкемізге көңілі кетіп жүргенін бірден сезе қойдық. Оған кейін өкімет араласты ма, жоқ балалары келіспеді ме, әйтеуір, ол ниетінен қайтарды-ау деймін».

Оның қартайғандағы ұнатқан әйелі өзіне қарағанда анағұрлым жас еді. Жүріс-тұрысы ширақ, өз ісіне мығым, сөзге шешен сол әйелдің бойынан Жамбыл нендей қасиеттерді тапты екен деген ойға еріксіз шомасың. Құлазулы қалпынан бір серпіліп қоймайтын, көзінің нұры өшіп, бетінің қызылы тайған сол кейуананың қараторы дөңгелек жүзінен бір кездегі жастық белгілерін ойша елестетіп көруге тырысатынбыз. Өлім табиғи процесс екені белгілі. Бірақ жарық дүниемен әркім әрқалай қоштасып жатады. Міне, сол шешеміз дүниеден өтер алдында ешкімге салмақ артпаған. Келін-кепшіктерінің бірінен әуелі иіс су сұрап алыпты. Үстіне ешкімді кіргізбестен жуынып-шайынып боп тотыдайын таранып алып жүріп кете беріпті. Осы бір жағдайды ауыл адамдары біраз уақыт әңгімеге айналдырып жүріп, артынан ұмытып кетіпті. Иә, өмірде бәрі ұмытылады. Бірақ сонда әйелдің бойынан мұндай таза тақуалықты Жамбыл қалай байқайды екен деген ой ылғи иектеп, көкейден кетпей тұрып алатыны бар.

Ауылға алғаш ЧИЗ тракторы келіп, жер жырта бастағанда Жамбыл күреңіне мініп кеп, тамашалап қарап тұрады екен. Әсіресе трактордың дырылдағанын қоймай қызықтап, бірде күні бойы қасынан үйіріліп шықпапты. Аңызды жыртқанда бірге айнала беріп, айнала беріп, ақыры шаршап құласа керек. Ел дастарқан басына жиналып, жайғасып отырған кезде таңырқауы әлі басылмаған Жамбыл: «Ойпырым-ай, мына мақұлығың сұмдық екен ғой өзі. Жүретін де өзі, жерді айдайтын да өзі, тағы нан деп қылқылдамайды, жем деп мөңіреп тіленбейді, не деген керемет», – деп қайталай беріпті.

Ғылыми-техникалық дамудың заңдылығын кеңестік жүйе тікелей өзінің жақсылығы деп ұқтырды. Онысы асқан табысы ретінде халықты иландырып, соңына ерте білді. Сонысының өтеуін және қалтқысыз берілгендік арқылы өлшеп, өзінің атына деген мадақ-марапатты тойымсыз обырлықпен тілене түсті. Қуатты насихат құралы соған жаппай жұмыла жұмыс істеген соң, иланудың тобырлық тұрғыдағы аса келеңсіз белгілері белең ала бастады. Большевизмнің сұңғыла идеологиясы халықтың қарт өкілін жарылқай қояйын деп көңіл бөлген жоқ. Соның бейнесіндегі рухани жасаңғыраудың сирек кездесетін факторын өз мүддесіне қызмет еткізуге тырысты. Ал әлгіндей жүзге таяған адамның еліккіш қасиеті жасандылық атаулыдан ада. Халықтың ғасырлар бойына тірнектеп жинап, байи түскен тәрбиесінің шын мәніндегі зиялылыққа ұштасатын сәті сондықтан да Жамбыл болмысынан мол ұшырасады. Оның шығармашылық тұлғасына үңілген сайын оған көзін әрдайым жете түседі. Жалпы, Жамбыл жан баласын сыртынан ғайбаттамаған. Қандай жағдай болса да шындықты айтуға тырысқан. Алайда, Сталинге тең таппай қиналған тұстарын тілге тиек етуші үрдіс кезеңдік мерзімін өтеуге тиіс.

Жамбылдың жұмбақ қырлары көп. Ұлықтық дәрежеге жетсе де, өткен өмірінің қиын шақтарын ешқашан ұмытпаған. Жамбыл менмендікті әсте жақтырмаған. Өтірікке ешқашан төзбеген. Алғадайынан басқа ұлдарының бойында жігерсіздік барын да білген. Аулада тұратын бір аталас замандасы: «Жәке, Алғадайды неге соғысқа жібермей алып қалмадыңыз, оған сіздің күшіңіз жететін еді ғой», – деп сұрапты. Сонла Жамбыл: «Ол мені ұятқа қалдырмайтын болған соң жібердім ғой», – деп жауап беріпті. Ар-намыс пен ұятты Жамбыл бәрінен де жоғары қойған. Сол жақсы көретін ұл соғыста қаза тапқан кезде:

Темір өзек пенде жоқ,

Өлмес адам елде жоқ.

Орынсыз деп өлімі,

Ондай ойлау менде жоқ, – дейді.

Тап осы жолдардан қазақтың қариялық қасиеті соншалықты үлкен жүректілікке бара алатынын аңдаймыз. Өмірдің мәнін ұғынып, қастерлеу жөнінен біздің халық ешкімнен кем де, сорлы да емес. Ешкім өлімге немқұрайды қарай алмайтыны хақ. Тіпті, Жамбыл жастау кезінде: «Кірсе лебіз – шықса жоқ, қауіп етіндер өлімнен» деп айтқан ойы жоғарыдағы мысалға алған жолдарға мүлде кереғар. «Орынсыз деп өлімі, ондай ойлау менде жоқ» деу Жамбылдың ұлттық адамгершіл нұсқадан айырылмағандығын көрсетеді.

Жамбыл – ондаған ғасырлардың фольклорын жиырмасыншы ғасырға жеткізуші көне дәуір мен жаңа заманның арасында тұрған рухани жәдігер. Рухани жалғастықтың дәуірлік жүгін белі қайыспай көтерген ол өзіне жүктелген ұлы міндетті ақырына дейін адал атқарып, халқына аманаттап кетіпті.

Уәлихан ҚАЛИЖАНОВ,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының директоры,
ҚР ҰҒА мүше-корреспондент,
филология ғылымының докторы,
Қазақстанның Еңбек сіңірген
қайраткері

ЖАМБЫЛ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

*Ілгеріде Шөже, Балта заманда өткен,
Асекең, Бұқар жырау арманда өткен.
Солардың аруағы маған қонып,
Ел мұңын жырмен толғап нәсерлеткем.
Сөйлеймін ерегіссем өктем-өктем,
Түскендей жайдың оғы саған көктем.
Шын қызсам сөзім – жсалын, домбырам – найза,
Құрсаулы сауыт болар маған шекпен...
Жамбыл*

Жамбыл – дүлдүл ақын. Бұл оған қазақ халқының ғана емес, бұрынғы барша кеңес Одағы жұртының берген әділ бағасы. Жаңа дәуірде, жарлылар үкіметі тұсында ширек ғасырдан аса ғұмыр кешкен талант иесі соңына өлмес мұра, өшпес даңқ қалдырды. Жамбыл ақын еді, даңғыл ақын атанды...

Шынында, Жамбыл қазақ әдебиетіне өз жолы, өз сүрлеуімен келді. Алмастай өткір, жақұттай жарқыраған жойқын жырларын Жамбыл ешкімнен сұрап алған жоқ. Ескімен жаңаның, өткен мен бүгіннің арасына өткел болған ұлы Жамбыл өз даңғылын өзі салды. Ол өз заманының жыршысы, өз қоғамының бұлбұлы болды. Бұл шындық. Алайда, Кеңес үкметінің бұл таңдауы тегіннен тегін емес еді. Жамбыл өзі тұрғылас қазақ ақындарының арасынан жас мөлшері ғана емес, дарыны жағынан да оқ бойы дара шыққан саңлақ ақын болғандығын оның өз туындыларынан – поэзиясының қуаттылығы мен поэтикалық болмыс бітімінен айқын аңғарамыз.

Көпшілік ғалымдардың байқауынша, Жамбыл шығармашылығының қайнар көзі – халық ауыз әдебиеті. Ол сонымен қатар қазақтың ескі замандардан жеткен есті мұрасы – фольклорымыздың бай да бағалы үлгілерін көп білген. Бұл орайда академик-жазушы М.Әуезовтің Жамбыл творчествосының негізгі мотивтері мен идеяларының тарихи тамырлары оның алдында өткен Махамбет, Сүйінбай, т.б поэзиясында ғана жатқан жоқ, әлдеқайда тереңде – сан халықтың әрі сан ғасырлық сонау көне заманғы эпосында, тарихи жырларында, аңыздары мен әңгіме, хикая-мұраларында жатыр, – деген сөз қандай?! (М.Әуезов, 1985,18-том,411-б). Шынында да, Жамбыл шығармашылығының көркемдік әлемі көнедегі халық әдебиетінің көкжиегімен біте қайнасып, ескілікті қазақ тұрмысының рухани түр-болмысымен, қат-қабат қойнауындағы құнарлы үлгілерімен үндес келетіндігі күмән туғызбайды. Бұған ақынның қайсыбір туындысын алсаңыз да айқын айғақ, кәделі куә. Жамбыл поэзиясы, әсіресе, оның эпикалық шығармалары батырлық пен ерлікті, елдік пен бірлік мотиві Жамбылдың бүкіл шығармаларынан елімен жерін, Отаны мен жұртын сүйген үлкен жүректің ұраншыл үні естіледі. Ақын тек батырлықты ғана жыр етіп қоймай, сол ел қамын ойлаған ерлердің асыл арманы мен үзілмес үмітін, шындық үшін басын қатерге тіккен қаһарман ұлдардың әділетті тұлғасын, халық өмірінің азапты кезеңдері мен көсемдер бейнесін де шынайы суреттей білді. Әуезовтің сөзімен айтқанда, Жамбыл шығарған «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Саурық туралы», «Жапа туралы» циклі т.б. эпикалық жырлар халықтың белгілі бір мақсат-мүдделерін көздеген идеясының репертуарларын құрайды. Жамбыл шығармалары жанрлық түр жөнінен қағытулар, өлең-жырлар, айтыстары мен дастандарынан жинақталған. Ал, дәлірек айтсақ, ақынның қағытулары мен өлең-толғаулары негізінен арнау түрінде шығарылғандығы байқалады. Бұл жағынан алғанда, Жамбыл туындыларының бұрынғы және өзі тұстас белгілі қазақ ақындарымен үндес келеді. Мәселе, Жетісудан ұшқан ақиық ақынның поэзия шыңдарына қалай, қандай екпінмен, қай қуатпен, қандай тәсілмен самғай ұшып жетіп, қай биікке қонғандығында болса керек. Осы ретте Жамбылдың ақпа-төкпе ақындық таланты еріксіз назар аудартады. Себебі, замандастары мен оның көзін көрген қаламгерлердің куәлігіне сүйенсек, Жамбыл өте тапқыр да, өткір әрі айтқыр ақын болған. Хас

дарынның табанда шығарылған өткір әжуалары мен эпиграмма үлгісіндегі үйлесімді әзілдері, қағытпалары мен қалжың өлеңдері, қыз-келіншектерге арналған сезім сарынды бірқақпайлары ел есінде жатталып, халық арасына кең тараған. Тіпті, осы тектес экспромт өлеңдерді жасы жүзге жеткенше шығарып, жағы талмай өткен бірден-бір қазақ ақыны да осы – Жамбыл. Ақынның мұндай тапқырлық қасиетінің елден еректігі М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Бегалин, Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов т.б жазушылардың естелік, мақалаларында арнайы сөз болған.

Тағы бір назар аударатын нәрсе, Жамбылдың «Жаңа низам» тұсында шығарылған, қайсыбір өлеңдерінде ұлы Абай поэзиясының сол тақырыптағы туындыларымен сарындастық, үндестік анық сезіледі. Ақынның атақты «Сарыбайға» атты арнау өлеңін Абайдың «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» дейтін толғауымен салыстырып көргенде осы ұқсастық тағы көрінеді. Мысалы, Абайдың аталған өлеңінде:

*Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр.
Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,
Ызаменен ыржиып күле алмай жүр.
Саудагер тыныш сауда қыла алмай жүр,
Қолдан беріп, қор болып ала алмай жүр.
Ел аулақта күш айтқан, топта тынған,*

Арсыз жұрттың көңілі тына алмай жүр, – деп келетін ойлы сипаттаулары Жамбылда былайша бейнелеулермен өрілген:

*Біреулер «қайтемін» деп қалтаңдап жүр,
Әркімнің аузына бір жалтаңдап жүр.
Біреулер біліп тұрып жете алмай жүр,
Аяғын қандай нәрсе арқандап жүр.
Көңілі кейбіреудің бұлытта жүр,
Ұстауға күн мен айды жуықта жүр.
Біреулер қара сөзді қамшы қылып,
Куды мініп, құланды құрықтап жүр...
Сондай-ақ, ақынның осы өлеңіндегі:
Біреулер малмен бәрін бөктеріп жүр,
Айтқанды ақыл, нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-қоқырын,*

Апарып қай шұңқырға төккелі жүр? – деп келетін шумақтың ұйқас үйлесімі, мазмұны жөнінен Абайдың:

*Жұрт жүр зой арамдықты еп көрем деп,
Тоқтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бар ма екен жай жүрген жан қанағатпен,*

Құдайдың өз бергенін жеп көрем, – деп өлең жолдарымен жақындық танытады. Жәкеңнің жас күнінде махаббат қызығына беріліп жүрген кезінде шығарылған «Кәмшат қыз» атты өлеңіндегі мына бір түйдектерден де Абайдың осы тектес туындыларымен стильдік ұқсастық тапқандай боламыз:

*Сыртың сұлу жан екен,
Сыпайы көзге көрінген.
Сыр мінезің бар екен,
Сөйлесуге ерінген.
Қамқа камзол киініп,
Қас-қабағың керілген.
Қарапайым адамнан,
Менсінбеген, жерінген.
Жұбайыңды есіттім,
Таңдап тапқан еліңнен.
Өзі қарау, тарыншақ,
Қас Қарымбай делінген.
Салғаныңды көрермін
Соған барып серуен.
Сөйлесермін оралып,*

Сонда, Камшат, сенімен!

Мұндай дыбыстық аллитерацияға құрылған әсіресе, «с», «қ» дыбыстарының анафоралық үйлесіміне жүгінген ғажап оралымдар Абайда көп-ақ. Соның бірі – ұлы ақынның алғашқы өлеңдерінің санатына кіретін «Сап, сап, көңілім...». Расында да, Жамбыл поэзиясында жиі ұшырасатын мысқыл, ащы әжуа, өткір зіл, қалжың түріндегі эпиграмма үлгілері де оны Абай мектебіне жақындатар, ұлы талантпен үндестіретін алтын арқау. Әлбетте, бұл жақындықтың, рухани-эстетикалық туыстықтың сырын алдымен ақындардың өз басынан емес, олар нәр алып, шығармашылық шабытына шоқ түсірген ежелгі халық әдебиетінің бұлақ-бастауларынан, ескі ақындық дәстүрдің аясынан іздеу керек.

Ал, Абайдың да, Жамбылдың да жастайынан ауыл ақсақалдары мен қарт аналарының айтқан сан түрлі аңыз, ертегілерін, ауыл аралап, төрелік беріп, дауға түсіп жүретін нелер шешен-билердің, абыз қариялардың дана сөздерін құлақтарына құйып өскендері шүбәсіз. Көнедегі Қорқыт заманының жұрнағы, хандық дәуірдің сарқытына айналған Марабай немесе Жанақ сынды санаулы жыраулардың жақұттай жырлары, яки Сүйінбай, Майкөт секілді әмбебап ақындардың мәйекті мақамдары да Жамбылға жол ашқан қос арна.

Осынау екі аталы орда, халықтық мектептен еркін сусындаған Жамбыл енді өз елінің – Жетісу ақындар мектебінің үздік өкілдерімен қойын-қолтық араласып, өлең өлкесіндегі олжасын олардан алып та, беріп те жүріп есейген. Есейе келе, сол ақындардың көбінен қара үзіп, «от тілді, орақ ауызды» дарабоз дарынға айналуы тағы рас.

Ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктерін сөз еткенде де, біз алдымен Жамбыл поэзиясында айқын көзге түсетін халық әдебиеті үлгісін, оның ішінде эпостық жырлар мен қара өлең машығына айрықша назар аударамыз. Жәкеңнің жігіт шақтағы туындыларының қатарында айтылатын «Бұрымға» атты өлеңінің мына бір шумағынан осы пікірімізге жауап табылады:

*Сен лашын болғанда, мен ақсұңқар,
Бір көріп дидарыңды болдым іңкәр.
Көркің бар көрген адам таңқалғандай,
Шыққандай жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар.*

Жігітті сұңқарға, сұлуды лашынға теңеу сонау көне түркі заманынан келе жатқан дағдылы үрдіс. Қазақтың қара өлеңін айтпағанда, осы сипаттағы теңеу, метафораларды бұрынғы кезеңнің талай ақындары қолданып келгені жасырын емес. Бұл өлеңдегі «Шыққандай жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар», «Қаңбақтай жел аударған...», «Келмейтін Сырдың суы жұлығымнан», «Балқытар қорғасындай айтқан сөзің», «Мүшелі байланбаған ол бір құлын» т.б. қазақтың мақал-мәтелдері, бейнелі сөз тіркестері мен фразеологиялық оралымдар ақынның боз балашағындағы алғашқы қадамдарына айғақты мысал. Жамбыл аса аңғарымпаз, суреткер ақын. Жоғарыда сөз еткеніміздей, оның қоғам мен адам тіршілігін, Қазан төңкерісіне дейінгі көшпелі қазақ өмірін бейнелеуде Абайға ұқсастығы көп. Сондай бір бейнелеу, суреттеу ұқсастықтары, сарын, стиль ортақтығы Абайдың «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» және Жамбылдың «Сараң бай мен жомарт кедей» сынды өлеңдерінен аңғарылады. Мәселен, Жамбыл:

*Малы көп бай жылайды қар жауғанда,
Бәрін тастар ниеті малға ауғанда.
Жерден алтын тапқандай кедейлер жүр,
Әйелі шелек толы сүт сауғанға.
Малы көп бай ертемен жейді қаймақ,
Қойшы ғарып кедей жүр қозыны айдап.
«Ең болмаса айранға тойғызса», – деп,*

Жатса, тұрса тілейді «А, Құдайлап», – деп толғанса, талдап түсіндіруді қажет етпейтін осы қос шумақтың төркіндес, мазмұндас үздік үлгілері Абайдың талантты шәкірті Сұлтанмахмұт өлеңдерінен де ұшырасып жатады. Мұндай ұқсастықты тек тақырыптық туыстықтан ғана емес, ақындық мектептер мен ақындық дәстүр жақындығынан, сондай-ақ, бұл шығармалардың негізгі нысаны – қазақ тұрмысының біркелкілігінен, әлеуметтік этнографиялық және қоғамдық-саяси жағдайлардың да ортақтығынан іздеу абзал.

Жалпы, Жамбылдың төңкеріске дейінгі өлеңдерінің бір алуан түрін арнаулар құрайды дедік. Ақынның «Жаныс ақынға», «Шәбденге», «Сырттанға», «Мәмбетке», «Абайға», «Тілеміске», «Шалтабайға», «Қалиға», «Көкімге», «Тоқтағұлға», «Сыздық Сұлтанға» т.б. өлеңдері жанрлық түрі жөнінен арнау болғанымен бұлардың мазмұны, құрылымы, стильдік сөз қолданыстары түрліше

келеді. Осы аталған арнаулардың бір қатары дүйім қазақ пен қырғызға белгілі ел басқарған қайраткер, манап, төре, данышпан, батыр не болмаса, атакты Сүйінбай, Абайларға қарата айтылса, енді кейбіреулері Мәмбет, Сәт, Мәңке, Қали, Шалтабай, Көкім сынды би-болыстарды сынап, мінеу мақсатында шығарылған. Құрылымы, стилі, поэтикалық әдіс-тәсілі жөнінен бұлар да XIX ғасырдың екінші жарымында кең қанат жайған өзге қазақ ақындарының арнау, толғауларынан онша алыс емес. Десек те, қай өлеңде де Жамбылдың өз «менін», өз қолтаңбасын танытатын тың өрнек, тосын түйдектер, ақын шеберлігін мойындататын мәнді-мәнерлі сөздер көп ұшырайды.

Анығы, Жамбылдың ақындығын алқалы топқа, Алаш баласына толық танытқан оның айтыстағы жүйріктігі, жеңімпаздығы дегенге ден қоямыз. Ақын бұл жанрда жарқырай көрініп, сонау жігіт кезінен-ақталай «мен» деген ақындардың демін басып, мысын құртты, шаршы топта шашасына шаң жұкпас нелер жүйріктің дымын шығармай, меселін қайтарды. Демек, Жамбылдың ақындықтың даңғыл жолына салып, даңқын шығарғанда, дәріпін жайғанда – айтыстары екендігі күмәнсіз.

Жәкең Жетісудың ең бір дүлдүл, саңлақ саналған Құлмамбет, Досмағамбет, Сарыбас, Бөлтірік секілді айтулы ақындарымен, Арқаның сері ақыны Шашубаймен айтыстарында көпшілігін бет қаратпай жеңіп, сөз сайысында талай жүлде салған. Жыр алыбының айтыстағы шеберлігі, тіл көркемдігі, тапқырлығы мен шешендігі ересен. Бұл орайда, мына мәселелерге ерекше тоқталған жөн. Біріншіден, Жамбылдың өзгелерден, яғни, қарсыластарынан басты артықшылықтарының бірі – ол ата-бабаларының шежіресін жетік білсе, екіншіден, туған өлкесінің тарихын да сонша терең білгендігі. Үшіншіден, ел қорғаған батырлардың ерлік істерін, әділ билердің елге жасаған қамқорлығында көпшілікке үлгі ете сөйлейді. Төртіншіден, Жамбыл өз әріптестерінің осал жерін ғана емес, сол ақынның шыққан руы мен елінің шежіресі, тарихта өткен тарихи оқиға, жағдаяттарды жақсы біліп, мұнысын оларды мұқату, кемсіту, сес көрсету мақсатына оңтайлы пайдаланып отырған.

Ол заманда айтыстың негізгі бағыты – ру намысы, елдік ұраны. Жамбыл бұл жөнінен де ешкімге дес бермеген. «Сөзінің арасына қыл симайтын» Құлмамбеттей қырғи ақынға да ол «Қарасайлап» қарсы шығады. Жамбылдың салған жерден:

*Қарасай, дем бере гөр, менің бабам,
Сілтеймін будақтатып оң мен солдан...*

Немесе:

*Қарасайлап қосылсам бір бүйірден,
Ақырында кетерсің басы аманға... –*

деп қарсыласына әруақтана, айбат шеге сөйлейді. Ал, әруақ дегеніңіз, қазақтардың «қасиетті», «киелі» деп білетін ең ардақты жанашыры да айбары да саналатынын еске алсақ, аты ұранға айналған Қарасайдың рухы Жамбылға дем беретіні, Құлмамбетке сес көрінетіні – сол дәуірдің шындығы десек қателеспейміз. Өз елдерінің байларын мақтаса да, Жамбыл жай тізбелемей, олардың жүрген, тұрған жерін – жайлау, қыстау, кент, қала, тау, өзендерді де нақтырақ айтып, жүйелілік, біліктілік танытады. Ақынның осы айтыста келтірген Алматы, Қарақыстақ, Қастек, Үшбұлақ, Қозыбасы, Қордай, Ырғайты, Терек, Қызылжар, Семей, Тәшкент, Марғұлан, т.б. жер-су аттарының әрқайсысы ретті жерде айтылып, ойды тереңдете түседі, айтыс мазмұнын байыта түседі. Қазақтың жер-су аттарының астарында тарихи шежіренің қалың қыртысы, құпия бүккен сырлары жатқаны мәлім. Жамбыл бір тұста:

*Алматыға барамын Медеубайға,
Алматыдай шаһарда
Он бес мың теңге төктіріп,
Көк күмбез үйді салдырған.
Асыл тастан оюлап,
Қарасаң көзді талдырған...
Ақша деген немеңді
Қапқа салып алдырған
Алпыс нарға арттырған,
Асыл кілем жаптырып,
Жібектен арқан тарттырған... – десе, енді бір жерде:*

*Қастекке барып жетейін,
Ол Қастекті жерлеген,
Көңілі көкке өрлеген
Сұраншы, Саурық батырым,
Шеніне дұшпан келмеген.*

*Ақ кіреуке жамылып,
Ат кетпеген кермеден.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халықтың,
Тар кезеңді бермеген,— деп шалқи сөйлейді.*

Бұл айтыс үзіндісінде назар аударарлық екі нәрсе бар. Біріншіден, Алматыдағы Медеу байды, оның байлығы, сән-салтанатымен көк күмбезді үйін сипаттай отырып, кейінгі ұрпаққа бүгінгі Медеу шатқалының, ондағы тамаша мұзайдынының шығу төркіні – этимологиясы жайында нақты дерек қалдырып отыр. Екіншіден, Қастек атты қалмақ батырын Сұраншы өлтіргеннен кейін әлгі батыр сол араға жерленгендіктен, «Қастек» аталғаны жөнінде де маңызды мәлімет беріп кетеді. Тағы бір тұста Серектас атты жау батырын өлтірген Қожбамбет секілді сайып қыранның ерлігі мен байлығын жырлай отырып, ол жердің де шейіт болған дұшпанның есімін иеленгеніне куәлік етеді. Әрине, жүз жасаған жампоз жыраудың мұндай жыр-деректеріне имандай сенесіз. Бұлай болмаған жағдайда Жамбылдан өзін әсте кем санамайтын қарсыластары да оның жаза басқан тұсын қапысыз тауып, тиісті сөз айтар еді.

Ақын айтыстарының көркемдік тәсілдерінің бірі – фольклор, ауыз әдебиетінің байырғы формаларын орнымен қолдана білуі дер едік. Жоғарыда келтірген Жамбыл айтысының үзінділері де соның жарқын дәлелі. Ақын байлығы асқан Медеу байды мақтаса да, батырлығы асқан Сұраншымен Саурықтың ерлігін сипаттаса да сонау ескіден келе жатқан фольклор дәстүрінен көз жазбай, сол көне сүрлеуді жаңарта, жаңғырта дамытуға ұмтылады. Дәлірек айтқанда келтірілген айтыс мәтініндегі «көк күмбез үй», «он бес мың теңгені» қосқанда, Алматы, Қызылжар, Семей, Тәшкент, Алатау, Қастек, Таркезең тәрізді ономастар фольклор мен жеке ақын туындысының аражігін айыра түсетін нақты белгілері.

Құлмамбетпен айтысында ол елмен ер шежіресінің тамаша білімпазы екендігін қарсыласына асыра дәлелдейді, сол басымдықтың нәтижесінде, әрі көзсіз төкпелігінің арқасында ғана жеңіске жетеді. Тәжірибесі мол, он шақты дүлей ақынның мысын басып, көкірегін жел кернеп отырған Құлмамбеттің:

*Селтеңдеген серкенің ажалы деп,
Сұраншы сарттан өлген Сайрамдағы...
Қамалға қан тартқан соң қойып кетіп,
Шашылып қалған еді саймандары... – деген сыңаржақ лебізіне Жамбыл:
Сұраншы, Саурықпенен жаудан өлген,
Халық үшін шәйіт боп жанын берген
Елді қорғап өлгеннің арманы не,
Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
Қажылық қып кетіп пе ед Мақсұт ағаң,
Шытыр жеген түйедей көні кеуіп,*

Бір сайда іріп-шіріп аунап өлген...– деп, өткір де, әділ жауап қайырады, қарсыластың екпінін су сепкендей басады. Бұл айтыстағы тарихи шындық пен көркем шындықтың ұштасқан тұсы, әрі Жамбыл ұстанған эпикалық тәсілдің таразы басын аударып, Құлмамбеттің пәсі қайтып, сүрінген сәті. Осыдан соң-ақ, Жамбыл арқаланып, өршеленіп кеткендей. Енді шынында да бет қаратпауға айналып, ақпалай, төкпелей шабады. Бір қызығы Жәкең Құлмамбеттей қадірлі ақынға «мен білемін, түбің уақ, Арқадан кісі өлтіріп келдің шұбап. Басынды осы арада кесіп алсам, Құныңды алар кісің жоқ, іздеп, сұрап»,– дегендей ауыр айып таға сөйлейді. Негізінде, осы тектес халық аңыздары, фольклор хикаялары – рудың немесе жеке адамның шығу тегі туралы алуан әңгімелер ел арасында ұшыраса береді. Ал, әлгі Жамбыл айтқандай, Құлмамбеттің Арқадағы Орта жүз, Уақ, Шаншар руларына туыстығы рас па, өтірік пе, ол арасы ақындарды да, қаны қызған алқалы топты да қызықтырмайды. Бұл айтыста жиі қолданылатын көркемдік амалдардың бір парасы. Ел аузындағы ескі аңыздарды қоздыра отырып ақын, қарсыласының шабынан түртіп, оның ашуына тиюге, сөйтіп мүдіртуге құштар. Шындығында да солай болып шығады: жас Жамбылдан намысына тиер сөз естіп, қатты ашуланған Құлмамбет сол долданған қалпы домбырасын қағып-қағып жібергенде аспаптың ішегі үзіліп кетіп, дуылдаған көпшіліктің сөз ұстар ақсақалдары жеңісті Жамбылға береді.

Жамбылдың фольклордың эпикалық стилін, Жетісудың сыртқы жауларға қарсы азаттық күресінде қол бастаған Өтеген, Сұраншы, Саурық, Байсейіт сияқты батырлардың ерлігін елге үлгі етіп, оларды әр айтыс сайын дәріптеп, жырға қосқан. Оның кейбір үздік үзінділеріне біз Жамбылдың

Құлмамбет, Сарыбас ақындармен айтысында куә боламыз. М.Әуезовтің: «Ал айтыстың Майкөт, Сүйінбай, Жамбыл сияқты ірі ақындары, екінші жағынан ірі дастаншы ақындары болғаны мәлім. Сөйтіп, ақпа ақындар өнері шын талантты жыршының тұсында, сол дәуірдегі неше алуан көрікті өрнектер туғыза алатынын көреміз. Жалпы алғанда, ақпа ақындар дүниедегі ең ірі эпосты туғызушылар болады. Жәкеңдер өнерінің бір қанаты сол сипатты болатын»,– деген пікірі де осы ойды қуаттайды. Тіпті, ақын Сарыбаспен айтысында Домалақ ана туралы көне халық аңызының ізімен соны бір хикаяны жырлап кететіні бар. Мұның өзі Жамбылды даңғыл еткен халық ауыз әдебиеті мен эпикалық дәстүрдің береке-байлығы екендігін тағы да ойға салады. Осы арада Жамбылдың жастай үлгі алған халық әдебиеті ғана емес, Алатау мен Қаратау арасындағы жалпақ елден шыққан Сүйінбай, Майлы, Майкөт, Құлмамбет, Құлыншақ, Бақтыбай, Мәделі сияқты кең тынысты аға буын ақындардың, Шығыстың шырайлы сөзін терген білім иесі – шайырлардың есімдерін айрықша атаймыз. Жәкеңнің өзі Бақтыбаймен жолыққанда:

*Қаздай қалқып ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет,
Орын берді қасынан.
Майлықожа, Құлыншақ,*

Пірім еді бас ұрған,– деп, ұстаздарының есімдерін ілтисипатпен атап өткен. Ақын олардан «Көрғұлы», «Алпамыс», «Қобыланды», «Шора батыр», «Қыз Жібек», «Тотының тоқсан тарауы», т.б. жыр-дастандарды үйренгенін жасырмай айтқан. Жамбылдың қазақ фольклорының ескі түрлерін жетік білетінін ең әуелі Құлмамбетпен айтыс кезінде аңғартты.

*Ау, Құлмамбет, Құлмамбет,
Ағып жатқан сумен кет!
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бумен кет!
Онда да кесірің тиеді,
Қызарып батқан күнмен кет!
Күн де қайтып шығады,
Оттан шыққан күлмен кет!
Күлден ауру жұғады,
Қараңғы тұман түнмен кет!
Кесірің жұғар, Құлмамбет,*

Қу, пәлекет, арман кет!– деп, бұрынғы халық арасына кең тараған дәстүрлі бәдік өлеңдерінің стиліне салып, Құлмамбетті жырмен аластайды. Үзіндідегі фигуралық айшықтар, қайталаулар, үдемелі градация, дауыссыз дыбыстардың аллитрациясы да Жамбылдың айтар сөзін, жеткізер ойын, айтыстың динамикасын, эмоцияналдық қуатын күшейтетін көркемдік тәсіл. Осының бәрі де, жыр алыбының шеберлігін шындайтын қос ақындық мектебінің бірі – ұлттық фольклор екендігіне айғақ. Әрине, Жәкең төңкеріске дейін қалыптасқан ескі эпикалық стилін Кеңес кезіндегі арнау – толғауларында, әсіресе, Отан соғысы жылдарында шығарылған өлеңдерінде ретімен қолданып, халық әдебиетіндегі тұрақты мотив, образдарды өзінше, өзгеше жаңғыртты. Оған ақынның Октябрь төңкерісіне, Ленинге, Сталинге, Ворошиловқа, Чапаевқа, Кеңес жауынгерлері мен гвардияшы батырларға, туыс халықтардың көсемдеріне және Қазақстан қайраткерлеріне арналған жыр-толғаулары куә. Сонымен бірге Жамбыл поэзияға өз жаңалығы мен өзіндік сұлу жыр, соны ырғақ, сүйекті образдарымен келді. Ленинге арналған толғауларында ақын осы биіктен көріне білген. Ол еңбекшілер көсеміне ең бір тамаша сөздерін, ең ыстық лебіздерін арнай отырып, оған қара сөзден өлмес ескерткіш тұрғызады. Әділін айтқанда бұл сипаттағы ода, бұл сипаттағы мадақ жыры қазақ әдебиетінде әлі де туа қойған жоқ. Мұндағы жыр динамикасы, өлең өрімімен ырғақтың үйлесімі, тау құлатардай қуатты екпін, толып жатқан жер-су, ел-халық аттары антонимдер мен синонимдер, толассыз әрекет арқылы түрленген түйдектер, троп пен фигураның контрасты суреттері... ең ақыры қайырма іреуішті реди́ф – баршасы Лениннің дана тұлғасын айрықша ұлықтауға қапысыз қызмет жасаған. Көсемге арнаған жырдағы «Адамзаттың алыбы – батыры сенсің Ленин!», «Ақылы сенсің – Ленин!», «Жақыны сенсің – Ленин!», «Тірегі сенсің – Ленин!», «Жүрегі сенсің – Ленин!» сияқты реди́фтердің өзі басқы ұйқасқа бағынған. Ленин есімі де, эфифора тәсілімен қайталанып, әр түйдектің соңын қорытып, ойға екпін түсіріп, өлеңнің эмоционалдық-экспрессивтік қуатын еселей түскен.

Жамбылдың тілі көркем, сөздері сымбатты әрі ойнақы боп келеді.

Ол бейнелеу құралдарын, халықтың байырғы мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін керегінше жаратады, жаңғырта пайдаланады. Шабыт үстінде ақынның өз жанынан шығарылған шұрайлы теңеу, метафора, эпитет, айшықты сөз тіркестері жетерлік. Сондай сұңғыла ой, сұлу сөздерін Жамбылдың Досмағамбетпен айтысынан айқын аңғарамыз:

*Сөйлеймін, ерегесем өктем-өктем,
Түскендей жайдың оғы саған көктен.
Шын қызсам, сөзім – жалын, домбырам – найза,
Құрсаулы сауыт болар маған шекпен.
Қаңғырған аш бөрідей ақын келсе,
Бұл Жамбыл жіберетін сөзбен сабап.
...Құйындай көкке шапқан мен бір пырақ,
Төменде шықылықтаған сен торғайсың,
Айтысна меніменен, ақын шырақ!*

Жыр жүйрігінің әріптесінің тауын шаға сес көрсетеді, оны аса менсінбейтінін де сездіреді. Өзін көктегі пыраққа теңейді, асқақтай сөйлейді. Бұл – нағыз дарынды, ақпа-төкпе айтыс ақындарына қажетті басты қасиеттің бірі. Ал осы үзіндідегі «Сөзім – жалын, домбырам – найза», «Сауыт – шекпен», – деп келетін тіркестер шебер өрілген метафора үлгілері. Ақын салыстыратын, не ауыстыратын ұғым сөздерді асқан дәлдікпен тауып, үйлесімді қолданған. Осы түйдекті бір жағынан кейіптеудің үздік үлгісі деп те бағалауға болар еді. Алғашқы екі жолды қорытатын («Түскендей жайдың оғы саған көктен») тармақ күрделі теңеу, әрі ақынның іс-әрекетін, айтыс драмасын сипаттайтын ғажап бейнелеу. «Қаңғырған аш бөрідей ақын» сол дәуірдегі несібесін түзден, той-жиын, мерекеден іздейтін ақын біткеннің мінез-құлқын сәтті суретке түсіргендей. Өзін көктегі пыраққа, Досмағамбетті төмендегі торғайға ұқсатуда Жәкең күрделі метафоралық ауыстырулардың хас шебері екенін байқатқан. Сондай-ақ, ақынның «Сен – күйкентай, мен – тұйғын», «Мен – қорғасын сақамын, Сен – ұтылған кенейсің. Мен бір соққан дауылпаз, Сен – салмақсыз ебелек қаққан ебейсің», – деп келетін сөз қолданыстары кейде дараланған метафора, кейде күрделі эпитет, әрі ауыстару түріндегі көркем сөз өрнектері. Жамбылдың теңеу сөздері де отты, екпінді, әрі бейнелі болып келеді. Мысалы, аталған айтыста ақын қарсыласына өзін былайша сипаттайды:

*Өлеңім асау теңіздей,
Өрге қарай шапшысын.
Толқындай сөзді сапырып,
Арыстандай ақырып,
Шығайын енді айтысқа.*

Осындағы «теңіздей», «толқындай», «арыстандай» секілді теңеулер бұрынғы халық әдебиетінде кездесе беретін дәстүрлі қолданыстар болғанымен Жамбыл бұларды ұрымтал тұста сәгімен, салмағымен қажетіне асырған. Расында, өр кеуде ақынның өлеңі де, асау теңіздей арынды келуі, ағыл-тегіл саулаған сөзді толқындай сапыруы, айтысқа аруақ шақыра түскен Жамбылдың «арыстандай ақыруы» – тыңдаушыны сендіре алады. Жамбылдың «ақыруы» жайдан-жай емес. Оның айтыстағы арынға-арын, шабытқа-шабыт қосар айла-тәсілінің бірі (әдебиетте оны көркемдік әдіс деседе болады. – У.Қ.) одағай, қаратпа сөздер екендігі де аңғарылады. Қарсыласының назарын аударып, өзіне қаратып алып, оған өктем үн қатып, бастырмалата айту, сөйтіп әріптесінің рухын әлсірету, жасқау – айтыскерлердің ежелгі әдісі. Мысалы: Жамбыл Құлмамбетпен айтысқанда: «Уа, Құлмамбет, сөз тыңда!», «А, Құлмамбет, Құлмамбет!», «Мықты болсаң, Құлмамбет!», «Асықпай тыңда, Құлмамбет!», «Оның рас, таз Құлмамбет!», «Құлмамбет, сен жақсы да, мен жаман ба?», «Құлмамбет, саған түтейін!» – деген қаратпа сөздер қолданса, айтыс соңында қарсыласының есімін бірыңғай жаманат, кемшілік, бәдік араластыра атап, әбден төпелейді:

*Түлен тұртіп отыр ма, таз Құлмамбет,
Кәріқұл мен Сақаудан аз Құлмамбет.
Алақандай басыңның бір қылы жоқ,
Боласың неменеге мәз, Құлмамбет!?*
Досмағамбетпен айтысында:

«Иіремін сені сөзбен, Досмағамбет», «Солай ма, бала, солай ма?!», «Уа, қу таңдай Жалайыр!», «Албырт жиен, Жалайыр!», «Молда ақын, сонша неге мақтанасың?!», «Қайт еліне, жарқыным!» т.б. қаратпа сөздерді қолданған. Жәкең қазақы дәстүр жолымен әріптесінің жиендігін жиі есіне түсіріп, «жуасыту» тәсілін іске қосады, яғни, «албырт жиен, Жалайыр!» деген қаратпа сөз тіркесін әлсін-әлсін

қайталап отырады. Бөлтiрiкпен қағысуында «Уа, Бөлтiрiк, Бөлтiрiк», Шыбыл қартпен сайысында: «Ей, не дейсiң, Шыбылым!» дегендерi де айтар ойына екпiн, леп, пәрмендi пафос, интонация түсiру нәтижесiнде бәсекелесiне батыра жауап қайырып, «екi жеп биге шығуға» ұмтылады.

Жетiсу саңлағы сөз сайысы тұсында қарсыласын сұрау қою тәсiлi арқылы тықсыруды да жиi пайдаланған. Айтыстағы мұндай тұтқиылдан соғып, қапыда қалдыратын соқтықпа сұраулардың да жеңiске жетелейтiн мүмкiндiктерi мол.

Көбiнесе, осындай шаршы топ алдында ақынның ой-өресiн безбенге салатын, тыңдаушы қауымның да құлақ құрышын қандыратын риторикалық сұраулардың маңызы ерекше. Мысалы, Досмағанбетпен айтысқанда оған мынадай сұрауларды көлденең тартады:

*Ел iшiнде қазы боп,
Арамтамақ, ақ бiлек
Қол астын жемей қолдай ма?
Басшы әдiл болмаса,
Жұртқа әдiлдiк орнай ма?
Ел қорғайтын ұл тұса,
Елдi дұшпан торлай ма?
...Қырсық шалса жолыңды,
Iсiңдi Құдай оңдай ма?
Сойдырып шошқа соғымға,
Шариғат жолы сондай ма?!
...Шариғаттың жолында
Арам жемек бар ма екен?*

*Немесе:
Мықты болсаң сұраттың,
Ханға неге елiңдi?!
Елiңдi даудан айырып,
Алмадың қалай кегiңдi?
Әулие болса, қайда едi
Ескелдi би мен Балтығың?
...Балгалының байлығын
Отырсың ба салгалы?
Байлығың сонша көп болса,
Неғып жүрсiң бұл жақта
Зекет, құшыр алгалы?*

Ақиық ақынның төкпелеткен сұраулары бұ дүниедегi әдiл билердiң, о дүниедегi Нәңкiр-Мүңкiрдiң тергеуiнен бiрде кем емес. Көптеген қиын сауалдар Досмағанбет молданың қызметiне орайласып, нысанаға дөп тиiп жатқандығы күмәнсiз. Жамбылдың сауалдары да салмақты – елдiң қауiпсiздiгiн, бидiң әдiлдiгiн, әулиенiң адалдығын, шариғаттың тазалығын сұрайды. Әрине, бұл сияқты жүгi ауыр, жауапкершiлiгi мол сауалдарға ақынның ақыны ғана мүдiрмей сөз қайтаруы мүмкiн. Жәкеңе керегi де сол...

Жамбыл поэзиясының тағы бiр көркемдiгi – ақындық тiлiнiң кестелiгi мен құрылымында жатыр. Ақын барша қазаққа, әсiресе, Жетiсу елiне ежелден етене болған қара өлең үлгiлерiн де, ертедегi жыраулардан мирас болып қалған жыр өлшемдерiн де қатар меңгерiп, екi тiзгiндi қатар ұстағанды ұнатқан. Ақпа ақын анық шабыт қысқан тұста бойын тежеместен бiрде қайырмасы мол қара өлеңге, бiресе, жаубасар жалыны күштi жыр мақамына тосырқамай түсiп, ат жалында ойнап, тұлпарының екi бауырына алма-кезек ауысқан шабандоздардай еркiн көсiледi. Жамбылдың бұл қасиетi оның эпикалық туындылары мен айтыс өлеңдерiнен айқын көрiнiс тапқан. Әсiресе, кезек жырға ауысқанда, ақынның делебесi козып, арқасы ұстаған бақсыдай алабөтен шабыттанып, бағзы жырауларша тебiрене толғайды. Ондайда Жамбылдың дiлмар шешендiгi, ақкөз ақындығы, жампоз жыршылығы, көреген көсемдiгi – бәрi бiр арнаға тоғысып, толыққанды тұлпар таланттың тұлғасын танытады.

Мына төмендегi жыр үзiктерi де осы пiкiрiмiздi құптайтындай:

*Мен барайын төменгi
Асыл менен Шыбылға.*

*Мықты болсаң, Құлмамбет,
Күрескеннен жығылма!
Бұ жақтағы Дулатты
Тастай бере асығып,
Бабаға барып тығылма!
Бабаң қойын пұл қылып,
Әруаққа ұрынба!
Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт!
Қарынбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап әуре болмай, жөніңе қайт!*

Байқағанымыздай бұл арада адуын жырмен айшықталған ақындық пен билік, адамдық пен ерлікті, батырлық пен бірлікті үлгі еткен шешендік сөздер де қапталдаса, қаптарласа, қаптай шапқан каракөктің үйіріндей, үйіре соққан құйындай Құлмамбеттің құтын қашырады. Әйтпесе:

*Баймын деп сендей тасыман,
Кедеймін деп жасыман!
Берекелі елді айтам,
Ел қорғаған ерді айтам,*

Басымнан сөз асырман! – деген жолдарда Жамбылдың сөзі баяғы Махамбет, Шернияздарға көбірек ұқсап кетеді.

Сөз жоқ, Жамбыл шығармаларының поэтикалық ерекшеліктерін саралаған тұста осы мәселеге де азырақ тоқталған жөн. Негізінен алғанда жыр алыбы Жамбылдың стилінде жыраулық поэзия үлгісінің молынан ұшырауы Жетісу мен Оңтүстік өңірі ақындарына ұқсай бермейтін шетін құбылыс. Аймақтық ақын-жыраулар мектептерінде қалыптасқан дәстүрдің басты ерекшеліктері жайында кезінде М.Әуезовтің өзі де арнайы мақала жазғаны бар. Соны ескерер болсақ, Жамбылдың жыраулық өнеріне қатысты екі нәрсені әрдайым ойда ұстаған дұрыс. Біріншіден, ұлы ақынның тікелей ұстазы Сүйінбай мен арыда өткен Қабан жыраулардың ізі, әсіресе, осы Жамбылды туғызған Шапырашты елінде біршама сақталуы анық. Екіншіден, Жәкең жігіт күнінде ел аралап, Сыр бойына дейін барғанын Майлы, Құлыншақ, Мәделі, Базар жырау сынды сүлейлермен сұхбаттасып, олардан бата алып, көптеген жыр, дастан үйренгенін өзі де айтқан. Бұған М.Қаратаев, Ә.Тәжібаев, Б.Кенжебаев, Қ.Әбдіқадыров сынды бірқатар қазақ қаламгерлерінің естелігі де куәгер.

«Әңгіме қыза түседі, шай ішіп шалдар терлеген сайын термен бірге қызықты әңгімелерде де шығара түседі. Жамбыл Балқымен айтысқанын баяндайды...» (Ә.Тәжібаев. Жылдар. Ойлар., 1976, 151-б.) Бұл – Сыр топырағында туған қазақтың аса дарынды ақындарының бірі Әбділда Тәжібаевтың естелігі. Ал қазақ әдебиетінің көне дәуірлеріне түрен салған қажырлы ғалым, профессор Б.Кенжебаев былайша сыр шертеді: «Жәкең әңгіме шертіп отыр... – Түркістандағы бір тойда Майлықожа, Балқы Базарға кездесіп, думанда бірге болдық. Сол жолы Құлыншақтан «Шора батырды» тыңдап, үйрендім. Ертеңіне Базармен айтысып қалдым. Айтыс аяғы бәдікке айналып бара жатыр еді, жұрт екеуімізді қой-қойлап әзер тоқтатты» (Б.Кенжебаев. Жарқын бейне//кітапта: Дастан ата, 1989, 260-б.).

Кезіндегі әдебиет зерттеушілері Базар жырауды «Батыс өлкесі мен Сыр бойы ақындарының арасындағы алтын көпір» деп атағаны мәлім. Міне, біздің ойымызша, Жамбылдың, Базардың жыр-толғауларындағы ұқсастық, көркемдік әлемнің үндестігі сондай бір шығармашылық байланыстың әсерінен болуы мүмкін. Расында, екі жыр жүйірігінің туындыларында көптеген ортақ сарын, тіпті өте жақын стиль туыстығын көру қиын емес.

Базар жыраудың «Солардан өткен сол заман», «Мұсылманшылық кімде жоқ» сияқты толғауларымен Жәкеңнің «Ленин мавзолейінде» атты өлеңінің мазмұн құрылымын, ұйқас, тіл кестесі жөнінен егіз қозыдай ұқсастық табамыз. Мысалы, Базарда бұрынғы өткен әділ хан, әулиелер бейнесі:

*Таққа мініп тәж киген,
Жұртына жағып, халық сүйген.
Ғәріп пенен қасерге
Пайдасы сырттан көп тиген.
...Ұлсыздарға ұл берген,
Қызсыздарға қыз берген,
Кереметін кезінде*

Кұлақ естіп, көз көрген, – деп сипатталса, Жамбыл «Күн көсемді»:

*Күнсiздерге күн болған,
Жер жүзiне нұр болған,
Ақылдың кенi данышпан,
Езiлгенге қол берген,
Кемтарларға жол берген
Заманның ерi арыстан,
Адасқан халық зарыққан
Азаттық алып бақытқа,
Сәулеңде келiп табысқан, – деп суреттеген екен.*

Бiздiңше бұл екi толғаудың арасындағы көркемдiк-эстетикалық, тiптi рухани жақындықты дәлелдеп жатудың өзi артық секiлдi. Кейбiр зерттеушiлер қос алыптың поэзияда тудырған «параллелдерiн» Балқы Базардың әсер-ықпалы дегендей болжам жасаған едi. Алайда, өлең өлкесiндегi ортақ құбылыстардың сырын тiкелей ауыс-түйiстен гөрi, олар үлгi алған ақындық мектеп пен әдеби байланыстар аясында қарастырған анағұрлым абзал. Себебi, екi сөз зергерiнiң шығармашылықтағы үйлес, үндес тұстары бұл ғана емес, олардың тағы бiр қатар жыр, терме, толғауларында да ортақ стиль, мотив, мағыналық жақындық байқалатындығы – жоғарыда жазылған ой-пiкiрлерiмiздi құптай түседi.

Жамбыл поэзиясының эпикалық арнасын, бастау-бұлақтары мен жыр алыбының өзге қазақ ақындарымен шығармашылық байланыстарын арнайы зерттеу нысанына айналдыру керек-ақ. Тiптi болмағанда сол бiр аласапыран уақыта Алматыға бiрге шақырылып, 1939 жылы Жәкеңнiң жанында отырып, «Қырымның қырық батырын» жырлайтын Нұрпейiс Байғаниннiң эпикалық мұралары кiм-кiмдi де бей-жай қалдырмасы белгiлi. Нұрпейiс сол жолы аталмыш эпопеяның кiрiспе-желiсiнiң өзiн «екi сағаттан аса жырлады» деп жазады халық ақыны Ә.Тәжiбаев. Өкiнiштiсi, тек Нұрпейiстiң ғана емес, Жамбылдың өзiнiң де көптеген эпостық мұралары ұмытылып, мезгiлiнде хатқа түспей қалғаны...

Баршаға белгiлi, Жамбыл – халық ақыны. Жамбыл – дәстүрлi ақын. Демек, ақын өлеңдерiнiң көркемдiк әлемiн де сол – өзi нәр алған халық әдебиетi мен фольклорлық дәстүрден iздеймiз. Жамбылдың дидактикалық мазмұндағы терме, толғаулары мен арқалы айтыстары, махаббат лирикасы мен әзiл-оспақ, қағытулары, ең ақыры эпикалық шығармалары да кең қолтық, көнекөз халықтық дәстүр шекпенiнен шыққандығы шүбәсiз.

«Өтеген батыр» дастанын ақын ұстазы Сүйiнбайдан үйренгенiн айтқан. Бiрақ, мұнда Жамбылдың өз жанынан қосқан көптеген бағалы ой орамдары, сүйектi, сындарлы сөз саптаулары кездеседi. Жырдың басталуы, беташар сөзi де айрықша әсерлi:

*Хикая емес бұл өзi
Өз жанымнан шығарған,
Есiмде жоқ осы жыр –
Қайдан, қалай алынған.
Мұны ызыңдап даладан
Жырлаған, ескен жел маған.
Бұл жырды мен естiгем –
Тағы Құлжа үнiнен.
Бұл жырды мен естiгем –
Бұлбұлдың тәттi күйiнен... – деп Жамбыл ұзақ толғайды.*

Сосын тағы да:

*Халық айтқанын қостаймын,
Артық сөздi қоспаймын,
Жырымды желше гүлетем
«Халық айтса, қалпы айтпайды»,*

Мен де сонан асырман ... – деп, бұл жырдың халық аңызы iзiмен, көне хикая негiзiнде туғанын, дәстүр бойынша атадан-балаға, ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқанын жеткiзедi. Десек те, Жамбыл жырлаған «Өтеген батыр» дастанының поэтикалық тұрғыдан, көркемдiк уақыт пен кеңiстiк жөнiнен алғанда да өзге эпостық шығармалардан көп ерекшелiк, артықшылықтары бар.

Ең алдымен, бас кейіпкер, халық батыры Өтегеннің «қос мүйізбен» дүниеге келуі. Бұл дүние жүзі эпосындағы «батырдың ғажайып тууы» мотивіне сай келгенімен, қазақ эпостарында бұрын-соңды кездеспеген соны образ. Әлбетте, «Қос мүйізді Өтегенді» тек данқы бүкіл дүниеге аңыз боп тараған атақты Ескендір патшамен ғана салыстыруға болады. Оның да «Қос мүйізді» атануы жайындағы алуан аңыз, хикаялар бар және Шығыстың ондаған шайырлары жиһангер патшаның ұлы жеңістерін, Ескендірдің ерлігін мадақтайтын көлемді дастандар жазған. Екіншіден, Өтеген батырлығына қоса көріпкел, арыдағы Асан ата секілді «Жерұйық» іздеген абыз, халық тағдырын болжаған көсем. «Жиделі байсынды», жердің жұмағын іздеу – «Өтеген батыр» дастанының сюжетін құраушы басты мотив-фабула. Ал үшінші бір ерекшелігі, эпоста Өтеген батыр жапан далалардағы жезтырнақтармен соғысып, айдаһарлармен арбасып, енді бірде достасып жүреді. Дастанның көркін ашып, шырайын кіргізіп тұрған осы мифологиялық персонаждар.

«Өтеген батыр» дастаны көркемдік шұрайы, тіл кестесі, сюжеттік құрылымы жөнінен де аса бағалы мұра. Мұнда дәстүрлі эпостық өрнек, дәстүрлі формулалық қалыптан шыққан фольклор үлгісі, синонимдік ауыстырулар, ғажап сипаттау, эпикалық баяндаулар өте көп. Сонымен қоса, жырдағы ақындық поэзияға тән әдемі де әсерлі лирикалық толғаулар жиі ұшырасады. Мына бір үзінділер соның жарқын куәсі:

*Түн көрпесін тұйықтап,
Үнсіз дала, көк жатыр.
Астында аспан жұрт жатыр –
Жігіттер қалды ұйықтап.
Көктегі нәзік алтын ай,
Құлындай сұлу айқын ай.
Жұлдызды көгін – жайлауын
Жайлаған жанып жарқырай.
Тынышы кете жыбырлап,
Сөйлескендей сыбырлап,
Жұлдыз бен жұлдыз қалтырай...
(Жамбыл, 1996, 1-том, 176-б.)*

Толғау үзінде оны жазба поэзияға туыстырған көркем пейзаж бен нәзік элегия әуені қатар үйлесім тапқан. Әрі қарай тыңдалық:

*Бір уақытта сырылдап,
Шөптің басы шуылдап,
Ескендей жел ышқынып,
Жұрт та шошып оянды,
Аттар дағы пысқырып.
Жұрт үрпін тұрысты,
Бір-біріне ығысты.
Мұрын жарған күлімсі
Сезді бір жат иісті.
Иісі мұрын жарғандай,
Қоңырсып киіз жанғандай,
Жігіттер көзге жас алды,
Шын бір сұмдық болғандай.
Кейбіреулері ойбайлай,
Айдалада қалғандай,
Жүректері қысылды
Тарылып дем алғандай ...
(Жамбыл, 1996, 1-том, 177-б.)*

Мәтінде кейіптеу, суреттеу, үдету, тенеу т.б. көріктеу тәсілдері шебер қолданылған. Айдаһардан қатты шошынған аттың да адамның да психологиясы шынайы бейнеленген. Яғни, ежелгі мифологиялық сарындарды XVIII ғасырдың тарихи оқиғаларына сыналай кіріктіре отырып, ақын көне заманның шытырман хикаяларын жаңа – реализм әдісімен әдіптейді. Осындай хас суреткердің қолтаңбасын жыраудың «жезтырнақтар оқиғасын» баяндаған тұстарында тағы жолықтырамыз. Бір

жолы Өтеген батырдың нөкерлері орманға түнемек болады. ... Қара орман ішінде от жағылып, қара қазан ішінде қара қойдың сорпасы бүлк-бүлк қайнап жатқанда:

*Қараңғы түнде қылмиып,
Жағылған отқа жылмиып,
Келді екі сұлу қыз –
Шолпандай туған таңдағы.
Беті қызыл алмадай,
Қара шашы құндыздай,
Көздері жанған жұлдыздай.
Киімімен құлпырған
Инжу-маржан ойнайды.
Өздері аппақ құдай-ақ,
Күлкісі сылдыр судай-ақ...
(Жамбыл, 1996, 1-том, 189-б.)*

Берілген үзіндіден жезтырнақтардың қандай кейіпте, қандай сұлу жүзбен, қандай қимылмен жігіттердің жүрегіне шоқ түсіргенін де, үрейлерін ұшырғанын да Жәкең татымды теңеу, тартымды сөз оралымдары арқылы сипаттайды әрі көркем картина да жасайды. Сол сияқты сұңғыла суретті, сымбатты бояулар мен нақышты теңеулер, айшықты ауыстырулар Өтеген батыр бастаған қазақ жұрты жер жәннаты – Жиделібайсын еліне аяқ басқандағы алған әсерлерін әңгімелегенде ұшырасады:

*Ақ мақтасы – күмістей,
Жері кілем – нүліштей,
... Ту тушадай қояны,
Қырандай ірі торғайы.
... Ешкілері жылқыдай,
Ылағы бағлан тоқтыдай.
(Жамбыл, 1996, 1-том, 193-б.)*

Өкініштісі, «Өтеген батыр» дастаны аяқталмай қалған. Жамбыл жаңғырта жырлаған көптеген батырлық эпос үлгілері бізге жеткен жоқ. Жеткенінің өзі қырқылып, қидаланып, қайта жырланды, Кеңес цензурасының сүзгісінен өткізіліп, «от орнындай тұяқтан оймақтайы қалыпты» дегендей, Жамбыл жырлары «жоқтың жұқанасындай» күйге түсті. Ақын барша тіл байлығын, баяғыдан жинаған бай тәжірибесін, ғажап эпикалық қуатын бүтіндей Кеңес батырлары мен көсемдерін ұлықтауға арнаған-ды. Мейманасы тасыған замананың қарт жырауға қойған басты талабы да осы болатын. Десек те «Сұраншы батыр» жырындағы хас суреткерге тән қайталанбас образдары мен сұлу да кестелі сөз орамдары Жамбылдың ірі эпик жыршы, үлгі көрген эстет ақын, халық әдебиеті дәстүрінің туын ұстаушылардың бірі ретінде даңқын шырқау биікке көтерді, атақ-дәрежесін асқақтата түсті.

Ақиқатында, Жетісудың елі мен жерін қалмақ, қоқан басқыншыларынан азат ету жолында түн ұйқысын төрт бөліп, Ақтұяқ арғымақтың жалынан түспеген сұрапыл батыр Сұраншының есімі – ерен, «ерім» деп ескерткіш қоярлық нар тұлға. Мұны ел алдындағы парызым деп білген Жәкең сол міндетті асқан абыроймен жүзеге асырғанын білеміз.

Жамбыл жырлаған «Сұраншы батырдың» сұлу сөзі мен сымбатты теңеулері көп дедік. Соған бірер мысал келтірелік:

*Түлек бүркіт көзіндей,
Шатынатты батырды.
Дауыл соққан теңіздей
Күш көбігін сапырды.
Алатауды қозғалта,
Қырға шығып ақырды...
Буырқанды, бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды,
Ақберенге оқ салды,
Ақтұяққа ер салды...
Абылайша қос алды,
Су құятын мес алды...
(Жамбыл, 1996, 1-том, 209-б.)*

Бір қарағанда бағзыдағы қазақ эпостарының белгілі сарындары көрінгенімен, осындағы тың теңеулер (түлек бүркіт, дауылды теңіз) мен Сұраншы батырдың тікелей өз басына қатысты жер-су, тұлпар ат, зат атаулары (Алатау, Ақберен, Ақтұяқ, Абылайша қос) жырдың шынайылығын еселеумен бірге оның поэтикалық және эстетикалық-танымдық жақтарына да олжа салып тұр.

Үш жүз кісімен қалың жаудың ордасына бет қоюға бекінген Сұраншы батырдың ашуы былайша бейнеленген:

*... Найзадай шашы тік тұрып,
Көтерген шаңырақ уықтай
Тақиясын көтерді.
Ашуы қысып Сұраншы
Ақ семсерін суырды.
Қит етсе, кесіп тастауға
Андас жаққа бұрылды...*

Батыр жаудан қорыққан жолдастарын мына сөздерімен жігерлендіреді:

*... Озып шабар жүйрікке
Ылдиы мен өрі жоқ.
Батыр туған жігітке
Шабатын жаудың көбі жоқ.
Уайым жауға алғызар
Тұңғыық болып, түбі жоқ.
Осы қолдың несі көп –
Қуарып тұрған шірік шөп.
Суырып қылыш ат қойсаң,
Қарсы тұрар бірі жоқ...
Қара да тұр топтанып,
Жалғыз өзім кірейін.
Мың жау маған бірге есеп,
«Мың қарғаға бір кесек» –
Кесек болып көрейін...
Жаулар – қоян, мен – сырттан,
Арасына енейін.
... Халық үшін мен – лақ,
Жау қолында өлейін!*

Жоғарыда келтірілген мысалда Сұраншы батырдың шашының әрбір талы «найзадай» тік тұруы, тақиясын «шаңырақты көтерген уықтай» көтеруі – қандай керемет образ! Жауға шабар жігіттің тұлғасы да дәстүрлі поэтика әдістерінің шеңберінде шебер сипатқа ие. Ақын Сұраншының жауларын «шірік шөппен» салыстырса, енді бірде батыр «Жаулар – қоян, мен – сырттан» деп айбарланады. Әдемі метафоралық ауыстырулар эпостың өн бойында кездеседі.

Жамбыл «Сұраншы батыр» жырын айтқанда дәстүрлі эпос поэтикасынан көп алшақтамаған, қайта керісінше, қажетті жерде дайын формулалық қалыптарды, стереотиптерді орнымен қолдана білген. Мысалы, «қойдай үркіп, қол қашты», «алмадай басы домалап», «ұстарадай шаш алған», «нажағайдай шартылдап», «аш қасқырдай бүгіліп», «жұлдыздай атын ағызып», «қиядан шалған қырандай», «жел аударған қаңбақтай», «су аударған дөңбектей», «ортекедей ойнақтап», «арыстандай жұлқынды», «көк жайындай бұлқынды», т.б. теңеу сөздердің көбі халық әдебиетінде бұрыннан бар болса, кейбіреулері жыраудың өзі жанына қосқан құнарлы көріктеулер. Жырдағы уақыт пен кеңістік шекарасы да кейде реальды тарихтың орайына бағынып, кейде фольклорлық дәстүрдің қазығына оралады. Мысалы:

*Түн түгелдей өткенде,
Күн төбеге жеткенде,
Ақсеңгірдің тасына,
Аңырақайдың басына
Өксіп жылап отырып,
Ат шалдырып демалды.*

Немесе,

*Күн тұғырға қонғанда,
Намаздігер болғанда...
Намазшамнан өткенде,
Құтпан уақыты жеткенде...*

Тағы бірде,

*Күн төбеден ауганда,
Бесіндікке барғанда –
Бұрқыраған шаң көрді,
Жұлдыздай атын ағызып,
Жарағы күнге шағылып*

Келе жатқан жан көрді... – дейтін түйдектерден жоғарыда айтылған пікірлерді қостайтын мол дәлел табамыз. Сұраншы батырдың жаумен соғысатын уақыт мөлшері де Қобыланды, Тарғын сияқты аға батырлардың шайқаста өткізетін мезгілімен қарайлас:

*Теңіздей жау жан-жағы –
Сұраншыға көп емес.
Үш күн, үш түн ұрысқан
Сол батырдың соғысы
Рүстемнен кем емес...
Үш күн, үш түн өткенше,
Әсте батыр тынбады...*

Бұл келтірілген мысалдар даңғыл жыраудың халық эпосын жаңғырта жырлаумен шектелмей, фольклор мен эпос поэтикасының қыр-сырын жақсы біліп, оның үздік үлгілері мен сұлу сарындарын шебер пайдаланған бірегей дарын екендігін байқатады. Жамбыл ел басынан өткен тарихи оқиғаларды шынайы сипаттаумен бірге, бұған шежіре, көне эпос, мифология мотивтерін қоса бедерлейді. Мұның өзі Жамбыл поэзиясындағы көркемдік ерекшеліктің, ақындық даралықтың бір айқын көрінісі.

Ақын шығармашылығындағы көркемдік жүгін көтеретін дәстүрлі көріктеуіш құралдарының бірі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. Солардың бір парасы мынадай: «Егіз екі болмайды», «Селтеңдеген серкенің – ажалы», «Ел байлығы – өзінде, //Тіл байлығы – сөзімде», «Аз сөздің тәттілігі болар балдай», «Әдепті мейман болсаң, сыйың болар, // Сый білмес сиыр болсаң, қиын болар», «Көмусіз бір күн қаларсың, //Көпшілікті тілдесең», «Көпшілік – дария, көл дейтін», «Елдің кегін ер қуар, //Дауыл тұрса бұлт қуар», «Мың қарғаның тұяғы бір тұйғынға өтпейді», «Тамам қарға жиылса, бір сұңқарға жетпейді», «Асыл затта аздық жоқ, жасық затта көптік жоқ», «Әр нәрсеге – бір зауал», «Жаманның көңілі – көкте, басы – жерде», «Төренің басын топ алар, жауыздың басын көп алар», «Асқақтаған адамда тоба болмас, // Ел қорғаған адамда мола болмас», «Қойшыны құдай атарда, //Шопанға тиер таяғы», т.с.с.

Жамбыл – тілге дархан, ойға – кенен ақын. Ол халық аузында жүрген қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерді жарыстыра, үйлестіре қолданумен бірге олардың бір қатарын өңдеп, өз ойын жеткізуге икемдейді, не өлеңнің әуез, ырғағына, ұйқасына қарай қайта түзейді, кей тұста өзі де нақыл, ақыл сөздерді жанынан шығарып, халық қазынасын – қазақ ауыз әдебиетінің рухани қорын байыта түседі. Қысқасы, Жамбыл жырларының көріктеуіш құралдары, ең негізі поэтикалық тәсілдері де ілкідегі халық фольклоры мен ауыз әдебиетінен сусындап, содан өлмес нәр алған. Оның поэзиясында Жамбылдың ақындық «мені» – қазақ әдебиетіне қосқан інжу-маржандары, ең алдымен ақпа айтыстарынан, суретті, сындарлы толғауларынан және өшпес ерлік пен ел бірлігін дәріптейтін эпикалық мұрасынан ғажап көрініс тапқан. Екі ғасырдың куәсі болған ұлы Жамбыл жырлары әлі де талай ғасыр бойы туған халқының рухани сұранысын өтей бермек. Ақынның шын шабыттан туған шырайлы өлеңдері, құнарлы да тағлымды толғаулары соның кепілі.

Жамбыл поэзиясының көркемдік әлемін М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Б.Кенжебаев, Ә.Тәжібаев, М.Қаратаев, С.Садырбаев, М.Жолдасбеков, С.Қасқабасов, М.Дүйсенев, С.Негимов, А.Исмақ секілді ғалымдар мен қайраткерлер өте жоғары бағалап, Жамбыл туындыларын әр қырынан алып талдайды.

Халықтық поэзияның алыбы болып, жаңғырған жастықтың мол сұлу жырларын талай әсем сөз, әдемі аңыз болуға татиды.

М.Әуезов:

«Жамбыл ақыл-ойдың алғыры, өзгеге ұқсамайтын дара, оқшау, бет-бейнелі, аса зор тұлға. Оның бір өзі этик ақын, әрі айтыс ақыны, әрі азаматтық әуеннің де ақыны».

Ғ.Мүсірепов:

«Ақын Жамбылдың екі рет туғаны да, түрлі заманда жасағаны да, өмірінің ең соңғы он жылында бүкіл дүние таныған атақ алды да – феномен сирек кездесетін себебін осы күнге дейін ғылым таба алмай отырған сыр. Әсіресе, тоқсан жаспен жүздің арасындағы он жылда ақындық дарынның бұрынғысына қарағанда еселеп шарықтап кетуі дүние жүзілік даналардың өмірінен де кездескен емес. Жәкеңнің тоқсан жасында қайта туғаны феномен болса, ақындығының қайта шырқай кеткендігін феникс арқылы теңеуге болады».

Міне, Жамбыл шығармашылығына деген құрмет осы емес пе?

Ал филология ғылымдарының докторы, менің ұстазым, профессор Бейсенбай Кенжебаев:

«Жамбыл поэзиясының ерекшелігі – ол жігерлі, жалынды, саяси лирикалық жыр. Ақын мейлі тарихи әңгімені сөз етсін, мейлі табиғат көріністерін суреттесін, мейлі үй-іші, отбасы, сүйіспеншілік мәселесін жырласын, мейлі әлеуметтік тұрмысты, іс-оқиғаларды жырласын – бәрін де өзінің ойы, сезімі, үміті, ішкі дүниесі, сыры етіп жырлайды», – деп ерекше бағалайды.

«Жамбыл туындылары бейнелілігімен сөздік құрылымы мен образдың жарқындығымен төгіліп тұрған тіл көркемділігімен авторын танытып тұрады. ... Жамбыл сөз өнерінің көркін жаңа заман шындығын суреттеуге шебер пайдалана білген ақын. Халық поэзиясы Жамбыл жырын көркемдік биікке көтерді» деп жазады академик С.Қирабаев (Тәуелсіздік және Жамбыл шығармашылығы. А. 2011 ж. 9 б.)

«Жамбыл халық өлеңінде интонация тудыратын логикалық екпін түсетін сөз бен оның психологиялық пауза арқылы ажыратылатын тәсілін одан әрі кемелдендіре түсті. Сонымен Жамбыл халық өлең құрылысын ауыз толтырып айтарлықтай етіп дамытты. Алайда ол қалыптасқан өлең тілінің синтаксисін бұзған жоқ. Ырғақ пен синтаксистің шендесуінен қол үзбеді. Өлең жүйесінің тармақталуына, бөлшектенуіне, интонация мен методиканың мол мүмкіндіктерін тудыратын еркін өлеңге бармады. Жазба әдебиет өкілдерінің енгізген жаңалығын ашпады деп кінә қоймаймыз. Себебі, ол ақындық мектептің өкілі, ақындық дәстүрдің ауытқымас ізбасары болды. Асылы, Жамбыл халық өлеңін жетілдіре, интонацияның тың көріністерін тудыра, оның сүйегін салмақтандыра, құнарландыра байыта түсті», – дейді профессор С.Негимов («Өлең өрімі». Алматы, «Ғылым» баспасы, 1980ж., 31-б.)

«Жамбыл Жабаев дастандарында асыл сөздің көркемдігін ұсынған. ...Жамбыл бабалар сөзін жалғастырушы» деп есептейді әдебиет теориясының білгірі, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Ісмақ (сонда 50-51 б.)

Жамбыл жәй өлең айтушы емес. Ол суырыпсалма ақындықтың қоғамдық-саяси мәнін көтерген, тарихы сананы оятқан қайраткер ақын. Ол өлеңге өрнек қосты, бейнелік, шендестіру, портреттік кескіндеу XVIII ғасыр мен XX ғасырдағы болған тарихи оқиғалардың көркем жылнамасы да.

Жамбыл саясаттан тыс өмір сүретін, өлеңнен өрнек салған, тілін байытқан, бейнелігіне бедер қосқан ақын, айтыскер, жыршы, күйші, қайраткер!

Өмірхан ӘБДИМАНҰЛЫ,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология және әлем тілдері факультетінің деканы,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАРЫ – АЗАТШЫЛ РУХ АЙНАСЫ

XIX-XX ғасырлардағы өлең сөздің жүйірігі Жамбыл ақын жырлары – ұлт-азаттығын асқақтатқан рухқа толы, болмысы бөлек дүниелер. Туған жер, туған елді ардақ тұтқан дана жырау шығармашылығының үлкен бір саласы – эпикалық жанрдағы дастандары. Ол өскен елін, туған жерін жаудан қорғаған Өтеген, Сұраншы, Саурық сынды батырлар туралы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, ел аузында айтылып келе жатқан аңыздар негізінде «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» және т.б. дастандар шығарып, оны өзі жырлап, елдің отаншылдық санасын оятуда аянбай еңбек етті.

Мәселен, «Өтеген батыр» дастанында жұрт қамын ойлаған, елінің «қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» заманда тыныштықты өмір сүруін аңсап, Мәңгілік елдік қоныс іздеген Өтеген батырдың ерлік істері жырланып, шет жаулардың шапқыншылығынан қысым көрген халқына жайлы қоныс іздеген ел үшін туған ердің өмір-тағдылы өсиет етіледі.

Дастанда дәстүрлі шығыстық қиссаларындағы қиял-ғажайыптық көркемдік үлгілер көп кездеседі. «Жерұйық» деп аталар қасиетті құт мекенді іздеген Өтеген жорықты жолында кездескен түрлі аса қауіпті жыртқыштар мен жауыздық символы іспетті мифологиялық бейнелерді жеңіп талай сындардан өтеді. Көп кедергінің бәрінен батырлығы мен ержүректілігі, ақылдылығы мен айлакерлігі арқылы өткен Өтеген «Жиделі байсын» деп аталар арманына айналған жұмақ жерді табуға ұмтылады:

*Мен табамын, табамын,
Бұлақ аққан жерлерді.
Көгі көктеп, нұр жарып,
Құрақ атқан жерлерді.
Төрт түлікке ыңғайлы...
Жұт болғызбай құл қонған,
Қой үстінде бозторғай,
Жұмыртқалап бақ қонған.
Сүйікті қазақ халқына,
Ұнап жатқан жерлерді.*

Алайда, дастанда Өтеген өзі іздеген жұмақ жерді тапқанымен, өзінің туған жерін солардың бәрінен артық сезініп, туған еліне біздің түсінігімізде «Жер жанаты – Жетісуына» қайта оралады. Жырда жырау ілгерідегі Асанқайғы данагөй іздеген «Жерұйықтай» жақсы қоныс, тыныш өмір аңсаған халық арманын жырлай отырып, отанына, туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілікті бәрінен де алға шығарады.

Қазақ қазақ болғалы, ел болып ұйысқалы, ұлт болып орныққалы сыртқы жаудың шапқыншылығына, аласапыран замандарды әкелген жаугершілік пен үркіншілікке аз ұшыраған жоқ.

*Ата жұрты бұқара,
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайраты туған ер зәріп, –*

деп Асан Қайғы «Ой түбіндегі асыл сөзді шер толқыта шығарған» небір замандар да өтті. Ой толғаудың өрісін ашып, көкейге сары уайым ұйытпай, санаға серпіліс әкеліп, туған ел, туған жер сағынышын ұран ғып көтерер, азамат намысына от жаныр бұл жолдар – кезінде ұлт боп ұйысудың, ел болып бірігудің қатығына айналған жырлар болған-ды.

Уақытының ұлы тұлғасы Асан Қайғы – болашақты болжап, келер күннің алдан шығар кесапатын кейіптей білген данагөй. «Алғашқы тар заманының құбыжығын сезіп, тұспалмен белгі беріп болжал айтқан Асан Қайғы. ... өлең сөзді қауымның қызметіне жаратуға кіріскен тағы да сол» дейді М. Әуезов дала данасы туралы. Ендеше қазақ хандығы дәуірінің болашағына ой жіберген Елдік жырының бастау көзі Асан Қайғы жырлары болса, оны жаңа дәуірде жалғастырып, жанаша жырлаған Жамбыл жырау.

Жамбыл толғау-дастандары – туған ел мен туған жердің кешегісі, бүгінгісі, ертеңгісі жайлы терең пайымдаулардың, өз тұсындағы ел мен елдің ерінің жақсысын асырмай мен жаманын жасырмай шындығын ашып айтқан қатты да ащы ұстындар жиынтығы. Жыр-толғауларының қай-қайсысында болмасын ол өткеннің жайын айтып ғана қоймайды, кешегінің нәтижесін бүгіннен шығарып, ертеңіне ой жібереді. Уақытында көзбен көргенді ақылмен екшеп, келешектің келбетіне көкірек көзімен үніледі. Соның бірі ғана емес, бірегейі – «Сұраншы батыр» жыры.

Жалпы Жамбыл жырлары – ұлт-азаттығын асқақтатқан рухқа толы кемел дүниелер. Жоғарыда айтқандай, азатшылдық, тәуелсіздік идеяларын жырлаған шығармаларының ішінде дастандары айрықша көзге түседі.

Ұлы жыраудың «Сұраншы батыр» жырындағы Сұраншы батыр Ақынбекұлы – қазақ тарихындағы белгілі тұлға. Ол 1815 жылы Алматы жанындағы Қастек өзенінің бойында дүниеге келген. Атақты қазақ батыры Саурықтың немере інісі. Сұраншы батырлық болмысы ерте танылған,

кішкене күнінен Жетісу, Оңтүстік өңірінің аты жалпақ қазаққа жақсы таныс айтулы батырлары Қарасай, Өтеген, Наурызбай, Райымбек, Сыпатай, т.б. ерлердің ерлігін өнеге тұтып өскен жас. Ол ержетіп, азамат болысымен Жетісу жерін билеп, елге озбырлық жасап, тізесін қатты батырған Қоқан бектеріне қарсы күресіп, келелі жерде сөз бастаған көсем, керекті жерде қол бастаған даңқы асқан батыр болады.

Жалпы дастанда XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қоқан хандығының езгісінде болған Қазақстанның оңтүстік аймағын Патшалық Ресейдің жаулап алып, отарына айландырған кезеңнің тарихи шындығы суреттеледі. 1853 жылы Ресей әскерінен бұрын елді жаулап алмақ болып, қоқан ханы қазақ еліне тұтқиылдан шабуыл жасап, бейбіт елді ойран-топан етеді. Сонда Сұраншы батырдың қол жасақтап шығып, Қоқан хандығымен ымыраласып, қазақ жерін шапқан, асып-тасқан қырғыз манабы Орман жасағымен ұрысы, жаулаушылардың тас-талқанын шығаруы баяндалады.

Жамбылдың осынау ел арысына айналған Сұраншы батыр тақырыбына баруы, оны дастан етіп жырлауы тегіннен-тегін емес, Сұраншы батырдың ерлігін оның атақты ұстазы Сүйінбай ақын да жырлаған-ды. Жамбыл сол ескі жыр сілемін жаңғыртып, жаңартып ғана қоймай, оған өзіндік идея жүктеп, азатшыл жырдың асыл арнасына айналдыра білді. Сөйтіп, Жамбылдың «Сұраншы батыры» ерлік пен елдікті жырлаудың асыл нұсқасына айналды.

«Сұраншы батыр» дастанының бастауында Жамбыл ұстаз дәстүріне адалдығын алға тартып, ұстазы Сүйінбай дәстүрін жалғастыруының нақты себебін айтып, ұстаз аманатына адалдығын білдіреді:

*Бата берген Сүйінбай,
Жырдың тіккен туындай.
Айтқанда маған ақылды:
Жырла! – деген, – батырды.*

Ал дәстүрді жалғастырып, ел есінде мәңгілікке сақталған аңыз-жырды жаңаша жырлауының мәнін дана жырау былайша түсіндіреді:

*Жырламайын десем де,
Ел тілегі қоймады.
Таудан құлап тарғыл тас,
Тарығып шығып көзден жас,
Қыспақ заман кездесіп,
Қайғы басып қарындас,
Тарыққанда сүйенер
Ел батырын ойлайды,
Ойламасқа болмайды.*

Осылай ақын жыр кіріспесінің рет-ретін келтіре отыра, келесі де туған жер туралы толғанысына кезек береді. Абыз жырау кіндік қаны тамған туған жердің адамға ең ыстық құт-мекен екендігін, оны жаудан, дұшпаннан қорғау, адамзат ұрпағының бас парызы екенін жырлай отыра:

*Жайлағалы мұны адам,
Санап бітпес не заман...
Неше халық, неше хан,
Тапты қырғын талай жан.
Толып жатқан оқиға –
Соның бірі айтылар.
Заман, заман дегенде,
Заманға қожа – адам зой!
Наразы болса заманға,
Бар кінәны соған зой...*

деген мәнді де маңызды ой тастайды. Заманның жақсы болмағы да, жаман болмағы да сол уақыт кезеңінде өмір сүрген адамнан, өйткені заманның болмысын танытатын уақыт иесі адамның ақыл-

ойынан туындаған іс-әрекеті. Дастанда жырланатын қас-қабат тарихи оқиғалар осы ойдың дәлелі іспетті айқындалады.

Жырда Қоқан ханы Құдиярдың шапқыншылығынан зардап шеккен Жетісу өлкесін жайлап жатқан бейбітшіл қазақ халқының қайғылы, шарасыздық хал-жағдайы нақты көрініс тапқан. Жауыздық, озбырлық берекесін алған халықтың еркіндікке ұмтылысының себеп-салдары айқындалған. Ақын сонымен қатар осынау қат-қабат оқиғаларға өзінің көзқарасын:

*Бейқам жатқан қалың ел
Қарсы тұрмай, жалынды.
Жаудан құту жақсылық –
Зарыққанның салдары.
Байдан құту жақсылық –
Тарыққанның салдары
Шын болмаса не қылды.
Жалынғанша жауыңа
Бер де құтыл жаныңды...*

Халық даналығынан жаралған асыл сөздің мәйектерін мысалға ала отырып азаттыққа ұмтылыстың рухын оятар өткір жолдар арқылы білдіреді. Жырау ескіден келе жатқан қанатты сөздерді рух қайрағы іспетті қолданып, Отанын қорғауда қасық қаны қалғанша қасқайып қарсы тұрып күресуге шақырады.

Дастанда Қоқан басқыншыларының жауыздығы мен қатыгездігін халыққа әкелген қасіретін:

*Қоқаннан келген көп әскер,
Жер қайысып сыймайды.
Мал мен басты шулатып,
Қойша иіріп жинайды.
Тас қотанның сазына
Ақ шатыр мен көк шатыр,
Қосарланып тігілді.
Ала тулар желпілдеп,
Қомпаң-қомпаң шойқысып,
Тебінгілер сартылдап,
Зерлі шапан бектер де,
Шағылып күнге жалтырап,
Түйеге мінген жас әйел
Бетін жыртып, аңқылдап,
Жас өспірім, сұлу қыз
Жүрегі ұшып қалшылдап,
Жалаң қағып жасауыл
Мәз-мейрам боп, қарқылдап,
Түйеде тұрған әйелді
«Түс жылдам» деп қарқылдап,
Шабылған елде дәрмен жоқ,
Жылай берді солқылдап, –*

деп жан жүректі езілте отырып суреттейді.

Дұшпанның қылған қорлығынан басына осындай қаралы күн туып, қайғыға батқан ел ежелгі жыр-дастандардағы дәстүрлі оқиға дамуының ізімен ел қорғаны батырға сұрау салады. Ол уақытта «арыстан жүрек Сұраншы» мұның бәрінен хабарсыз, алыста жатқан болатын.

*Кәрібоз бен Бәуке қарт,
Атты терге жүздіріп.
Дақ түспеген жотаны,
Қопара шауып із қылып...*

Жау қоршауынан сытылып Сұраншыны іздеп, жолға шығады. Қол бастар батырына тау асып, тас басып зорға жеткен қос қария қоқандықтар мен Орман жасағының елге істеген зұлымдықтарын оның алдында сақалдарынан жасы сорғалай отырып жеткізеді.

*Сұраншыға жетті де,
Жығылды қарттар атынан,
Ақ сақалы су болды
Сорғалап аққан жасынан.
Арыстан мүше жас батыр
Сүйеді келіп басынан.
Мейірімді туған Сұраншы
Елі сүйген жасынан.
Жетім менен жесірді
Атына артып көшірген.
Ерегіскен жауларын
Су құйғандай өшірген.
Тарығып келген қарттарға,
Қайғырып жаны ашыған...*

Ежелден үлкенін сыйлап өскен халық ұланының мейірімді жан екенін Жамбыл осындай көркемдік өрнектермен жеткізеді. Ел қарияларының жасы омырауына төгіле отырып жеткізген әңгімесінен елдің жай-күйін, ел басына күн туғанын жете сезінген Сұраншы олар көрген қорлық-зорлықты өзі көргеніндей, олардың еңсесін езген ауырпалық өз иығына түскендей күй кешеді. Қариялары еңіреп алдына келгенде, жас батырдың шамырқануы, қаны қайнап, терісіне сыймай ашулануы – ежелден тамыр тартқан жыр үлгісі. Дәстүрлік жолды сақтай отырып Жамбыл Сұраншының ашуланған сәттегі түр-тұрпатын:

*Қабағынан қар жауды,
Кірпігіне мұз қатты,
Кім еді деп басынған, –*

деп, біздерге бала күннен таныс эпостық жырлар дәстүрдегі батырлық кейіпте, ұлғайта, әсерлей суреттеп жеткізеді:

*Дауыл соққан теңіздей,
Күш көбігін сапырды.
Алатауды қозғалта,
Қырға шығып ақырды...
Буырқанды, бұрсанды.
Мұздай темір құрсанды.
Ақ беренге оқ салды, –
Ақтұяққа ер салды...*

Үзіндіден Сұраншы тұлғасынан халық қиялынан, ой-арманынан сомдалған «Алпамыс», «Қобыланды» батырлар жырындағы еліне етене жақын батырларға тән сипаттар көзіне түсіп, Сұраншының батырлық тұлғасын айбындандыра түседі. Ел басына күн туған тұста Сұраншы тұлғасы халықтың тарыққанда сүйеніш ететін бірден-бір тұғыр-тұлғасы болып көрінеді. Тар кезеңде Сұраншы тапқан ақыл мен батыл шешім оның ел үшін туған ұл екендігінің дәлеліндей.

*Ел жақтамас көп жаудың,
Көптігінің себі жоқ.
Оның аты – боркемік,
Талмасқа шыдар белі жоқ.
Озып шабар жүйрікке
Ылдиы мен өрі жоқ.
Батыр туған жігітке,
Шабатын жаудың көбі жоқ.*

*Уайым жауға алғызар,
Тұңғыық болып түбі жоқ.
Осы қолдың несі көп?
Қурап тұрған шірік көп.
Суырып қылыш, ат қойсаң,
Қарсы тұрар бірі жоқ.*

Жамбыл жырындағы Сұраншы батырдың бүкіл болмысы мінез-құлқы, түр-түсі, батырға тән бейнесі – бәрі біте қайнаса келіп ел ұғым-танымындағы нағыз қаһармандық тұлғаға айналып, өзін ерекшелей түсер сипатқа ие болып шыға келеді. Өз шығармасына азатшыл ойды ұстаным еткен Жамбыл ел қорғанына айналар Сұраншының Қоқан шапқыншыларына қарсы соғысын да үлкен ақындық шабытпен көркем де шынайы суреттейді. Соғыс қимылдары тікелей көрініс тапқан тұстарда Сұраншы ересен күш иесі, батыр ғана емес, соғыстың айла-тәсілдеріне де жүйрік, тапқыр ойлы, «Арыстан болған жау үшін түлкідей болсын әдісің» дейтін халық қағидасын еске түсірер, үлкен айла, әдіс-тәсіл иесі ретінде танылады. Жауға қай кезде, қалай шабуыл жасаудың жолын табу, таудың басынан етегіне дейін алаулатып от жағып, тұс-тұстан барабан қағып, құр дәрілеп мылтық атып, сырнай шалып сарбаз санын өте көп етіп көрсету тәрізді соғыс қулықтарын алдын ала мұқият ойластырып алуына ерекше көңіл бөле жырлау Сұраншының көзсіз батырлығын ғана емес, көшбасшы жанға тән көрегендігін де танытады.

«Сұраншы батыр» дастаны жәй қиялдан туған ақынның көркем ойының жемісі ғана емес. Жырда жырау қиялының көркемдік шындығын негіздер тарихи дерек молынан кездесіп, тарих тағлымының қатпарлы сырларын терең тануға да мүмкіндік беретін мәлімет-деректер де жетерлік. Дастанда қырғыз ханы Орманның қанқұйлы әрекеттері, қоқанның Құдияр ханмен ымыраласып, тыныш жатқан қазақ ауылдарын талағаны құжатқа бергісіз шындық болып табылады.

*Қоқанды құртқан Құдияр,
Патшаға қарсы тұратын
Қуаты жоқ бойында.
Қырғызды қанға батырған,
Әркімге бір сатылған,
Орман хан бар қолында:
Қазақты барып талайық,
Патшадан бұрын алайық,
Деген мақсат ойында...*

дейтін жолдар бұған дәлел.

Жырдың екінші бөлігінде Сұраншыны өлтірмек боп, балағаттап хат жазып, соғысқа шақыратын да осы Орман хан.

Дастанның соңы дәстүрлі эпикалық аңыздардың сарындарымен үндес болып келеді. Тарихи тұлға Сұраншының дастандағы көркем бейне Сұраншыға ұқсайтын да, мүлде алшақ кететін жерлер бар. Ең ғажабы сол – өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыру мақсатындағы «әсерленген» жерлер Жамбыл жырының көркемдігі төгіліп түскен тұстары болып табылады.

Дастанның бігер тұсында жырау әлдінің – әлсізге, көптің – азға зорлығы «ерге еркіндік, кемге кеңдік» болмаған, әділетсіздік белең алған замана алпаты туралы толғана жырлай келіп, Сұраншы батырдың азаттық үшін, елдің еркіндігі, ұлт тәуелсіздігі жолында өмірін құрбан еткен ерлігіне арналған «Жоқтау-Мадақ» жырын жырлайды. Бұл бүтін түркі жұртының ежелгі жыр-дастандарынан келе жатқан дәстүрлік үлгі.

Жырбаянда XIX ғасырдағы қазақ елінің өмір тіршілігін Жетісуда өмір кешкен жұрттың тарихи-әлеуметтік хал-ахуалын кең көлемде суреттеп, деректі оқиғалар арқылы бейнелі түрде жеткізеді. Тарихи деректердің молынан кездесуі – жырдың көркемдік шындығының ажарын аша түседі. Әсіресе, отаршылдық пиғылы астам, жаулаған елін өз қарауына алу үшін Ресей империясының да, Орта Азия хандықтарының да жанталаса әрекеттенгені шындыққа сай көрсетілген.

*Лек-лек солдат айдатып,
Мойнына шекпен байлатып,
Оралдан өрлеп Алтайға,
Алуға патша ынтықты.*

*Садақ тартқан қазаққа,
Түтіндетті мылтықты.
Ертісті өтіп оралтып,
Жетісуға қол сұқты.*

Онда Жетісу елінің сол тұста қуғын көрген қасіретті жайттар нақты дерек арқылы ашылып, бір жағы Қоқан, бір жағы Ресей қанқұйлылары екі жақтап тоз-тозын шығарған қазақ ауылдарының паналаған жерлеріне дейін дастан-жырда дәлме-дәл көрсетілген.

XX ғасырдың бірінші жартысы қазақ халқының тарихында орасан оқиғалар, түбегейлі өзгерістерге толы болды. Жамбыл соның бәрін халық мұраты тұрғысынан замана биігінен көрінген шығармашылығы арқылы жырлады.

Өз дастандары негізінде Ел тағдырын Елім деп еңіреген ерлер тағдырымен бірлікте алып жырлаған Жамбыл Жабаев Ерлік пен Елдіктің XX ғасырдағы ұлы жыршысына айналды.

Сейіт ҚАСҚАБАСОВ,
ҚР ҰҒА-ның академигі,
филология ғылымдарының
докторы, профессор

ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ КЕЛЕЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақтың сөз өнері ежелгі заманнан бері үш түрде жасалып, ғұмыр кешіп, біздің дәуірге жетті. Олар – халықтың ауыз әдебиеті (фольклор), авторлық ауыз әдебиеті (ақын-жыраулар поэзиясы) және жазбаша әдебиет (көне түркі мәтіндерінен бастау алады). Осы үшеуінің соңғы екеуі бүгінгі шақта да дамып келеді. Қазіргі көпжанрлы әдебиетіміз бен бүгіндері өтіп жатқан айтыстарымыз бұрынғы дәстүрді жалғастырумен бірге жаңаша, соны сипатта көрініс беріп, өзіндік ерекшеліктерге ие болуда. Мұның себебі аз емес, солардың бірі жаңа жазбаша әдебиеттің негізін салған Абай мен авторлық ауыз әдебиетін биік деңгейге көтеріп, оған жаңа сипат дарытқан Жамбылдың шығармашылығы, олардың әдеби-көркемдік ұстанымы мен талап-талғамы. Осы екі ұлы сөз зергерінің ұлттық сана-сезіміміздің, руханиятымыздың дамуында тарихи рөл атқарғаны үшін қазақ халқы олардың есімін, мұрасын әрқашан ардақтап, ұлықтап келеді, дәріптей бермек. Сөзіміздің жарқын дәлелі ретінде Абайдың да, Жамбылдың да 150 жылдығы ЮНЕСКО мен ТМД көлемінде аталып өткенін, жыл сайын олардың туған күнінде өткізілетін алуан түрлі салтанатты жиналысты, шығармашылық, ғылыми шараларды еске алуға болады. Дей тұрғанмен, әдебиетіміздің екі алыбын толық зерттедік, танып-білдік деп айта алмаймыз. Кеңес өкіметі тұсында олар туралы аз жазылған жоқ, бірақ зерттеулер мен мақалалардың көбісі коммунистік идеология тұрғысында болғаны белгілі. Ал енді Тәуелсіздік тұсында бүкіл тарихымызды, рухани мұрамызды қайта қарап, ұлтымыздың мүддесі мен міндеті талаптарына сәйкес жаңаша зерделеп, бағалап жатқанымызда Абайдың да, Жамбылдың да мұрасына қазақ көзімен қарап, сөз өнеріміздің табиғатынан шығатын заңдылықтар негізінде зерттеу қажеттігі дау тудырмаса керек. Бүгінгі әңгімеміздің мақсаты – Жамбылдың шығармашылық мұрасы келешекте қалай насихатталып, зерттелуге тиіс, алда қандай істерді жүзеге асыру қажет деген ойларымызды ортаға салу.

Жәкеңнің шығармалары Кеңес өкіметі кезінде мыңдаған, миллиондаған тиражбен қазақ, орыс, тағы басқа тілдерде жарық көргені баршаға аян. 1930-50 жылдардың арасында ол кісінің өлеңдері бүкіл әлемге белгілі болды, ондаған Еуропа мен Азия халықтарының тілінде аударылып, жер шарына тарады. Ақиқатында, қазақ халқын дүние жүзіне алғаш танытқан адам – Жамбыл десек, артық айтқандық болмас. Солай бола тұрса да Жәкеңді әлі де лайықты дәрежеде, жаңаша тани да, көрсете де алмай жүрміз. Рас, профессор Сұлтанғали Садырбаев жинап, жариялаған екі томдықтарда, осы мақаланың авторы орысша жарыққа шығарған жинақтарда, сондай-ақ «Қазақ әдебиеті тарихының» 7-ші томында және жекелеген мақалаларда жыр алыбы туралы біршама жаңа көзқарас, соны ойлар бар. Алайда, бұл жеткіліксіз екені түсінікті, олармен шектеліп қалмасaq керек.

Жамбылдың туғанына 165 жыл толуына байланыста республика көлемінде салтанатты іс-шаралар өтті. Жәкеңнің өз ауылында дәстүрлі «Жамбыл күні» болды. Ұмытпасам, осы игі дәстүр 1997 жылы басталған еді, алғашқы жиынды сол жылдары Алматы облысының әкімі болған Серік Үмбетов ұйымдастырған болатын. (Нұрғиса Тілендиев ағамыз қатысқан-ды). Міне, сол жиында да абзал азамат Серік Үмбетов басынан аяғына дейін болып, Жәкең жайында өзі де толғана сөйледі және өзге сөйлегендердің де пікірін назар қоя тыңдады. Бұл басқосу жөнінде газеттерде тиісті ақпарат берілді, сол себепті мен өз тақырыбыма көшейін.

Әдетте, біз ұлы тұлғаларымыз хақында олардың мерейлі тойлары жақындаған да ғана ойланып, жеделдетіп қаулы қабылдап, іс-шараларды белгілеп, той күндерді жүзеге асыруға күш саламыз. Өкінішке қарай, ойлағандарымыздың көбісі асығыс істеліп, кейбірі орындалмай қалатыны бар. Кезінде Абайдың 150 жылдығына қатысты қаулының жобасын марқұм Өзбекәлі Жәнібековтің басшылығымен 1990 жылы, яғни бақандай 5 жыл бұрын дайындауға кіріскен едік, бірақ қаулының қабылдануы кештеу болды да жоспарланған кейбір шара жүзеге аспай қалды. Осындайды болдырмас үшін келешекте болатын үлкен айтулы дата – Жамбылдың (Абайдың да) 175 жылдығын қай жағынан болса да (әсіресе шығармашылық мұрасын насихаттау мен зерделеу, ұлықтау жағынан) жоғары дәрежеде өткізу мақсатында осы күннен бастап қажетті құжат қабылдап, тиісті іс-шараларды белгілеп, ұйымдастыру жұмысына кіріскен жөн сияқты. Мұндай өте маңызды істе басты назар ғылыми-шығармашылық мәселелерге аударылғаны орынды болар еді. Бұл салада өте ауқымды әрі қиын да жауапты жұмыстар бар.

Ең бірінші кезекте қолға алатын шаруа – Жамбылдың өзі мен шығармашылығы туралы дүниелердің бәрін қамтыған «Библиографиялық көрсеткіш» жасау. 1950-ші жылдары жасалған көрсеткіш ескірді. Ендігі жаңа көрсеткіш – Жәкеңнің бізде, шетте шыққан өз шығармаларын, ақын жайында жазылған мақалаларды, зерттеулерді, өлеңдер мен поэмаларды, түсірілген фильмдерді, сахнаға қойылған спектакльдерді, салынған суреттерді, тағы басқа туындыларды түгел тізімдеген, сипаттаған еңбек болуға тиіс.

Екіншіден, аса жауапты әрі зор маңызды іс – «Жамбыл шығармаларының академиялық толық жинағын» құрастырып, жарыққа шығару. Осы уақытқа дейін мұндай басылым болған жоқ. Ең алғашқы толық деп саналған 1946 жылғы кітап өз мағынасындағы нағыз академиялық жинақ бола алмады және ол қазір іздеп таба алмайтын дүниеге айналды. Одан кейінгі басылымдар да толық емес, негізінен, таңдамалы сипатта болды. Бұлай болудың өзіндік себептері бар. Оның бастысы И.Сталиннің жеке басына табынушылық әшкереленген соң Жәкеңнің ол туралы және сол шақтағы партия, совет қайраткерлері жайында шығарған өлең-толғауларын цензура кітаптарға енгізбейтін. Тағы бір себеп – тәуелсіздік алғаннан кейін ақынның Кеңес кезіндегі компартияның саяси-идеологиялық үгіт-насихатының әсерінен туындаған шығармаларын жинаққа енгізіп, бүгінгі оқырманға ұсыну орынсыз деп түсіну. Әлбетте, қазіргі жағдайда бұл себептер ескі ұғымдардың сарқыншағы деп қабылдануға тиіс. Жеке мемлекет болып, билігіміз өз қолымызға тиген шақта, бұрынғыдай шеттен, немесе жоғарыдан түсетін саяси-идеологиялық нұсқаулардан, қыспақтардан, цензурадан құтылып, ой еркіндігі, сөз бостандығы, пікірлік плюрализм орнаған заманда ескіліктің тұтқынынан шығатын мезгіл жетті деп білеміз. Қазіргі уақытта әдебиет пен өнерді, көркем туындыларды талдап, бағалағанда Кеңес кезіндегідей тек саяси, әлеуметтік шартты ұстанбай, әр шығарманы көркемдік пен эстетикалық құндылығы жағынан зерделеу бірінші кезекте болуы керек. Бүгінгі жаңа талаптың бірі – «әдебиет пен өнер туындысы түсінікті болуы керек» – деген ғана принципті қолданбай, «әдебиет пен өнер туындысын түсіне білу керек» деген ұстанымды басшылыққа алу. Олай болса, әдеби, тағы басқа мұрамызды да осы тұрғыдан қарастыру қажеттігі туып отыр. Ендігі бір талап – әрбір шығарманы оның қандай қоғамдық, саяси жағдайда дүниеге келгенін ескеру және сол дәуірінің талап-талғамына ұштастыра зерттеу керектігі. Үшінші талап – шығарманың авторы өзінен бұрынғы дәстүрді қалай жалғастырды, оған өзі не қосты деген шарт басты назарда болуы тиіс. Міне, Жәкеңнің академиялық толық жинағын құрастырғанда осы талаптар негізге алынса дұрыс болар еді, өйткені оның өлеңдері, толғаулары, дастандары бұл талаптарға толық сай келеді, ал мұның өзі ақын мұрасын жаңаша бағалап, зерделеуге тірек болады, оның тұлғасын жан-жақты етіп көрсетуге мүмкіндік береді.

Жамбыл – ақын, жырау, жырышы. Жамбыл – ойшыл, тарих куәгері азаттықты жырлаушы. Оның орасан ақындығы кез келген шығармасынан көрініп тұрады. Көркем сөздің хас шебері ретінде ол небір ғажайып тенеу, метафораларды қолданып, сөзді ойнатады, құбылтады, жаңа сөз оралымдарын жасап, бейнелі тіркестер тудырады, өзіне дейінгі ақын-жыраулар үлгісін пайдалана отырып, оны жаңарта дамытады, сөйтіп өзіндік сөз қолдану мәнерін қалыптастырады. Өзінің осындай шеберлігі мен мол талантын Жамбыл бұрынғы жырауларша мемлекет басшылығына тікелей қарата арнау

айтып, елдік, бірлік, татулық, Отанды сүю, қорғау секілді өз кезінде өте актуальді болған мәселелерді көтеруге жұмсаған. Ертедегі жыраулар сияқты үлкен жиындарда, Жоғарғы Кеңес сессияларында, Ұлы Отан соғысы кезінде қиналған халыққа арнаған толғау-өлеңдері көркемдік сапасы мен эмоциялық күш-қуаты тұрғысынан бағалануға тиіс және Кеңес кезіндегі өмір мен саяси-әлеуметтік жағдайды да ескеру қажет.

Еске түсірейікші, бұрынғы біздің классик жырауларымыз ханға арнай сөйлемейтін бе еді, әмірші мен халық қиналған шақта, ел басына ауыр күн туғанда ақыл айтып, өткен-кеткенді шолып, келешекті барлай айтып, жұртты бірлікке, сабырлыққа шақырмаушы ма еді?! Әлгі Сыпыра жыраудың Тоқтамысқа, Асан Қайғының Жәнібекке, Шалкиіздің Би Темірге, Жиёмбеттің Есімге, Бұқардың Абылайға айтқандары – Жамбылдың Кеңес өкіметінің көсемдеріне айтқанынан бөлек емес қой! Жыраулар неге солай айтты? Айтқызған дәл сол шақтағы тарихи-қоғамдық жағдай. Жамбыл да өз уақытындағы қоғамы, қауымы талап еткен соң айтты. Сол үшін оны кіналауға бола ма? Әрине, болмайды. Пәлі, жалғыз Жамбыл ғана Кеңес өкіметін мақтады ма? Ол заманда Кеңес өкіметін, оның көсемдерін мадақтамаған, дәріптемеген ақын-жазушы бүкіл Одақта болған жоқ деуге болады. Одақ қана емес, шет елдерде де Кеңеске, партия басшыларына арналған дүниелер туып жатты. Осының бәрі – шындық қой, тарих қой. Ендеше, неге біз шындықты көлегейлеп, тарихтан алып тастауымыз керек? Олай істейтін болсақ, біз компартияның сынаржақ саясатына қайта ұрынамыз. Бүкіл мәдени, әдеби мұрамызды «мынау жақсы, халіктікі», «мынау жаман, халыққа жат» деп, тарихымызға, ой-санамызға қиянат жасаған жоқпыз ба? Демек, мұндай сауатсыздықты, қателікті қайталауға хақымыз жоқ. Әдебиет пен өнер туындылығына, мейлі ол мұра болсын, мейлі бүгінгі шығарма болсын, ең алдымен руханият тұрғысынан қараған жөн, оларды көркемдік-эстетикалық жағынан түсіне біліп, бағалаған дұрыс. Ақынды, жазушыны «нені жазды» деп қана емес, «қалай жазды» деп танитын шарт алға шығуы керек. Осы аспектіден келгенде Жәкеңнің Кеңес өкіметі мен партия көсемдеріне және совет жауынгерлеріне арнаған өлеңдері мен толғаулары көркемдік, әсіресе эмоциялық қуаты жағынан ерекшеленіп тұрады, олар – нағыз жыраулық поэзияның үлгісі. Демек, оларды жақсы ғылыми түсініктермен академиялық жинаққа енгізу – тарихи әділдік болады деп ойлаймыз. Академиялық толық жинақ құрастырылса, ол өз кезегінде Жамбылтанудың аясын кеңейтіп, бұл салада басқа да қажетті істерге негіз болары анық. Айталық, ақынның ең үздік шығармаларын орыс және ағылшын тілдеріне жаңадан аудартып, жарыққа шығару.

Жамбылтанудың алдында тұрған тағы бір үлкен іс – «Жамбыл» энциклопедиясын жасау. Сөз жоқ, академиялық жинақ бұған үлкен негіз болады. Сонымен бірге энциклопедия жасау барысында Жәкең туындыларында баяндалатын тарихи оқиғалар, сөз болатын тұлғалар, жер-су атаулары туралы мол дерек жиналады. Демек, Жамбыл және тарих, Жамбыл және қоғам, Жамбыл және өнер, Жамбыл және мәдениет деген зерттеулер жүргізіледі, Жамбылтану жаңа белеске көтеріледі.

Академиялық толық жинақ – «Жамбыл тілінің сөздігін» жасау үшін бірден-бір дерек болмақ. Мұндай сөздік Жәкең тілінің ғана емес, қазақ тілінің екі ғасырда қалай дамып, өзгергенін де көрсетері күмәнсіз. Ақынның XIX және XX ғасырларда туған шығармаларын салыстыра зерттеп, тіл тарихына қатысты тың байқаулар жасауға болады.

Міне, Жәкеңнің 170 жылдығына орай туған ойлардың негізгілері – осылар. Әрине, бұлар айтуға оңай. Бірақ «көз қорқақ, қол батыр» демей ме қазақ атам! Меніңше, Алматы облысы әкімдігі жанынан арнайы «Жамбылтану ғылым-зерттеу орталығын» құрып, 175 жылдыққа дейін осы істерді жүзеге асыруға қазірден бастап кіріскен жөн сияқты.

Арықбай АҒЫБАЕВ,
Заң ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің
профессоры

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАҒАН БАТЫРЛАР

Биыл Қазақстан жұртшылығы ұлы Жамбыл Жабаевтың 170-жылдығын тойлап жатыр.
*Айкүмісті аңсатқан,
Құлмамбетті тамсантқан.
Бақтыбайды бұқтырған,*

*Сарыбайды ықтырған,
Дина апаймен сырласқан,
Тоқтағұлмен мұңдасқан,
Қырғыз-қазақ тыңдасқан,
Өлең сөздің даңғылы,
Бар қазақтың Жамбылы!*

Дана туған, дара тұлға ұлы бабамыз Жамбыл туралы осылай айтылып жүргені ақиқат.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті, Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Ұлы баба ұлылығының бес қырын ерекше атап:

Біріншіден, Жамбыл өз заманының символына айналған ұлы тұлға.

Екіншіден, Жамбыл өмірі туған халқына шексіз сүйіспеншілікпен қалтқысыз қызмет етудің аса жарқын өнегесі.

Үшіншіден, Жамбыл халқымыздың суырып салма ақындық өнерінің бағын ашып, оның даңқын қазақ жерінен тыс өлкелерге өрлеткен жампоз.

Төртіншіден, Жамбыл шығармалары елдік пен ерліктің тақырыбы.

Бесіншіден, Жамбыл халқымыздың өткенінің ойлы шежіресі ғана емес, бүгінгі мен ертеңіне де өлшеусіз қызмет ететін рухани тіректеріміздің – ұстаздарымыздың бірі десе. «Мен Жамбыл жайында жар сала ой толғағым келді» деген Шыңғыс Айтматов. Ал академик Қаныш Сәтбаев: «Жамбыл дарынының құдіреттілігі сол, ол адамды бірден тартып алады да, соңынан жетелеп жүре береді» деп түйін жасаған.

Қырғыз халқының бір туар ақыны Токтағұл:

*Қазақта Жамбыл сен едің,
Шалқып жатқан көл едің
Өлеңі оттай лаулаған,
Тасып бір өткен сел едің,-* деп тебіренген.

Дүниежүзіне аты мәлім болған Расул Ғамзатов: «Қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл есімін бала күнімізден-ақ біздің ашучіміз Сүлейман Стальскийдің есімімен бірге үлкен сүйіспеншілікпен айтып келеміз» – деп халқының атынан тұжырым жасаған.

Биыл Республикамызда бірнеше Жамбылдың 170 жылдығына орай халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар өтті. Осы үлкен жиында Жамбыл бабамыздың данышпандығының, ұлылығының көп қыры сөз болды.

Жәкеңнің тарих алдында ерекше сіңірген еңбегі әрі тамаша бір қасиеті – елін, жерін қорғаған, халқының басын біріктіріп, тәуелсіздік, еркіндік жолын таңдаған қазақ батырларының ерлігін сипаттайтын тарихи шығармалар шығарып, жырлап өткендігі. Батыр бабамыздың арман тілегі бүгінде қиялдан шындыққа айналып, еліміз егеменді, тәуелсіз мемлекет болды. Осыған орай біз сол ұлы бабамыз Жамбыл жырлаған батырлар туралы деректермен көпшілікті таныстыруды жөн санап отырмыз.

Жыр алыбы, ХХ ғасырдың Гомері атанған ұлы бабамыз Жамбыл Жабаев елін, жерін қорғаған бабалардың ерлігін, өнегелі өмірін ғұмыр бойы жырлаған, олардың ерліктеріне ерекше сүйсініп, мақтан еткен. Жамбыл бабамыз:

*Қара Керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Шапырашты Наурызбай,
Соларға кезек бермеген
Ұлы жүздің ішінде,*

Ұраным менің Қарасай! – деп бүкіл қазақтың қасиетті батыры Қарасай Алтынайұлын ерекше қастерлеген, оның әруағына өмір бойы тәжім еткен.

Әрине Қазақ елінің батылары туралы өз заманында Жамбылдың ұстазы Сүйінбай да өте көп жырлаған. Сүйекең өз шәкірті Жамбылға да батырлар жырын жырлауды одан әрі жалғастыруды аманат етіп қалдырған. Бұл туралы Жамбыл:

*Бата берген Сүйінбай,
Жырдың тіккен туындай.
Айтқанда маған ақылды,*

Жырла деген батырды – деп ерекше атап өтеді. Жәкең өз ғұмырында Қарасай, Сүйінбай бабаларымыздың әруағына сиынып өткен.

*Арғы атам әруақты ер Қарасай,
Теңселген дүбіріне тауменен сай.*

*Пірім бар жыр нөсерін аспанға атқан,
Сұңқардай саңқылдаған ер Сүйінбай!* – деп сипаттайды өз бабаларын ұлы Жәкең. Сүйінбай жырлаған батырлар жырын одан әрі дамытып, жалғастырған да ұлы Жәкең. Әруақытта да Сүйекеңнің әруағына сиынып, оны құдірет тұтқан.

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.
Сырлы, сұлу сөздері,
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай»,* – деп жырлаған ұлы бабамыз.

Ұстазы Сүйінбай Аронұлынан естіп, үйренген Қарасай батырдың оның батыр ұрпақтары Қараш, Қастек, Саурық, Сұраншы және тағы басқа да батырлар туралы ең көп жырлаған Жамбыл бабамыз еді. Халық «Екей ақындар елі, Есқожа батырлар елі», – деп бекер айтпаған. Екейден шыққан Сүйінбай, Жамбыл бастаған ғұлама ақындар, Есқожадан шыққан Қарасай батырды, оның ізін басқан батыр ұрпақтарын жырлап, тарихқа өшпес із қалдырған.

Қарасай батыр туралы Сүйінбайдан кейін оның ерлігін одан әрі жырлаған, халық арасына насихаттап, осы күнге дейін жеткізген де ұлы Жамбыл бабамыз болды. Жамбыл бабамыз Қарасай батырға өзінің көптеген шығармаларын арнады, оны тебірене, мақтана жырлады.

*Жауын қуып қашырған,
Айдарымен жел есіп,
Алатаудан асырған.
Айбалта, қылыш асынған,
Жанындағы жабдығы.
Нар кескен, қанжар асылдан.
Қарасай деп батырлар,
Қиқу салып аттанса,
Еліме тиген жаулардың,
Алмадай басы шашылған,* – деп мақтана жырлады ұлы Жәкең.

*Қорғаған жаудан халықты,
Ерлік пенен даңқты.
Елімнің күшті аруағы,
Елімде болды батырлар.
Қарсай атты ұранды.
Асынып жау –жарағын,
Еліне шапқан қалмаққа,
Орнатып қара тұманды.
Салатұғын ылаңды,
Зәһәріне шыдамай,*

Қалмақ кезген шығанды, – деп жырлай отырып қасиетті Жәкең ел қорғаған, халқының қорғаны болған Қарсайдай батырлардың жойқын да, құдіретті күшін, ерлігін, қасиетін паш ете отырып, сол батырлардың аруағына сыйынатындығын, оны құдірет тұтатындығын көрсетіп отыр.

Айтса айтқандай-ақ кейін, Қарсай батыр ұрпағынан көптеген батырлардың аттары тарихта қалады. Олар Қаумен, Дәулет, Жәпек, Қараш, Қашке, Саурық, Сұраншы, Сүттібай батырлар еді. Ұрпақтарының барлығы да жауға шапқанда «Қарасайлап» ұран салған. Бұл туралы халық арасында мынадай аңыз өлең болған:

*Шапырашты Қарасай – даңқы басқан,
Үлкен ұран Қарсай әуел бастан.
Ұрпағы Қарсайдың ерлер келер,
Дастанға қатарынан тізбектелер.
Туылған бірінен соң бірі ер боп,
Ертеден елге анық, халық білер.
Ер Қараш айғайменен жау қашырды.
Атын білген жаулары алыс ұрды,
Қараш десе қарсы жау беттемеген.
Сөйткен батыр ерлерді жер жасырды.*

*Асыда үлкен-кіші екі тау бар,
Батыр Қараш атымен ол аталар.
Қараштың айқайлаған дауысынан,
Түстік жерде жатқан ел хабарланар.
Ұрпағы Қарасайдың Дәулет, Қаумен,
Алысқан қан ағызып талай жаумен.
Қайратына ер Жәпектің ел шыдамай,
Айқасқан найзасында талай жаумен.
Тұқымы Қарасайдың Дәулет, Жәпек,
Егескен жауларына кетпеген кек.
Қызы еді Халдан ханның Ақтан сұлу,
Соғыста алып шыққан Жәпек өктеп.*

Осы аңызда аттары ерекше аталып отырған Қарасайдың немерелері Бәйтелі, Қаумен, Дәулет, Жәпек өз заманында әрқайсысы ерекше батырлығымен көзге түсіп, тарихта өшпес із қалдырған ірі тұлғалар. Бұлар жөнінде ұлы Жамбыл:

*Бәйтелі, Қаумен, Дәулет,
Жәпекпен төртеуі,
Бәрі ерлер әулеті.
Өнері асып әр жаннан,
Түзеген көшін сәулетті – деп жырлаған екен.*

Жәпек қалмақтың талай батырларын жекпе-жекте өлтіреді. Ер Жәпектің ерлігіне сүйінген жауы да оған өз қызын қалыңдыққа береді. Дәулет, Қаумен, Бәйтелі батырлар Шапырашты Наурызбаймен бірге 1723-1756 жылдары Жетісуды қалмақ шапқыншыларынан босатқан ерлер. Наурызбай жекпе-жекке қалмақтың Шамал, Қаскелең батырларын жеңіп, атақ-абыройы ел арасында зор болған. Ағайынды батырлар жауға шапқанда үнемі «Қарасайлап» ұран тастап отырған.

Қарасайдың үлкен ұлы Түрікпен, одан туған немересі Жарылғап та атақтары үш жүзге тараған батыр болған. Қарасай бабамыздың өзі айтып кеткендей, Түрікпен баласының ұрпағынан үнемі ірі батырлар тарихта орын алған.

Түрікпеннің бәйбішесінен туған Жарылғаптың 7 баласының бірі жоғарыда аңызда айтылған Қараш батыр. Қазақ энциклопедиясында Қараш батыр (1715-1813 ж.ж.) жоңғар басқыншыларына қарсы күрескен батыр. Ұлы жүз Шапырашты тайпасының Есқожа руынан, Қарасай батырдың немересі, Қараш батыр батырлығымен қоса қазақ-қырғыз арасында тату көршілікті, ел бірлігін сақтауда әділеттілігімен де аты шыққан деп айтылған (6 том.514бет).

Қараш жасынан әрі ақылды, әрі батыр, әрі көріпкелі бар сәуегей, әулие адам болған екен. Жауға үнемі жалаңаштанып жалғыз өзі шапқанды жақсы көрген. Өмір бойы жекпе-жекте жеңілу дегенді білмеген, қарақүштің иесі – темірді қамырдай илеп, небір асауларды жалынан ұстап жыққын екен. Өмірінің барлық кезеңін ел басқыншыларына шабуыл жасаған келімсектерге қарсы күреске арнаған, ол қазақ-қырғыз жерін бірдей қорғап, екі елдің ортақ батырына айналған, қырғыздар да оны өз елінің батыры санаған.

Қараш батыр өз халқының нағыз қамқоршысы, қорғаушысы болған. Ел-жұрт Қараштың шаңырағы қай жаққа қарай бұрылар екен деп бақылап отырған. Осыған қарағанда халық тұрмысына жайлы, қолайлы жерді көп ойластырған да Қараш батыр болған сияқты. Сондықтан да ол жайында: «Қараш көшсе, Алаш көшеді» деген сөз ел арасына кең тараған. Жамбыл бабамыз:

*Батыр Қараш, Сауырық,
Шапырашты Өтеген.
Батырлардың еңбегі,
Таныс маған ертеден, – деп тебірене жырлаған.*

Қарасайдың ұрпағынан бұл айтылғандардан басқа көптеген батырлар өсіп, өрбіп, ел басына қиын қыстау күн туғанда халық қамқоры болған. Солардың бірі Қарасайдың ұрпағы Кәшке батыр. Мырзабек пен Кәшке Дәулеттің балалары. Кәшкеден Станбек, Ақынбек тарайды. Станбектен Саурық, Ақынбектен Сұраншы батырлар туған.

Қазақ энциклопедиясында Саурық батыр 1814 жылы туып 1854 жылы дүние салған, Қоқан, Қырғыз хандарының шапқыншылығына қарсы күрестерде қол бастаған. 1848 жылы Ақсай мен Қаскелеңнің түйіскен жеріндегі Тойшыбек қорғанында, 1853 жылы Сарымердегі қоқандықтарға қарсы ұрыста ерлік көрсеткен. 1854 жылы қырғыз феодалдарының шапқыншылығына қарсы соғыста Қастек сайында қаза болған деп жазылған (10 том,61 бет).

Саурықтың ерлігін ұлы Жамбыл былай деп сипаттаған екен.

Есқожа деген елімнен,
Ерлер шыққан еңіреген.
Кім келген менің шеніме?!
Саурық та менің батырым.
Он жеті жасқа келгенде,
Аттың қонды беліне,
Белгілі болды еліне.
Жетісуда қазақтың,
Көрген күні кем еді.
Жан-жағынан күнде жау,
Елге тыныштық бермеді.
Бір жағынан қалмақтың,
Ұрылары талады.
Бір жағына қырғыздың,
Орманханы ойқастап.
Күнде мазаны алады.
Үшінші жақтан Қоқанның,
Бегілер бегі қоқаңдап,
Әсерімен топырлап,
Ауыр салмақ салады,
Күнде тонау, шабыстан.
Ел титығы құрыды,
Мал мен жаннан түңілді.
Жер мен судан қуылды.
Ел басына күн туды.
Қатын-бала, жас кәрі,
Беті жаспен жуылды.
Міне, осындай заманда,
Екіталай күн туып,
Ел қыспақта тұрғанда,
Ел намысын жоқтаған,
Батыр туған кім еді?!
Ел шетімен жау қуып,
Ерлік пен қайрат жұмсаған,
Батыр туған кім еді?!
Қалың жаудан қаппаған,
Қаймығып беті қайтпаған.
Ел тыныштығын сақтаған,
Халқы сүйіп мақтаған,
Ардагер батыр кім еді?!
Саурық еді арыстан,
Туысы оның Шапыраштыдан!
Саурық еді ардагер,
Ел қорғасқан сондай ер.
Саурықтай болат батырдың,
Алтын нұр толған ішіне,
Жаулы жерге барғанда,
Кіреді екен күшіне.
Мың қарғаның тұяғы,
Бір түйгынға өтпейді.
Ашуы келген жерінде,
Бір ойран салмай кетпейді.
Тамам қарға жиылса,
Бір сұңқарға жетпейді!
Саурықтай ер батырым,
Маңдайына бақ берген,
Дұшпанды көрсе өшігіп,

Талқандауға тап берген.

Ел аузында аңыз болып жүрген Сұраншы батыр да Қарасайдың ұрпағы. Ол туралы Жамбыл бабамыз:

Шапырашты аз ата,

Ұлы жүзде туыстас.

Өз әкесі Кәшке еді,

Арғы атасы Қарасай.

Бір жақыны Саурық,

Жауды көрсе шалады-ай,

Тұқым қуған батырлық,

Үзілмей аққан сағадай, – деп жырлаған.

Сұраншы батыр тарихи ұлы тұлға. Кезінде Қоқан шапқыншылығынан елді азат етуде Сұраншының ерлігі ел-жұртқа аңыз болған. Сұраншы туралы ел аузында «Үш батыр» деген аңыз тараған. Өйткені Сұраншымен бірге Сүттібай, Сарыбай батырлар үзеңгілес бола жүріп, ел бастаған. Осы аталған батырлардың ұйтқысы, ел камын ойлап, оған басшылық жасаған Шапыраштының төбе биі Нарбота еді. Жамбылдың Сұраншы батыр дастанында Нарботаның да Қоқандықтарға қарсы соғысты ұйымдастырудағы еңбегі аталып өтіледі.

Сүттібай Нарботаұлы 1815 жылдары дүниеге келген, арабша оқып сауатын ашқан көзі ашық, азамат болумен бірге жасынан биліке араласып, тапқырлығымен, әділдігімен көзге түскен. Сүттібай Сұраншының бірінші орынбасары, Сұраншының орнын басқан әскери қолбасшы ретінде Ұзынағаш, Қастек, Мерке, Сайрам соғыстарына қатысып, ерекше ерлігімен көзге түскен. Сұраншыны қоқандықтар тұтқындап ұстаған 6 ай уақыт ішінде оның орнын жоқтатпай, әскер бірлігін сақтап қалған.

Сұраншы, Сүттібай, Сарыбай, Сайрам соғысында жау бекінісінің қақпасын ерлікпен бұзып кіргенде үш батыр қоршауда қалған екен. Сұраншы мен Сүттібай екі жақтап Сарыбайды «Елге аман барып, елдігін түзе» деп, заңғар дарбазадан сыртқа лақтырып жібереді. Сарыбай батыр содан бір аяғының сынғанына қарамастан жау қолына түспей, ел жұртына аман-сау жетіп, көп жыл бойы тозып кеткен елін біріктіріп, дүниеден өткенше Екей руының биі болады. Сарыбай Батыр туралы жазушы ініміз Нағашыбек Қапалбеков повесть жазып, оның қызметін одан әрі зерттеуде. Сондықтан бұл жерде Сарекөң туралы тоқталып жатпай, енді ұлы Жамбылдың көп жырлаған батырларының бірі Сұраншыға тоқталып өтейік.

Сұраншы Ақымбекұлы 1815 жылы Верный уезі Күншығыс Қастек болысында дүниеге келген, жасынан арабша хат танып, зерек өскен. Жастай билікке араласады, Нарбота бидің тәлімін алып, Мырзабек, Қәшке руына би болып сайланады. 1858 жылы Қоқан хандығының алым-салық, зекет, әскери салықтарына шыдамаған жергілікті халық Сұраншы, Сүттібайлардың басшылығымен көтеріліске шығады. Осы көтерілістен кейін Мерке, Шу, Аңырақай маңындағы үлкен соғыстарда Сұраншы ерлікпен көзге түседі. 1859 жылы Сұраншы батыр бастаған қазақ жауынгерлері орыс әскерлерін Шу өзенінен өткізуге үлкен көмек береді. Пішпек, Әулиеата маңындағы географиялық жағдайларды барлауда зор еңбек сіңіреді. 1860 жылы күзгітұрым орыс әскерінің қолбасшысы Сұраншыны, Андасты, Сыпатайды қоқандықтардың жағдайын барлап келуге жібереді. Бірақ кездейсоқ жағдайлармен олар қоқандықтардың қолына түсіп қалады. Сұраншы және оның серіктері қанша амал жасағанмен жау қолынан біраз уақыт қашып шыға алмайды. Патша өкіметі мұны басқаша жорып, Сұраншыны жау жағына шығып кетті деген сылтаумен, оны сыртынан өлім жазасына кеседі. Бірақ Сұраншы бастаған барлаушылар кейін амалын тауып, орыс әскеріне қосылған кезде 1862 жылы 16 шілдеде Алатау округінің приставы Колпаковскийдің өтініші бойынша Батыс Сібір генерал-губернаторы Сұраншыға және оның серіктеріне кешірім жариялайды. Сұраншыға бұынғысындай прапорщик қызметін жалғастыруға рұқсат етіледі. 1864 жылы Сұраншы, Сүттібай, Сарыбай батырлар бастаған Қазақ жасақтары Черняевтің отрядымен бірге Сайрамға шабуыл жасайды. Осы соғыста Сұраншы мен Сүттібай қоқандықтардың қолынан қаза табады.

Жамбыл бабамыз Сұраншы батыр дастанында Сұраншының батырлығын арыстанға, қыран бүркітке, дауылға, қорғасынды сақаға құйылған құрыштай қатты болатқа теңейді.

Мейірімді туган Сұраншы,

Елін сүйіп жасынан.

Жетім менен жесірді,

Артыңа ертіп көшірген.

Ерегіскен жауларын,

Су құйғандай өшірген, – деп жырлаған Жамбыл Сұраншыға сипаттама бере отырып, оның елі-жері, халқы үшін әруақытта құрбандыққа дайын, жауына мейірімсіз, жұртына қайырымды екендігін ашып көрсетеді.

*Теңіздей жау жан-жағы,
Сұраншыға көп емес.
Үш күн, үш түн ұрысқан,
Сол батырдың соғысы,*

Рүстемнен кем емес, – деп жырлай отырып Жәкең Сұраншының соғыс өнеріндегі келбетін суреттесе:

*Қашқан жаудың артынан,
Ақжоян атты бір қара,
«Қарасайлап» қалмады.
Өлексемен үйілді,
Алатаудың сайлары.
Тозаңдап тозып жыртылды,
Ханның ала байрағы.
Қасқырға шауып арыстан.
Қаңқордың шықты ойраны,
Шабақ құған жайындай.
Бек біткенді жайлады,
Елге келген бүлікті.*

Дауылдай тиіп айдады, – деп жырлаған.

Жамбыл қылышпен келген жаудың қылыштан өлетінін суреттеп отыр.

Жамбыл бабамыз осындай жойқын соғыста жеңіске жетудің кілті ел бірлігінде екендігін мына бір жырында:

*Ел үшін туған ерлердің,
Алды-арты дария кең болар.
Бірлігі кетсе ағайын,*

Әркімдерге жем болар, – деп әдемі көрсеткен.

Міне осы жоғарыда аталған батырлар туралы халық «Ұлы Жүздің ішінде Шапыраштыдан бұлар тараған, халқына қатаң күн туса, қамқорына жараған», – деп баға берген екен. Ал Жамбыл бабамыз Шапырашты елі, батырлары туралы өлеңмен мынадай тұжырым жасаған екен:

*Шапырашты мен едім,
Елдің шетін қыстаған.
Көлденең найза ұстаған,
Дұшпанынан қашпаған.
Ақыл, қайрат, іс қылып,
Кезеңді жерде саспаған.
Ерегіскен дұшпанды,
Тарттырған қара текедей.
Шоқтытып қана тастаған,
Шапырашты мен едім –
Етімде бар тірлігім,
Бойымда бар бірлігім.*

Сүйінбай, Жамбыл жырлаған батырлардың есімі мәңгі ұмытылмайды. Жамбыл облысы, Қордай ауданында Қарасай батыр атындағы кеңшар бар. Біраз жыл бұрын Қарасайдың ұрпақтары сол ауылда оның мүсінін орнатты. Алматы облысы, Жамбыл ауданындағы Ұзынағашта Қарасай батыр, Қайназарда Сарыбай батыр ескерткіші орнатылды. Бұрынырақта осы ауданның бір шаруашылығының аты Сұраншы батырдың атымен аталды. Жамбыл бабамыздың 170 жылдық мерекесіне орай Жамбыл мұражайы маңынан Сүйінбай, Жамбыл бастаған ақындарға, Қарасай, Сұраншы, Саурық, Сүттібай бастаған батырларға, Нарбота, Сарыбай бастаған билерге арналып мүсін-ескерткіштер аллеясы ашылса, бұл ұлы, қасиетті бабаларымызға деген зор құрметтің бір белгісі болар еді-ау деген бір арман тұрады көкейде.

Жанғара ДӘДЕБАЕВ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының
директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор

ЖАМБЫЛ

Жиырмамыншы ғасырдың жарығын Жамбыл тіршілік тауқыметінен қажып, қарттыққа бой алдыра бастаған, балалық, жастық, жігіттік дәуреннің оты да, отты өлеңдері де, жалыны мен жалынды жырлары да сол өткен ғасырдың тереңіне шөге бастаған, сөне бастаған шағында көрді. Ұлы ақынның жастық, жігіттік дәуренінің отты өлеңдері, жалынды жырлары сол қилы заманның телегей-теңізінің түбінде жақұттай жанар жасқап, жарқыраған қалпында қала берген еді. Жаңа ғасыр, онымен бірге жаңа дәуір жай келмей, жан-жағына жарық шашып, Жамбылдың өзіне де, оның жүрегінен шығып, халық көңілінде ұялап қалған, уақыт теңізінің терең түбіне шөге бастаған асыл жырларына да іздеуші, сұраушы бола келді.

Замана жүгінен белі бүгіліп, еңсесі еңкейіңкі тартқан дана қарттың жалған дүние салған жарадан дала-дала болып, ақыры жарығы әлсіреп, жалыны басылып, суый бастаған жүрегі қайта жылынды, көкірегінде тұнып, біржола тыным табуға бет алған ақындық талант қайта жайнады, ақынның өзі қайта жасарды. Ғасыр мен ғасыр беттесіп, уақыт теңізінің алып толқындары жалын жібектей желбіретіп аспанға шапшығанда, тереңде қалған жақұт жырлар да жібекке жабысып, жаңа дүние жағалауына шыққандай еді. Сонымен бірге ақынның толып жатқан өлең-жырлары сол шашылған, әр жерден бір жалт-жұлт еткен қалпында телегей-теңіздің терең түбінде қала бергені де рас. Бүгінде сол теңіздің түбіне жету де, ақынның сол теңіз тереңінде шашылып қалған маржан жырларына көз жеткізіп, қол тигізу де мүмкін емес... Ал оның ел қолына тиіп, ел жүрегінің жылуы мен қызуына айналған жырлары әр көңілде әр түрлі сәуле ойнатып, өзі де сан түрлі мән-мағынамен жарық шашады.

Жамбылдың жас шағында шығарған өлеңдерінен бүгінгі күнге жеткені – «Шағым» өлеңі. Өлең молданың бала оқыту тәртібі жайында. Көкірегінде оты бар, көңілі ояу Жамбыл молданың өзін де, оқуын да місе тұтпайды, екінші жағынан, молданың таяғына, зорлығына шыдай алмайды.

*Шып-шып етіп молданың
Қолындағы тобылғы,
Қозғалтпайды жонымды,
Талай дүре соғылды.
Тарсылдатып танадай,
Жыртар болды тонымды.
Тілі ащы бала деп,
Қайнатты әбден сорымды.
Оқымай-ақ кетейін,
Байламаңыз жолымды! –*

деген жыр жолдары арқылы бала Жамбыл өзінің шәкірттік өмірінің ауыр шындығын толғайды. Беріліп отырған өлең үзіндісі мағыналық құрылым жүйесі жағынан бірнеше сатыдан тұрады. Алғашқы екі тармақ нақты істі білдіреді: Молданың қолындағы тобылғының шып-шып етіп баланың жонын тіліп түсіп жатқан қимылы. Келесі тармақта шәкірттің дүре соғылған жон арқасының аурудан қозғалуға жарамай, тұтасып қалған күйі көрініс тапқан. Кейінгі тармақтарда молданың зорлық ісі дамытылған қалыпта қайта бейнеленеді де, оның соңы:

Қайнатты әбден сорымды, –

деген шәкірттің молдаға, оның ісіне берген бағасына ұласады. Бұл болған істі сарапқа салған байыпты ақыл-ойдан шыққан байлам болумен бірге ақынның жан шындығын, күйзелісі мен күйініш, қайнаған ашу-ызасын да жарқ еткізіп ашып көрсетіп тұр. Өлеңнің мына келесі бөлігі ақынның суреттелініп отырған өмір құбылысы туралы қорытынды, түйінді ойы болып табылады:

*Оқымаймын молдадан,
Не оқытпақшы ол маған?
Бала келсе сабаққа,
Жем дәметкен дорбадан.
Ақ сәлдесін төңкеріп,*

*Көзін жұмып теңселіп
Күн ұзынға боздаған!*

Мұндағы негізгі тұжырымды ой алғашқы тармақта берілген. Қалған тармақтар түгелдей осы пікірдің дәлелі, алғышарттары қызметін атқарады. Осы айтылған жайлар өлеңнің мағыналық құрылымындағы белгілі сатылардың келіскен, толысқан сипатын, өзара қарым-қатынасын, ондағы композициялық тұтастықты, сондай-ақ ақынның портрет жасау шеберлігі мен ойлау, ой толғау, жырлау машығындағы поэтикалық жүйелілікті, анықтық пен айқындықты аңғартады.

Белі бесіктен, басы құндақтан шықпай, жөргегінде жатқанда түсіне өлең кірген, бұғанасы қатып, буыны бекіген шақта кеудесі күйге, көкірегі жырға толып жүре берген жасқа, әсіресе, Жамбылдай балаға, тума талант дараға сабақ беру үшін қолына тобылғы таяқ ұстаған ашкөз молда емес, танымында телегей-теңіз тарих тағлымы бар, жүрегінің басында күн көзіндей жарық-нұры бар дана болу керек еді. Көзін ашпаса, бұлақ сарқылады. Тәрбие көрмесе, талант тозып бітеді. Шәкірт талантын ұстаз ұлағаты ашады. Шәкіртсіз ұстаз тұл болса, ұстазсыз шәкірт те түк емес. Шәкірттің бойында құдай дарытқан асыл қасиеті болмаса, ұстаз алдында өмір бойы отырса да, одан көшелі кісі шықпауы мүмкін. Ал көзінде нұры, көкірегінде оты бар шәкірт өзіне лайықты ұстазымен ұшырасса, оның бойындағы құдай дарытқан дарын көлдей шалқып, дариядай таситын болады.

Жамбыл – ұстазын тапқан талант. Оның өлеңіндегі ұстазы ақиық ақын Сүйінбай болғанда, өмірдегі ұстазы, ұлы ұстазы халықтың өзі болды. Жамбыл телегей-теңіз шалқыған тарих қазынасын, күн көзіндей балқыған жарық-нұрды туған халқынан, туған халқының жүрегін жарып шыққан асыл сыр мен ақиық жырдан тапты, кемеліне келгенде, өзі де оттай балқып, күндей шалқыды.

Ақынның әуелгі шығармаларының бәрінде де оның өмірден таңдап алған жолы, қуған арманы мен іздеген мұраты өлең өнерімен, ақындықпен байланысты көрініс тапқан. Ақын «Шағым» өлеңінде «Домбыраны қолға алам», «Өлең кірген түсіне, Жөргегінде мен болам» деп, өзінің мақсаты мен мұратын ақындық өнермен қанаттас жырласа, әкесіне арнауында бұл ойын ол арнайы жыр етеді:

*Домбыра алып сөйлейін,
Күнде жасап мереке.
Мерекелі болған соң,
Елде болар береке!*

«Сарыбайға» өлеңінде де ақын осындай терең ой айтады:

*Біреулер малмен бәрін бөктеріп жүр,
Айтқанды ақыл, нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-қоқырын,
Апарып қай шұңқырға төккелі жүр?*

Ақын дүние қызығын, байлық рақатын мансұқ етпейді. Бұл орайдағы ойларын ақын байдың бейнесі арқылы тереңдете түседі. «Өділдік керек халыққа» деп аталатын толғауында әділетсіз ұлық, әдепсіз төренің елге өтірік айтып, сызданған сұмпайылығы, тамаққа тойса ғана үретін төбет секілді тамағынан бірдеңе өтсе ғана мойын бұратын иттік мінездері әшкереленген.

*Араны байдың ашылған,
Барды жоқ деп жасырған.
Тебеген есек секілді
Тепкілеп орын бермейді
Бос жатқан жер қасынан –*

деген жыр жолдарында байдың байлығының елге пайдасы тимейтіні, байлығы басынан асып жатса да, байдың кедейге қайырының жоқтығы сыншыл таным тұрғысынан суреттеледі. Ақын байдың малына да, байлығына да тектен-тек көз тіккен емес.

*Байлықтың түбі пайдадан,
Өтірік-құлық айладан.
Ұрлық-зорлық, талаумен
Жүздеп жылқы, мыңдап қой
Байлар судай айдаған! –*

деп, мыңғыртып мал айдаған байдың байлығының көзі момын елді қанап, алдап-арбаудан, әлсіз жұртты талап-тонаудан шығып жатқанын көрсетеді.

Бетпе-бет келген адамның артықшылығын да, кемшілігін де бір қарағанда-ақ көріп қоятын алғыр, қырағы талант сыншылдық сарындағы шығармаларында сөзін назары түскен кісінің өңменінен өткізе сөйлейді, небір асып-тасып, өкпесімен қабынып, өтіменен жарылып кетердей болып отырған көркіректерді де, өркіректерді де бір ауыз сөзбен сұлатып салады.

Ақынның «Есенәлі мешкейге» өлені тұрмыстағы қарапайым бір оқиға негізінде туған. Мұндағы Есенәлі – өз заманының бакуат, дәулетті адамдарының бірі. Бірде сол Есенәлі мен Жамбыл бір дастархан басында түйісіп қалады. Үй иесі қонақтарынан жылы-жұмсағын аямайды, Жамбыл мен Есенәлінің алдына үйме табақ ет тартады. Есенәлі астың үстіне түсердей шыдамсызданып, «Жамбылдың жүрегіне май жағады дейсің бе?» – деп, табақтағы қазы-қартаны, майлы мүшені өз алдына тартып алады. Жамбыл Есенәлінің тек отырмай, тиісіп, соқтығып отырғанын байқайды да:

*Жаралғалы жегені қазы, жамбас,
Қарны ашты дегенге адам нанбас.
Ет пен майды ішіңе нығап тығып,
Адамшылыққа инедей орын қалмас!
Ылғи лас көтерген өмірінше
Атан өгіз сияқты сен бір маубас! –*

деп қиып түседі. Кісілік таластырып, бойын теңестіріп, өзін зор тұтып отырған Есенәлі Жамбылдың мына сөзінен кейін сөзден де қалады, тамақтан да қалады. Кісімісіп, мардымсып отырған неме ақынның бір ауыз сөзінің екпініне шыдай алмай, тыраң асады. Бұл жерде де ақын өзінің қасында тізе түйістіріп, бір табақтан дәм татып отырған Есенәлінің ісіне, сөзіне қарай бағалайды. Бар екен, бай екен демей, дәмдес болып еді, үзеңгілес жүріп едік демей, бетке де, жүзге де қарамай, сөз реті келгенде, ақын ақпа-төкпе арынмен көмекейінен жыр болып төгілген уытты ойына толық еркіндік береді. Көкірегінен жыр сұңқары қанат қаққан шақта, ақын өзін де, өзгені де ұмытып, сол жырға, жыр дауылпазының өзіне айналып кеткендей күйге түседі. Өзін де, өмірін де өнерге, өлеңге арнаған талант қана өмірдің, тұрмыстың күйбеңінен қара үзіп, барша оқиға мен барша құбылысты тек осылайша өнер мұраты тұрғысынан сараптаса керек.

Жоғарыда берілген жыр жолдарынан бай мен байлықтың сипаты, бай мен байлыққа ақынның қатынасы анық байқалады. Сонымен бірге, бай мен байлықтың өзегін құрап, көзге түсіп, көңілді шайқаған мастық пен настық, жамандық пен надандық та ақын жырының от-жалынына шарпылып, маскара күйге ұшырайды. «Атан өгіз сияқты сен бір маубас», «Тебеген есек секілді» және басқа бейнелі сөздердің қоюланған қалың қатары мен суретті жолдарының үлкен шоғыры баяндалып отырған өмір құбылыстарының мәні мен маңызын мейлінше терең ашып көрсетуге мүмкіншілік берген. Ақын бұл арада жек көріп, жерінген құбылыстарын өмірден аластағандай, адамға жанастырмай, жайша жайпап, жайрата жырлаған.

Ілгеріде сөз болған туындылармен салыстырғанда, ақынның «Кәдірбайдың төбеті» атты шығармасы мағыналық құрылым мен мазмұндық-оқиғалық бітімі жағынан әлдеқайда көлемді әрі күрделі, дастан жанрының талаптарына сай өрілген жүйесімен ерекшеленеді. Шытырман, ширьққан талас пен тартыс желісі болмағанмен, шығармада бастан аяқ тартылып жатқан желілі ой, жүйелі оқиға бар. Солардың бәрінің өзегін ақынның өз көңіл күйі, өмір құбылыстарына деген оның өз көзқарасынан, өз танымынан туған ой мен сезім тұтастығы құрайды. Шығарма төрт бөлімнен тұрады. Әр бөлімнің өз тақырыпшасы, өз түйіні бар. Бірінші бөлімде жол үстінде аты болдырып, өзі шаршап-шалдыққан ақынның халі байқалады. Осындай жүдеу күйдегі ақынға жол үстінде бір жүргінші кездесіп, дем береді. Әңгіме барысында жолаушы жігіт Кәдірбай байдың төбеті қара құрт тиіп өлгенін, өлген итін арулап көму үшін байдың жер-жерден ақын, жырауларды шақырып жатқанын, төбетін жырмен мақтап, озып шыққан ақынға зерлі шапан, елу қой, екі бірдей жорға, жүз такта шай, бір қатын сый тартатынын айтады.

Жолаушы жігіт Жамбылға Кәдірбай байдың аулына барып, оның өлген төбетін мадақтап жырлауға қатысатын ақындармен жарысқа түсуге кеңес беріп, сөзінің соңын:

*Сенен озар ақын жоқ,
Сен гой соны алатын, –*

деп бітіреді.

Таланты толып, өзі де кемелденіп, аузымен құс тістеген жыр жампозы да екі кештің арасында жол үстінде аты арып, тоны тозып, өзегі талып отыратын заман болған ғой. Осындай күйдегі Жамбыл үшін жолаушы жігіттің айтқан хабары – озып шыққан ақынға берілетін зерлі шапан, елу қой, қос жорға, жүз тақта шай, бір қатын бәйге – жарты патшалыққа пара-пар бақ пен байлық, қисапсыз дәулет десе болғандай. Жолаушы жігіт жоқ-жітік Жамбылдың осы байлықты алуын іштей қалағандай сыңай танытады әрі оның жыр жарысынан озып шығып, жүлдеге ие болатынына сенім білдіреді.

Дастанның екінші бөлімінде Кәдірбай байдың ауылындағы ақындардың өнер сайысы көрсетіледі. Біреуі байды, біреуі байдың төбетін, енді біреулері байдың өзі мен төбетін қатар марапаттап, сөзден сөз асырып жатқан жұрт. Бәрі де озып шығып, жүлде алудан дәмелі. Олардың ішінде Кәдірбайдың қадірін, атақ-дақын дәріптеген біреудің аузына Жамбыл мынадай жыр жолдарын салады:

*Жандаралмен жақын боп,
Талай аты жайылды.
Губернатор келмесе,
Тамағыңды сағынды.
Атың сенің, ендеше,
Патшаға да танылды!*

Ақын Кәдірбайды мақтап дуылдаған ақындардың аузына осындай марапат жыр жолдарын сала отырып, ойы мен сөзіне әжуа, мысқыл дарытады. Дастанның үшінші бөлімінде өнер жарыстырушылардың шуы, жиналған жұрттың мазасы кетіп, шаршай бастаған жайы, Кәдірбайдың Жамбылға бұрылып, төбетін мақтап жырлауды сұраған жуандығы баяндалған. Шығарманың басты бөлімі – Жамбылдың Кәдірбай мен оның төбетіне арналған тасқынды жырынан тұратын үшінші бөлім. Бұл бөлімде Жамбыл ақындық өнері, ақындық тұрғысы, ақындық мінезі бірдей жарқырап көрінеді. Ақын, алдымен, дүние үшін Кәдірбайды мақтап, ардан аттаған жыршыларға наразылығын білдіріп, олардың кемшіліктерін, кісіліктен тайған ағаттықтарын бетке басады:

*Ей, жыршылар, жыршылар,
Жыр айта ма осылай!
Сөздеріңнің дәмі жоқ,
Күйлеріңнің сәні жоқ,
Пайдасыз жұртқа, құр айқай! –*

Жыр төгіп отырған өнерпаздың өресіздігі, сөздерінде әр, ойларында нәр жоқтығы, өлең деп толғап отырғандарының өлең де емес, өнер де емес, «құр айқай» екендігі ашық әрі ащы бейнеленеді. Одан әрі ақын:

*Жамбылға құлақ салыңдар,
Сөзімнен пайым алыңдар.
Жалыдан безген байымас,
Тілене берген жарымас –
Жұрт болмайтын нағыз нас! –*

секілді жыр жолдарымен жыр айтып отырғандарды сынап қана қоймай, оларға жол көрсетіп, жөн айтады, өмірде берілгені мен тұрмыста таныған шындық құбылыстарды «Жарлыдан безген байымас, Тілене берген жарымас» деген секілді қанатты сөз, келелі кеңес деңгейіне дейін көтеріп жырлайды. Өлеңін сатқан, өлеңіне қосып ар-ұятын саудаға салған кісінің ер емес, ез екенін, ақ жолға, адал тілекке сүйенген ақын емес, ласқа, қан мен жынға үймелеген шыбын-шіркей екендігін ескертеді.

Алдыңғы ақындарға, олардың ақындығы мен ақындық нысанасына көңілі толмай, намысы келген жайын осылайша бір толғап, өзгелердің де намысын жанып, жалындап алған ақын Кәдірбайға бұрылып, оның өлген төбетін сипаттайды.

*Ал, Кәдірбай, құлақ сал!
Жамбыл сөзін тыңдап қал.
Итіңді жаман демеймін,
Күзітіп жүр малыңды,
Көпшілікті бүлдіріп
Ұрлап алғандарыңды.*

*Итің қуып қасқырды,
Ауылдан талай қашырды.
Таңынан талай тартқылап,
Қасқырды талай састырды.
Дауысымен шошытып,
Қасқырларды тықсырып,
Таудан талай асырды.
Естісе, міне, расымды!*

Жыр жолдары жалынға да, жарыққа да бай. Тіпті Жамбыл Кәдірбай мен оның итін өзге ақындардан асыра мадақтай бастағандай әсер туғандай болады. Расында Жамбыл Кәдірбайдың өлген төбетін мақтаудай-ақ мақтайды. Бірақ ақын бұл мақтауды Кәдірбайға ұнау үшін, оның көңілін табу үшін айтып отырған жоқ, шындықтың өзіне сүйеніп айтып отыр. Жырдың келесі мағыналық бөлігінде ақын Кәдірбайға өрттей лаулап тиеді:

*Айтсам сөзім нанымды,
Өлеңім оттай жалынды.
Ауылды торып аңдыған,
Қасқырды талай қан қылған
Сенен жұртқа ит жақсы
Күзеткен қотан, ауылды.
Кетпеймін айтпай ойымды,
Қайнатып құдай сорыңды,
Ит өлмей-ақ сен өлсең,
Болар еді орынды.*

Кәдірбайдың төбеті туралы айтылған мадақ жырлар ақынды жүлделі орынға шығарардай, аты арып, өзегі талып келгенде, оны бір байытып тастардай көрінетіні рас. Бойына біткен өнердің арқасында енді болмаса ардына түсіп, қорасына кірейін деп тұрған байлық жолына бұрылмай, ақын өз жолында, ардың даңғылында, әділеттің ақ жолында қалады.

Дүйім жұрттың алдында деміне нан піскендей Кәдірбай байдың басын сөзбен жарып, көзін сөзбен шығаруы, оны мұншалық жер жастандырып, әділ жаннан түңілтіп, тірідей өлтіруі және осының бәрінен соң өзінің аман-сау қалуы Жамбылдың ақындық даралығы деуге де, ақындық саралығы деуге де, ақындық даналығы деуге де лайықты. Алдынан найза бойы жар кез болса да, жардай болып жау қарсы келсе де, ақын еш жалтандамайды, жасқанбайды, асу-асу белдерден аса бір соққан желдей гулейді, гулеген сайын қырандай түлейді. Екіншіден, Кәдірбайдың қалың ел алдында өзінің ит терісін басына қаптаған ақынға не айла қыла алмай, не күш көрсете алмай, есеңгіреп отырып қалуы оның өз айыбын мойындаған, әрі халық пікірімен есептескен, халықтың ақынға ауған ықылас-пейілін тани білген кісілік бетін ашады. Қанша зор, қанша нас болса да, ақын жырына амалсыздан, шарасыздан тоқтаса да, ол сөз құдіретін, сөздің тас жаратын, тас жармаса, бас жаратын қасиетін осы жолы жете сезінеді.

Шығарманың бағалылығы онда ақын сезімінің, мінез-нәрінің тұтас ашылып, ішкі наразылықты ашық та ащы айыптауға, айыптаудың қатал үкімге айналу процесінің толық көрініс табуында. Екінші жағынан, ақын өз ойын сатылы түрде тарата отырып, шығармасының сюжеттік-композициялық желісін ширықтыра түсер тұста ұтымды поэтикалық тәсіл қолданады: өлген иттің тірі Кәдірбайдың кісілігіне бергісіз иттік істері мен тірі Кәдірбайдың өлген иттің иттік істеріне тұрғысыз пенделік істерін мазмұн-мәні, ел-жұртқа пайдасы жағынан өзара салыстыра отырып, сыншыл ойларының эмоциялық, экспрессивтік қуатын өлшеусіз арттырады. Жамбылдың Кәдірбай байға мұншалық сұрапыл, тоқтау бермес жойқын арынмен келіп соқтығуында үлкен сыр бар. Хабар жетер жердегі барлық ақынды шақырып алып, оларға дүние үшін өлген төбетінің жақсылығын мадаққа айналдырып жырлату – қазақта бұрын-соңды болмаған, салтта жоқ өрескел қылық. Бұл қылығымен Кәдірбай ақындық өнерді де, ақындықты да, ақынды да опасыз дүниенің бір опасыз шірік қазығына байлап қойып, адам ойына келмейтін астамшылық жасап отыр. Ақындық өнерді, ақындық талантты, ақынды қорлаудың, мазақ етудің бұдан асқан оңбаған жолын ойлап табу қиын. Байдың мұндай қорлығы мен зорлығына басқа ақындар күні үшін көнгенде, Жамбыл көнбейді, қарағайға қарсы біткен бұтақтай емес, еменге біткен иір бұтақтай ширығып, шиыршық атып, шамдана, шамырқана келе шатынап шарт кетеді. Томағасын алған сұңқардай дүр сілкініп, жарқ-жұрқ етіп, бірде ақпа-төкпе, бірде толғамалы

күйге түсіп, жыр дариясын толықси толғап тасытқанда, оның бетіне қарсы келуге жан шыдамайды. Мұншалық жалындап, өрттей лаулап келіп соқтыққан сұрапыл жыр тасқынынан тірі отырған Кәдірбайдың өзі өліп, өлген төбеті қайта тірілгендей болады.

Жамбылдың «Мәңке туралы», «Шалтабайға», «Кәдірбайдың төбеті», «Шағым», «Тәйти мен Шыбыл шалға», «Сара бай мен жомарт кедей», «Қалиға» және басқа осындай сыншыл танымнан туған арнау сипатындағы шығармаларына ортақ бірнеше ерекшеліктер бар. Ол ерекшеліктер ақынның ойлау, ой толғау таланты мен дүниетанымына тән қасиеттерді көрсетеді.

Жамбылдың биік ақындық тұрғысы, өмір мен өнерге деген көзқарасының берік тиянақ-тұғыры оның болыс, бай туралы ертеректе шығарған шағын өлеңдерінде де кең көрініс тапқан. «Мәңке туралы», «Шалтабайға», «Қалиға» секілді өлеңдерінде ақын ел билеген болыстардың мінез-құлқын терең ашып, олардың әлеуметтік-психологиялық портретін үлкен шеберлікпен жасайды.

Ақынның бұл орайдағы үздік жетістіктерінің бір қыры оның «Мәңке туралы» деп аталатын өлеңінен байқалады.

*Жанғойлық болысы пысық келеді,
Мұрындары пұшық келеді.
Екі арадан ептеп жерінде,
Көздерін қысып келеді.
Сөздерін ұзарта келеді,
Өңешін қызарта келеді.
Өнімі азырақ жерде
Үстіне тұз арта келеді.
Ыңыранып отырып алады,
Әр алуан қырға салады.
Ақыры құдай жарылқап,
Қалталарын толтырып алады.*

Үш шумақ өлең. Сол үш шумақтың әр тармағы қимыл-қозғалысқа, қылыққа, мінезге айналып, ақырында жемқор болыстың өзі болып бой түзеп шыға келеді. Бұл – динамикалық, психологиялық портрет жасаудың баға жетпес шығармашылық көрінісі болумен бірге адам бейнесін, адам образын жасаудың да тамаша үлгісі. Өлең ақындық толғаныстан туғанмен, оның өмірлік дерегі, ақын көңіліне қатты қозғау салған нақты негізі бар. Ақынның өз баяндауына қарағанда, 1900 жылдары ол Шамалғанда болған бір тойда атын ұрлатады. Ақын ұрылардың хабарын біліп, сол елдің болысы Мәңкеге шағым жасайды. Бірақ Мәңке болыс ұрыларды көзбе-көз құтқарып жібереді, Жамбылдың шағымын аяқсыз қалдырады. Мұның шын себебін біліп, болыстың параға жығылғанына көзі жетеді де, ақын қатты ашынады. Мәңкенің мұрнының пұшықтығынан бастап, оның бойындағы бар мінін түгел паш етеді. «Мәңке туралы» өлеңнің тууына осындай зорлық оқиға себеп болған. Ақынның 1905-1906 жылдары шығарған «Шалтабайға» өлеңі мазмұны, сыншылдық сипаты жағынан «Мәңке туралы» өлеңімен үндес, сарындас. Болыстың болымсыз болмысы, болыс болғанға дейінгі мінезі мен болыс болғаннан кейінгі қылығы арасындағы айырмашылық өлеңде сыншылдық әрі сыншылдық таныммен пайымдалған.

*Салқын келіп тоң-торыс,
Сыртқа сыздап қарайсың! –*

сияқты жолдар болыстың мүсініне, келбетіне тән басты белгілерді даралап көрсетеді, әрі сол белгілердің, сыртқы көріністің ішіндегі мінез бен құлық, ниет пен тілек те ашық сезіледі. Шындығында, «Сыртқа сыздап қарайтын» – болыстың іші, мінезі мен құлығы, ниеті мен тілегі. Сыртқы түр мен түс болыстың ішінің, ішкі шындығының айнасы іспетті. Кісінің түрі мен түсі, сырт келбетінің кейбір ерекше көріністері арқылы оның ішін беру, бұғып жатқан ойы мен сезімінің, ұйлығып жатқан тілегі мен ниетінің шын сипатын танытып, шын сырын ашу суреткерлік өнердің бағзы замандардан бері келе жатқан баянды тәсілдерінің бірі. Оны орынды, оңтайлы пайдалану ақындық талантпен қатар ақындық мол тәжірибені талап етеді. Жамбыл бұл ретте ақындық таланты мен ақындық тәжірибесін өзінің биік ақындық мұрат-нысанасына сай пайдалана отырып, шығармашылық өнердің шырқау биігіне самғайды. Болыстың психологиялық бетін осылайша бір ашып көрсетіп алған соң ақын оның ісін баяндауға көшеді:

*Шарға түсер шағында,
Қара тер боп сабылды
Аялған жоқ малы да,
Ақжем болып шабылды.
Елге сөзі жеткенше,
«Жамағат!..» деп жалынды.
Қол билікке жеткен соң,
Салғырттыққа салынды!*

Ақын болыстың ісін, қылығын суреттеп отырғанда да оның ішін ашып көрсетуді мақсат тұтады. Әдепкіде болыстың мінезін оның сыртқы түр-түсін суреттеу арқылы саралайтын болса, мына тұста нақты жүріс-тұрысы, іс-әрекеті айналасындағы оқиғаларды жинақтау арқылы оның мінезін даралауға ойысады. Осылайша, өз шығармасына арқау болып отырған өмір құбылыстарын сұрыптай келе оның ең маңызды, мәнді, мазмұнды белгілерін ғана жинақтап көрсетеді, соның нәтижесінде адамның ішін ашып, мінезін даралап қана қоймай, оның бейнесін, тұтас тұлғасын сомдап шығады.

Жетісу өңірінің Құдайберген, Сәт секілді ел билеген болыстары туралы шығарған өлеңдерінде де ақын алғырлығы мен тапқырлығын, беті бар, жүзі бар демей, шындықты айтатын туралығын ту етіп көтереді. Құдайберген болыс Жамбыл мен Құлмамбеттің айтысының басы-қасында болып, Жамбылды демеп, оның ақындық ұсталығы мен алғырлығына разы болғанда: «Сені тапқан шешеннен айналайын», – деген сүйсіну сөзін де аямай айтып салып отырған. Құлмамбетті Жамбылдың жеңгенін өзі жариялап, жеңімпазға арнаған ел бәйгесін де ол өзі билеп-төстеген. Сөйткен Құдайберген қыстың бір күнінде Ұзынағаштан ауылына келе жатқанда, Жамбыл аулының бір адамы қара жолдың қатқан топырағын аспанға шығарып, қасынан шауып өте шығады. Мұндай астамшылықты көтере алмаған болыс астындағы атына қамшы басып, оны тұра қуады. Екі жолаушы осылайша ауылға жеткенше жарысады. Құдайбергеннің аты тұнып тұрған семіз екен, ауылға келген соң зорығып өледі. Осы тұста Жамбыл Құдайбергеннің аулына келсе керек. Құдайберген сөзінің бір ұшын Жамбылға тигізе сөйлеп: «Бір жынды екеймен жарысамын деп, атым өліп қалды», – депті. Сонда Жамбыл табан астында:

*Болысжан, жүрген жерің күнде сауық,
Пенденің бойында көп қатер-қауіп.
Екейдің жындысымен жарысам деп,
Сенің де кетіпті зой есің ауып, –*

деген екен. Суырып салып айтқан бір шумақ өлеңнен ақынның талант табиғаты тағы да жарқырап көзге түседі.

Жамбыл шығармаларының шынайылық, реалистік сипатын аша түсетін бір ерекшелік – олардың әлеуметтік өткірлігі мен танымдық тереңдігі. Ақын әркім-ақ күнде көріп, күнде қасынан өтіп немесе басынан өткізіп жүрген өмір құбылыстары мен оқиғаларын, тіпті небір ұсақ-түйек деген жайлардың өзін үлкен ақындық парасатпен пайымдайды, ұсақ-түйек секілді қарапайым шындық құбылыстардың өзін ақындық таным тезінен өткізіп, шаң-тозаңынан арылтып, жақұтша жарқыратып шығарады. Ілгеріде сөз арқауы болған өлеңдердің қай-қайсысы туралы да осыны айтуға болады. «Сараң бай мен жомарт кедей» атты шығармасы да оның талантының осындай айрықша табиғатын танытады. Мысалы, мына шумақтарға назар аударайық:

*Малы көп бай жылайды қар жауғанда,
Бәрін тастар ниеті малға ауғанда.
Жерден алтын тапқандай кедейлер жүр,
Әйелі шелек толы сүт сауғанға.*

*Малы көп бай ертемен жейді қаймақ,
Қой шығарып, кедей жүр қозыны айдап.
Ең болмаса айранға тойғызса деп,
Жатса-тұрса, тілейді «а, құдайлап!..»*

Байдың малдың қамын жеген қайғысы мен малдың майын жеген қамсыздығы кедейдің маңдай тері мен табанақысы, бейнеті мен зейнет арасы, тілегі мен қуаныш сипаты кең де терең, анық, затты да нақты бейнеленген.

Әйелі шелек толы сүт сауғанға жерден алтын тапқандай қуану үшін кедейдің тұрмыс-жағдайы, тағдыр талайы қандай болу керектігі өз-өзінен түсінікті. Оның жатса-тұрса құдайдан байдың айранға бір тойғызуын тілеген жағдайы, хал-ахуалы да жетісіп тұрған жоқ. Кісі жатса-тұрса құдайдан байдың айранға бір тойғызуын жалбарынып тілейтін болса, оның кісілігі қай жерінде болмақшы? Әйелі шелек толы сүт сауғанға жерден алтын тапқандай мәз болса, оның өзге қуанышы қандай болмақ? Жер бауырлаған қуаныш, жер жастанған тілек деген – осы. Құлдық сананың бұдан анық, бұдан ашық көрінісін кездестіру оңай емес. Бірақ бұған кедей айыпты емес, оның кедейлігіне құдайдың да қатысы жоқ. Бұған айыптыны зорлықпен, ұрлық-қарлықпен, алдау-арбаумен мал жиып, тастан қаттыға, боқтан сасыққа айналған байдың байлығынан, байлыққа кісінің табан ақы, маңдай термен, адал еңбекпен емес, зорлықпен, ұрлық-қарлықпен, алдап-арбаумен жеткізетін заманның қоғамдық болмысынан іздеу керек. Мұндай болымсыз қоғамдық болмыс жағдайында құдай жолындағы қалың халық – кедейге, кедей – қайыршыға, қайыршы құлға айналмақ. Жамбыл осы ойды ашып, қазып айтпаса да, астарлап жеткізіп отыр. Ойдың астарлы, сөздің бейнелі сипаты ақынның шығармасына бейнелі, суретті, мәнді сапа дарытады. Байдың осы секілді жағдайын, «кедей көрсе, керіліп, сөйлеуге ерініп» тұратын керенау-кербез күйін, пайда түсетін жерде алдап-арбаудан да, қорлап-зорлаудан да тайынбайтын, «қойға тиген қасқырдай» қорқау қалпын жан-жақты ашып көрсете отырып, ақын кедей халықтың жайын, қалың жоқ-жітіктің мұңын мұндаған, солардың жоғын жоқтаған.

*Шаруаның күйі жоқ,
Кіруге бүтін үйі жоқ,
Егін салар жері жоқ,
Сөзін сөйлер ері жоқ,
Қолына егер жер тисе,
Байлардан оның кемі жоқ!*

Жыр жолдарында момын шаруаның жоқтықтан шаршап-шалдыққан, азып-тозған күйінің себебі оның тұрған, туған жерінен, атамекенінен жанын бағарға бір жапырақ жер таба алмай, соры қайнап, сергелдеңге түскендігінен екендігі көрсетілген. Байдың кедейден артықшылығын, кедейдің байдан кемдігін жыр жампозы жердің, жер ананың халық игілігіне айналмай, біреуге меншікті болуынан іздейді, қолында жері болса, кедейдің байдан жаман кәсіп етпейтініне кәміл сенім білдіреді. Кедейдің осындай теңдіксіз тентіреген қайыршылық күнін ақын 1879 жылы шығарған «Кедей күйі» өлеңінде жаны ауырып, жүрегі сыздап отырып жырлаған болатын. Не үй, не жай жоқ, жалаң аяқ, жалаң бас, қысы-жазы тентіреп, қарны бір тоймай, қалт-құлт еткен Қалқабайдай қайран жастың іздеусіз, сұраусыз, соры қайнап жүрген сормандай күйін, адам болып туып, итшілеп күн кешкен талайсыз тіршілігін ақын аяныш сезіммен суреттейді, оны осынша сорлы етіп қойған заманды айыптайды:

*Қайтіп жаны ашымас,
Неткен заман қатыбас!*

Ақын мейірімсіз, аяусыз, қатыбас заманды айыптаумен шектеліп қалмай, заманның жаман болмағы да, жақсы болмағы да адамнан, адамның адамгершілік негізінен деп біледі. Бұл ойдың бір желісі «Сұраншы батыр» дастанында мынадай болып тартылады:

*Заман-заман дегенде,
Заманға қожа адам ғой!
Наразы болса заманға,
Бар кінәні соған қой!..*

Заманның жақсылығы мен жамандығы да сол заман адамының бойындағы жақсы мен жаман қасиеттерден шығады деген пікір ашық тұжырылған. Әдетте адам белгілі бір ортада өмір сүре отырып, сол ортадан тыс бола алмайды деген ой жиі айтылады. Бұдан, әрине, орта адамнан, адамдық қарым-қатынастардан тыс тұрған нәрсе деген ұғым тумауға тиісті. Адам, адамдық қарым-қатынас, адамдық іс-әрекет бар жерде ғана адами орта туралы сөз қозғауға болады. Сондықтан да ақын заманның, қоғамдық ортаның әлеуметтік бағыты мен беті үшін адам жауапты екендігін өзінше топшылап, өзінше тұжырады.

Ақын шығармаларында байлық пен өкіметтің, бай мен төренің өзара тұтасып, жарасуы және олардың қолы қысқа қалың халықтан дараланып, оқшаулануы, ақырында жаттануы нақты шындық

құбылыстар негізінде суреттеледі. Қалың жоқ-жітікке, панасыздар мен шарасыздарға бай мен төренің керіліп, сызданып, қорқауша қарауы, айналып келгенде, белгілі заманның, қоғамның, мемлекеттің әлеуметтік-рухани ахуалын аңғартады. Ақын ұғымы бойынша, байдың байлығының баяны оның жұртқа жасаған жағдайына байланысты. Жоқты бар ету, кем-тарға кеңшілік жасау, қысылғанға, тарыққанға, зарыққанға қол ұшын беру бай мен төренің, әкім мен ұлықтың ғана басты ісі емес, тұтастай қоғамның, заманның парызы. Сондықтан да заман үшін, заман тізгінін қолына ұстаған бай мен төре, әкім мен ұлық үшін панасызға пана болу, жылағанды жұбату ең ұлы іс болып табылады. Мұндай түсінік, негізі берік қағида Жамбылдың шығармашылық өнері мен өнегесінің халықтық сипатын барынша жарқыратып көрсетеді.

Жамбылдың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс оқиғалары туралы шығарған «Патша әмірі тарылды», «Зілді бұйрық» секілді өлеңдерінде тарихи-танымдық маңызы жоғары шындық құбылыстар көрініс тапқан. «Зілді бұйрықта» көтеріліске шыққан ел жайы, көтеріліс басшыларының ұсталуы, жазаға тартылуы тарих деректеріне сай суреттеледі.

Ақынның «Патша әмірі тарылды» өлеңінде халықтың 1916 жылғы көтеріліс қарсаңындағы көңіл күйі суреттелген:

*Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өтерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?!
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтіп өтерміз?!*

Майданның қара жұмысына ер-азаматтарын мойнынан тізіп беруге дәті жетпей, бермейін десе, патшаның қысымына шыдай алмай, әрі-сәрі күй кешкен халықтың шынын ақын өз жүрек үнімен тебіреніп, күйініп толғайды, ел жанының толқыған сырын өз сырына бөлеп, өз сырын ел сырымен тербеп тебіренеді. Ақын майданға жігіт беруге де қарсы, патшаның құрығынан қашып, жасыл жайлау, саумал бұлағын, ата жұртын қалдырып көшіп кетуге де жоқ, көкірегін зарға толтырып, қорлық өмір кешуге де риза емес.

Халық көңілінің осындай толқымалы күйін толғай келіп, ақын өлеңінің соңын былай түйеді:

*Енді ойласақ, не қалды:
Ата жұрттан кету бар.
Жолға тігіп не жанды,
Тәуекелге беку бар.
Не болмаса шыбындап
Тағдырыңа көну бар.
Көнсе, күнде шығындап,
Ит қорлықпен өлу бар!*

Өлеңнің бастапқы жолдарындағы халықтың толқымалы, бағыт-бағдары анықталып болмаған алабұртулы көңіл күйі кейінгі шумақта басқа сипатта, басқаша арнада суреттеледі. Соның өзінде де ақын өз ойын ашық айтпай, таңдауды ереуілді күйдегі елдің өзіне қалдырады, бірақ таңдайтын жолдың бет-бағдарын анық көрсетеді: а) ата жұрттан кету; ә) тәуекелге беку; б) тағдырға көну. Ақын ел алдындағы үш түрлі жолды, үш түрлі бетті осылай даралап береді. Алғашқы екі жолдың қайда апарып соғары ашық айтылмай, соңғы үшінші жолдың барар жері ғана аңғарылады: «Күнде шығындап, ит қорлықпен өлу». Ақынның ашық айтылмай тұрған өз ойына келгенде, оның екінші жолды қалап, азаттық жолына бас тігіп тәуекелге бел бууды қалап отырғаны байқалады.

Жайылмыс және Қарғалы болыстарының көтерілісшілері 9 тамызда Ұзын қарғалы бойында бас қосып, патшаға кісі бермеуге анттасып, құдай жолына құрбандық шалады. Архив құжаттарына қарағанда, Бекболат Әшекеев 11 тамызда әкесінен қалған туды жайып, жоғары көтеріп, өзін хан деп жариялайды. Бұл халық көтерілісінің шарықтау деңгейіне жеткен кезі еді. 17 тамызда таңға жуық Бекболат Әшекеев патша жазалаушыларының қолына түседі. 18 тамызда патша қызметкерлеріне берген түсінігінде Бекболат Әшекеев өзі бастаған қазақтардың ісін кеңінен баяндайды. Үш қоңыр тауының Ошақты деп аталатын қойнауында көтерілісшілер мен патшаның жазалаушы отряды

арасында қақтығыс болады. Сойылмен, қылышпен, дойырмен қаруланған халық жазалаушыларға қарсы қалқан ретінде алдарына үйір-үйір жылқы салып шығады. Жазалаушы отряд қаптап келе жатқан жылқыға мылтықтан оқ жаудырады. Жазықсыз жануарлар оққа ұшады, жау оғы көтерілісшілерді де аямайды: бірнеше адам өліп, бірнеше адам жараланады. Бекболат Әшекеев өлім жазасына кесіліп, 9 қыркүйекте дарға асылады. Көтерілісшілердің 15 белді басшысы 1917 жылы 19 ақпанда (февральда) өлім жазасына кесіледі. Бекболаттың баласы Әбділданың барлық дүние-мүліктен айырып, 20 жылға каторгаға айдау туралы үкім шығарылады.

«Зілді бұйрықта» көрініс тапқан тарихи оқиғалардың бір желісі осындай. Ақын сонымен бірге Самсы, Шиен қазақтарының көтерілісі жайын да әсерлі суреттейді.

*Пристав та Самсыға барған екен,
Жаныбектің мешітін қамап алған екен.
Жаныбек қажы жанына ара тұрды,
Бір болыс ел жиналып барған екен, –*

деген жыр жолдарындағы әрбір оқиға, әрбір хабар – тарих шындығының өлеңге айналған шынайы көрінісі. Приставка, оның маңындағы солдаттар мен кеңсе қызметкерлеріне молда Жәнібек Майлыбаевтың қорған болғаны рас. Молданың мешітіне кіріп бас сауғалаған патша қызметкерлеріне көтерілісшілердің қарсы шаппауының екі себебі бар. Оның біріншісі – құдай жолына құрбандық шалып, көтеріліске құдайға сыйынып шыққан жұрт құдайшылық үйі мешітке қарсы оқ атпақ түгіл, тас лақтыруды күпірлік деп біледі. Екіншіден, Приставкатың қасындағы солдаттардың қолындағы мылтық та елдің бойына үрей ұялатқан еді. Жәнібек молданың мешітіне тығылған солдаттар қарап тұрмай, көтерілісшілерге оқ жаудырғанда, бір ат құлайды. Сейсембай Дәуітбаев деген ереуілші қазақ тіл тартпай кетеді. Қарусыз жұрт қауырт қимылға, ірі іске бармастан, ұйлығып қала береді. Көтерілісшілердің үлкен іске бара алмаған лажсыз күйіне ашынған ақын өз сезімін былай жеткізеді:

*Ақыры ұлыққа түк қыла алмастан,
Не боларын бұл істің біле алмастан,
Күш жинамай, қарусыз ұрыс қылып,
Бозбаланы бітірді кек алмастан!*

Шиенде болған ұрыс жайын баяндай келіп, ақын шығармасын мына шумақпен аяқтайды:

*Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына.
Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында.*

Қолда бар деректер Үшқоңыр, Шиен, Самсы шайқастарына қатысқан көтерілісшілердің арасында Жамбылдың болғандығын, елдің жігерін жырмен жанып, өлеңмен демегенін көрсетеді. Көтерілісшілерді қуаттай жүріп, Жамбыл дүниені танудың жаңа биігіне шықты. Елдің бас бостандығы, халықтың еркіндігі, ұлттың азаттығы туралы ақын ұғымдары өмірдің нақты шындықтары негізінде толысып, кемелденді, тереңдей түсті. Ұлы жырау шындықты іздеп, жырлап қана қоймай, оны жанын салып қорғады, ел тәуелсіздігі үшін күреске шықты. Бұл бағыттағы көргендері мен көңілге түйгендері нәтижесінде ақын шындық пен әділеттілікті олардың тарихи тегіне сай тану дәрежесіне жетті, адам тағдырын, заман құлқын билеп-төстейтін жалпы заңдылықтарды шығармашылық сара таныммен байымдау деңгейіне дейін көтеріледі.

Ақын домбырасын қолына алып, ойына оралған ырғақ әуенді қуалай түсіп отыр. Алдын-ала анықталып, белгіленген ештеңе жоқ. Домбыра үнімен үндесіп, домбыра үні өз әуенімен үйлестіріп, бірте-бірте айқындала бастаған көңіл күйі ғана бар. Ақын домбыра үні мен өз көңіл күйі арасындағы келісім мен үйлесім желісін қуалай отырып, айтар ойының жүйесі мен бағыт-бағдарын да анықтап алатын болса керек. Осылайша көңіл күй ауаны әуелі домбыра үніне көшіп, әуен-ырғақ жүйесі біртіндеп ой жүйесіне қозғау салады. Айтар ойдың (тақырып) желісі анықталып, жүйесі айқындалған соң-ақ, жыр селі тасқындап ағыла бермек. Ақындық жадында миллиондаған ұйқас пен ырғақ, бейнелі сөз тіркестері мен тұтас тармақтар жатталып жатқан ақпа-төкпе айтқыш өнерпаз үшін ойдың сөзге, сөздің жырға айналуы ешқандай қиындық келтірмесе керек. Ал суырыпсалма айтқыштық, ақындық

ақпа-төкпелік – табиғаты жағынан мейлінше күрделі, әдеби тұрғыда нақты талдап көрсетуге қиын, топшылап қана тануға болатын ерекше процесс.

Жамбылдың Пушкиннің туғанына 100 жыл толуына орай шығарған «Пушкинге» өлеңінің туу процесі туралы ақынның хатшысы Тайыр Жароковтың байқауларында суырыпсалма шығармашылық психологиясын байымдауға едәуір септігін тигізетін мәліметтер бар. Тайыр Жароков Жамбылға алдымен Пушкин жайлы әңгімелейді: Пушкиннің «Евгений Онегин» дастанынан Абайдың үзінділер аударуы; Пушкиннің өмірі мен өлімі жайы; Пушкиннің Орынборға келуі, қазақ жырларына ықыласы; ақынның қазақшаға аударылған «Еркіндік», «Сібірге хат» өлеңдерін және «Кавказ тұтқыны», «Руслан мен Людмила» шығармаларынан үзінділер оқу, «Цыгандар» туралы айтып беру, т.б. Ақырынды Жамбылға Пушкин туралы өлең шығаруы қажеттігін, ол өлеңді халықтың тосып отырғанын ұқтыру. Осы бағыттағы әңгімелерден соң Жамбыл: «Мен енді оны білемін, оған арнап өлең шығаруым керек», – деген ойға келді. Ақынның бұл сөзі Пушкин туралы тыңдаған әңгімелер әсерінен туғаны анық. Пушкиннің өмірі мен өнері Жамбылдың өз ақындық мүддесімен, адам мен заман туралы өзінің асыл мұраты, абзал арманымен терең үндеседі. Осылайша, өмір құбылыстарының белгілі бір тобынан туған әсер бірте-бірте эстетикалық сезімге, ақындық тебіреніске жалғасады.

Айтылған жайлар Жамбылдың Пушкин туралы өлеңінің тақырыбының, ақынның шығармашылық ой өзегінің туу процесінің сатыларын көрсетеді. Бұл арада ақынның ойы мен сезіміне ерекше әсер еткен эмоциялық мазмұны анық бірнеше сәтті атап өту керек: Пушкиннің ақындық өмірі мен өлімі; оның қазақ тұрмысы мен тіл өнеріне жақындығы, халықтық тұрғысы. Бұлардың қай-қайсысы да Жамбылдың өз жеке басының шындықтарымен жақын және өмір құбылыстарының ақынның өз тағдыр-талайында қалдырған қилы әсерлерімен үндес, сабақтас, сондықтан да Жамбыл оларды толқусыз тыңдай алмайды. Ақынның Пушкинге арнап өлең шығару туралы шығармашылық ой өзегінің тууы оның Пушкинге қатысты өмір құбылыстарының тобын ерекше толқып, толғанып қабылдауымен тығыз байланысты.

Болашақ шығарманың тақырыбы туып, ақынның шығармашылық ой өзегі белгілі болғанмен, Жамбыл бірнеше күн толғаныста жүреді. Бірнеше күннен кейін келіп, өлең жайын сұраған Тайыр Жароковке Жамбыл: «Ойланып отырмын», – деп жауап бергенде, осындай ойлы, толғанысты күйде еді. Мұндай күй тақырыптың, ақынның шығармашылық ой өзегінің даму, пісіп жетілу кезеңін сипаттайды. Келесі күні көңілдегі ойды сыртқа шығару алдында да ақын толқулы, толғанысты күйде болған: домбырасының құлағын күйге келтіріп көп отырады; кейде күбірлейді, кейде үнсіз толғанады, қайта күбірлейді.

Шығармашылық психологиясын танып, білу үшін ақынның дәл осы сәттерде не жайында ойланып отырғанын білу – өлшеусіз маңызды іс. Өкініштісі сол – Жамбылдың бұл сәттерде не ойлап, қандай ойдың желісін қуалап отырғаны, толғаныс, ізденіс сыры жан баласына белгісіз құпия күйінде қалды. Ақынның бұл шақтағы ой-толғанысының, шығармашылық ойлауының түпкі нәтижесі болып табылатын өлеңі басқа деректермен бірге автордың ақындық психологиясы жөнінде топшылап ой түюге, болжамдар жасауға негіз болады. Жамбыл бұл өлеңін шығарып, хатқа түскеннен кейін қайта тыңдап, оған өзгерістер енгізген, қайсыбір тұстарын қайта жырлаған. Шығарманың туу тарихын, жасалу процесін, ақындық ой өзегінің даму сатыларын байымдауда мұндай өзгерістер мен толықтырулардың атқаратын қызметі өте зор. Өкінішке қарай, біздің қолымызға бұл өзгерістер сипатын анықтауға мүмкіншілік беретін өлеңнің бастапқы нұсқасы жетпей отыр.

Бүгінгі күнге жеткен белгілі деректер тобынан анық белгілі болатын нәрсе – Жамбылдың өз өлеңдерін домбыраға қосып шығаратындығы. Домбыраға қосып өлең шығару және домбыраға қосылып өлең айту – екеуі екі басқа нәрсе. Суырыпсалма ақынның шығармашылығы үстінде домбыра туар шығарманың ырғағын табуға қызмет етеді. Осы ойға сүйене отырып, суырыпсалма ақынның шығармашылық еңбегінің тақырыбы белгіленіп, ақындық ой өзегі айқындалғаннан кейінгі сатысы болашақ шығарманың ырғақ жүйесінің тууы деуге болады. Екінші жағынан, ақын домбыра пернесін қуалай басып отырғанда, ойдағы шығармасының ырғағын тауып қана қоймайды, оның әуезін, мақамын таңдап табады. Ал әуез, мақам белгілі оймен, белгілі бір мазмұнмен, мән-мағынамен тікелей байланыста туады. Ырғақ, әуез иә мақам мен саз суырыпсалма ақынның шығарар өлеңінің құрылым-жүйесі мен эмоциялық мазмұнының үнге айналған түрі, дыбыстық пішіні деуге лайықты. Сөйтіп, Жамбыл тәжірибесіне сүйеніп, суырыпсалма шығармашылық сатыларын былайша жүйелеуге болады: а) тақырыптың тууы мен ақынның шығармашылық ой өзегінің айқындалуы; ә) тақырып пен шығармашылық ой өзегінің дамып, пісіп-жетілуі; б) туар шығарманың ырғақ жүйесінің анықталуы; в) туар шығарманың эмоциялық мазмұнының айқындалуы. Кейінгі екі саты ырғақпен, сылдыраған келісім жүйесімен тікелей байланысты. Бұл жүйе дыбыс немесе ой деңгейіндегі мөлшерлі, өлшемді жай қайталау емес, күрделі қайталау нәтижесінде туады. Сонымен бірге белгілі бунақтардың

қайталану жүйесінен мағыналық-құрылымдық табиғаты күрделі құбылыстардың қызметі айрықша маңызды екенін де ескеру керек. Ақын өз өлеңін бір деңгейдегі, бір тектес құбылыстардың қайталануына ғана құрып қоймайды, әр түрлі деңгейдегі немесе әр тектес құбылыстардың бір емес, бірнеше, бір түрлі емес, әр түрлі деңгейдегі қайталануына негіздейді. Бұл жерде жалқының егізге айналуы, қарама-қарсылықтар жүйесінің жарасқан келісімге ұласуы, өзгерістердің сатылы дамуға көшуі – бәрі де бар. Олай болса өлең тармақтарындағы буын мен бунақ сандарының өлшемді, мөлшерлі қайталануынан туатын ырғақ дыбыстық қана бірлік емес, ол – санды сапаға, пішінді мазмұнға көшірудің басты құралы. Сондықтан да өлең ырғағы – сандық қана емес, сапалық та құбылыс. Онда суырыпсалма ақынның ойлау жүйесі де көрініс тапқан.

Жоғарыда аталған кезеңдер ақындық импровизаторлық процестің құрамдас және бастапқы сатылары болып табылады. Ең негізгі саты – суырыпсалма ақынның өз туындысын жасап шығаруы, айтуы. Бұл – бөлшектеуге келмейтін біртұтас әрі күрделі процесс. Оны құрамдас бөліктерге талдау ауыр болғанмен, шығарманың мағыналық-құрылымдық жүйесін байымдай отырып, ақынның импровизаторлық ойлау жүйесінің бағытын анықтау қиын емес.

*Өнер алды – қызыл тіл,
Тілде жүйрік ол – дүлдүл.
Ақынның мұхит теңізі
Пушкинге бүгін – бір жүз жыл! –*

Алғашқы шумақ. Хабар сипаты жалпы. Өлең өзегі Пушкиннің қайтыс болуына 100 жыл толуына арналғаны осы бастапқы шумақтан-ақ анық аңғарылып тұр. Өлеңнің келесі түйдек-бөліктерінде ақын тақырыпты бейнелі, образды түрде толғауға көшеді. Ақын толғанысының асыл өзегі – Пушкиннің өлмейтіндігі, мәңгі тірі екендігі туралы ой. Өлеңде бұл ой түрлі аяда бірнеше образды сипатта баяндалады.

*Менің айтқан жүз жылым –
Өлім емес, өмірі!
Өмірде оның өлмейді,
Ел сүйген таза көңілі.*

Өлең Пушкиннің өлгеніне 100 жыл толуы тақырыбына арналған. Бұл ой алғашқы шумақтың соңғы тармағында анық айтылады. Мына, келесі, шумақтың алғашқы тармағында ақын Пушкин өлгелі бері өткен сол жүз жылды қайталап айтады. Мұның өзі екі шумақтың мағыналық және құрылым-жүйе тұрғысынан сабақтасып байланысуын қамтамасыз еткен. Кейінгі, жаңа ойдың өзі осы қайталаудан басталады: Пушкин дүниеден көшкелі бері өткен 100 жыл Пушкиннің өмірсіз өткізген жылдары емес, өмірлі жылдары деген ой түйінделеді. Өлеңнің келесі шумақтарында Пушкиннің өлмес өмірлі болуының себептері жайы суреттеледі:

*Әлемге шыққан аты бар,
Алтынмен жазған хаты бар,
Күн сөнбей ол сөз сөнер ме?!*

Өлеңнің келесі шумақтарында осы ой одан әрі жалғасып, дамып, ұлғая береді.

*Шыңдағы шынар – өмірі,
Қиялы – жібек қырмызы.
Кестелеп тіксе хор қызы,
Шытырмақ шимай гүл шығып,
Тауыс құс жазса қанатын,
Көз тартып көркі алатын
Патсайыдай құлпырып.
Пушкиннің жыры – дәл сондай
Әлемнің ажар-көрігі.*

Алмастыру, теңеу, шендестіру, т.б. – ақын өлеңінде осылардың бәрі бар және солардың әрқайсысы өз орнында тұр. Оларды басқа сөздермен алмастыруға да, басқа тәртіп-жүйеге түсіруге де болмайды.

Алғашқы жеті тармақ тұтасып жатқан екі түрлі суреттен түзілген. Оның бірі – хор қызы қырмызы жібектен тіккен кесте. Екіншісі – қанатын жазған тауыс құс бейнесі. Ақын бұл екі сурет, екі образды да Пушкин жырларының әлемге ажар берген көркемдігі мен көріктілігін таныту мақсатында пайдаланады.

*Шам-шырақ деген тас жатыр,
Теңіздің терең түбінде.
Сұңгіп адам соны алар
Шам қылуға түнінде.
Май құйған шам сөнсе де,
Шам-шырақ сөнбес өмірде.
Жақсы сөз бейне шам-шырақ,
Орнаған мықтап көңілге.
Жақсы сөздің иесін,
Ұйғара алман өлімге.
Олай болса Пушкинді
Тірі деп керек сенуге.*

Шам-шырақ – күрделі образ. Ілгеріде көрсетілген хор қызы тіккен кесте, тауыс құс секілді мына жыр жолдарындағы шам-шырақ та ақын көңілінде бұрыннан бар, бұрыннан сараланып, тиісті түрге түскен образдар жүйесінің бірі болуы мүмкін. Шам-шырақтың өшпес, сөнбес қасиетін айтып келіп, Пушкин жырын сол шам-шыраққа балау, шам-шырақ секілді өшпес сөздің иесін өлмес жанға санау – қуатты ақындық таланттан хабар беретін шығармашылық шешім. Артына өлмейтұғын сөз қалдырған ақынды өлді деуге қимау сезімі, дәл осындай таным Абайда да болғаны белгілі. Артында өлмейтұғын сөз қалдырған сөз иесіне деген мұндай сезім мен таным қазақтың екі дара ұлы ақындарының адамгершілік нысанасы мен ақындық тұрғысында терең туыстық, тектестік барын көрсетеді.

Ақын пайдаланған образдар халықтың ақындық танымында ежелден қалыптасып, ғасырлар бойы жетіліп, дамып отырған дәстүрлі образдар қатарына жатады. Жамбыл Пушкин шығармаларының көркемдік болмыс-бітімін хор қызы тіккен асыл кестеге, әлемдегі ең сұлу да көркем түсті құс тауысқа балағанда, олардың мағыналық жарық-нұрын өмірі өшпейтін, өмірі сөнбейтін мәңгілік жарық көзі шам-шырақпен шендестіреді. Сөйтіп, ақын өлеңінің суреттілігін түзетін бейнелеу құралдарының бір тобы сыртқы ажар, пішін сұлулығындағы ұлылықты, тас бұлақтың суындай сылдырап жарасқан ұлы келісімді көрсетсе, екінші тобы сапалық қасиетті, өшпес те өлмес болмысты бейнелейді. Бұл екі сала көркемдік бейнелеу құралдары мен тәсілдері ақын өлеңінің мағыналық-құрылымдық жүйесін, түйдектерін түзуші фактор қызметін атқарады.

Өлеңнің мағыналық құрылым жүйесі келісті. Оны былай сипаттауға болады: а) бастапқы ой (тезис) – Пушкиннің өлгеніне жүз жыл толуы; ә) бастапқы ойды теріске шығару (антитезис) – Пушкиннің мәңгі тірі екендігі, өлмейтіндігі туралы ой; б) талдау мен жинақтау. Өлеңнің біз талдап отырған бөлімі осындай өзара сабақтас, өзектес бірнеше бөліктен тұрады. Олардың бәрі бір-бірімен жанасып, астасып, өзара сабақтасып жатыр. Мұның өзін ақынның ойлауындағы бірін-бірі шақырып, бірін-бірі қуалай жарысып, бірімен-бірі терең тоғысып жатқан ой мен сезім толқыны десе болғандай. Суырыпсалма шығармашылық процесіндегі ақындық ойлаудың, ақындық ойлаудағы ой мен сезімнің мұндай бірін-бірі қуалай, өзара жамырай табысып жалғасып жатуы өмір құбылыстарының шетсіз де шексіз бай байланыстарын мейлінше кең қамтуға ұмтылған үлкен талантқа ғана тән.

Жамбылдың ақындық мұрасына тән бірнеше ерекшелік бар. Ол ерекшеліктер ақынның ойлау, ой толғау таланты мен дүниетанымына тән қасиеттерден бастау алады. Ақын не айтса да, не туралы сөйлесе де, не жайында толғанса да, анығын айтады, қысқа да нұсқа айтады, орынды әрі оралымды айтады, шынайы да шырайлы толғанады. Арына, намысына қозғау салған, елді, халықтың мұратына карама-қайшы, қарсы келетін, адамдықтан, адамгершіліктен алшақ тұрған өмір құбылыстарымен бетпе-бет келгенде, ақын таланты суаруы келіскен наркескендей жарқылдап, жүзінен жасын жыр шашыратқандай болады. Ақынның өзі де, Мұхтар Әуезов аңғарғандай, қарсыласының қалт еткен мінін қылып еткізбей бас салып, ақырында оның өзін де, мінін де сара тіліп, сорын қайнатып шығарады. Осының бәрі Жамбылдың көзінің қырағы, көңілінің сергек екендігін, ойының терең, танымының кең екендігін танытады. Сонымен қатар ақынның айту, жырлау, толғау шеберлігі де мінсіз, тәңірдің дарытқан қасиетіндей кінәратсыз, күннің нұры секілді тап-таза. Бұлардың қай-қайсысын да ақын өзінің шығармашылық өнері мен өмірінің мазмұны мен мәніндей көріп, көңілінен бір сәт таса етпеген, әрқашан көзінің алдында, жүрегінің басында ұстаған. Осы ретте еске мықтап

ұстайтын мынадай жай бар: ақын анығын айтқанда да, тура, қысқа әрі нұсқа айтқанда да, шынайы әрі шырайлы толғағанда да бір-ақ нәрсені айтады, бір-ақ нәрсені толғайды. Ол – шындық.

Шындық кісінің қолы жетпейтін аспандағы құс емес, ұстатпайтын судағы балық та емес. Шындық деген – кісінің өзі. Оны көру оңай болғанмен, тану қиын. Тани қалған күннің өзінде де оны сол танылған қалпында ұғып, сол қалыпта айту – қиынның қиыны. Ал айтыла қалған жағдайда, оған тоқталмауға, оны мойындамауға болмайды. Шындықтың алдында елдің бәрі бірдей кішік. Сондықтан аспанның асты мен жердің үсті аралығында шындықтан асқан ұлы нәрсе жоқ.

Шындықты әркім тани алмайды, шындықты әркім айта алмайды, шындықты айтқанды әркім ұната қоймайды. Шындықты сүю, шындықты айтқанды сүю де жұмыр басты пенденің бәрінің қолынан келе беретін іс емес. Шындықты да, шындықты айтқанды да айнымай сүйетін құдірет иесі біреу болса, ол – Құдай, ал екеу болса, біреуі – Құдай, екіншісі – халық. Құдай мен халықтың құдіретінде де, қасиетінде де шек жоқ – екеуі де мәңгілік. Бұлардан басқа, үшінші құдірет иесі қалайда бар, жасауға тиіс болса, ол – Жамбыл. Адам баласы қатарында мұндай құдіретке, мұндай қасиетке жүз жыл бойына тынбай шындық деп соққан, шындық деп жырлаған ұлы жүрек иесі ғана лайықты. Өйткені жүз жыл жасап, жүз жыл жырлау Құдай мен халықтың сүйікті кісісінің ғана қолынан келмек. Ал жүз жыл жасап, жүз жыл жырлағанда, жай ғана жасап, жай ғана жырламай, жүз жыл бойына шын жасап, жүз жыл бойы шындықты жырлау – мәңгілікпен бірдей құбылыс.

Жамбылдың ақындық мұратының, адамдық, көркемдік-эстетикалық нысанасының сәні мен мәнін танытатын ерекшеліктердің қатарында оның шыншылдық тұрғысы үлкен орын алады. Ақынның шыншылдығы да, шыншылдығынан туып жатқан сыншылдығы да халық таныған ақиқат құбылыстар мен оқиғаларға негізделеді. Ол қандай қиын-қыстау жағдайда да, ақындығы мен азаматтығы, тіпті өмірі сынға түскен қандай қатерлі шақта да ақиқатты айтқан, сынын да, мадақ сөзін де ақиқат шындыққа бағындырған. Ол қандай алмағайып заманда да тек шындықты айтып, қандай көзді тартып, көңілді арбайтын қыздырмалы, қызықпалы ортада да әділетті ақ жолынан таймай, шынды сындай, сынды шындай қабылдап, өмір құбылыстарының қандайын да шынайы саралап, шыншылдықпен толғаған. Жамбылдың азаматтық абыройы мен суырыпсалма ақындық атағының халық арасына мейлінше кең жайылуының басты себебі осында.

Ақын өзінің шығармашылық өмірінің бастапқы кезеңінде-ақ дүние қуып, мал жиғаннан, бай болып, билік құрғаннан, әкім болып елге тізе батырғаннан халықтың мұңын мұндап, жырын жырлағанды әлдеқайда адал іс, абыройлы қызмет деп білген. Ақын ақындық өнерді өлең шығару деп қана ұғынбай, шындықты, халық өмірінің шындығын, әділдікті, адамдықты қорғауды басты құралы деп бағалаған. Халық үшін қадірлі, қасиетті істі де ол шындық, әділдік, адамдық таразысымен өлшеді. Ақындық өнер туралы мұндай биік көзқарас Жамбылдың ақындық тұрғысына, шығармашылық концепциясына негіз болды. Ұлы ақынның мұндай ұлы эстетикалық нысана-тұрғысы талаптары деңгейінен қарағанда, тұрмыстағы пендешілік істің қандайы да: байлық та, билік те баянсыз, опасыз болып көрінеді.

Ақын дүние қызығын, байлық рақатын мансұқ етпейді, елге қайыры жоқ, халыққа пайдасыз байлықты ғана баянсыз, опасыз деп біледі. Байлық тастан қаттыға, боқтан сасыққа бітеді деген ел сөзінде үлкен шындық бар. Маңдай термен келсе де, алдап-арбауға негізделген удай пысықтықпен келсе де, байлықтың аты – байлық, бардың аты – бар. Байдың байға құятыны, байлықтың байлыққа құйылатыны да бекерден бекер емес. Біткен малды бекер шашқаннан кісінің жақсы аты да, жомарт аты да шықпайды. Берекесізге, тексізге жасаған қайыр да бір, құмға құйған су да бір – екеуінен де із қалмайды. Бай болған кісінің мал шашуға діті жетпейтінінің бір себебі осында жататын болу керек. Сонымен қатар байлықтың әр екі кісінің бірі тани бермейтін айрықша қасиеті бар. Егер байлық адамгершілік негізі берік, тегі таза, кісілік, адамдық уызына жарып өскен, шілдесінде шырақ көрген кісіге бітер болса, онда оның рақаты мен қызығы бүкіл елге жетеді. Егер байлық адамшылық негізі жоқ, уызында жарымаған, шілдесінде шырақ көрмеген бір насқа бітер болса, онда оның рақатын ешкім де көре алмайды. Адамның, адамдықтың жауы осындай настардың арасынан шығады. Жамбылдың қарсы болатыны – осындай бай мен осындай байлық.

Биліктің де өз буы бар. Ол біреудің ойына түссе, біреудің бойына түседі. Уызында жарымаған, негізі жоқ, шілдесінде шырақ көрмеген біреуге билік тисе, онда ол билігін кісінің басына, құдайдың жолына қарап айтпайды, құлқынының қамына қарай айтады. Мұндай би мен мұндай билік – кісінің де, кісіліктің де хас дұшпаны. Жамбылдың жек көріп, жер-жебіріне жетіп айыптайтыны – осындай би мен осындай билік.

Адам мен заман – Жамбылдың шығармашылық өнерінің басты тақырыптық өзегі. Адамның жақсылығы мен жамандығы, адамдығы мен надандығы, адалдығы мен арамдығы сарапқа түскен шығармаларында ұлы жырау аз сөзбен, білінер-білінбес ишарамен-ақ заман тынысы, заман шындығы

жайында үлкен ой түйеді. Зымыран уақыт жан біткеннің қай-қайсысын да, ұлысын да, кішісін де түптің түбінде бір тізесіне салып илеп, желқомдай түтіп, түте-түтесін шығарарын айтумен бірге, кісінің кісілігі, жарық дүниедегі жақсылығы, адамдығы оның кісіге жасаған кісілігімен, кісіге тигізген шапағатымен, елге сіңірген еңбегімен өлшенетінін де ақын тебірене отырып толғайды. Жырау танымына салғанда, адамның адамдығын сақтап қалатын, оның өзі өшкенмен, атын өшірмей, ұрпақтан ұрпаққа алып баратын күш-құдірет – оның осындай істері. Кісінің қалған пендешілік істерінің бірінде де оға жоқ. Мұндай түсінік, мұндай халықтық негізі берік берен қағида Жамбылдың шығармашылық өнері мен өнегесіне өлшеусіз зор бағалы мазмұн дарытады.

Ел боданда, ер босқында жүрген заманда да ар ұялардай, ақындық ождан аяқ асты болардай қылыққа бармай, шындықты айтып, шындық шынарын көкке өрлету әрбір екі ақынның қолынан келмейді. Жамбыл алдында отырған бай-шонжарды да, алдына бітейін деп тұрған мыңғырған малды да, қолына қонайын деп тұрған дәулет құсын да олардың баяндылығына, өзінің биік адамгершілік мұратына, халықтық нысанасына сай байымдап, бағалайды. Жастайынан ұстанған ақындық мұратына, шындықты, әділдікті, адамдықты құрмет тұтқан халықтық танымына лайықсыз болса, ақын бай мен байлықты да, дәулет құсын да қабыл көрмей, сара ойы мен дара талантының, даналық танымының құс жолындай сайрап жатқан ақ даңғылымен самғай береді. Бұдан біреу басына жұмақ орнатпақ болса да, әділет жолынан таймайтын, ар туына дақ түсіруге бармайтын халықтық ұлы мұрат, халықтық қайсар қасиет көзге түседі. Жамбыл – осындай халықтық ұлы мұрат пен халықтық қайсар қасиеттің жыршысы. Оның ақындық ұлылығы осында. Ақындық мұратқа адалдық, ақындық өнерге адалдық жоқ жерде, ардың ақтығы мен ожданның тазалығы да болмақ емес. Қолының қысқалығына қарамай, Жамбыл ақындық ар-ождан тазалығын дүние қызығынан, байлық пен дәулеттен өлшеусіз жоғары қойды, құдай берген талантты құдай көрсеткен жолға жұмсады. Ақынның мұнысын, мұндай нысана-тұрғысын, дүние-мүлікке бұрылмай, ақындық ар-ождан, ақындық абырой, ақындық ақыл-ой мәртебесін өсірген даралығын оның өз заманы үшін де, бүгінгідей парықты нарық билеген базарлы заман үшін де таң болып, таң қалып қарайтын таным деген дұрыс. Мұндай қасиет пенденің кейпіндегі періштенің де, періште кейпіндегі пенденің де бойына бітпейді, ақындық өнерді ардың ісі деп білген, арын жанынан жоғары бағалаған, тақтан да, бақтан да биік қойған, тудай желбіретіп төбесіне көтеріп ұстаған нағыз халық данышпанының ғана басына қонбақ. Өнерді өркендететін, өнерпаздың өркенін өсіретін нағыз халықтық асыл қасиет деген осындай болса керек.

Ұлы жырау шындықты жырлап қана қоймай, оны жанын салып қорғады, елі үшін жырын қару етіп, күреске шықты. Бұл күрес үстінде көргендері мен көңілге түйгендері нәтижесінде ақын шындықты, әділеттілікті, адамдықты олардың тарихи тегіне сай тану дәрежесіне жетті, адам тағдырын, заман құлқын билеп-төстейтін жалпы заңдылықтарды шығармашылық сара таныммен байымдау деңгейіне дейін көтерілді.

Адам мен заман жайын, ел мен елдік, батыр мен батырлық арасын толғап, жырлағанда, Жамбылдың өзі де, жыры да сұңқардай сұрапыл, қырандай алғыр, тұлпардай жүйрік сипатымен дараланады. Тіпті ақын жырлары сұңқар самғап шыға алмайтын заңғар биікте парлап, қыран қанатын талдыратын қияға шырқайды, тұлпар тұяғы жетпейтін асу-асу белдерден асады. Сондықтан да ақын жырларының сұрапыл тасқыны алдында дүниенің байлығын алдына салып айдап, қорасына әкеліп қамап жүрген байлар да, тұтас аймақты қабағымен бағып, қалт еткізбей ұстаған болыстар да көмейіне құм құйылғандай үнсіз, тым-тырыс қалған. Тау басынан бұрқ-сарқ қайнап тасып шыққан таза бұлақтай асыл жыр өз жолында кедергі-тосқауыл дегенді білмей, бәрін де бұзып-жарып өтіп, жұрттың жүрегін баурап, көкейіне қонып тұнады, жай тұнбай, өзі баураған жүрек пен өзі қонған көкіректі күндей жарқыратып, гүлдей жайнатып тұнады.

Алып – анадан. Халық даналығы осылай дейді. Ақынның алып болып тұмағы – заманнан. Бұл арада анадан алып болып тұмаса да, ақын болып туу, «жөргеінде жатқанда-ақ түсіне өлең кірген» тұма талант болу қандай қажет болса, сол тұма таланттың ақынға айналуы заманның өз талабынан, өз сұранысынан туындауы да соншалықты басты шарт. Олай болмаған жерде қандай тұма таланттың да алыпқа, ақынның алыбына айналуы – алмағайып нәрсе. Сондай-ақ бойында тұа біткен асыл қасиеті, ақындық асық таланты жоқ, бірақ «әу» деп әуелетіп өлең айтып жүрген қалың қарашоғырдың ешқайсысы да алып ақын бола алмаған, заман олардың ешқайсысын да ақынның алыбына айналдырмаған. Анадан ақын болып қана туған Жамбыл тоқсан жыл жасап, жүзге жүзін бұрғанда, заманның алып шекпенінің жағасынан алып ақын болып қайта туды.

Анадан тұма талант ақын болып туу да, жүз жыл жасап, заман құрсағынан ақынның алыбы болып қайта туу да жұмыр басты пенденің мандайына жазыла бермейді. Бұл Алланың әмірімен Алланы сүйген құлының ғана пешенесіне жазылады. Жамбыл – Алланың сүйген құлы. Алланың кімді сүйіп, кімді сүймейтінін көріп-білген ешкім жоқ. Алайда, оның Жамбылға ауған ықыласын, берген бағын

көріп-біліп отырып, Жамбыл Аллатағаланың сүйген пендесі екендігін мойындамау асылыққа апарып соғар еді.

Алланың қалауымен замана құрсағынан ұлы жырау, алып ақын болып туған Жамбыл қазақ ақындық өнерінің даму тарихында алға қарай алып адым жасады. Алып адымды ұлы жыраумен бірге қазақ поэзиясы да алып адымдап алға басып, өз дамуының жаңа дәуірін бастады. Сөйтіп қазақ халқының ақындық ойы, жыраулық өнері бірнеше ғасырлық даму, өркендеу жолын бір Жамбылдың ақындық ғұмырбаяның аясында ғана жүріп өтіп, тарихи ұлы серпіліс, адам айтса нанғысыз ғаламат сілкініс жасады. Мұның өзі қазақ халқының ақындық өнерінің, қазақ халық поэзиясының тұтастай бір қалың шоғырлы таланттарының көзін ашып, көңілін аршыды, елдің ақындық ойын шырқау биікке көтерді.

Сөз өнерінің білгір майталмандарының көпшілігі суреткердің таланты дегенді өмірде жұрттың бәрінің көзі түсе бермейтін, жұрттың бәрі көре алмайтын нәрсені көріп, жұрттың бәрінің көңілі тани алмайтын құбылысты тану деп түсіндіреді. Бұл орайда, әрине, жұрттың көзі көрмейтін нәрсені көріп, жұрттың көңілі тани алмайтын құбылысты танып қана қоймай, солардың бәрін жұрт таба алмайтын мазмұн мен мәнге бөлеп толғаудың маңызы да жоғары екендігінде сөз жоқ. Жамбыл – жұрт көрмеген шындықты көріп, жұрт тани алмаған құбылысты таныған, тек өзінше таныған, жұрт көріп, таныса да, батылы жетіп айта алмаған шындықты батылы жетіп айтқан, тек өзінше айтқан, айтқанда да жұрт таба алмайтын мазмұн мен жұрт келістіре алмайтын пішінге бөлеп айтқан, тағы да тек өзінше бөлеп айтқан ақын.

Бақтияр СМАНОВ,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
Халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі

Ж. ЖАБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚИТУ

Ұлттық әдебиетіміздің белді тұлғаларының бірі саналатын, «XX ғасырдың Гомері» атанған атақты суырыпсалма ақын Ж.Жабаев шығармашылығын жалпы білім беретін орта мектепте оқытуға оқу бағдарламасы бойынша арнайы 1-2 сағат көлемінде уақыт бөлінеді.

Француздың ұлы жазушысы Ромен Роллан: «Жаңа адамзаттың жыршысы» деп бағалаған Жамбыл шығармаларымен жас жеткіншектер төменгі сыныптардан бастап-ақ таныса бастайды.

Олар төменгі сыныптарда «Өтеген батыр» дастанынан үзінді, «Жаныс ақынға», «Патша әмірі тарылды», «Сұраншы батыр» дастанынан үзінді, «Кәдірбайдың төбеті», «Шағым», «Ата жаумен айқастық», «Жайлау», «Ленинградтық өренім», «Балама хат», «Аттандыру», «Алғадай туралы ойлар» шығармаларын оқып үйренеді.

Бастауыш сыныптарда мұғалім көркем шығарманы саналы меңгерту үшін оқушыларды кітаппен жұмыс істей білуге дағдыландырады. Сондай-ақ олардың кітапқа құмарлығын арттыру, оқу материалдарының негізінде қоршаған орта туралы алғашқы көзқарастарын қалыптастыру, оқушының ой-өрісін жетілдіру сияқты мәселелерге көңіл аударады. Әліппеден қазақ әдебиетіне дейінгі аралықта әдеби мәтіндер мен көркем шығармаларды игеру нәтижесінде шәкірт табиғат, оның құбылыстары, жақсылық пен жамандық, әділдік пен әділетсіздік, әлеуметтік мәселелер, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды байқап, жақсыдан үйренерлік, жаманнан жиренерлік ғибрат алады.

Мектепте оқып-үйрену үшін қазақ әдебиеті пәнінің оқу бағдарламасы бойынша жыр алыбы – Жамбылдың тілі жатық, оқуға жеңіл, әрбір сыныптағы шәкірттің ой орамына сай, оқушы қиялын ұштайтын, мәнді де мағыналы шығармалары іріктелген.

Жоғары сыныптарда мұғалім әрбір сабағында бағдарлама талабына орай әдебиет пәнін оқыту мақсаттарының бірі – шығарманың көркемдік қуатын, стилін, ақынның поэтикалық шеберлігін, сөз

өрнегін, шығарманың образдылығы мен оның атқарып тұрған идеялық-эстетикалық қызметін оқушыға жете меңгертуге күш салады.

Бұл арада ұстаз Жамбыл шығармашылығының тілге тиек ететін ерекше белгілерін ойда ұстауы қажет. Мұнда ең алдымен ауыз толтыра айтатынымыз – ақынның ерен елжандылығы мен халықтар достығының жалынды жыршысы болғандығы.

Жасыратыны жоқ, патриотизм мен халықтар достығы тақырыбы ұлттық әдебиетіміздің кеңестік кезеңінде ерекше кең өркен жайды. Өйткені, әрбір қоғам мүшесін, жас жеткіншекті, жаңа адамды сол кездегі социалистік Отан үшін кеңестік патриотизм рухында, пролетарлық интернационализм – барлық ұлттар мен халықтарды құрметтеу рухында тәрбиелеу ол тұстағы мемлекеттік саясаттың алға қойған негізгі мақсаттарының бірі болатын. Кеңестік қоғам осынау қызыл саясаттың игілікті жемісін көрді де. Бұл – аттап өте алмайтын, айтпай кете алмайтын тарихи шындық. Бұған тоқталып өтпеу, оны бүгінгі егемен елдігімізбен ұштастыра сараламау – өткен өмірімізге, болған тарихымызға қиянат жасағанмен бірдей болып есептеледі.

Сондықтан, мұғалім Жамбыл шығармаларындағы халықтар достығы тақырыбын сөз еткенде, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанды мекендейтін халықтардың достық қатынастарының тамыры тереңде жатқандығын, осынау сан ғасырлар жемісі іспетті ынтымақтастығымызды қазіргі дәуірде жаңа мазмұнмен, егеменді елдің өркендеуімен, мемлекетімізде қалыптасқан ұлттық келісім, азаматтық бітіммен байланыстыра баяндағаны абзал.

Ақын бұл тақырыпқа жазған өлеңдерінде кешегі өткен өмірдің күйкі тіршілігін бүгінгі шат тұрмыстың көркем көріністерімен салыстыра, халықтардың еңбек пен майданда шыңдалған достық ынтымағын шынайы ақындық шабытпен суреттейді:

*Енді бүгін қарасам,
Айналам бақыт кең жатыр.
Бір-бірімен туысқан,
Қол ұстасқан ел жатыр.
Қырғыз, қазақ, өзбектер,
Моңғол, ұйғыр, дүнгендер,
Армян, қалмақ, грузин,
Орыс пенен украин –
Терезесі тең жатыр.
Бақыттың үні асқақтап,
Құлаққа даусы кеп жатыр.*

Ақынның отаншылдық шығармаларын әңгімелегенде, орыстың көрнекті жазушысы Л.С.Соболевтің мына пікірін пайдалануға болады: «Жамбыл поэзиясы көркем сөздің шырқау биік шыңына айналды, бір ғажабы – біздің ұлан-байтақ елімізде Жамбылға еліктеуші ақындар қисапсыз көбейді. Поэзия алыбының бір ғана «Отан туралы жыр» атты тамаша өлеңіне еліктеп жазылған мыңдаған өлеңдер туды. Байыптап қарасаңыз, мұның өзі – ақынның ұлылығын танытатын, оның ғажап дарынына ден қойғызып, бас игізетін заңды жайт. Бірақ, түптеп келгенде, әлгі өлеңдердің бірде-біреуі Жамбыл өлеңдерінің дәрежесіне жетпегені былай тұрсын, солардың көлеңкесі болуға да жарамайды. Неге десеңіз, ұлылық егіз тумайды, ұлы құбылыс қайталанбайды» (Жыр алыбы. Жамбыл жайлы естеліктер. 1971. 220-бет.).

Бұл – әлемге әйгілі жазушының жыр жампозына берген биік те мәртебелі жоғары бағасы болатын.

Жамбылдың ерекше мән беріп, үлкен ақындық талантпен ауқымды жырлаған тақырыптарының бірі – Ұлы Отан соғысы еді.

Мектеп қабырғасында шәкірттер ақынның Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазған «Ата жаумен айқастық», «Алғадай туралы ойлар», «Балама хат», «Аттандыру», «Ленинградтық өренім» атты өлеңдерімен танысады.

Ұстаз сабақ барысында мүмкіндігінше, осы өлеңдердің шығу тарихына мән бергені жөн. Бұдан оқушылар осы шығармалардың дүниеге келу жайынан жанды мәлімет алады. Бұл әрі әдеби туындының шәкірт санасына өмірі ұмытпастай берік ұялауына септігін тигізеді. Мәселен, арқалы ақынның «Ленинградтық өренім» атты баршаға белгілі өлеңінің туу тарихы өзгеше.

Ұлы Отан соғысы кезі. 1941 жылдың күзі. Елімізге қауіп төнген шақтағы Ленинградтың жағдайын естіген қарт ақын катты күйзелді. Ол жөнінде ақын Ә.Тәжібаев былай дейді:

«...Біз – Тайыр (Жароков – авт.) екеуіміз Ленин қаласының күшін кезектесе суреттей бастадық.

-Үлкен қала қалың жаудың қоршауында, жан-жақтан атқылау үзілмейді. Қалада тамақ жоқ, су жоқ, жарық жоқ...

-Не дейді! – деді Жамбыл ызаланып. – Сонда жұрт аштан қырылмай ма?

- Ашықса да қаланы жауға бермей соғысып жатыр. Әсіресе, кәрілер мен балаларға обал.

-Жау не дейді сонда?

-«Қалаға жол ашыңдар, беріліңдер, сонда тамаққа тойындырамыз», – дейді.

-Біздің адамдар не дейді оған?

-«Жаудың нанын жеу үшін берілгенше, өлгеніміз жақсы, бір адам қалғанша соғысамыз!» – дейді.

-Солай ма? – деп Жамбыл орнынан тұрып кетті. – Алып көрсін енді жау! Ел берілмесе, ешкім де сындыра алмайды ерлікті! Шіркін, тиер ме еді сыртынан барып дұшпанның, алар ма еді алқымынан!

Жәкең оң қолын созып, саусағын жыбырлатты. Бұл оның домбырасын сұрағаны екен. Біз дереу домбырасын ұстата қойдық.

-Бір қаланың миллион халқы тас түйін боп түйілген. Өлуге бар, жеңілуге жоқ екен ғой, шіркіндер, – деді Жамбыл өзімен-өзі тілдескендей. – Ел деп осыларды айт, ер деп осыларды айт! – деді бізге қарап. Біз Жамбылдың кәрі көзінен шүпілдеген жас көрдік. Түнде туған ғажап жыр ертеңіне орысша аударылып, телеграфпен Москваға жөнелтілді. 1941 жылдың 5 сентябрінде Марк Тарловский аудармасымен даңқты «Ленинградцы – дети мои» деген атпен «Правдаға» шықты» (Ә.Тәжібаев. Жылдар, ойлар. 1976. А., 180-бет.).

Естеліктің осы үзіндісімен танысқан оқушылар әйгілі өлеңнің қай кезде, қалай дүниеге келу тарихын танып біледі.

Ақынның өмір жолы, өскен ортасы, жастық шағынан түсінік бергенде, оның жас кезінде шығарған «Шағым» атты өлеңінің мына жолдарын шәкірттерге оқып бергеннің артықтығы жоқ:

*Шып-шып етіп молданың,
Қолындағы тобылғы.
Қозғалтпайды жон жағым,
Талай дүре соғылды.
Торсылдатып танадай,
Жыртар болды тонымды.
«Тілің ащы бала», – деп,
Қайнатты әбден сорымды.
Оқымай-ақ кетейін,
Байламаңыз жолымды.
Алдыңыздан өтейін,
Не жазым ем сол құрлы?
Оқымаймын молдадан,
Екі иығын қомдаған.
Бала келсе сабаққа,
Жем аңдыған дорбадан.
Ақ сәлдесін төңкеріп,
Көзін жұмып теңселіп,
Бозінгендей боздаған.
Қайтіп сабақ береді,
Айтқаны ішке қонбаған,
Оқымаймын енді одан.*

Бұл үзіндіден жас шәкірт өзіндей жеткіншектердің молдадан көрген қорлығына, ол кездегі оқу мен білім берудің тұрпайы сипатына көз жеткізеді.

Мұғалім ақын шығармаларының көркемдік-идеялық мәнін жете түсіндіру үшін шәкірттердің назарын әрқашан жыр бойындағы сөз айшықтарына, түрлі теңеу-баламаларға аударуы тиіс. Яғни, оқушы жырдың арқауына сүйенуі керек. Ал жырдың арқауы – көркем мәтін. Шығарма мәтініне – өлең жолдарына үңілгенде ғана шәкірт одан эстетикалық-эмоциялық әсер алады. Сонда ғана көркем туынды біздің рухани қажетімізді өтейді әрі өзінің идеялық-тәрбиелік қызметін атқарады.

Шығарманың көркемдік сапасын анығырақ аңғартуда мәнерлеп оқудың маңызы зор. Жыр атасы – Жамбыл шығармалары да биік эмоциялық сезіммен, әсерлі де жоғары әуенмен нәшіне келтіре оқуды қажет етеді. Сондықтан ұстаз өлеңнің әрбір жолын өз әуенімен құлпыртып, сазына келтіре оқып, оқушылардың да солай мәнерлеп оқуға үйренуін талап етуі керек.

Сондай-ақ, мектеп қабырғасында Жамбылдың дастаншылдықтағы қайталанбас өнерін, айтыстағы импровизаторлық жүйріктігін, Қазан төңкерісіне дейінгі замана жағдайын жыр еткен көркем туындыларын, өз өлеңдерін әсерлі орындайтын әнші-орындаушылық дарынын, композиторлық, күйшілік қабілетін оқушыларға аңғарта кеткен жөн.

Ақынның өмірі мен шығармашылығына байланысты көрнекілік ретінде төмендегі материалдарды атауға болады: КСРО халық суретшісі О.Таңсықбаев, Қазақстанның халық суретшілері Н.Нұрмұхаммедов, А.Ғалымбаева, т.б. қылқалам шеберлерінің шығармалары, ақын өмірі мен шығармашылығына байланысты түрлі-түсті плакаттар, суреттер, ашықхаттар (открыткалар), ғылыми еңбектер, дерек-құжаттар, ақын жайлы естелік-пікірлер, күйтабаққа, магнитофон таспасына жазылған Жамбыл әндері, поэзия атасының өмір, өнер жолын бейнелейтін Ә.Дайырованың сценарийі бойынша «Қазақфильм» киностудиясы шығарған оқу диафильмі, С.Тілешованың синтетикалық кестелері, орыс жазушысы Н.Погодин мен көрнекті қазақ қаламгері Ә.Тәжібаевтың сценарийі бойынша жасалған деректі фильм, ақын шығармашылығын зерделеп зерттеген, әдебиетші-ғалым М.Жолдасбековтің сценарийімен түсірілген көркемсуретті фильм т.б.

Ұстаз бұл көрнекіліктер мен техникалық оқу құралдарын пайдалануды күні бұрын күнделікті жұмыс жоспарына түсіріп, сабақтың барысында керекті жерінде, тақырып ыңғайына қарай қолдануы тиіс.

Оқу диафильмі кадрларына оқу бағдарламасында көрсетілген материалдарға қажетті фактілер түгелдей дерлік түсірілген.

Өкінішке орай, мектеп тәжірибесінде диафильм кадрларын кейбір мұғалімдеріміз жеңіл-желпі пайдаланады. Мұндайда мұғалім шеберлігі мен ізденімпаздығы қажет. Ұстаз диафильм суреттеріне құрғақ сілтеме-түсінік бермей, көрнекті суреткерлер мен ғылым қайраткерлерінің ой-пікірлерін, естеліктерін, басқа да қажетті материалдарды әр кадрға сәйкестендіре шығармашылықпен келістіре ұғындырғаны абзал.

Мәселен, Ж.Жабаевтың 1936 жылы Москваға онкүндікке барарда шығарған «Туған елім» атты толғауының үзіндісін алайық.

Диафильмнің бір кадры онкүндік басталарда (7 мамыр күні) толғаумен бірге «Правда» газетінде жарияланған ақын суретіне арналған. Мұғалім осыған байланысты Жамбылмен араласқан, бірнеше жыл әдеби хатшысы болған жоғарыда атаған ардақты ақынымыз Ә.Тәжібаевтың сол әсерлі сапар жөнінде жазғандарынан үзінді пайдаланғаны дұрыс. «Тағы да: «Жамбыл... Жамбыл», - десті дауыстар. Қуаныштан күлімдеген сансыз көздер ақ сақалды ақын атаға қадалды.

- Бұлар мені қайдан біледі? – деді шофердің қасында отырған Жамбыл бізге күлімсірей бұрылып.

Мен «Правдадағы» суреті мен өлеңін көрсеттім. Аз ғана көз тоқтатып қарады да: «Өлме, Жамбыл!» – деді өз суретін өзі шертіп қойып» (Жыр алыбы. Жамбыл жайлы естеліктер. 1971. 72-бет.).

Жоғарыда келтірілген мысалдарды, ақын өлеңінің үзінділерін, ой-пікір, естеліктердің барлығын жыршының мерейтойларына арнап шығарылған «Жыр алыбы», «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы» атты естеліктер, ғылыми еңбектер жинақтарынан, ақын таңдамаларынан тауып пайдалануға болады.

Бүгінде қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл Жабаевтың атымен облыс, бірнеше аудандар, көптеген оқу орындары, қоғамдық ұйымдар, мекемелер аталатынын, оның өзі туып-өскен ауылда (Алматы облысының Жамбыл ауданында) ұрпақтары өмір сүріп жатқанын, ақынның немересі Әлімқұл Жамбылов атасының жолын қуып, айтыскер ақын ретінде елге танылып, Қазақстанның халық ақыны атанғанын мұғалімнің сабақ барысында ескерте кеткенінің еш артықшылығы жоқ.

Ұлы ақын шығармашылығын оқыту барысында жас жеткіншектерге ұлттық тәрбие беру мәселесіне де айрықша назар аударған орынды. Өйткені, ол жастардың бойында елдік сана мен мемлекетшілдік рухты қалыптастырады. Нәтижесінде әрбір шәкірт өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі тануға, өз-өзіне жауапкершілік артуға машықтанады. Сол арқылы олардың әрқайсысының бойындағы ұлттық сана, қадір-қасиет көбірек дамиды. Қонақжайлылық, адамгершілік, имандылық, кішіпейілділік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділік, сөзге мән берушілік, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайылық, мәдениеттілік, кеңінен ойлаушылық, қарапайымдылық, төзімділік, келешекке сенімділік, ұлтжандылық, ізденімпаздық, алға ұмтылушылық, жасампаздық, жаңалыққа құмарлық, батылдық, өз мүмкіндігі шеңберінде армандау, қиялдай білу, сыйласа білу, өзін-өзі ұстау, әзіл-қалжыңды дұрыс түсіну, қиын-қыстауда жол табу, қай нәрсеге болсын икемділік таныту, өз қатесін білушілік, соны жою жолында талпынушылық, сарыуайымға салынбаушылық, өмірге оптимистік көзқараспен қараушылық, ақылдың, сабырдың, ашудың өз орны болатынын білу және олардың арасалмағын бағамдау, достыққа, жолдастыққа адал болу, тағы-тағы өмірдің сан-салалы толқынында су түбіне кете бермей, одан желқайықтай жүзіп өтуге дайын болу – мектеп қабырғасында мүмкіндігінше қаланады. Ал жоғары оқу орындарында, өзгермелі өмірдің өрінде оқушы бойындағы тәрбие танымдары одан әрі беки түседі.

11-сыныпта өтілетін Жамбыл шығармалары ішінде ұстаз, мүмкіндігінше, «Сұраншы батыр» жырына монографиялы түрде тоқталғаны жөн. Өйткені, бұл – ақын шығармашылығынан елеулі орын алатын шығарма. Ақын шығармашылығына оқу бағдарламасы талабы бойынша бары-жоғы 1 сағат бөлінгендіктен, «Сұраншы батыр» дастанына тоқталамыз да, «Өтеген батыр» дастанына бөлінген уақыт көлемінде шолу жасалады.

Ұстаз Жамбылдың «Сұраншы батыр» дастанының мазмұнына орай мынадай жүйеде сабақ жоспарын жасап, сабақ үдерісін осы негізде өрбіткені абзал:

1. «Сұраншы батыр» жыры қалай дүниеге келді? Дастанның шығуына кім себепші болды?
2. Сұраншы батыр кім? Ол қандай ерліктерімен, азаматтық-адамгершілік игі қасиеттерімен белгілі болған адам? Жырдағы батырдың жақсы қасиеттері суреттелген жолдарды жаттап алындар.
3. Қоқан әскерлерінің шабуылы, Күдияр, Орман хандардың опасыздық іс-әрекеттері мен жалпы халықтың ашу-ызасы, ой-пікірі жырда қалай бейнеленген?

4. Сұраншы батырдың:
*Неге мені шақырдың,
Жай шақырсаң келмейтін,
Ханға сәлем бермейтін,
Халық үшін туған батырмын.*

*Хан деп сені сыйлар ем,
Басың үшін сатылды.*

*Арасына өрт болдың,
Ала бүлік дерт болдың
Қырғыз, қазақ жақынның.*

*Бейбіт елге тигізіп,
Жендетке басын қиғызып,
Қаннан сусын сапырдың, –*

деген сөздерінен қандай ой түюге болады?

5. «Сұраншы батыр» дастанында қазақтың қандай батырларының аттары аталады.

6. Дастанның идеялық-тақырыптық мәні.

Сұраншы Ақынбекұлы – тарихта болған адам, Жетісу жерінің, халқының мүддесін қорғаған нағыз батыр. Ол 1815 жылы Верный уезі, Қарғалы болысы, үшінші ауылда (қазіргі Алматы облысының Жамбыл ауданы) дүниеге келіп, 1864 жылы Сайрам қаласын қокандықтардан азат ету соғысында қайтыс болған жаужүрек ер. Жер жаннаты Жетісуды алу үшін бір жақтан Ресейдің ақ патшасының, екінші жақтан Қоқан хандығының ашқарақтана ұмтылғаны тарихтан белгілі. Ақын осы тарихи жағдайды, ел басына түскен ауыр күнді көрсете отырып, Қоқан әскерлерінің жауыздық, тонаушылық әрекетін, озбырлығын шебер бейнелейді. Мұны ұстаз мына жыр жолдарынан таныта алады:

Қоқаннан келген көп әскер,

Жер қайысып сыймайды.

Мал мен басты шулатып,

Қойша иіріп жинайды...

Ақ семсерлер жарқылдап,

Қомпаң-қомпаң шоқысып,

Тebінгілер сартылдап,

Зерделі шапан бектер де,

Шағылып күнге жалтырап,

Түйеге мінген жас әйел,

Бетін жыртып аңқылдап,

Жасөспірім сұлу қыз,

Жүрегі ұшып қалшылдап.

Жалаң қағып жасауыл,

Мәз-мейрам боп қарқылдап.

Түйеде тұрған әйелді,

«Түс, жылдам», – деп алқымдап.

Шабылған елде дәрмен жоқ,

Жылай берді солқылдап... –

дей келіп, ақын халық басына осындай қаралы күн туған шақта ел қамын жеп, оның жаны мен арына, малы мен басына қорған боларлық елдің арқа сүйер батыр ұлы – Сұраншыға ойысады. Ел адамдары жаудан құтылудың жалғыз үміті Сұраншы батырда екеніне тоқтасып, батырға хабар беруге

қос атты хабаршы жібереді. Бұл көрініс шығармада едәуір орын алады. Хабаршылардың Сұраншыға келіп жеткен жері дастанда былай жырланады:

*Сұраншыға жетті де,
Жығылды қарттар атынан.
Сорғалап аққан жасынан.
Арыстан мүше жас батыр
Сүйеді келіп басынан...*

Қарттардың осы әңгімесінен кейін жырдағы Сұраншы батыр тұлғасы бұрынғыдан да даралана түседі:

*Дауыл соққан теңіздей,
Күш көбігін сапырды.
Алатауды қозғалта,
Қырға шығып ақырды.
Буырқанды, бұрсанды,
Ақтұяққа ер салды...*

Сұраншы бейнесі мен оның батырлық тұлғасын даралау үшін ақын дастанда халықтың батыр мен батырлық туралы дәстүрлі ұғым-түсініктеріне мейлінше жақын келеді. Батырлар жырларындағы ерлерге тән кейбір ерекше белгі-қасиеттерді Сұраншыға тели суреттеп, оның өзінің болмыс бітіміндегі айрықша қасиеттерге халық ұғымындағыдай дәстүрлі сипат береді. Соның нәтижесінде, Сұраншы образын жасаудағы Жамбылдың ақындық ерекшелігін ұстаз осы жайттар арқылы байқатады.

Дастанда Сұраншы батырдың Қоқан шапқыншыларына қарсы соғысы үлкен ақындық шабытпен шынайы суреттеледі. Соғыс қимылдары бейнелеген көріністердегі Сұраншы орасан зор күш иесі, үлкен батыр ғана емес, соғыс айналасы мен тәсілдеріне жетік, озық ойлы, кемеңгер қолбасшы ретінде де оқушыға жақсы әсер қалдырады. Ел намысын қорғаған ақтық айқаста азулы жауды жеңу үшін қуатты күш-қайратпен қоса айла да қажет екендігін өсиет еткен Қарасай батырдың кескілескен ұрыстағы амал-тәсілдерін ой елегінен өткізе келіп, Сұраншы да үлкен әскери айла жасайды. Соның нәтижесінде Сұраншы жеңіске жетеді. Қаннен-қаперсіз жатқан жаудың алдыңғы шебінің ордасы ойран болып, елге зорлық көрсеткен Қоқан бектері Сұраншы батыр сарбаздарының ойсырата соққан соққысының астында қалады.

Дастан жас жеткіншектерді елін сүйуге, оны көздің қарашығындай қорғап-сақтауға тәрбиелейтін құндылығымен қымбат. Өйткені, Сұраншы батыр секілді әділдік үшін, халқының еркіндігі мен бас бостандығы, тәуелсіздігі үшін жанын берген, қасық қаны қалғанша күрескен есіл ерлер есімі мәңгі естен шықпайтыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жабаев Ж. Толық шығармалар жинағы: 4 томдық. – Алматы, 2014 ж.
2. Жыр алыбы // Жамбыл жайлы естеліктер. – Алматы, 1971 ж.
3. Тәжібаев Ә. Жылдар, ойлар. – Алматы: «Жазушы», 1976 ж.
4. Сманов Б. Қазақ әдебиеті. Оқу-әдістемелік құрал. XI-сынып (Қоғамдық-гуманитарлық бағыт). – Алматы: «Мектеп», 2015 ж. – 256 б.

Нағашыбек ҚАПАЛБЕКҰЛЫ,
жазушы

ҰЛЫЛАР ҰЛАҒАТЫ *(Абай мен Жамбыл)*

Ұлыларды белгілі бір дәуір туғызады. 1845 жылы Шыңғыстауында Абай дүниеге келсе, арада алты-жеті ай өткен соң, Жамбыл тауының бөктерінде Жамбыл туды. Екеуі кейін қазақ деген ұлы халықтың екі алыбына – поэзиядағы піріне айналды. Абай мен Жамбыл екеуі әлемге қазақты танытты. Бүкіл дүниежүзі әбден мойындады, олардың поэзиясы мойындауға мәжбүр етті, таланттарының алдында бас иді.

Әрбір ұлы тұлға – өзінше бір-бір әлем, бөлек жаратылыс! Абай мен Жамбыл екеуі де қазақ әдебиетінде алтын әріптермен қалар ғажайып құбылыс. Біреуі мына әлемдегі алуан толқынды алып мұхит десек, екіншісі сан түрлі бедер-белгісі бар құрылық секілді. Екеуі де алып та биік, айдынды да, айбынды!

Дегенмен осы тұлғалардың шығармаларын үніле оқығанда, қадала қарағанда, ой, Алла-ай, екеуінде өзара үндестік, жағымды жарастық, бір – бірінің айтарын екіншісі үстеп, қуаттандырып, нұрландырып тұратын өлеңдеріне қарап қайран қаласың. Өйткені олардың жыры да, сыры да мәңгілік тақырып – ТІРШІЛІК ЖӘНЕ АДАМТАНУ жөнінде! Олар мұраға нені қалдырыпты, неге үндеді? Қарап, талдап көрейікші.

Ақын деген әулие әрқашан биікте, түү биікте жарқырап шыққан жазғы күндей тұрып алып, жер бетінде қыбырлап-жыбырлап жүрген пенде – адамдардың тіршілік пайымын саралап, жақсылығына жандары жадырай рахаттанып, ал, қиянат қиыс – істеріне күйініп, кеиіді, жүрегі сыздайды, қапаланады. Ол өзі өмір сүрген қоғамнан сырт қала алмайды, қандай бір суреткер болмасын ол белгілі бір дәуірдің жемісі.

Ақынды әулие демей көріңіз, кім болса да жетістігі мен кемшілігін дәулеті мен беделіне қарамай ашық айтып тастайды.

Ол өлеңі елге аңыздай тарайды, өрттей қаулайды. Бұл – білер жанға басты кесер батырдың алмас қылышынан да ауыр. Көп пенделер сияқты қоңторғай тіршілік кешіп жүре бере алмайды. Қисықты сын тезіне алып, тіліп түседі, сөйтіп қараптан қарап жүріп, жау тауып алады. Олар да қарап жатпай ақынның жанын жаралайды, аш арадай талайды, небір қиянат сұрқиялыққа барады. Бірақ айтылған сөз – атылған оқ! Дәлел керек пе?

Абай атам айтады:

*Аяғыңды аңдап бас, ей, Жақсылық,
Өз басыңда жаның бар бір бақсылық.
Борышқорлық адамға қиын нәрсе,
Әрқайда өткізеді мал тапшылық.
немесе
Жамантайдың баласы Көжек деген,
Әркімге өсек тасып, безектеген.
Досын келіп досына жамандайды,
Шіркінде ес болсашы сезед деген.*

Осындай бір шумаққа сиғыза түйреп тастар, өткір, қанын тамшылатқан уытты сынды «Күмісбайға», «Дүйсенқұлға», «Рақым шалға», «Назарға» және басқа да өлеңдерінен көреміз.

Жамбыл атам да көңіліне ұнамағанын бет-жүзің бар демей түйреп-түйреп айтып кете берген, ол ауыздан-ауызға көшіп, ел арасына тез тарайды. Бұдан өткен ауыр соққы болар ма? Батырдың гүрзісінен ақынның бір ауыз өлеңі артық деген осы!

Жамбыл ата «Байұзақ молдаға» деген өлеңінде былай дейді:

*Отыңға екеу кетті, бірі – молда,
Мінгені – молдасының шұбар жорға.
Молдасы Сарыкемнің ұрлық қылып,
Құдая, кешіре гөр, өзің тоба?!*

«Көкімге» деген өлеңінде:

*Бері отыршы Көкімім,
Қандай екен өкімің?
Елді билеп алуға
Қай арадан бекідің.
Әлде бекіп келдің бе?
Арын сатып бетіңнің.
Бір тояйын дедің бе?
Ақысын жеп жетімнің.
Әлде гәріп көз жасын
Көрейін деп бекіндің.
Ашып жауап қайыршы,*

Көкім, сенен өтіндім, – дейді.

«Мәмбетке», «Өлеңші Омарға», «Есенәлі мешкейге» және басқа да көптеген өлеңдерінен Жәкеңнің жүрек жұтқан өткірлігіне тәнті боламыз. «Иіні келген жерге түйе де шөгеді» демекші сөз ұғарлары өздері келіп, кешірім сұрап, сын тезінен оң шешім қабылдайды. Туа біткен көрсоқырды мола ғана түзетер.

Абай мен Жамбыл жай қайбана қазаққа сын тағып қойса бір сәрі, қолында билігі бар, әмірі күшті, дүмі мықтылармен ашық майданға шығып аяусыз әшкерелейді.

Абай Күлембай болысқа былай дейді:

*Болыс болдым, мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.
Сүйтседағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сияз бар десе жүрегім,
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымыңдап.*

Ал, Жамбылдың Мәңке болысқа айтқаны:

*Жанғойлық болысы пысық келеді,
Мұрындары пұшық келеді.
Екі арадан ептеп жерінде,
Көздерін қысып келеді.
Сөздерін ұзарта келеді,
Өңешін қызарта келеді.
Өнімі азырақ жерде,
Үстіне тұз арта келеді.
Ыңыранып отырып алады,
Әр алуан қырға салады.
Ақыры құдай жарылқап,
Қалталарын толтырып алады.*

Міне, бұл дегенің алпыс мың жауға қарсы шапқан баһадүр батырдың ерлігін көз алдымызға әкеледі.

Ақындар – елінің еркесі, қиын-қыстау кезде ел бастайтын серкесі, әділін айтар ақжол жандар. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ». Атақты Сүйінбайдың алты атасынан бері хандық үзілмеген, азуын айға білеген Тезек төрені ықтыруы асыл сөзінде, ақындық киесінде. Ұлы ұстазынан өнеге алған Жамбыл да бір ғасырға жуық ғұмырында ешкімнен тайсалып көрмеген, сол биік тұғырдан түспей кеткен ақиық ақын.

Абай мен Жамбылдың бетке шығар қаймақтары-ау дегендердің осындай жағымсыз қылықтарын осылай «сойып» алғандығын көріп, басқалар да ішін жиып, қалыпқа тартылып, жөн-жосыққа көшеді. Ақын өз ортасының көрген көзі, естір құлағы, айтар дуалы сөзі деген осы-ақ болар!

* * *

Екі алып інжу-маржандай кестеленген өлеңдерінде табиғат суреттері, туған жер бейнесін де әдемі сұқтана жырлайды, өзектері өртені суреттейді. Тамылжыған туған жер бейнесі кеседей көз алдына келеді, көрмей-білмей бір көрсем-ау деп іңкәр боласың. Өзара үндес, елге, жерге ғашық, іңкәр көңіл. Екеуі де тебірене, беріле, жер сұлулығын Абайша, Жамбылша суреттеп, төгіледі. Сол

өлеңдері арқылы Шыңғыс пен Жидебайды, Құлансаз бен Майтөбені бір көруге сағынасыз, аңсап, армандайсыз, ғашық боласыз. Бұл – талант құдірет!

*Жаздықун шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда.
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда.
Шұрқырап жатқан жылқының,
Шалғыннан жоны қылтылдап.
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап.
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен шылтылдап.
Арасында құлын-тай,
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары төмен үйрек – қаз,
Ұшып тұрса сымпылдап...*

Міне, жаздың ғажап көрінісі, төгілген сурет қаз-қалпында тіріліп кеп көз алдына тұра қалады. Құйма талант ғана осылай жазады!

Абай табиғаттың қыр-сыры, жыл мезгілдері жөнінде қазақ әдебиетінде үлкен қайталанбас полотно-галерея жасап кетті.

Жаз келбетін Жәкең былай жырлайды:

*Атымды ертте, балалар,
Күлімдеп, міне, жаз келді.
Түйе боздап, қой қоздап
Тізіліп қатар қаз келді.
Жастардың жүзі жайраңдап,
Кең өмірде сайрандап,
Махаббат, мейірім ән мен күй
Ойын-күлкі наз келді.
Тамаша өмір, шаттық жыр,
Қала, дала, ой мен қыр.
Ерекше жаз – биыл жаз,
Төгілген көкпен алтын нұр.
Назданар адам аз ба енді.
... Шағаласы шаңқылдап,
Қаз-үйрегі қаңқылдап,
Көкорай шалғын, орман, көл.
Салтанат, шаттық сән сәулет,
Аймағым – асқар қорған бел!*

Ұқсастық бар ма? Бар. Екеуі де тамылжыған жазды тамылжыта бейнелейді. Бұл жай үндестік қана емес. Тұлпардың шабысы тұлпардай болады. Қыран биікте шырқайды. Ұлылар ғана осылай жырлай алады. Табиғат – ананы шын сүйген перзенті ғана осылай қадірлейді, қастерлейді.

* * *

Абай мен Жамбыл шығармаларын қайта бір зерделеп қарап шыққанымда кенен ойлар, философиялық толғамдар, ұлағат болар сом-сом алтын сөздер кеніне кенелдім! Біз бұл ұлыларды қайта-қайта оқуымыз керек, ұрпақтарымызға үзбей оқытып отыруымыз керек. Оқыған сайын жаңаға, жаңалыққа жолығасың!

Данышпан Абайдың ғақлиялық қара сөздері өз алдына бөлек бір әңгіме! Өлеңдерін алып қараңдаршы, сол заманда да өнеге, бүгінге де сабақ, болашақ ұрпаққа да саликалы аманат!

*Жаман адам қазады өзіне ор,
Оған енсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.*

немесе:

*Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек бекер мал шашпақ,
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек терең ой –
Қанағат, рақым, ойлап қой,
Бес асыл сөз көнсеңіз.*

Абайдың осындай философиялық ойға тұндырылған қанатты сөздерін, әр оқу орнының кіре берісіне іліп қойып, ұлағатты тұжырым-пікірлерін жастар санасына ұдайы сіңіре білсек қой, шіркін!... Айтылмаған жай, қамтылмаған іс жоқ тәрізді. Тек, өзіне қажеттісін жадына түйіп ал, теріп ал. Абайды қайта оқы, түсініп оқы, тереңіне жете біл!

Ғұмыр деген қамшының сабындай келте өмірді парықтай білейік десек, Абай мен Жамбыл кітаптарын парақтайық, ағайын!

Жамбыл атам былай деп өсиетнама қалдырыпты:

*Жігіттік кезінде
Жігерлі болса ер болар.
Тұрмаса жігіт сөзінде,
Нәсілі оның кем болар.
Қажырлы болса майданда,
Халыққа сөзі ем болар.
Елі үшін туған ерлердің,
Алды-арты дария кең болар.
Бірлігі кетсе ағайын,
Әркімдерге жем болар.
Білімсіз болса жолдасың,
Қылған қайырың сел болар.
Артықша туған азамат
Халыққа үлкен бел болар.*

немесе:

*Көп қарға тең болмайды бір сұңқарға,
Көп жылқы тең келмейді бір тұлпарға.
Жақсының әрқашанда жөні бөлек,
Жаман адам жарамас бір қымтарға.*

немесе тағы бір өлеңінен үзінді келтірейік:

*Қылған қайыр болмаса,
Не әкетесің өмірден.
Дәулетіңнен не пайда,
Таусылмастай көрінген.
Жалғыз мұраң сол болар,
Қол қайырың берілген.
Басқа дүние бірі де,
Көмілмейді кебінмен.*

Ақылды жаннан ақылды, ақымақтан ақымақ сөз күтуге болады. Данышпандар дана сөз айтады. Жоғарыдағыдай қанатты, мәтел болар өлең жолдарын оқығанда жаның байиды, кеудеңе нұр сәуле толады, санаң ашылып, жүрегің тазарады. Күнделікті бітіспес қым-қуыт тірліктен бір сәт болса да

биіктеп, жоғарыдан төмен қарауға, бағамдап-пайымдауға мүмкіндік туады. Бізді ойландыра алатын, ойландырып қана қоймай, ізгі-ниет, ақжарылқап ізгілікке үндейтін, жаныңа адамгершілік дәнін себетін осындай ұлылар барына тәубә етесің, шүкіршілік қыласың.

* * *

Мына аждаһадай ысқырынған тағдырға не дерсің? Бірде онынан, бірде солынан соғып, сау күнінде есіңді алады. Ал осы жаланған тағдыр жаналғыштай сыбанып Ұлыларға, оның ішінде Ақындарға өлердей өш болатыны несі? Өзі де мына дүниенің әділетсіздігімен күнде күресе-күресе, көрінгенге арашашы болам деп жүріп қырық жамау болған жүрегі тілкем-тілкемі шыққанша өздерін аямайды олар.

Мына бір ұқсастыққа зер салыңызшы.

Абай өзі жанындай жақсы көретін, елдің алдына шығарам деп ерекше үміт күтіп жүрген сүйікті ұлы Әбдірахман жастай қайтыс болғанда күндей күңірөнді, түндей түнерді. Қайғы уытына малынып, аһ ұрды, мың сан қасіреті өлең болып ақ қағазға түсті.

Жиырма жеті жасында,

Әбдірахман көз жұмды.

Сәулең болса басыңда,

Кімің көрдің бұл сынды, –

деп қайғы жұтып, ілім-білім жолына түскен перзентінің мәңгілік бақилыққа аттанғанына сары уайымға түсіп, істеген іс-шарапатын айтады:

Қайғы болдың күйгендей,

Ол қуатым еді рас.

Көзге қамшы тигендей,

Шыр айналды артқа жас, –

деп бірнеше қасіретнама өлеңдер легін жазды.

Жамбыл да сүйікті ұлы Алғадайды әскерге шығарып салып тұрып, «Әке атына сын келтірме» деп ақ батасын беріп, аттандырды. Жамбыл өзінің жанындай жақсы көретін ұлы Алғадайды соғысқа жібермей алып қалуға құдірет-күші жетер еді. Жоқ, ол өзінің ұлын қолымен соғыс өртіне аттандырды.

«Қош, қош, балам, қош айттым, қолымды міне шошайттым» дейді. Елің үшін соғыс, топырағың үшін қан төк деп командирлер сияқты ажал аузына жіберді. Бұл – ерлік! Бұл – қаһармандық! Мыңдаған боздақтармен бірге қантөгіс соғыста Алғадай да мерт болды. Мұны естірткенде «Алғадай өлгенше мен өлгенім жөн еді» деп қарт жырау теріс қарап жатып ап, қатты қапаланады, қабырғасы қайысып, бүк түсіп, шөгіп, сартөсек тартып қалады.

Ел-жұрт, азаматтар жиылып, ақын үзіліп кетпес үшін не істейміз деп ақылдаса келе Кененді алдыртады. Кезінде егіз ұлынан айырылған, бірақ кейін тәубешілдік жасағаннан кейін артынан ұрпақ ерген Кенен ұлы ұстазына жырман тоқтау айтады, сабырға шақырды. Сонда ғана Жәкең басын көтеріп, тоқсан жыл серігі болған домбырасын алып көзінен аққан жасы аппақ сақалынан бұлақтай тамшылап, Алғадайын сағынып, аңсап, зарлап жоқтайды – ай...

Алатауды айналсам,

Алғадайды табам ба?

Сарыарқаны сандалсам,

Саңлағымды табам ба?..

Тәңір жарылқағыр, белгілі жыршы Аяз Бетбаевтың орындауындағы осы жоқтауды естісем, ылғи да көзіме ыстық жас тіреледі. Иә, құдайым әкелеріне баласының өлімін ешуақ ешкімге естіртпей-ақ қойсын!

Қазығұрт пен Қаратау,

Тамам тауға пана тау.

Дүниенің қызығы

Ұл мен қызда болады-ау.

Жасым жүзге кеп еді

Ақ таяққа сүйеніп, Алғадай-ау,

Сен жыласаң жөн еді...

Терең тебіреніс, зарлы күрсініс, запыран өкініш!... Олар да ет пен сүйектен жаралған жан. Ақын жүрегі – нәзік, тым сезімтал! Тағдыр артқан осындай батпан қайғы екеуіне де егізден қатар келгенін қараңызшы?

Ардақты Абайдың баласы Әбдірахман Верныйда ауырып жатыр дегенді естіп Жамбыл мен Сәт болыс арнайы барып, көңілін сұрайды. Кейін Әбдірахман қайтыс болып, сүйегін еліне алып кетуге келген ағайындарынан Жамбыл Абайға көңіл айтып, мынандай өлең жолдайды:

*Сәлем айт барсаң Абайға,
Кеңесі кеткен талайға.
Ауырды жеңген қара жер,
Сабырлы болсын қалайда.
Бір жұтқан судай дүниесін,
Ащысын татып күймесін.
Жапанға біткен бәйтерек,
Жалғызбын деп жүрмесін.
Кемелге келген асыл –ай,
Тасқынды тәңір басуы-ай.
Нар көтерген ауырға,
Арқаны тоссын жасымай!*

Ақындардың бір-біріне деген ақжарылқап көңілі-ай, десеңізші?!

Иә, жақсының көлеңкесі де ыстық. Абай мен Жамбыл тек өздері ғана ұлы ақын болып қалған жоқ. Соңдарында өздері тіккен шыбықтар қара ормандай боп өсіп-өнді, үлкен таланттар шоғырын тәрбиелеп кетті.

«...Жазушының өзінің артында қалдырған мектебіне, оның өз дәуірінің жалпы рухани дамуына еткен әсеріне қарап бағалау керек» деп жазды Э.Золя «Бальзакқа ескерткіш» атты еңбегінде.

«Шәкіртсіз ғалым тұл» дейді ұлы Абай. Абайдың үлкен ақындық мектебі бар. Кәкітай, Көкбай, Тайыр Жомартбайұлы, Б.Айтқожаұлы, Халиолла, Әсет, Әріп және де басқа ақындар Абай төңірегіне шоғырланып, оның ақындық дәстүрінен нәр алды, тамырланды, кәусар бұлақты сусындады. Інісі Шәкәрім, балалары Ақылбай мен Мағауия, немересі Әубәкір басқа да талантты үлкен топқа ақылшы ұстаз болып қанаттандырды, бағыт-бағдар берді.

«Халық поэзиясының алыбы болып жаңғырған жастықтың мол сұлу жырларын төккен Жамбылдың өз өмірі де талай әсем сөз, әдемі аңыз болуға татиды», – деп Мұхтар Әуезов атап айтқандай, Жәкең жырының алтын жылға жалғасы үзілмей келе жатыр. Ұлы жыраудың жанына топтасқан, үлгі алып, бағын сынаған, серіктес серігі, әдепті шәкірті болған шоғыр-шоғыр таланттар есімін ерекше атауға болады. Кенен, Үмбетәлі, Әбдіғали, Есдәулет, Жартыбай, Өтеп, Өмірзақ және басқа да ақын-жыршылар Жәкеңді ұстаз тұтты, пір санады.

Олар Жәкең дәстүрін жалғастырып, жүз жыл жырлаған ұлы жүректі әдемі аңызға айналдырды. «Гүл өскен жерген гүл өседі» деген осы емес пе!

* * *

Бүгінгі мынау алмағайып заманда жан-жағындағы құбылыстардан басынды арашалап аман алып шығу үшін де Абай мен Жамбылды қайта-қайта оқып шығу керек шығар-ау деп қалдым. Бүгінгі кейбір қабынған індет, қабарған көңіл, алакүлік жағдайды Абай атамыз баяғыда-ақ айтып қойған және одан қатты сақтандырған.

*Қалың елім қазағым, қайран жұрттым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп екі ұртың?!*

Егемендігімізді алып, ел болып жатсақ та, іштен шалар, тобықтан қағар күншіл қазақ әлі де бар. Кейбірінің істегенін, көкігенін көріп, аза бойың қаза тұрады.

*Ендігі жұрттың сөзі ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде, осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.*

Ел тірегі – бірлік, ынтымақ. Бірақ ұябұзар, басбұзар дегендерің өрмекшідей өріп, жат қылықтарға кейбіреу жастар бас ұрып бара жатқандай. Оған қалай қынжылмассың, қайтсек қабырғалы ел боламыз?

*Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсен қызар жалмауыз.
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан ала ауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді.
Ол арсыздың белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай,
Іс қылмай ма ол кісі?*

Бүгінгі барымызды бағаламасақ басымыздан бағымыз кетеді. Сабыр сақтамасақ, елдігімізден айырылып қалуымыз мүмкін. Қазіргі заман – елдігімізге сын! Абай біздің көлеңке тұсымыздағы кездесер жайттарды, бойымызға туа бітер кеселімізді тап басып көрсетіп «қазағым-ау, арылсаңшы енді бұлардан» дейді, сол үшін қиналып, ой түбіне батады кеменгер ақын.

Жамбыл бабамыздың мына бір өлең де жігірімізді жанып, қайрат беретіндей:

*Ақын деген бір бұлақ –
Көмілер көзін ашпаса.
Көзін ашар көпшілік,
Сүйсіне тыңдай қоштаса.
Ер қадірін ер баққан,
Ерлер білер деген сөз.
Зер қадірін зер соққан –
Зергер білер деген сөз.
Өмір барда ескірмес
Бағасы құнды асыл сөз.*

Нарық заманы – қызық та қиын заман. Өзіңе де, ісіңе де берік болмасаң, шашылып қаласың. Кейбір маңдай тері төгілмей жеңіл дүние – пұл жинап, көзі бітіп, не істерін білмей жүр.

*Біреулер малмен бәрін бөктіріп жүр,
Айтқанды ақыл нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-қоқырын,
Апарып қай иұңқырға төккелі жүр, –*

деп сұрақ қояды. Бұл – бүгінгі бәрімізге қойылар сұрақ.

*Асқар тау ғаріп емес пе?
Айдын көлі болмаса.
Ер жігіт ғаріп емес пе –
Белгілі елі болмаса.
Заман ғаріп емес пе –
Әділеттен аттаса.
Халық ғаріп емес пе –
Айтқаны іске аспаса.
Жігіт ғаріп емес пе –
Еңбегі алға баспаса?*

Бүгінгідей жаһандану дәуірінде еліміз қыл үстінде, сын үстінде тұрғанда ерлерін жанып, қайраттандырып, жігер берер сәт келді. Еңсені түсіре бермей, алға тура қарайық. Ел болып, ұйиық, ұлтарактай жеріміз біздің қасиетті, тіліміз біздің – ардақты, бүкіл атажұртымыз – киелі. Жөні келсе бір – бірімізді көтерейік, демейік, сүйейік. Іргелі ел, қабырғалы жұрт болайық. Ғасырлар бойы аңсаған армандаған тәуелсіз Қазақ елі болашағын ойлайтын уақыт жетті, ағайын! Ол үшін

кертартпа мінезден арылып, үлгілі іске ұмтылайық, ізденейік, ілім-білім, еңбек болсын көздегеніміз.

Абай мен Жамбыл осыған үндейді, ұрпақтарына осыны аманат етіп тапсырып кетті. Аталарымыздың осы ақ батасы қабыл болғай!

Абай мен Жамбыл! Бұл екі тұлғаны, қазақтың екі алыбын бір-бірінен бірін аласартпай, өз атымен АБАЙ, ЖАМБЫЛ деп төбемізге көтерейік, қастерлейік, қадірлейік, қасиетіне жетейік, Ұлылар шеруі басталды! Олар әрқайсысы бір-бір ғажайыпстан, бір-бір әлем.

В. Белинский «Пушкин туралы жазу – тұтас орыс әдебиеті туралы жазу деген сөз», – депті. Ал, біз де Абай мен Жамбыл туралы сөз еткенімізде олардың тұтас шығармашылығын бір мақаламен шектеу тіпті мүмкін еместігін ескеріп, тек өзара үндес, сарындас, ұқсас қырларын әңгіме етуді парыз санадық.

Абай – жазба поэзиясының жауһар жұлдызы!..

Жамбыл – ауыз әдебиетінің асыл кені!..

Екеуі де әлемдік әдебиеттің алтын қорында мәңгілікке қалып, қазақ деген ұғыммен қатар жүретін дәрежеде өз шығармалары арқылы көтеріліп, биікте тұр. Тек, біздер ұрпақтары оларды – ҰЛЫЛАРЫМЫЗДЫ сол биіктен көрсете білейік, өзіміз ұсақталып қалмайық.

Топчубек ТУРГУНАЛИЕВ,
философия илимдеринин
доктору, ардақтуу профессор,
Манастаануу институттун директору

ЖАМБЫЛ: ТӨКМӨ АҚЫНДЫҚТЫҢ КЕРЕМЕТІ.

(Тизмектер)

І. Жамбыл бабабыздың әң улуу қасиеті-көркөм-интеллектуалдықтың кайталанғыс ұстаты болгон.

Эгерде биз “көркөм интеллектуалдық сапат деген эмне?” деп суроо қоюп, анан жооп издесек, анда:

а. *“Интеллект” түшүнүгү жалаң гана илимге тиешелуу емес, көркөм чыгармачылықтың да негизи;*

б. Көркөм интеллект-ақылмандық менен, философиялық, филологиялық, тарыхый тараптан элдин турмуш-тиричилигин терең да, тунук да, кеңири да билгендиктин уютқусу, түгөнгүс қазынасы.

Ушул улуу чечимден алғанда, **Жамбыл бабабызды өз заманының ақылман ақыны, көркөм-интеллектуалдық керемет қасиеттің қыр-чоқусуна чыққан улуу ақын** экенин билебиз, даңазалайбыз, дайыма сыймыктанабыз.

в. Көркөм-интеллектуалдық сыйқырдуу дүйнөдөгө биз, қатардағы жөнөкөй адамдар өталбайбыз, биз бул турмуштун гана күнгөйү менен тескейінде жашап жүргөн пенделербиз; ал эми улуу ақындар; миң-миң деген ыр саптарын нөшөрлөтүп төккөн **дулдул ақындар**; миллиондогон саптарды такалбай-какалбай же мүдүрүлбөй, жолунан асти жаңылбаган, жомок сыңары айтылған жоргодой жылжыган **гений манасчылар** бул дүйнөдөн башка, биз жетпеген *трансценденталдық, сыйқырдуу сыр дүйнөгө* өтүп, ал жактын кереметін көркөм дүйнөгө айландырат.

Казак да, кыргыз да, башка элдер деле ақылмандықты өзүнө сиңирген, көркөм тарбия-таалим алған тарыхый чөйрө. Бизге сыйқырдуу дүйнөнүн сырын ачқан Жамбыл бабабыз бизди дайыма байытып, элге-журтка қызмат қылуға, кыргыз менен казактын түбөлүк туугандыгына, бир боордугуна, адамдын Адам болуп калыптанышына жол бағыштап, үн салып турат.

II. Көркөм-интеллектуалдық қасиеттің дағы бир кереметі-ақын, төкмө ақын, манасчы, жазуучу, кинематограф, музыкант, сүрөтчү, скульптор, чыгармачылық инсандардың генийлери, улуулары ақылмандықтың-интеллектуалдықтың, көркөмдік қасиеттің кубаттуу күчү менен **жаңылық, көркөм жаңылық ачат.**

Ооба, *көркөм жаңылык ачуу түгөнгүс деми, илхамы генийлерге, улууларга гана берилген чыгармачылык керемет нерсе*. Муну “*кудайдан берилген касиет*”¹ дешет.

Карт тарыхтын эң байыркы, Ману, Манас тегибизден бери талбай келаткан казак элинин бай жандүйнөсүнөн жаралган, “кудайдан берилген” көөнөрбөгөн Улуу Сөздүн Улуу Атасы Жамбыл бабабыз болгон. Сөздүн каухарын, берметин терип, “Жаз” аттуу ырында Жамбыл бабабыз:

“Жаз жайнап жан жаныбар ыракаттанган,

Жаркырап май айында түр жайнаган,

Суу агып, жер айланып жадырашып,

Ааламда биздин таңдай таң атпаган”² – деп ал казак, кыргызыдын бүт дүйнө жүзүндө *Жер сорусу болгон* Ала-Тоо атамекенибизди шаңчып ырга салып атканы ажайып.

“*Ааламда биздин таңдай таң атпаган*”; “Кардуу тоо бийик мунар кетпес, *Сырдашып булут менен болгон кептеш*” деген Жамбыл бабабыздын саптарын мен “*көркөм ачылыш*” (*ноторство*), акындык өнөрдөгү *Жаңы Сөз* деп айтаар элем.

Мен ар бир жылдын жайында, баш оона айында улуу тоолорго чыгып, үнкүрлөргө жатып эс алганга куштармын. Аксынын Миң текесине, Кожожаштын Аскасына барып, таң эми гана супа садык салып келатканда мен, Жамбыл бабам жазгандай, *Ааламда биздин таңдай, улуу тоо башындагыдай таң айтпаганын* бүт жандүйнө менен сезем, чексиз ыракаттанам. Ошондо дагы бир улуу акындын айтканы дайыма эсиме түшөт-**Владимир Высоцкийдин**: “*Тоолордон ашкан керемет тоолордо гана болот*” (“*Лучше гор бывают только горы*”).

Кадырлуу туугандарым, казак, кыргыз элине байыркынын эң байыркы доорлорундагы биздин акылман ата-бабаларыбыз, “Манас” эпопеясында айгинелегендей, Алтай-Саян улуу тоолорунан Оролго чейин; Ала-Тоодон “кең Кашкардын ары жагы, Кем Алайдын (Гималайдын) бери жагына” чейинки Теңир даарыган улуу тоолорду, өзөндөгөн өрөөндөрдү, ээ талаа, эрмен чөлдөрдү мурас кылып тандап, таштап кеткенине биз дайыма таазим кылып турушубуз парз. Жамбыл бабабыз да “*Ааламда биздин таңдай таң атпаган*”, “*Сырдашып булут менен кептеш*” болгон деген Сөзү менен бизге “*балдарым, “Ала-Тооңарды көздүн карегиндей ыйык сактап жүргүлө!” дегендей Каймана Сөз калтырган*.

III. Манасчылык, төкмө акындык өнөрдүн бирден бир негизги пайдубалы-*куймакулактык*. Адамдын эстутумун эки түрдүү дейли: *куймакулактык* жана *кумкулактык*. Көп адамдар кумкулак, азыр айтканды бир аздан кийин унутат же чала эстеп калат. Ал эми *куймакулактык*-бул сейрек сапат. Манасчылар, төкмө акындар, жомокчулар укканын заматта илип кетет, толук эстеп калат, так кайталайт. Алар тынымсыз аккан улуу дарыядай-үзгүлтүксүз, токтобой төгөт. Адегенде улуу манасчыларды, төкмө акындарды ээрчип жүрүп манасчылыктын, төкмөчүлүктүн дүйнөсүнө кирет, ауросуна тунат. Анан, өз кудуретине жараша таланты оргуштайт, илхамы көкөлөйт, келечекте улуу же гений төкмө акынга, манасчыга айланат. Чыгармачылык ушул жолду басып өткөн генийлер, улуулар: Ырамандын Ырчы уулунан бери, баткендик Токтогул; кереметтүү Келдибек, Тыныбек, Чоюке, Сагынбай, Жүсүп, Саякбай манасчылар; кара жаак жез таңдай, нөшөрлөгөн төкмө акындар баткендик Токтогул, узунакматтык Токтогул, Жеңижок, Эшмамбет, Кабан жырау, Суйунбай, Жамбыл, Майкөт жана башкалар.

Бул гений манасчылар, гений, улуу төкмө акындар куймакулактыктын атактуу өкүлдөрү, жүз миңдеген, миллиондогон ыр, эпопея саптарын, “Манас” саптарын улуу дайрадай тынымсыз төккөн, чыгармачылык-интеллектуалдык улуу касиеттин ээлери. Баса, Жамбыл бабабыз гениалдуу манасчы Тыныбекти көргөн экен, “Манасты” андан уккан экен.³ Эгер мен бабабыздын жанында болсом, анда гений Тыныбек жөнүндө сурап, анын кереметин кеңир билип алмакмын. Аттиң, армандуу дүйнө. Биз Тыныбекти өтө аз билебиз.

Биз, бүгүнкү кыргыздар жана казактар, бүт адамзат атпайдын улуу мурасы, маданияты, дүйнөдө теңдеши жок керемет өнөрдүн өкүлдөрүн-манасчыларды, төкмө акындарды Жер жүзүнө кеңири жеткире элекпиз, даңазалай албай атабыз.

IV. “*Илимий-техникалык революция доорунда эпос жаратуу жөндөмү түгөнөт*” деген түшүнүк бар. Бирок, турмуш илимий жоболорго баш ийбейт экен. Бүгүнкү заманда да **жаңы эпос жаратуу, демек, манасчылык өнөр, төкмө акындык керемет кыргыздарда, казактарда, сака-жакуттарда түгөнмөк турсун түтөп атат**. Элдик бул өнөрлөр уланып атат. Бүгүн казакта, кыргызда

¹ Шюре Э. Великие посвященные.-СПб.: “Азбука-классика”, 2002.-288с.-88-б.

² Тагдыры бирге эгиз эл. Жыйнак.- Жамбыл Жабаев. “Жаз”.-73-б.

³ Төрөкулов. Токтогул менен Жамбыл.-Кара: Тагдыры бирге эгиз эл.

-156-б.

ондогон таланттуу төкмө акындардын тили булбулдай сайраганын угуп жүрөбүз. Бүгүн кыргыздарда “Манас” эпопеясынын жаңы үлгүлөрүн чыгаргандар; сака-жакуттарда элдик олонхолордун изин суутпай, жаңы олонхолорду жараткандар ондоп саналат.

Американын улуу жазуучусу Марк Твен “*мени о дүйнөгө өтүп кетти дегендерге ишенбегиле, мен тирүүмүн*” деп тамаша-чынын аралаштыра айтканы бар. Анын сыңарындай, “илимий-техникалык доордо эпос чыгаруу, “Манас” аттуу, төкмө акындык апат болот” деген сөздү уксаңыз жылмайып, мыйыгыңыздан күлүп эле койуңуз-бүгүнкү төкмө акындар, манасчылар, олонхосуттар алардын наадандыгын шылдыңдап турган чындык.

Ылайым мындан ары да казакта, кыргызда төкмө акындык түгөнбөй улана бербесин; аларды Жамбыл бабабыздын, Токтогулдун, Жеңижоктун ыйык арбагы колдоп жүрсүн. Ылайым кыргызда, жакутта фольклордук чыгармачылыктын изин суутпай бараткандарды Ырамандын Ырчы уулунун, Келдибектин, Тыныбектин генийи дем берип турсун.

Казак, кыргыз жакут жана бизге тектеш элдердин улуттук пассионардык руху мындан ары да көкөлөй бербесин.

V. Кыргыз, казак элдериндеги дагы бир улуу касиет жөнүндө айта кетели.

Дүйнөлүк илимде **генийдин** табияты тууралуу карама-каршы эки пикир бар.

Бири, **гений-бул соо адам эмес, жиндичалыш, липеманьяк, психопатиялык ооруга чалдыккан пенделер.** Бирок, чыгармачылыкка келгенде оттой жанат. Демек, аларда **оң жагы-генийлиги да, сол жагы-психопатиялык дартка чалдыкканы да чындык дешет.**

Экинчилери, **генийдин ден-соолугу да, чыгармачылык-илхамдык сапаты да психопатиялык дарттардан алыс, тунук дейт.**⁴

Өкүнүчтүү тарыхый чындык: генийлик деңгээлге жеткен Ньютон, Свифт, Шопенгауэр, Руссо, Ампер, Лютер, Кардано дагы-дагы бир топ окумуштуулар, жазуучулар, акындар жана башка чыгармачыл дөө-шаалар өмүрүнүн аягында жинди болуп, өз өмүрүн өзү кыйгандар болгон. Улуу **Аристотель** да “*акылынан айныбаган улуу акылман болбойт*”; анын сөзүн улап **Ч.Ломброзо** “*психикасы жараланган генийлер*”⁵ бар дейт. Ооба, бар.

Бирок, жашы токсон, жүзгө барганда да акылы тунук, айныбаган, өмүрүнүн аягына чейин чыгармачылыктын улуу касиетинен ажырабаган генийлер, улуулар болгон, бар. Батыштан чыккан айрым генийлер эки сапаттуулук менен жашаса-генийлигин сактап, бирок, липеманьяктыкка, жиндилекке чалдыкса, дүйнөдөгү баардык генийлер, улуулар да ошондой тагдырды күтөт деп ойлоо болбойт.

Эч ким “улутчулдук”, “өз элин, боордошторун көкөлөтүп, актап атат” дебесин, бирок, **бул да тарыхый чындык: казактан, кыргыздан чыккан генийлердин, улуулардын бири да психопатологиялык балекеттин туткунунда болгон эмес.** Мына, чындык, жүз жылга сегиз ай гана жетпей көз жумган улуу **Жамбыл бабабыз** өмүрүнүн бир да учурунда, карылыктын тэ-э кырчокусунда да акыл тунугун, көөнөрбөс керемет чыгармачылык рухун, түгөнбөс илхамын жоготкон эмес. Бул катарда Чокан Уалихановду, Абайды, Мухтар Ауэзовду да айтсак жарашат.

Гений, улуу кыргыз манасчылары мурдагы Келдибек, Тыныбек, Чоюке; кийинки Сагынбай, Саякбай, токсон алтысында көзү өткөн Жүсүп Мамай; гений, улуу акындар Кет Бука, Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Алыкул; төкмө акындар-Токтогул, Эшмамбет, Жеңижок жана башкалар айныбай, акылынан адашпай, акыркы демине чейин чыгармачылык кереметинен ажырабай өткөн.

VI. Жамбыл бабабыз бизге кыргыз менен казактын тукумунан, түбүнөн бир туугандыгын, боордоштугун түбөлүк ыйык сактоо осуятын калтырган. “**Кыргыз уулу кулак сал, Эзелден кыйбас боорум!**” ... “**Атабыз болгон бал таттуу, Апабыз болгон жан таттуу.**” ... “**Ааламга күбө мен Жамбыл, ... Казак тууган кыргызга**”⁶ деген ыр саптарында улуу бабабыз казак менен кыргыздын ата тектеринин тукумдары бал таттуудай жанбирге болгонун баяндайт. Кыргыздын “Манас” эпопеясында казактын акылманы, баатыры **Айдаркан, Манас** менен үзөнгүлөш көкжал **Көкчө** жөнүндө көп айтылат.⁷ Казак кыргызга тууган экенине карт тарых күбө.

⁴ **Ломброзо Ч.** Гениальность и помешательство. В кн.: Преступный человек.-М.: Эксмо; СПб.: Мидград, 2005.-880с.-; 656, 690-б.

⁵ **Ломброзо Ч.** Аталган эмгек, 791-б.

⁶ **Жамбыл Жабаев.** Кыргыз уулу, кулак сал.-которгон С.Жусуев.-Кара: Тагдыры бирге эгиз эл.-19-б.

⁷ *Манас.* Бириктирилген кыскартылган вариант.-Редактор-Б.Юнусалиев.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1958-1960; Манас. Сагынбай Орозбаковдун айтуусу боюнча.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1980; Манас. Саякбай Карала уулунун айтуусу боюнча.-Б.: “Турар”, 2010; Манас. Жүсүп Мамайдын айтуусу боюнча.-Үрүмчү, Шинжаң эл басмасы, 2006.

Токтогул Шибередеги тозоктон качып келатканда Жамбыл бабабыздын айлында бир нече күн баш калкалап жүргөн экен.

“Канатым-казак бир тууган, Кабар ал жандан уу жуткан... Казактан Жамбыл сен элең, Чалкып жаткан көл элең. Өлөнү оттой алоолоп, Ташкындаган сел элең. Кыргыздагы бир бооруң-Токтогул акын мен элем”⁸ десе, анда Жамбыл үн салып, “Тулпарга тулпар таанымал, Күндүр-түндүр талбаган. ... Акынга акын таанымал, Калтырбайт элин арманга. Токтогул менен бул Жамбыл, Бирине-бири таанымал, Ыр отуна жанганда”⁹ деп **Токо** улуу бабабыздын акындык сапатын бийик баалап, **чалкып жаткан көлгө, ташкындаган селге теңесе; Жамбыл төкмө акындар күндүр-түндүр талбаган тулпар; экөө тең ыр отун жандырган, төкмөлүгү түгөнгүс мөндүрдөй акын** экенин даңазалайт.

Жамбыл менен Токтогул бири биринин кадыр баркын бийик туткан нарктуу адамдар болгон. Кымызга кызып алган, эки улуу тулпардын акындак таскагына муюган адамдар эки акынды айтыштырмак болгондо, акылман Жамбыл бабабыз:

-Биз айтышпайбыз. **Көңүлү жакын, бири-бирин сыйлаган акындар айтышпайт. Эгерде айтышсак, кызыл-кызыл бири-бирибизге тил тийгизип коюшубуз ыктымал. Арабыз сууп калат.** Андан көрө биздин ыр, күүлөрүбүдү тыңшай бергиле,¹⁰ -деп улуу Сөзүн айткан экен.

VII. Кадырлуу казак туугандарым! Дүйнө илимпоздору, өзгөчө кыргыз, казак окумуштуулары өзгөчө көңүл сала турган өтө татаал, азырынча белгилүү жагынан белгисиз, жагы, сыр дүйнө тарабы миң эсе сыйкырдуу аселе-гений, улуу манасчылардын, нөшөрлөтүп ыр сатарын эчен саат, эчен күн, ал түгүл эчен жумалап “Манас” айттырган, ыр ырдаткан генийлиги, улуулугу алардын мээсинин кайсы керемет нейродноруна батат, ташка тамга баскандай жазылат; турмуштун, тарыхтын миң кубулган кайрыктары, миндеген окуялары алардын жандүйнөсүнүн кайсы кампаларында сакталат да батат,-деген суроолорго ишенимдүү жооп жок. Мурдагы маалыматтар боюнча адамдын мээсинде 10-12 миллиард нейрон бар экени белгилүү эле. Ал эми акыркы изилдөөлөрдү алсак, мисалы, **Дж.Кехо** жаңы төрөлгөн ымтыракайдын мээсинде 100 млрд.нейрон камтылган дейт.¹¹90-100 жашка чыккан генийлер, улуулар мээсинин 5-10% гана мүмкүнчүлүгүн пайдаланат экен. Ырамандын Ырчы уулунан Келдибек, Сагынбайга чейин; Абайдан, Токтогулдан Жамбылга чейин генийнердин, улуулардын мээ кереметин, жанүйнө чексиз байлыгын изилдеген, билген илим болгон эмес. Бул тарыхтын калың туманына төнүп кеткен, аралап кеткен сыр дүйнө. Бул сыр эртеңки күнү ачылабы? Азыр гений болбосо да, кыргыздын, казактын таланттуу манасчылары, төкмө акындары бар эмеспи. Бүгүнкү-эртеңки нейро-психоилимдер ачалабы?

“Манас” доорунда, **Манас атабыздын меритократиялык, конфедеративдик империясынын мезгилинде** кыргыз элинин курамындагы казак-кыпчак-ногой-нойгут жана башка жоокер уруулардын улуу мурасында манасчылык, төкмө акындык өнөрдөн пассионардык улуттук рухтан жаралган гениалдуу чыгармалар биздин ошол байыркы кылымдардагы **ата-бабаларыбыз курган керемет цивилизациясынын бирден бир негизги башаты болгону талашсыз.**

Сиз менен биздин ыйык милдетибиз-Жамбыл менен Токтогулдун, манасчы, төкмө акын генийлердин, улуулардын көөнөрбөс мурасын терең изилдеп, али жообу жок суроолорго далилдүү, ишенимдүү жооп табуу деп эсептейм.

Бишкек, 2016, бирдин айы.

Адабияттар:

1. **Жамбыл Жабаев.** Жамбылдын ырлары.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1938.
2. **Төрөкулов.** Токтогул менен Жамбыл.-Кара: Тагдыры бирге эгиз эл.
3. **Жамбыл Жабаев.** Кыргыз уулу, кулак сал.-Которгон с.Жусуев.-Кара: Тагдыры бирге эгиз эл.
4. **Манас.** Бириктирилген кыскартылган вариант.-Редактор-Б.Юнусалиев.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1958
5. **Манас.** Сагынбай Орозбаковдун айтуусу боюнча.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1980;
6. **Манас.** Саякбай Карала уулунун айтуусу боюнча.-Б.: “Турар”, 2010;
7. **Манас.** Жүсүп Мамайдын айтуусу боюнча.-Үрүмчү, Шин-Жаң эл басмасы, 2006.
8. **Ломброзо Ч.** Гениальность и помешательство. В кн.: Преступный человек.-М.: Эксмо; СПб.: Мидград, 2005.-880с-;
9. **Кехо, Дж.** Квантовый воин: сознание будущего.-2-е изд.-Минск: Попурри, 2014.-224с.

⁸ **Токтогул Жамбылга.** –Кара: Төрөкулов Н. Аталган эмгек, 156-б.; 159-б.

⁹ **Жамбыл Токтогулга.**-Кара: Төрөкулов Н. Аталган эмгек, 158-б.; 159-б.

¹⁰ **Жамбыл.**-Кара: Төрөкулов Н. Аталган эмгек, 160-б.

¹¹ **Кехо, Дж.** Квантовый воин: сознание будущего.-2-е изд.-Минск: Попурри, 2014.-224с.-21-бетте.

Жылдыз ОРОЗОБЕКОВА,
ф.и.д., профессор, И. Арабаев атындагы
Кыргыз Мемлекеттик университетинин
Манастаануу жана маданияттаануу
кафедрасынын башчысы

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ЖАА КЫРГЫЗ АКЫНДЫК ПОЭЗИЯСЫНЫН ТАРЫХЫ, КЫРГЫЗ-КАЗАК АКЫНДЫК БАЙЛАНЫШЫНДАГЫ САЛТТУУЛУК

Жамбыл Жабаевдин өмүрү чыгармачылыгы тууралуу эң алгач жолу союз маалында мектепте окуп жүргөн кезибизде 5-класстын кыргыз адабиятынан окуган элек. «Октябрь гимни», «Менин Мекеним», «Лениндин мовзoleyинде», «Ленин жана Сталин», «Ленинград балдарына» деген ырларын жатка айтып берүүчүбүз. Эң таасирдүү эсте калганы «Бакыт, байлык жана акыл» легенда жомогу эле. Ал кезде китепте Жамбыл Жабаев казак акыны,- деп турса деле, биз кыргыздын акынындай эле тааныштырбыз. Себеби эл ичинде аталарыбыз алкаса «Жамбылдын жашын берсин, талантын берсин» дегенине кулак каныгып калган кыргыз.

Акындын чыгармаларынын алгачкы жыйнактарынын бири 1938 -жылы акын Кубанычбек Маликовдун редакциясы алдында жарык көргөн. Тагыраак айтканда «Жамбыл Жабаев» деген чыгармалар жыйнагы латын ариби менен кыргызча котормосу «Кыргызмамбас» басмасынан басылып чыгып элге тарай баштаган. [1.162]

Ал эми 1946-жылы Жамбыл Жабаевдин 100 жылдык юбилейине арналган басма жарык көрүп, анда акындын чыгармачылыгын тематикасына жана жанрдык түрүнө карай үч бөлүккө бөлүп даярдашкан. Жаш курагындагы ырлары Бурул кызга арналган ырлары, Сара кыз менен, Кулмамбет менен болгон айтыштары; нускоочу ырлары; экинчи бөлүгүндө легенда жомок, эпикалык «Сураншы-батыр», «Утеген-батыр», «Хан жана акын», «Жалкоо жөнүндө жомок», «Бакыт, байлык жана акыл» жомогу; үчүнчү бөлүгүндө «Калинин аксакалга», «Ежов батыр жөнүндө ыр», «Клим батыр», «Биздин Киров» ж.б ушул сыяктуу ырлардын топтому кирген. [2.128.]

1996-жылы 150 жылдыгына арналган жыйнак жарык көргөн. Быйыл акындын 170 жылдык юбилейи өтүп жатат. Акындын өмүрү кылымга тете узак болгонундай эле, казак менен кыргыз урпагы жашап турганда акындык поэзиянын чок ортосунан орун алган элине калтырган керемет чыгармалары дагы жашай берээрине шек жок.

Жамбыл Жабаевдин терең акындык өнөрүнүн сырткары, дастанчы, эпик айтуучу, нускоочу жана новатор көп кырдуу талант экенинин белгилесек болот. Акындын чыгармалары кандай гана жанрдык түрдүн алкагында жаралбасын маани-мазмуну жагынан терең, тематикасы ар түрдүү, өзү жашап өткөн доордун жаман-жакшысын, адилеттүүлүк менен караңгылыктуу, жалган менен чындыкты, өмүр менен өлүмдү, мезгилди, тарыхты, кашкайта чагылдырган, элдик мурастын үлгүлөрүн жаратмандуулук менен айта билген жана жаңы коомду чын жүрөгү менен кабыл алып, новаторлук менен мамиле кылган патриот акын болгондугун баса белгилеп келип, Жетисуу айтуучулук мектебин негиздеген Кабандан тартып улаган айтуучулук мектебин түзгөндүгүн жана акындык менен айтуучулукка терең акындын чыгармачылыгына учкай болсо да кайрылып, акындык поэзиянын тарыхындагы салттуулук жагдайынан кеп учугун улоону орундуу көрдүк.

Эпик айтуучулардын катарында эле көркөм сөз искусствосунун башатында турган акындык поэзия тууралуу кеп козгогондо, ак таңдай акындардын бир-бирине кытай кыналган ыр саптары, чукугандай таамай айкан тапкыч чечендиги, алмустактан берки адамдын акыл наркын ыр саптарына чыгарып, кыл аспаптын кылын күүгө келтирип, коңур добуш үн менен таңды-таң дебей, түндү түн дебей, ырдап, кулактан кирип бойду алган, уккандын черин жазган улуу сөздүн усталары өнөрү баккандардын элеси көз алдыбызга келе түшөт. Көпчүлүк доорлордо биз билбей калган канчалаган ак таңдай акындар өттү экен, арийне ыр башатынын алгач кышын койгон ырчы ким болгонун да билбейбиз. Бирок дагы ушул кезге чейин кыргыз, казакта айтуучулук манасчылык, ырчылык, акындык, салттуу таризде уланып келе жатканы, алардан көпчүлүк сөз өнөрү калганы анык.

Тарыхый булактарга караганда бизде «ырчы» дегендин маңызы менен колдонулушу башаты Чынгызхандын баласы Жуучуну угузгандагы Улук ырчынын (Кетбуканын) ырчылык өнөрү менен байланыштуу айтылып келет. Кетбуканын Жуучуну угузгандагы ырынын үч варианты жана комуз күүсү сакталып калганын XIII кылымда «Түрктөрдүн ата-теги» деген жыйнакка жана араб тарыхчысы Ибн-ал-Асирдин летописине кирген маалыматтан улам билебиз, бул маалымат белгисиз

бир перс жазмакери кагазга түшүргөн текст менен тастыкталат. Угузуу ыры табышмактаткан каймана тил аркылуу алым сабак, собол таштоо ыкмасы менен ырдалган. Ырдын кагазга түшүрүлгөн нускасы да мазмундук жагынан тарыхый учур менен шайкеш келип турганы кызыгууну жаратпай койбойт. Кетбуканын таржымалы тууралуу санжыра тарыхый булактарда 1227-жыл наамына болжолдошот.[3.202-204.] Акындык поэзияда табышмактатып суроо таштап, экинчиси жооп берген форма дал ушул башаттан улам калыптанган шекилдүү. Маселен, Кетбука

*Деиз баштан ылайланды,
Ким тундураар аа ханым?
Терек түптүн жыгылды,
Ким тургузар аа ханым?*

Чынгыз хан

*Деиз баштан ылайланса,
Тундураар уулум –Жуучудур.
Терек түптүн жыгылса,
Тургузаар уулум –Жуучудур.
Кзүдөн жашы чубурат
Күлүн муга толгонбу?*

Ыры ккүл оорутат,

Жуучум каза болгонбу? [4.46] Акындык поэзиядагы алым сабак айтыштын эң бир күчтүү шыкты, терең акылды, тапкычтыкты талап кылган ыкмасы ушул. Кийин мындай форма кийинкилерге калька катары кызмат кылган болуу керек. Мисалы, Талым кыз менен Көктүн, Жамбыл менен Сара кыздын айтышын алсак. Кетбуканын ыры кара ыр формасында болгон көрүнөт, кара ырдын салттуу түрдө ырдалышы, төкмөчүлүктө комуздун коштоосу менен уланып кеткени туралуу: «Эпосту жарата турган тарыхый шарттын жоюлушу кара ыр кайтадан адабият аймагына кирип, көбүнчө акындар чыгармачылыгынан көңүлү орун алып, адабият тарыхында кара ыр өнүгө баштагандыгын Асанкайгы, Токтогул тарабынан тарабынан алгач башат алган салттуулук уланат. Ал Замана поэзиясы аталуусу менен өз алдынча жанрдык жүктү көтөрүп калктын көркөм табиятында орчундуу роль ойнойт», -деп жазган белгилүү фольклорист аалым Батма Кебекова.[5.34] Акындык өнөрдүн кийинки тарыхы Алтын Ордонун дооруна туш келет. Ал доордо өзбек хандын улуу баласы Жаныбек хан он алты жыл кандык кылып туруптур. XIV-XV кылымдардагы аты калган Токтогул, Асан Кайгы, Жээренчелердин оозунан калган сөздөр, ырлардын мазмуну жетиштүү түрдө тарыхый учурлардан кабар берет. Мисалы, хандын каарынан бир эле кыргыз эмес, жалпы түрк балдары запкы жегени айтылат:

*Ата түрктүн балдарын,
Алды алдынан айдады,
Адилет ишке барбады,
Карчыга салды калкылдап,
Ааламды алды арчындап,
Эр өлтүрүп кун бербей,
Талап кылып пул бербей,
Көккорлугу арбыды,
Сенден кордук көрбөгөн,*

Түрк баласы калбады ж.б. [6.КУИАнын кол жазмалар фондусу инв., №1021].

Болбосо, Аксак Темир Токтогулду даргага астырардын алдында да тайманбай туруп акын:

*Жалпы түрктө сайраган,
Булбул элем Токтогул.
Чарчабаган аргымак,
Дулдул элем Токтогул.
Тартынбаган ар иштен,
Кургур элем Токтогул.
Качырганын кайсаган,
Тунжур элем Токтогул.
Топту түзүп, туу жыккан,*

Буудан элем Токтогул. [7.КУИАнын кол жазмалар фондусу инв., №1021] ошол замандын каардуулугун, адилетсиз падышанын кылган иштеринин курмандыгы болгондугун айтып өтөт. Токтогулдун замандашы Асанкайгы болсо кыргыз, казак, ногой, каракалпак элине көңүлү белгилүү элдин эсинде бек сакталып калган философ акындардын бири болгон. Бир жылдары эл оозундагы

айтымдарга караганда Обь дайранын жээгине конгон элге ак жайдын күнү кар жаап, муз тоуп жут болот. Ошондо Асанкайгы кайгырып кырк ырдаган дейт:

*Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Алдейлерге эне жок,
Асырарга ата жок,
Жетим байкуш кантти экен?
Айдай бетин тытынып,
Жубан байкуш кантти экен?
Чапаны жок, жеми жок
Ичээрине ашы жок,*

Кедей байкуш кантти экен?,- деп, [8.19]. Асанкайгынын кайгырганын эл оозунда ушу кезге чейин айтылып калган:

*Эл кадырын азган билет,
Эр кадырын эл билет,
Жер кадырын кыркын билет,
Тоо кадырын сүрүлгөн билет,
Жоо кадырын чабылган билет,
Заман кадырын тарыган билет,
Тууган кадырын бөлүнгөндө билет*

Соо кадырын ооруганда билет [9.12-13] деген жыш рифмадан түзүлгөн саптардын ар бир сабы нуска. Бул акындык поэзияда кийин туруктуу формула сентенция катары башка акындарга дагы кыркын. Асанкайгынын ырларындагы санат, термелери улам кийинки акындардын чыгармачылыгында да кеңири колдонулуп келет. Кейиштүүсү алп акындын чыгармалары бизге толук жеткен жок.

Салттуу поэзиянын башында ырларынын тематикасы, мотиви, стили боюнча иликтөөнүн объектисине алынгандардын бири, Калыгул бай уулунун чыгармалары болду. Калыгул 1785-жылдары жашап өткөн ойчул акын болуптур. Башка акындардай болуп, комуз чертпеген, обондуу ырдабаган, куюлушкан жорго тил менен баяндап чукугандай сөз тапкан, чечендикке жакын айткан киши экен. Бу кишинин ырларынын мазмуну терең, татаал чүлүктөн жакын, кара ыр деп аталат:

*Адыры болбой, тоо болбойт,
Акыры болбой зоо болбойт,
Карысы болбой эл болбойт,
Камышы болбой саз болбойт,
Кырдөгү болбой кыпчак болбойт,
Ашуусу болбой бел болбойт,
Карагай болбой, чер болбойт,
Кайратсыз адам эр болбойт.
Кыпчак болуп жылдыз ай болбойт,*

Кыпчак нү тар киши бай болбойт [10.22] ички жана сырткы жыш рифмадан турган формула сентенция, терме ырларынын манызында турмуштук тарбиялык терең маани жатат. Жогорудагыдай модель дагы акындык поэзиядагы бирден-бир кыпчак колдонулган поэтикалык салттуу ыкмалардан. Мындай кара ырдын өңүгүшүнөн тарыхый окуялар, коомдук социалдык абал дагы шыкак берип турган шекилдүү. Кара ыр кыргыз фольклорунда толуккандуу объектиге алынып изилдене элек. Кара ырдын чеберлерине Арстанбек, Калыгул, Молдо Нияз, Молдо Кылыч өңдүү акындарды атай кетсек болот. Акындык поэзиядагы сөз алдынча модификацияга, стильге ээ жанрдык түр десек болор.

XVIII-XIX кылымдарда XX кылымдын башында жогорудагыдай алп акындардын салтын кыпчактын зор акындардын тобу толуктады, кара ыр, татаал чүлүк өңүктү-өстү. Ушул өңүттөн алганда акындардын чыгармачылык өңүрүндө сикреттүүлүктү байкоого болот: ырчы, татаал акын, жомокчу, чечен, айтуучу ж.б. Алсак, Балык Кумар уулу ал алп манасчы болгон, «Манасты» «Оторкандан» тарта айтып, «Манастан» башка кенже эпостордон, ошондой эле элдик ырлардан мыкты аткаруучу экен. Айта кете турган сөз, Чыңгыз акын дагы «Оторканды» айткан дешет. Ал эми Музооке Тоголок Молдонун устаты болгон. Музооке акындыгы артык, комузчу, күүчү өңүрү бар экен. Кадимки Арстанбек менен комуз чертишкени аныз калган. Акшербет Бүргө кызы, Назар Болот

уулу, Чоңжол, Майкөтөн, Сокур Калча, Айтыкеден тартып, Жапыйдын Тыныбегине чейинки ысымдарды атасак жетиштүүдүр.

Чоңжол Каржабай (Шоңже Каржаубай) теги кыргыз, казак окумуштуусу Х. Сүйүншалиевдин жазганы боюнча Көкчөтоодо 1808-жылдары туулуп 1895 ошол чөлкөмдө каза болот.[11.234] Чоңжол көзү азиз болгон менен дүйнөнү күзгүдөй чагылдырган көп кырдуу талант абдан мыкты акын болгондугун Балта, Кемпирбай, Тезекбай, Жамшыбай менен болгон айтыштары жана мурүнүн соңку жылдарында Байтик баатырдын айылына келип ырдап, андан Жаныш менен айтышканын көрүнүп турат. Бул текстин жазылып калганы бар.(уруусун эски кыргыз уруусу деп аташат экен).

Кыргыз акындык поэзиясынын тарыхында элге таржымалы так айтылбай белгисиз жүргөн алп акындар да өткөн экен, алардын бири Катаган. Катаган акын тууралуу учкай айта кетели, учурунда акындын ысымы казак менен кыргызга аттын кашкасындай таанымал болуптур. Казакта ал тургай «Үлкен акын Катаган, Көкөйр Бөрү асында, Бес жүз жылкы матаган» деген сөз калыптыр. Катагандын жашап өткөн турагы тууралуу ар кандай маалыматтар айтылат. Так маалымат жок, арийне казак акыны Кабылов мурбек төмөндөгүдөй маалымат берген: «Илгери Ормон кандын тушунда Катаган деген чоң ырчы болгон экен. Казактын Көкөйр Бөрү деген сексенге чыккан байы каза болуп, жыл айланып аш берилет. Ашты Тезек төрө башкарат. Ашка Ормон кырк кишиси менен келип. Катаган деген ырчысын ала келет экен. Катаган ашта тогуз күнү ырдап беш жүз жылкы алат байгеге. Ошондо Ормон кетип бара жатып тамаша кылып Тезек төрө, казактан жакшы ырчы чыкканча биздин олжодон бөлүшүп турайын дейт. Буга Тезек ызаланып калат. Байгара деген аскер башчысын чакыртып: «Казактын мыкты акынын тапкын, Ормонкандын ырчысы Катаган менен айтыстырамын», - дейт. Байгара издеп жүрүп Сүйүнбай деген бир жаш акынды таап келет. Сүйүнбай ошондо 23 жашта болот. Көп узабай Ормонкандан ашка чакырып киши келет. Тезек төрө 50 кишисин алып, Сүйүнбайды кошо алып ашка келип түшөт. Ошондо Катаган элүүлөргө келип, салмактуу акын кези экен. Айтыштын тексттин эч ким жаттап калбаган, эл оозунда айтылып калган сөзгө кулак төшөсөк, акындар элдин руханий жан дүйнөсүн азыктандыруу менен чектелип калбай, эки элдин ынтымагын чыңалтып турган дагы данакерлер болгондугунун түшүнүүгө болот. Ошондо Сүйүнбай акын Катаганды жеңип, байгени алат. Кийин-мурун бул айтыштын эки алп акынга тиешелүү текстинин нускасы табылбаптыр. Ошондон көп узабай Катаган жер оодуруп Таласка кеткен дешет. Мунун бир аныгы, карыялардын айтымында Катаган алп акын болгон экен, Олуя-Атада каза болот. А кишинин оозунан «Эр Болот» («Нурпери») эпосун угуп калган Абдыкеримов Арстанбек Катаганды көрүп калдым деп чоң фольклор изилдөөчү Ж. Таштемировго баяндап бергенине караганда Катаган деген чоң акын болгон экен.

Жамбыл Жабаев ошол чоң акын Катаган, айтылуу Арстанбек менен айтышкан Сүйүнбайдай алп акындын окуучусу болгон экен. Кыргыз акындык поэзиясынын тарыхында Жамбыл Токтогулдан бир топ улуу болсо да Токтогулдун талантына баа берип, жогору сыйлаганы биз үчүн мактаныч. Жамбыл Жабаев жогорудагыдай алп акындын шакирти эле болбостон абалтан калыптанып келген акындык өнөрду салттуу түрдө алып, аны өнүктүрүп жана кеңейтип, өзүнүн мектебин түзгөн көп кырдуу талант болгондугун казак кыргызга бирдей таанымал белгилүү аалым А.Булдыбаев минтип жазат: «Кезинде Сыр боюнда туулуп, Жетисуу акындык мектебине негиз салган Кабан (Кабилиса) акындык мектебин Бактыбай Жолбарысулу үйрөнүп, кийин Кабан акындын жээни Сүйүнбай Аронуулу улантып өз мектебин калыптандырса, Мэулимбай, Кыдыралы, Калка, Темиргали, Артык, Эбикен, өзүнүн айтыш мектебин калыптандырды. Сүйүнбайдын шакирти Жамбыл Жабаевдин чыгаан таланты аркасында бул мектеп Сарыбас, Кенен, Үмбетали, Бармак, Саядил, ж.б көптөгөн таланттар аркылуу өзгөчө таанылды. Бул мектеп күлдөрү, жыраулык ырчылык, акындык менен катар, жыршылык өнөрду да өнүктүрдү», - дейт. [12. 3]

Ошол таланттардын ичинен казак кыргызга тел, домбура менен комузду бирдей чертип, ырдаган жез таңдай акын Кенен болгон дешет:

«Кенен кыргыз елі туралы айтканда үнөмі екі халықтың бірлігін, өзіне көрсөткөн жақсылыгын алға тартады. Көрші жұрттың өзіне деген ықылас-пейілін асқан сүйіспеншілікпен жырға қосады. Ол казактың домбырасымен де, кыргыздың комузымен де жыр төккен.

Ал сол кездегі қазақ-кыргыз акындарының кою достығы туралы тағы да осы әнінде:

«Ер жігіт сыртта жүрсе ел сағынар,

Елден соң туып өскен жер сағынар.

Туған ел, өскен өлкем жөнің бөлек,

Әйтпесе, қыргыздан да силасар ер табылар», – деп толғайды. Туған жерге сағыныш пен кыргыз халқына деген алғыс қатар өріледі ән шумақтарында.

Қазақ пен қырғыз ақындарының арасында жырдың кедергісі де, тілдің кедергісі де болмаған. Әркім өзі тілінде жырласа да ортақ ұғым, біркелкі түсінік, бірыңғай пайым көрініс тапқан. Сондықтан «Жетісу ақындары мен қырғыз ақындары сан айтыстарда бір-бірімен сынаса жүріп, екі тілде бірдей жырлап, екі елге тел перзент боп өсіп толысады. Майкөт, Бақтыбай, Сүйінбай, Бөлтірік, Құлмамбет, Жамбыл, Сарбас, Кенен, Үмбетәлі, Өмірзақтар қырғыз тілінде де жосылған жүйрік танылса, қырғыздың Қалмырза, Төкпе, Тоғалақ, Халық, Оспанқұл сияқты көптеген өнерпаздары да қазақ тілінде кедергісіз жыр төккен», – деп жазат М. Жолдасбеков. [13.232]. Жогорудағы узак шилтемени бекеринен алғаныбыз жоқ, акындық поэзиянын байырқы карт тарыхына сереп салып келип, акындардын чыгармачылыгына кайрылып, акындыктагы салттуулукту: тагдыры бир эки элдин маданиятында залкар акындардын абалтан үз□□гүл□ш жүрг□нүн, замандын жарчысы болуп, □з элин, жерин, тагдырын, тарыхын, арманын кубанычын, жаманын, жакшысын, достугун кашкайта айтып, кылымга к□□н□ргүс изин калтырып, акындык □н□рдүн ыкмалары салттуу түрд□ улап, бир-бирине жеткирип келген залкар акындарыбыздын насили азыркы кезге чейин салттуу түрд□ сакталып калганы маданий дүйн□бүзд□гү чо□ олжо, к□□н□ргүс казына экенин белгилейт эмеспи.

Адабияттар:

Жамбыл Жабаев –Фрунзе:Кыргызмамбас, 1938,-162-б

1. Жамбыл Жабаев (чыгармалар жыйнагы)-Фрунзе,Кыргызмамбас, 1946, 128-б.
2. Сборник материалов относящиеся Золотой Орды, извлеченные из арабских-персидских сочинений.т.11.,М.,-Л.,1941стр.202-204
3. Б.Кебекова. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери.-Бишкек:Турар, 2009., 34-б
4. КУИАнын кол жазмалар фондусу инв.,№1021
5. КУИАнын кол жазмалар фондусу инв.,№1021
6. Кыргыз эл ырчылары.-Б.,1994.,19
7. Кыргыз эл ырчылары.-Б.,1994.,19-
8. Кыргыз эл ырчылары.-Б.,1994.,22
9. Кыргыз эл ырчылары.-Б.,1994.,21
10. Х. Сүйүншалиев Казак адебиетинин калыптасу кезе□дери-Алматы 1967.,234-б
11. А.Булдыбай Жетису жыраулык, жыршылык, акындык дастүрү.Алматы:Улагат басмасы, 2014, 3 б
12. М.Жолдасбеков Асыл арналар.-Алматы:Жазушы,1986.,232-б

Жабал ЕРҒАЛИЕВ,
жазушы-драматург, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты

«ҚҰРАНМЕН» БІРГЕ САҚТАЛҒАН БІР КІТАП

*Жамбыл – гасырлық гұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы,
шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын.
Ол өзінен кейінгі әр ұрпақтың ат басын арнайы бұрып,
шөліркегенде тұнық жырларынан сусындар тұма бұлағы!*

Н. НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының Президенті

Көңілді мұң басар сәттер әлі де аз емес. Сол сәтте әлде бір ауыр ойлардың жан дүниемді сары аяз болып қаритыны да бар. Болған да толған дүниенің солғаны мен төгілгенін де бір басынан өткізіп, замананың ащы жапыранын татқан киелі бір шаңырақтың босағасына ие болып, атадан қалған жалқы тұяқты мен үшін өмірдің тереңнен тартар сыры да жетерлік әлі.

Кешегі кеңестік кезеңдегі кәмпескеден қашып, «Себкрайға», яғни Сібірге бір түнде өтіп кетіп, жан сауғалаған да, одан кейінгі «халық жауы» ретінде түрменің азабын тартқан да, одан кейінгі Ұлы Отан соғысында төрт бірдей арысынан хабар ошарсыз айырылған да, иә... одан кейін біздің шаңырақта енді соттатып, енді айдататын еркек кіндікті қалмаған соң менің сорлы анама да «он келі кара бидай ұрлады» деген көрсетінді жаламен он жылды кесіп те берген кезеңдердің салқыны ұрады жанымды.

Міне, тарихтың осындай бір қилы-қилы кезеңдерінің қиямет қайшысымен біздің әулеттің де тағдырының қиылып түскен кездері аз болған жоқ. Сондағы бар тағылған айып – қажы-молланың ұрпағы болғандығымыз еді. Менің өз атам Жұмжұма молланың туған ағасы Бабаназар қажы кезінде Наурызбай Таласұлы, кәдімгі Науан Хазіретпен бірге мұсылман діні үшін күрескендердің бірі екендігін тарих жоққа шығармайды. Әсіресе, Көкшетау өңірінің мұсылмандарын шоқындыру басталып, Көкшетау дуанындағы мұсылман мешітіндегі медресені жауып, діни рәсімдерге тыйым салынған тұста Көкшетау өңірінің сол кездегі бас көтерген дін басылары мен зиялыларының арасында Бабаназар қажы Жаңабатырұлы да жүрген еді. Патшаның жарлығымен Науан Хазірет жарықтық Сібірге жер аударылған қиын-қыстау кезеңдерде ақ патшаға дейін барып арызданып, одан кейін «итжеккенге» айдалып кеткен Наурызбай Таласұлының соңынан іздеп барып алып келген де Жанбатыр Бабаназарұлы мен Бабаназар Жаңабатырұлы сияқты сөзге шешен, от ауызды, орақ тілді осы бір ділмар қажылар болатын. Бұл жайында белгілі жазушы Сарбас Ақтаев «Науан Хазірет» атты көлемді еңбегінде дәлелді жазып көрсеткен-ді.

Және де 1903 жылдың 9 қарашасы күні Дала Генерал-губернаторының кеңсесіне түсіп, тіркелген мына бір анықтама Омбы мемлекеттік архивінен табылып отыр. Бұл анықтама, тарихи құжат менің атам Бабаназар қажының еліміз бен дініміздің шынайы жанашыры болғандығын көрсеткендей. Дала Генерал-губернаторының кеңсесіне түскен бұл құжат мына жағдайды баяндайды. «Анықтама. Ақмола облысының әскери губернаторы жанындағы аса маңызды істері жөніндегі шенеунігі Яхонтовтың түсініктемесі бойынша мұсылман үгіті жөніндегі істің меңгерушісі Генерал-Майор Романов жергілікті әкімшіліктің өкімімен жабылған медресені ашу және Сібірге жер аударылған молла Таласовтың басына азаттық беру жөніндегі қырғыздар **Бабаназар Жаңабатырұлы**, Әбутәліп Бакизин және басқалардың өтініштерін аса мәртебелі Сіздің құзырыңызға жеткіземін». Бұл құжатта Дала Генерал-губернаторы кеңсесі меңгерушісінің және аға іс жүргізушінің қолдары бар. *(Бұл құжаттың көшірмесі қолымда сақтаулы, орышадан аударылып беріліп отыр. Ескерту – автордікі).*

– Науан хазірет ақталыпты, Жанбатыр мен Бабаназар істі бұзғызыпты, – деген әңгімені ел естіп, бүкіл Атығай, Қарауыл болып дуан орталығы – Көкшетауға күні бұрын жиналып, алысқа сапар шегіп кеткен қадірлілерін тілектестікпен қарсы алған топтың алдына Шерияздан қажы шығып:

Жанбатыр, Бабаназар екі жүйрік,

Суарған суат көлден екі сүйрік.

Алланың берген бұл да бағы шығар,

Көтердің ісләм дінін екі жүйрік, – деп құттықтап, өлеңмен қарсы алған екен. Міне, мұның өзі

Сібірге дер аударылған Науан хазіретті Жанбатыр мен Бабаназар қажылардың қиямет сапардан алып келгендігін дәлелдеп тұрғандай.

Міне, Науан Хазіреттің ісін бұзғызамын деп Санкт-Петербургтағы ақ патшаның алдына барып, сол сапарында орыс патшасынан сыйлыққа оқалы шапан, алтын сағат алып қайтқан атам Бабаназардың осы бір әрекеті жаңадан орнаған кеңес үкіметіне жақпаған-ды. Біздің әулеттің құғын-сүргінге түсуінің және де елуінші жылдардағы «хрущевтік жылымық» орнағанына дейін сенімсіз «элементтердің» бірі болғандығымыздың басты әліпбиі орыс патшасының атама сыйлаған оқалы шапаны мен алтын сағатынан басталған-ды.

– Бір түнде соятын малды сойып, етін қақтап, жолға азық дайындадық та, дүние мүлікті жерге көміп, біраз малды Тайыншаның базарына айдап апарып саттық та, Қызылжар вокзалына барып, поезға отырдық та, елден қашып кеттік қой, – деп әкем күрсініп отыратын. Бертін ес жия келе сол жер астына көміліп, жасырылған дені Құран кітаптары екендігін білдім. Немере ағам Айтмұхамбеттің жуырда бір айтқан әңгімесінде, біраз Құран кітаптары біздің ата бабамыздың ескі қорымына көмілген екен. Соларды тапқым да келгені бар. Жер астындағы затты анықтайтын құрал болады деген соң, солардың мамандарымен де пікірлесіп едім, білетіндер «ол құрал қағазды анықтай алмайды» дегенді айтты.

Алайда, менің қолымда сол ата мұрасының бірер дүниесінің сақтаулы тұрғаны да көңіліме медет осы күндері. Бала кезімде біздің үйдің шошаласында ескі бір сандық елеусіз болып жататын-ды. Сол ескі сандықты үйленіп, үй болғаннан кейін әкем «мынаны қалаңа алып кетіп, үйінде сақта, қолыңнан

шығарушы болма» дегені де бар. Өзі бір Құранды алып қалды да, сандықты ішіндегі қалған бар дүниесімен Көкшетауға алып кеттім. Содан бері сол дүниелер менің қолымда.

Атадан маған бұйырған сол сандықтың ішінде тозығы жеткен көптеген діни кітап, Құрандармен бірге 1938 жылы Қазақстан көркем әдебиет баспасынан латын қарпімен басылып шыққан Жамбыл Жабаевтың өлеңдері мен жырларының қызыл түсті кітабы да бар еді. Және де сол латын қарыптерімен басылған, әбден тозуға айналған «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Шора батыр», «Қамбар батыр» жырлары топтастырылған бір кітап та көнеден жетіп отыр.

Жамбыл Жабаевтың ақындығына жетпіс бес жыл толуына арналып 1938-ші жылы шығарылған бұл кітап та маған аталарымның қуғынды-сүргінді, қорқып-үркіп өмір сүрген кезеңдерінде қасиетті Құран кітаптарымен бірге сақталып бүгінге жеткені көңілімнің ойран-асырын шығарса да, шүкіршілікке бой алдырамын.

Ең әуелі елімнің Тәуелсіз ел болғандығына мың да бір шүкір қыламын! Тәуелсіз елім болмаса, отыз сегізінші жылы ұсталып, «жатырмын Қызылжардың түрмесінде, адамның басына мұны бермесін де» деп жан наласын жырымен айтып кеткен әкемнің туған інісі Нәбиғалидің қасіретін айта алар ма едім?!

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары Бабаназар қажының бел баласы, әкемнің ағасы Ғабдылхамит біздің ауылда жалғыз өзі ғана намаз оқып, ораза ұстаған және де әр жұма сайын автобуска отырып, Көкшетаудағы жалғыз мешітке келіп жұма намазына да қатысатын еді де, намаздан кейін біздің пәтерімізге келетін еді жарықтық. Қона жататын кездері де болатын. Сондай сәтте атамнан елден, әркімнен естіген «біз неге қуғындалдық, менің анамды кім және неге соттатты» деген сұрақтардың астына да алатыным кездерім болатын. Зиялы қарт ойланып, үнсіз отыратын да:

– Қайтесің шырағым, өткен заман өтті де, кетті ғой, ескі әңгімені бәрі бір сендер енді айта да алмайсыңдар, жаза да алмайсыңдар. Оны айтқызыбайды да! Не көрсек те бәрін біз көрдік қой. Біздің өткеніміз енді сендердің бастарыңа пәле болып жабысып жүрмесін, – деп көп жайды бізге айтпай да кетті. Қажы ұрпақтарының мекендеп отырған жерлерінен қуылуы, мал-мүліктерінің талан-таражға түсуі бар, одан қалды «бай балалары» деп көзге түрткі болуын қарт өзі өлгенге дейін ұмыта алмағандай еді. Енді сол қуғын-сүргінді кейінгі ұрпақтары біздер көрмесе деп көп жайды айтпағаны есті қарттың біздің болашағымызды ойлағаны да, сақтандырғаны да болар.

Сол бір ауыр ойдың үстінде отырған атам әлден уақытта үстел үстінде тұрған бос шай кесені қолына алды да:

– Мына бос кесеге суды құя берсең ол толады ғой, толған соң төгіледі ғой шырағым! Біз де кезінде болғанбыз, толғанбыз, сонан соң төгілгенбіз! Енді бір Алладан соның қайырын сұра! – дегенді айтып, бүк түсіп жатып алған-ды.

Атамның осы бір ауыз сөзі менің жан дүниемнің ойран асырын шығарды. Сонан бері сөзге шешен, дуалы ауызды, діндар атамның осы бір ауыз сөзі қиналған сәттерімде сана түпкірінен әрдейім үн қатып тұратыны да бар.

Тәуелсіз елім болмаса, бір кездері намаз оқуларының өзі қауіп пен қатер болған зар дүниенің азабын тартқан ата-баба әулетінің азапты ғұмырларының өшіп бара жатқан шамшырақтарын қайра жағып, 2014-ші жылы сол ата баба мекенінде жаңа мешіт салар ма едім?! Бір Алланың разылығы үшін Мешіт салдым! Бұл менің ұзақ жылғы ойымнан кетпей жүрген жай еді. Жаратқан ием сәтін салды! Тәуба!

Менің өз атам Жұмжұма молланың және оның қара шаңырағының қасиеті жайлы осы ауылдың тумасы, кезінде Көкшетау қаласында тұрып, түрлі қызметтер атқарған Рәш Сәниқызы Қосшығұлова 2002 жылғы 1 қараша күнгі «Көкшетау» газетінде жариялаған өз естелігінде: «Ел ішінде аса қадір тұтып, қастерлеп, босағасын имене аттайтын қасиетті қара шаңырақтар болады. Сондай шаңырақтың бірі де бірегейі – Жұмжұма молланың отбасы еді. Ауылдан әлдекім алыс сапарға шығып, жолға аттанар болса, қайткен күнде тәу етіп, сол кісінің ақ батасын алып, ақ дастарханынан дәм татпай кетпеуші еді. Ол сол ма, ауылдағы жаңа туған жас нәрестені дүниеге келе салысымен әуелі сол үйдің құтты шаңырағына апарып, жаратқан Алладан жәрдем тілейтінін көзіміз көрді», – деп жазған болатын.

Міне, мен сол қасиетті шаңырақтан қалған, Жұмжұма молланың бес ұлынан тірі қалған Ерғалидың жалғыз тұяғы едім. Шаңырағы жабылып қала жаздаған бір әулеттің кіндігін жалғап отырғанымға тәуба қыламын. Туған ауылымда мешіт салғанымда ең әуелі сол мешіттің көк күмбесін көтеріп тұрған, әрқайсысының биіктігі үш метрдей болатын төрт бірдей колоннасын, бағана тіреулерді тағдырлары беймәлім, сондарынан ұрпақ та қалмаған, осы күнге дейін тағдырлары да беймәлім әкемнің екі ағасы Мұқаметқали мен Нұрғали, екі інілері Нәбиғали мен Қинаятқали Жұмжұмаұлдарына арнап, сол төртеуі біздің үйдің қара шаңырағын көтеріп тұрсын, сол өз қара

шаңырақтарының тілеуін мәңгілік тілеп тұрсын деген ниетпен орнаттым. Әрқайсысының биіктігі он бір метр болатын мешіттің қос мұнарасының біреуін өз аталарым Бабаназар қажы мен екіншісін Жұмжұма молланың құрметтеріне арнадым.

Кеңес үкіметінің біздің әулетке деген әуелгі бір сенімсіздігі мен күдіктеріне енді келіп, төрт бірдей жанның соғыста хабарсыз кетуі келіп қосылды да, мұның соңы біздің үйдің тыныс тіршілігінің ұдайы жасырын бақылауда болуына әкелді. Сондай бір аңдудың салдарынан колхоз егістігінен суы ағып тұрған бір шелек қара бидай алып келген менің анам Үмітжан Уәлиқызы да 1946 жылы он жылға сотталып кете барған еді. Сол 1946 жылмен 1950 жылдар аралығында Сібірдің Красноярск қаласындағы әйелдер колониясындағы ауыр жұмыс пен суықтан бойына сырқат жабысып, төрт жылдан соң оралған анам мені 1952 жылы дүниеге әкеліп, өзі 1957 жылы небәрі 34 жасында қайтыс болған-ды. Мешіттің диаметрі үш жарым метрден асатын ішкі жағының биіктігі екі жарым метр болатын айшықты көк Күмбез ғазиз анам Үмітжан Уәлиқызына қойған ескерткішім болатын.

Тәуелсіз елім болмаса осыны істер ме едім, осыны айтар ма едім?! Енді келіп, ата-бабамның ғасыр тауқыметін арқалаған арманды күндерінің парақтарындай болып маған жеткен ескі Құрандар мен Жамбыл ақынның сол Құрандармен бірге сақталып келген бір кітабын қайра-қайра ақтарып отыратын кездерім де аз болмайды. Сыр ұққым келеді сол қасиетті дүниелерден. Бірақ... тіс жармайды олар маған. Көненің көзіндей болып көнерген сол дүниелердің көңіліме дем беретіні де бар. Және де Жамбыл бабамның:

Өсиетім: сол үшін құшағыңды аш!

Өсиетім: шындықты, адалды сүй,

Ардақтаған халықты, адамды сүй!

Елдің тіккен іргесін игілікке,

Тап бүгінгі бақытты заманды сүй! – деген аталы сөзінің қаяу көңілдің үмітін сөндірмейтін бір құдіретін танымын. Соны танымын да абыз қарттың «Кімде-кім бірлік бұзса, халыққа – қас» деген өсиет жырының жолдарын бүгінгі күнге де ұран боларлықтай оймен термелеймін.

Жамбыл бабамыздың сол өсиетін адал орындап келе жатқан Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Өз халқын сүйетін адам, өз жұртына жақсылық тілеген кісі өзге халықтарды ашындармайды, өз ұлтын ешкімге қарсы қоймайды», – деп айтқаны да ұлылардың сөзі де ісі де ұлылықпен ұштасып жатарлығына иландыра түсері бар.

Жыр алыбы Жамбылдың дәуірі енді туды, енді басталды! Ол – Тәуелсіздік дәуірі! Ол – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың ұлы мұраты Ұлы дала елінің Мәңгілік ел болу дәуірі! «Сөзімнің ғибрат ал сарасынан» деп ұрпағына өз өсиетін қалдырған жыр бабамыздың:

Ер жігіт ғаріп емес пе,

Белгілі елі болмаса,

Заман ғаріп емес пе,

Әділеттен аттаса.

Халық ғаріп емес пе,

Айтқаны іске аспаса.

Жігіт ғаріп емес пе,

Еңбегі алға баспаса?! – дегені енді туған дәуірдің, Тәуелсіз ел дәуірінің бүгінгі және келер ұрпақтарының санасына сіңіре ұстар ұлағат сөзі екендігін пайымдар едік. Байыбына барар ұрпақ болсын деңіз!

Осы бір оймен тағы да Жамбыл жырларын оқимын. Бүгінгі заманмен үндесер қарт жыраудың үні ғасырлар пернесі болып мына біздерге сыр шертеді, ғасыр көкжиегінен үн қатады.

Ел достығы, татулық, туысқандық.

Ен байлық, зор қуаныш, бақыт тұрмыс.

Зорлық пен зұлымдықтың жоғалғаны,

Жер күліп, дарығанын бақ пен ырыс! – деп ғасыр жасаған абыздың осыдан сол ғасыр бұрын айтқан даналық ойының маңызы қай дәуірде болмасын өз ғибратымен әлі де талай да, талай ұрпақтың санасына сыналап ұялай түсеріне сенеміз.

Артықша туған азамат,

Халыққа үлкен бел болар, – деп жыр алыбының өзі айтқанындай, бүгінгі тәуелсіз еліне бел де, ес те болып отырған Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың бүгінгі күні өз еліне айтып жүрген елдік пен ерлік жайлы әр сөзінің Жамбыл Жабаев жырларымен арқауланып, бүгінгі дәуірдің ұлағат сөзіндей болып үндесіп жатқандығын аңдар едік.

– Біз жаңа Қазақстанды – Ұлы Дала Елін құрдық. Ұлт жоспарын орындай отырып, біз өзіміздің Ұлттың Өрлеу Дәуірінің көкжиектерін кеңейтеміз, өзіміз Тәуелсіздік жылдары ішінде қол жеткізген

және бізге жаһандық даму берген барлық мүмкіндіктерді пайдаланамыз, – деген Елбасының осы бір ауыз сөзінде «халыққа үлкен бел болар», – деп абыз бабаның өзі айтқанындай, бүгінгі бір ұрпағы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты өз мақаласындағы осы бір пайымды пікірінен бір ғасырдың, өткен бір дәуірдің абызы Жамбыл бабамыздың арманды өсиетінің жүзеге сәтті асырыла бастағандығына куәдәр боламыз да, шүкіршілік қыламыз.

Жетісу жаққа жолым түсе қалса болды, Жамбыл бабамыздың бай мұрасын бүгінгі күні кеңінен насихаттап және де абыз ақынның бізге мәлім де беймәлім өмірі жайында кесек те тұшымды дүниелер жазып жүрген қазақтың көрнекті жазушысы, студенттік досым Нағашыбек Қапалбекұлы: – «Жүр, бабамыздың басына барып қайтайық» – деп тұрар болса, былтырғы күз айында алаштың ардақты азаматы, сенатор Аңсар Мұсахановтың тағы да Жамбыл мен Сүйінбай бабаларымыздың кесенелеріне алып барғаны болды. Сол әр барған сапарым сайын айырықша бір толғаныста боламын. Ұлы бабалар рухымен үнсіз сырласқандай және де жан баласына айта алмаған, әлі де айта бермейтін ойларыммен бөліскендей күй кешемін.

Жыр алыбы Жамбылдың дәуірі енді туды, енді басталды!..

Бұл-біздің дәуір, Тәуелсіз ел дәуірі!

Жандарбек ДАЛАБАЕВ,
Алматы облысы, Жамбыл ауданының әкімі

ХАЛЫҚ – ОНЫҢ ШЫН АТЫ

Жадырап жаңа жыл келді. Үнемі алдан үміт күтетін үлгісі ерен халқымыздың биылғы мұраты мен діттеген межесі бұрынғыдан да биік. Елбасының Жолдауынан жігер алған, Дүниежүзілік Сауда Ұйымына мүше болған Ұлы Дала еліндегі отандастарымыз белді бекем буып, кездескен және кездесуі мүмкін кедергілерден аптықпай өтуге мейлінше әзірленуде. Әлемдік дағдарыстың салқыны сезілген заматтан бастап жедел жоспар құрған мемлекет басшысының көреген саясаты сенімді бағыттарға жолбасшы болуда. Осындай өрелі өлшемдерге сай өрнекті әрекеттерді қолға алған Жетісу жұртшылығы, оның ішінде қазақтың ұлы ақыны Жамбылдың жасампаз елі өткен жылды табысты қорытындылады.

Олар жуырда Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлт Жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты жаңа еңбегіне әрбір ұжымда қызу қолдау білдірді. Сондай-ақ аудан тұрғындары Елбасының елдігіміздің ертеңіне ерекше бағдар беретін мақаласымен танысқан соң шынайы лебіздерін ортаға салды. «5 институттық реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам» – Ұлт Жоспарына сай ұлағатты істер мен бұрынғыдан да биік мақсаттарды көздеген жерлестеріміз қазір зор құлшыныс үстінде.

Сонымен бірге жыл сайын бірнеше мерейлі сәттерді сәтімен атап өтіп, ел руханиятын шыңдауға баса назар аударып жүрген аудан тұрғындары алдағы ақпанның 28-де Жамбыл бабамыздың туғанына 170 жыл толатын мерейлі мерекені де жоғары деңгейде ұйымдастыру үшін бірнеше өрелі шаралар белгілеп, абыз ақынның 175 жылдық салтананатына да қазірден бастап әзірленуді мұрат ететін мәнді жоспарлар белгіледі.

Кәусар жырдың тот баспайтын асылы саналатын Жамбыл бабамыздың рухани қазынасы – еліміздің баға жетпес байлығы. «Жамбылдың үлгісі мен мектебі алыстан, халықтық рухани қазынадан, халық даналығынан басталады. Сондықтан да Жамбылдың атақ-даңқы күллі әлемге әйгілі болды» деген еді ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезов.

Тағдырдың сан түрлі сүрлеу соқпақтарынан өткен қазақ халқына өткен екі ғасырдың сыны әсіресе қиын соққанын бас газетіміздің қадірлі оқырмандары жақсы біледі. Ондай алапатты енді адамзат ұлтының ешбірінің маңдайына жазбасын дейміз. Алланың кәрінен емес еді ол. Шұрайлы жер мен момын елді еркінше билеп-төстемек болған көрші халықтардың қатігез пиғылы мен озбыр әрекеттерге тойымсыздығынан туындаған. Сондықтан оңтүстіктегі Алатау мен Қаратаудың баурайындағы ағайын жұртымыз әуелі қокандықтардың езгісіне тап болды. Іле-шала патшалық отаршыл саясаттың пәрменіне бағынды.

Әбден жасып, жаншылған кезінде, яғни, осыдан дәл жүз жыл бұрын империяның іргесін шайқалтып, ұлт-азаттық көтерілісіне шықты. Сол бір қанды қасапта жазықсыз қырылған қайран ел бас сауғалап, алыс-жақын шетелдерге босты, іле-шала Қазан төңкерісінен кейінгі қым-қиғаш өзгерістерді басынан өткерді. Жаңа құрылымның астарына дендеп бойлай алмай жатқан бейкүнә жұрт күштеп ұжымдастыру, тәркілеу барысында жіберілген асыра сілтеу саясатынан алапат ашаршылыққа ұрынды. 1937-38 жылдары сталиндік қуғын-сүргіннен кейін рухы мүлдем жаншылған Алаш ұлы, расында, сең соққан балықтай әбден есеңгіреген болатын. Сондай алмағайып заманда ғасырдан даңқы озған жыр алыбы Жамбылдың құдіреті неде еді? Осы туралы ойланатындар әлі де аз емес екенін жақсы білеміз.

Өзінің пешенесіне бұйырған тарихи миссиясын абыроймен атқарған алып Жамбыл қазақ халқының ұшан-теңіз ауыз әдебиетіне әрдайым адал болды. Оның айбынды жырлары жасыған елдің жасын сүртті. Жаңа заман орнатушы жандайшаптар елдің дәстүрлі өмір болмысын өзгертуге жанын сала кіріскен тұста діннен де, әдеби мұрадан да ада-күде ажырауға айналған қайран халықтың рухын қайта серпілтуге Жамбыл қосқан үлесті бір сөзбен айтып жеткізу әсте қиын.

Жамбыл сонау Қорқыт пен Асан қайғыдан, тіпті одан да арғы көне дәуірлерден күмбірлей жеткен халықтың үнін тірілтті, рухын оятты. Ұлы жыраулардың үлгісін жаңғыртты. Қазтуған, Жиёмбет, Шәлкеіз, Доспамбет, Ақтамберді, Бұқар жырау, Махамбет, Мұрат Мөңкеұлы, Сүйінбай, Бақтыбай сынды дауылпаз ақындардың мұратын жалғады. Қожа Ахмет Йассауидің өзі «Диуани хикметіне» үлгі етіп алған көк түріктердің қасиетті айтыс өнерін барынша жарқырата насихаттады. Әуелден өзіне тән ой ұшқырлығы, табан астында тап басып айтар тапқырлық, сара сөзден маржан сапырған даналық, ұтырлы уәжге тоқтар әділеттілік сияқты табиғи ерен мінезі бар қазақтың өмірлі пәлсапасы терең болатын. Жамбыл соның бәрін жетік меңгерген бірегей тұлға ретінде танылды.

«...Кемеңгер Мұхтар Әуезов энциклопедия санаған даңғыл Жамбылыңыз өзіне мынандай мінездеме береді деп кім ойлапты?.. «Асып тұрған ақылым жоқ. Жер тесіп кеткендей шешендігім жоқ. Біліп тұрған білімім жоқ, оқымаған кісімін. Әйтсе де байқаймын, халық көп біледі. Менің білімім сол халықтың білгендері. Мен халықтың сөзін айттым», – деп кішірейген. Бұл да ұлылықтың біз біле бермейтін ғажап бір қыры. Жамбыл өзін теңіздің бір тамшысы санағанда, оның ізін қуғандар сол «тамшыға» жету үшін не істеуі керек?..» дейді филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Сыдықов өзінің «Жамбылдың жұмбағы» атты мақаласында.

«Оқымаған кісімін» дегеннен шығады, Алладан уахи арқылы түскен қасиетті Құранымызды хат танымай-ақ мұсылман баласына ауызша жеткізген Мұхаммедтің құдіретіне не айтасыз? Хат танымаған Жамбылдың дарынына қалай шек келтіресіз? Осының бәрінде біз сезініп, түйсіне бермейтін және бір жұмбақ жатқан жоқ па.

Бір басына көп өнер жинаған Жамбыл расында, қағаз сызып, хат танымаған адам. Егер ол жағдайы келіп, Абай мен Шәкәрім сияқты арғы-бергі даналардың еңбегіне қанықса қалай болар еді? Егер ол Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты ағартушылықпен айналысса, қандай дәрежеден көрінер еді? Ал енді, осы аттары аталған алыптарымыз Жамбыл сияқты жыр додасына түссе, көкейдегі көрікті ойларын шашыратпай, халқына түгелімен ұсына алар ма еді? Салыстыруға келмейтін жұмбақтың тағы бірі осы.

Жамбыл өз бағасын өзі дәлелдеп айтып кеткен ақын.

«Жамбыл – менің жай атым,

Халық – менің шын атым».

Міне, осыдан асырып айтам деу – бос әурешілік.

Демек, Жамбыл жайында қандай сөз айтылса да, оны халық хақында айтылған әңгіме деп түсінген дұрыс. Иә, кешегі Жұбан ақынның сөзімен айтқанда, «мың өліп, мың тірілген» қазақтың өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы жағдайы турасында не деуге болады. Итеріп жіберсе енді тұрмастай халге жеткен, ыңыршағы шығып арыған, жалтақтық деген не, аянышты қорқақтықтың ар жағындағы үрей кеудесін кеулеген қайран елдің рухы жылт-жылт етіп, сөнуге шақ қалған заман еді-ау ол. Міне, сол кезде жарқырап күн шыққандай болған. Жамбылдың жарқын даусы кәріліктің әсерінен құмықса да, күмбірлеп естіліп еді.

Зердесі зерек елдің ауыздан ауызға көшкен тарихи шежіресі, ерлік дастандары, әпсана аңыздары, ғашықтық жырлары, толғау-термелері, ел намысы таразы басында безбенделер тартысты айтыстары, шығыстық үлгідегі діни қиссалар мен танымдық тағылымы мол пәлсапалық мұралары – бәрі-бәрі бір Жамбылдың бойынан табылғанын кім жоққа шығара алады.

Әрине, бүгінде сол отызыншы жылдары Жамбылдан басқа да ақындардың болғанын, таңдау Жамбылға түспесе, солардың бірі Жамбылдың орнына Мәскеу барып, абырой-атаққа ие боларын

алға тартушылар да бар. Сол кездегі Нұрпейіс, Кенен, Өтеп, Нартай, Орынбай, Омар Шипин, Доскей, Қалқа, Қуат, Үмбетәлі, Есдәулет, Нұрқан, Әбдіғали, Саяділ, Өмірзақ ақындардың бәсі мен бағасын кеміту пиғылынан аулақпыз, әйтсе де осылардың бірде-бірі бір Жамбылдың бойына жинақталған қасиет пен құдіретке пара-пар келмесі анық еді. Егер, қазақы сөз өнерінің бірегей үлгісі ретінде солардың бірі алға тартуға лайық болса, Темірбек Жүргенов пен Ораз Жандосов сынды көреген мемлекет басшылары жасы жеткен Жамбылды сонау қияндағы Мәскеуге сүйреп несі бар?

Осы сенім мен бағаны Жамбыл толық ақтаған ақын. Оның құдіреттілігі де, жұмбағы да сонда. Өйткені ол өмір бойы халықтың сөзін сөйледі. Осы жолы да халқының атынан сөз алуы заңды еді. Жамбыл арқылы қазақты әлем таныды. Оның өлеңдері дүниедегі елуден астам елдің тіліне аударылып басылды. Оның рухты жаныр әр сөзі неміс басқыншыларына қарсы оқ болып атылды, снаряд болып жарылды. Жасығанның үміт отын қайта жақты, астамсығанның пасық кеудесін басты.

Бір өзі миллион жол өлеңді жатқа білетін, бір айтқан шумағын екінші қайталамайтын, «шапанын сілкіп қалса ұйқас саулайтын» тоқсандағы шалдың феномендігі неде деп бас қатырған орыстың білімдар ақындары мен ғалымдары жазып қалдырған естеліктерді қарап отырсақ, шынында қайран қаламыз. «Расында, Жамбылдың құдіреті неде осы?» деген сауалға қайта оралуға тура келеді. Сөйте тұра оған тіпті бас қатырудың қажеті шамалы екенін ұғамыз. Өйткені өзі туралы Жамбылдың өзі айтып кетіпті. «Халық – менің шын атым». Ал, халықты түсінем деген адамның тіпті әріден ізденгені дұрыс болады. Кейбіреулердің Жамбылды әлі дұрыс бағалай алмай жүруінің себебі де сонда шығар.

Мәселен, Ф.Тютчев: «Умом Россию не понять, аршином общим не измерит» демеп пе еді. Қазақ та сондай. Оның ділін де жадағай ақылмен түйсініп, жалпы адыммен өлшеуге болмайды. Осыны түсінген бірден-бір данышпан Абайдың өзі жаңағы орыстың ақыны Федор Тютчев пен белгілі философы Петр Чаадаевтың еңбектерін оқымады дейсіз бе? Қазақтың қасіретін қара сөздері арқылы ірегенде әлгі ойшылдар еңбегінің әсері болмады дейсіз бе? Десек те, қазақтың қасиеті мен қасіретін жіті сезіну үшін қаншама ой, қаншама білім керек! Бұрын да солай еді, қазір де солай. Жамбылды ұғынуға да сондай өре болмаса, ұштығына жету әбден қиын.

Кешегі өткен әдебиет алыптары – Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Әбділда Тәжібаев, Мұхаметжан Қаратаев, Сәбит Мұқанов, Қалмақан Әбдіқадыров, Тайыр Жароков, Ғали Орманов, Қасым Тоғыззақов Жамбылдың қолына су құйып, кебісін алдына тартып қызмет еткенде оның осынау ұлы құдіретін әріден таныған екен-ау деген ойға қаламыз кейде.

Енді жамбылтану ілімімен тікелей айналысып жүрген адамдарға да, Жамбыл туралы жазуға тиісті ғалымдарымыз бен ынталы азаматтарымызға да орынды базаға білдіргеннің айыбы жоқ сияқты. Еліміз тәуелсіздік алғалы ширек ғасырға жуықтады. Содан бері Жамбылды әдебиет тұрғысынан да, тарих тұрғысынан да қайта зерттеп, шынайы бағасын беруге, ақиқатты анықтауға, «Сталинге тең таппай, қиналған Жамбыл жері осы» деп мәтелдеп жүргендердің көпе-көрнеу жаласынан да арашалап алуға болатын еді.

Рас, ақынның 150 жылдық мерейі қарсаңында бірқатар еңбегі қайта басылды, бірқатар естеліктер, пайымдаулар баспасөз бетін көрді, үкімет тарапынан да біршама қамқорлық шаралары жүзеге асты. Той өткіздік думандатып, шапан кидік жарқыратып, мақтау-мадақ естідік. Әңгіме содан әріге жетпей, бірте-бірте Жамбыл тақырыбы саябырси қалатыны бар. Жыл сайын бір рет туған күнін өткізіп, бір-бірімізді қолпаштап, Жамбылға құран оқытқан, еске алған болып қайтамыз. Сонымен келесі жылға дейін бір пенденің қыбыр еткені байқалмайды. Баспасөз бетінен де Жамбыл туралы нақты дерекпен зерттеліп жазылған мақаланы тіпті некен-саяқ кездестіреміз. Жазғандардың көбісі «Ой, атамыз ұлы ғой» дегеннен әрі аса алмайды.

Сондықтан, ең алдымен мектеп қабырғасында білім алып жүрген шәкірттерімізден бастап, баспасөз арқылы бүкіл саналы азаматтарымызға Жамбылдың кім екенін, оның халқы үшін атқарған теңдессіз еңбегін, ақындық құдіретін, адамдық болмыс-келбетін шынайы бағалап, әрбір жүрекке жеткізу парыз. Және соның бәрі халық үшін, халықты өзім деп санаған Жамбыл үшін атқарылса, нұр үстіне нұр.

Әманда, ХАЛҚЫМЫЗ аман болсын! Халқы аман болса, Жамбыл да мәңгі.

Гүлтас ҚҰРМАНБАЙ,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Назарбаев Университеті
Қазақ тілі, әдебиет және мәдениет кафедрасының меңгерушісі
Күлән КӨПЕШ,
педагогика ғылымдарының магистрі

МЕКТЕПТЕ ЖАМБЫЛДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ЖҮЙЕСІ

Тәуелсіз Қазақстанның тәуелсіз мектебінде Жамбылды мектепте оқытудың жалпы тұжырымдамалы мәселелерін айқындап алу өте маңызды. Жамбыл өзінің жүз жасында бір-біріне қарама-қайшы екі түрлі қоғамда өмір кешті. Осы екі қоғамда ақындық іске екі басқа көзқарас болды. 1917 жылға дейінгі Жамбыл өмір сүрген қоғам ақындық шығармашылықты өзіне бағындырған жоқ. Бұл қоғамда ақын-жазушылар оған қызметші емес, оны бақылаушы болды. Сөз күдіретіне бас иген қазақ қоғамында ақын-жазушылар, қарапайымдап айтсақ, әлеуметтік сананың реттеушісі іспеттеседі. Олардың шығармашылығының қуаты еркіндігінде, тәуелсіздігінде болды. Сондықтан 1917 жылға дейінгі Жамбыл мұраларын бұрынғыдай «Қоғам өмірінің айнасы» деп емес, ауыз әдебиетінің авторы, белгілі үлгілері ретінде қарастырамыз. Оқыту объектісі өмір көріністерінің жайы, мазмұны емес өлеңнің өзіндік поэтикалық болмысы, өзіндік ішкі рухы, қалыптастырар санасы ақын өнерінің сырлары болуға тиіс деп білеміз.

1917 жылдан кейінгі Кеңес өкіметі дәуірінде Жамбыл шығармалары мүлде басқа қоғамдық саяси жағдайда туды. Ақын-жазушылар өздеріне алдын ала көрсетіліп берілген социалистік релизм деп аталған жүйемен ғана жазуға мәжбүр етілді, үстем партияның идеологиясын көркемдеп айтушы күшейткішке айналдырылды.

Ұлы Жамбыл қартайған шағында осынау қоғамға тап болды. Кеңес өкіметі жаңа қоғам идеяларын халық аузымен насихаттау ісін қолға алды, бір өзі газеттің ықпалындай екпіні зор, беделі асқан бұқара ақыны керек болды. Мұндай ақынның Жамбыл ғана болуы мүмкін деген тұжырымға сол кездегі ел билеушілері кездейсоқ келген жоқ. Жамбылдың ақындық даңқы ел арасынан асып, үкімет назарына іліне бастаған, сонымен бірге теңдесі жоқ жыршы ретінде де белгілі бола бастаған шағы еді. Ол «Көрғұлы», «Манас» жырларынан басқа «Ерназар – Бекет», «Сүйінбай мен Қатағанның айтысқаны», «Абылай ханның Бұқар жыраумен үш жүздің баласын аралағаны», «Садыр патша мен Жамбыл патша», «Мың бір түн», «Шаһнаме», «Ләйлі – Мәжнүн», «Тотыкамал», «Сейіт – Камал», «Орақ – Мамай», «Шора батыр», «Едіге батыр», «Қыз Жібек», «Сұраншы батыр», т.б. жырларды жатқа жырлайтын.

Міне, сол Жамбыл 1936 жылы Мәскеуде өткен Қазақстан мәдениеті мен әдебиеті онкүндігіне тоқсан жасында қатыстырылады, ұлы ақын ой қуаты жағынан, бейнелілік жағынан, көркемдік үлгісі жағынан теңдесі жоқ «Ленин мавзолейінде» өлеңін қолма-қол шығарады. Бұл өлең әлемді дүр сілкіндірді. Жамбыл аузымен айтылған Үкімет пен партия сөзі құлпырып шықты. Енді бүкіл одақ болып, бұл қарт жыраудың өмірін сақтау қамына кіріседі. 1937 жылдан бастап, Жамбыл өлеңдері күн сайын қазақ радиосынан оқылып тұрды, «Правда» сияқты заң күшімен бірдей газеттерде басылды.

Оқытушы Жамбылдың 1917 жылдан кейінгі өлеңдерін оқытқанда, ең алдымен Жамбыл жырлары сол қоғам көзқарасы тұрғысынан бағаланып, сұрыпталып қана бізге жетіп отырғанын мұқият ескертуі қажет. Бүгіндері тәуелсіздік туын тігіп, әлемдік өркениетті дамуға бет алған Қазақстанда шығармашылық ісі еркіндікке ие болып отыр. Осы жағдайда кеңестік дәуірдегі Жамбыл шығармаларына бүгінгі көзқараспен қарап шатасудан мұғалімді де, шәкірттерді де сақтандыруымыз керек. Олар заман өзгерді деп, қасиетті әдеби мұрамызға қара балтасын ала жүгіретін рухани жойымпаздыққа салынып кетпеуі керек.

Жамбыл – фольклор өкілі. Ең алдымен осыны мойындауымыз керек. Жамбылды жазба әдебиетіне жапсырып келдік, мәселені осы жаңсақ үрдістен арылтудан бастаған жөн. Фольклорда автор белгісіз де, белгілі де болуы мүмкін. Ол басты белгі емес. Басты белгі шығарманың стилінде, арманшылдығында, ауызекі шығарылуында, аяқ астынан тууында. Ал Жамбылдың барлық дерлік туындылары – ақын жанынан тек ауызша ғана туған, барша туындыларының табиғи болмысы фольклорлық стильде, фольклорлық сарында, жырлары ерлікті, жасампаздықты, жеңісті, бақытты өмірді армандаудан туған, адамның өзегіне нәр, жүрегіне қан, бойына қуат құятын, ойына жарқын сенім ұялататын, қызуы өрттей шарпып, магниттей тартатын, жанға жақын, ерекше көркем фольклорлық дүниелер. Олар шетінен «күнсіздерге күн болып, жер жүзіне нұр болып» жарқырап

тұрады. Жамбылдың Отаншыл, елшіл, ерлікшіл өлеңдерін танып-түсінудің кілті, оған баға берудің кілті – осы фольклорлық сипатында. Қай заман болса да Жамбыл өзінің дәстүрлі ақсақалдық сана, көсемдік сөз тұғырынан тайған емес. Ақсақалдық сана, көсемдік сөз айту – қазақ ақындарының ертеден келе жатқан дәстүрі, фольклорлық стилі. Осынау шексіз әдеби кеңістік Жамбыл әлемін де қамтиды. Жамбылдың әдеби кеңістігі, сөйтіп сонау заманнан үзілмей жеткен елшіл, ерлікшіл, арманшыл, ақсақалдық тұрғыдан көсем сөз айту сияқты қасиетті дәстүрлердің жалғасы, бөлінбес біртұтас бөлігі. Жамбылдың әдеби кеңістігін аңғара алмасақ, оларды жеке нақты адамдардың, қоғамның бейнесі деп қабылдасақ, ол – біздің ой-өрісіміздің тарлығы, ойлау мәдениетіміздің төмендігі. Әдеби кеңістік бірін-бірі ауыстырып жататын өтпелі замандармен, қоғамдық құрылыстармен шектелмейді. Ол – мәңгілік құбылыс; заман өтеді, әдебиет жасай береді. Жамбыл жырлаған заманды, адамдарды ұнатпадық деп, оның інжу-маржанға бергісіз көркем шығармаларын лақтырып тастағымыз келетіні өркениеттілікке, өрнектілікке, ізгіліктілікке жатпайды. Жамбылды ұлы зергер десек, зергерге бұйымдарды кімге арнап жасағанына емес, қалай жасағанына қарап баға берсек, сол әділ болмақ [1].

Жамбылдың кеңестік дәуірдегі туындылары – ұлы шеберлік көріністері, кезінде әлемді таңғалдырған ғажайып құбылыс. «Өлең кірген түсіне жөргегінде мен болам» деп, өзі айтқандай, тұла бойы тұнған жыр, өлеңнен жаралған, басында миллион ұйқасты дайын ұстағандығы жайында М.Әуезов айтқан еді. Жамбыл туралы Ғ.Мүсірепов былай деген: «Жәкең шығармалары ғасырдан ғасырға кетеді. Халық ақындарынан шыққан мұндай алып ақын болған емес. Еш уақытта, еш тарихта жүз жасаған ақынның соңғы сағатына дейін ақындық қуатының сарқылмағанын ешкім білген емес»[2].

Жамбыл мұрасы – бір ғана қазақ халқының емес, бар әлемнің рухани құндылығы. Қырғыздар, грузиндер, орыстар, украиндар, немістер, т.б. халықтар оны бүкіл адамзаттың ақыны, аса ірі фольклорист, суырып салма ақын деп таниды. Жамбылға балта көтеру – тек қазақ халқына ғана емес, әлемдік әдебиетке, әлемдік құндылыққа қол көтеру. Бұл – біздің өркениетімізге өлшем. «Тоқтағұлды сағыну», «Ленинградтық өренім», «Тарас», «Шота Руставелиге», «Сүлейман Стальскийге» сияқты өлеңдердің жоқтаушылары бір ғана қазақ емес екені әлемге аян. Мектеп оқушыларына осыны жеткізе алу – әдебиет пәні оқытушыларының азаматтық парызы.

Жамбылдың оптимизмге толы жырларын оқытқанда туындайтын тәлімдік, танымдық отбасы мұраттарына, ұлттық салтқа, адамзаттық құндылықтарға, әлемдік ізгіліктерге үндес, сай келуі ұлы ақын мұрасының мектебіміз үшін өміршең екендігін көрсетеді.

Жамбылды гуманитарлық бағдарлы қазақ мектептерінде мынадай үлгіде танып-білеміз:

- 1) Жамбылдың адамдық-азаматтық тұлғасын айқындау, сомдау;
- 2) Жамбылдың жыршылдығы, жырларды жатқа айту өнері, өз шығармаларын ауызша шығарған фольклорист екендігі;
- 3) Жамбыл – ақындар айтысының алыбы;
- 4) Жамбыл – сатиралық өлеңдерінің шебері;
- 5) Жамбыл – лирик ақын;
- 6) Жамбылдың отаншыл өлеңдері, тарихи жыр-дастандары – эпикалық фольклордың жаңа сатысы.

Жамбыл мұрасын дұрыс түсініп, танып-білу үшін, оның жеке басының адамдық-азаматтық қасиеттерін тұлғалап, оқушының көз алдына нақты елестетеміз, оның өзі өмір сүрген қоғамдық ортамен қатысын айқындауға тырысамыз. Оның өлең-жырлары қоғам жемісі емес, адамның ойы мен жүрек сезімінен туған рух екендігін білдіреміз.

Жамбылдың өлеңдерін оқыр алдында ақынның ұлылығын көрсете алатын детальдарды әр сыныпта психологиялық және дидактикалық негіздеме ретінде ұсынып отырсақ, оқушы түсінігінде пайда болатын сол алтын тұғырға өлеңді қондырсақ, сабақтың қабылдануы, әсерлілігі, нәтижелілігі артар еді. Шығарманың авторлық-адамдық факторын ашу – ақын-жазушылардың шығармаларын оқыту жүйесі тұжырымдамаларының негізі. Шығарманың авторлық-адамдық факторын жақсы білетін, оны сомдай алатын оқытушы шығарманың өзін де дұрыс оқыта алатын болады, оқытушылар эрудициясы – оның сабақтағы шығармашылығының алғышарты. Жамбыл мұрасын мектепте оқытудың мынадай тақырыптық жобасын ұсынамыз (толық немесе үзінді көлемде яки теріліп, сұрыпталған түрде пайдалану мектеп пен оқушы еркінде):

I – IV сыныптар: «Балаларға» (1 – 2 сынып), «Жаз жыры» (1 – 2 сынып), «Ардагер Аманкелді ердің ері» (3-сынып), «Сұраншы батыр» (4-сынып), «Аттандыру» (4-сынып), «Аманкелді суретіне» (4-сынып).

V сынып: «Әкеме», «Бесік өмірі», «Жайлауымыз – Құлансаз», «Мал өсірушілерге», «Отан өмірі», «Өтеген батыр».

VI – VII сыныптар: сатиралық өлеңдері: – «Шағым», «Шалтабайға», «Көкімге», «Есенәлі мешкейге», «Мәңке туралы», «Кәдірбайдың төбеті», «Жылқышы», «Кедей күйі», «Қуғын», «Қымыз», «Әкеме», «Жаныс ақынға» сияқты тұрмыс-салт өлеңдері.

VIII сынып: тарихи жырлары, отаншыл өлеңі мен дастаны – «Сұраншы батыр», «Патша әмірі тарылды», «Замана ағымы», «Алатауды айналсам», «Ленинградтық өренім».

IX сынып: ақындармен айтыстары – Жамбылдың Айкүміспен айтысы, Құлмамбетпен айтысы (шолу), «Ақындар айтысына арнау».

X – XI сыныптар:

а) автордың адамдық-азаматтық тұлғасы және әдеби мұрасына шолу; Жамбыл – аса ірі фольклор өкілі; жыршылық шебері, Жамбыл қазынасы;

ә) Жамбыл – лирик ақын: «Әкеме», «Жаныс ақынға» («Менің пірім – Сүйінбай»), «Жылқышы», «Қуғын», «Кедей күйі», «Өсиет», «Патша әмірі тарылды», «Кәмшат қыз», «Сыртың бір сұлу жан екен», «Балаларға», «Жаз жыры», «Қымыз», «Алатау», «Жүз жасаған жүректен», «Ағадай туралы әрбір ой», «Аттандыру», «Жалғызбын деп жүрмесін», «Абай суретіне», «Тоқтоғұлды сағыну», «Асау үйреткен жігіттерге», «Ардагер Аманкелді ердің ері»;

б) Жамбыл – сатирик ақын: «Шағым», «Көкімге», «Кәдірбайдың төбеті», «Сәт сайланарда», «Өстепкеде», «Есенәлі мешкейге», «Әке әзілі»;

в) Жамбыл – айтыс ақыны: «Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы» немесе «Жамбылдың Досмағамбетпен айтысы». Шолу ретінде Айкүміспен, Нұриламамен, Майкөтпен, Сарбаспен айтыстары, кездесулері, сөз қақтығыстары; арнайы талдау үшін «Жамбылдың ақындар айтысына арнауы» (1943 жыл);

г) Жамбылдың отаншыл жырлары: «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Замана ағымы», «Туған елім», «Ленинградтық өренім», «Балама хат»[3].

Бұл тақырыптық жобаны жасағанда, спиральды және сұрыптау принциптері негізге алдық. Спираль тәріздес жүйеде 1 – 11 сыныптар бойында қайсыбір өлеңдер, тақырыптар қайталанып келуі мүмкін, алайда сынып жоғарылаған сайын, олар күрделене түсіп, түсініктер жаңа қырынан байытылады.

Сұрыптау жүйесінде Жамбылдың барлық немесе мейлінше көп шығармаларын қамту мақсат емес, онда ақын шығармаларынан іріктеліп алынған өлеңдер тұтас немесе сұрыпталып, үзінді түрінде беріледі, оны оқытушы өз бетінше жүргізуге ерікті.

V сыныпта оқушылардың бастауыш сатыда Жамбыл туралы алған түсініктері кеңейтіліп, отаншылдық сипаттары ашыла түседі, «Өтеген батыр» жырымен толығады. Прогресс, ілгерілеу дегеніміз – қиялдың жүзеге асуының барысы. Жамбылдың Өтегені прогреске, алға ұмтылушы халық қаһарманы ретінде түсіндіріледі: «Мен табамын, табамын, бұлақ аққан жерлерді, Төрт түлікке ыңғайлы, Толқынды көлі тоғайлы, Көгінен нәубәт, жерден нұр, Төгіліп жатқан жерлерді, Жұт болғызбай, құт қонған, Қой үстінде бозторғай жұмыртқалап бақ қонған, Сүйікті қазақ халқына ұнап жатқан жерлерді». Жамбылдың осыншалық ұшқыр қиялы – өміршең, фантастика үлгісі. Ол дүниеде жоқ нәрсеге емес, алда болуға тиісті жақсылыққа сеніп айтқан. Әлемдік өркениетке ұмтылыс деген – осы. Оқушылар Өтеген психологиясы, әрекеті арқылы қиялдың негізділігіне сене бастайды. Өтегеннің қиялын жаңа күннің ілгерілеуіне, прогресіне ұштастырған Жамбыл келешектің жыршысы, оптимист ақын екендігін спираль принципімен қайталап тиянақтай береміз.

VI – VII сыныптарда балаларға негізінен Жамбылдың сатиралық-сыншылдық өлеңдерін ұсыну олардың жас ерекшеліктеріне қонымды деп білеміз. Мысқыл, сықақ айтқыштық – Жамбылдың басты ақындық ерекшелігі. М.Әуезов бұл туралы: «... ызалы сайқымазаққа, әжуаға, мысқыл-қалжыңға Жамбыл тапқырлығы елден ерек. Жамбыл: «Өлең не күлдірмесе, не жылатпаса өлең емес. Нәрсіз сөз – зілсіз оқ есепті», – дейтін. Сол сипаттың бәрі Жамбылдың өзінде бар еді», – деп жазған болатын. М.Әуезовтің осы пікірі VI–VII сыныптарда ұсынылатын сатиралық өлеңдерді оқытқанда, негізгі сүйенетін бағдарымыз болады. Яғни бұрынғыдай бұл өлеңдердің әлеуметтік мазмұнын, саяси негізін айтумен ғана қалмай, олардың поэтикалық отты күшін, мысқыл қуатын танытамыз. Бұлар негізі жатқа айту арқылы оқытылады. Бүгінгі күннің де өткір әжуасы бола алатынына көңіл бөлінеді. Жамбыл – детальдың шебері. Мысалы, «Жылқышы» өлеңінде «Бұралқы ит пен малшының күні бірдей» деген бір детальдың өзі малшы өмірінің ауыр жағдайын көз алдыға келтіретін образ жасап тұр. Жамбыл өз ойларын ел салтына, ел дәстүріне негіздеп айтады. Бұл тәсіл өлеңге нәр, жүрекке жақындық береді. «Әкеме» өлеңінде әкеден рұқсат алу ғұрпына үлкен мән берілсе, «Жаныс ақынға»

өлеңінде жыр дүлдүлдерін ұстаз тұтып, солардан бата алу дәстүріне арқа сүйейді. Осындай өлеңдер арқылы балауса жүректерге ұлттық салт-дәстүр нұрын ұялата түсеміз.

VIII сыныпта отаншыл өлеңдерін, тарихи жырларын жаттатып әрі талдап оқыта отырып, отаншылдық, ерлік сарыны қазақ әдебиетінің, фольклорының бұрыннан келе жатқан үзілмес жемісі екенін оның мәнін аңғартамыз. Жамбылдың 1916 жылғы патша отаршылдығына қарсы халық толқуы кезінде айтқан «Патша әмірі тарылды» өлеңі XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ жырауларының отаншыл сарынымен үндесіп жатқанына шәкірт назарын аударамыз: «Осыған тірі отырып көнеміз бе, Іріктеп бар боздақты береміз бе? Болмаса елдік қылып, тізе қосып, Батырға қол бастаған ереміз бе?» деп жар салғанын айтамыз. «Ленингардтық өренім» – бүкіл халықтардың бір-бірімен бауырластығын, бір кісінің баласындай ізгілікті екенін меззейтін жоғары мәдениетті әлемдік деңгейдегі шығарма, бүгінгі заманда өркениетті елдердің кірігуімен (интеграциясымен) ұштасып жатқан жыр. Жамбылдың келешекті болжағыш ұлылығын балаларға осы өлең арқылы ұғындырамыз.

IX сыныпта Жамбылдың Айкүміспен айтысы қыз-жігіт айтысының үлгісі есебінде оқытылады. Майкөтпен айтысы ақындық айтыстан гөрі, батагөйлік дәстүрге көбірек ұқсайтынын, бата беру де айтыстың бір бөлігі екенін айтамыз. Ал Жамбыл мен Құлмамбет айтысы – күрделі, мазмұнды айтыс. Ол арнайы оқылып, талданады. Мұнда жеңіл, жайдақ сөз аз. Жамбыл да, Құлмамбет те бір-біріне сай ақындар екені сөз кестелеуінен көрінеді. Айтыс басталмай жатып-ақ, Құлмамбеттің соншалықты ақындық биіктен көрінуі оқушыға үлкен ой салады, Жамбыл үшін уайым сезімі пайда болады. Алайда Жамбыл келіп киліккенде, бұл биіктік одан да асқақтай, шарықтай түседі. Жамбыл үсті-үстіне үдете сөйлегенде ақындық, серпіні, шеберлігі Құлмамбеттен де асып тұрғаны сезіледі. Балалар айтысты талдай келіп, Жамбылдың артықшылығына көз жеткізеді: 1) Жамбылдың ойлау жүйесі кең, жан-жақты, бір сарынды емес; 2) ақынның батырлық, ерлік, адамгершілік, адамдық сияқты ұлттық құндылықтарға сүйенуі ұтымды; 3) Жамбылдың бүкілхалықтық ауқымы кең, өз руының көлемінде қалмай, бүкіл қазақ ақындарын ортақ ту ғып көтереді. Асан қайғы, Бұқар жырау, Балта, Шөже, Майлықожа, Сүйінбай, Құлыншақ, Қылышбай секілді ақындары өзінің ғана емес, бүкіл халықтың рухани қазынасы санауы бұрын-соңды қолданылмаған ұтымды тәсіл; 4) қазақтың ырысы тек өз ішінде ғана шектелмей, көрші елдермен тату қарым-қатынаста екенін болжап айтады; 5) байлыққа құлдық ұратын психологиядан арылып, ақша табу әрекетіне меззейді. Қызылжар, Семей, Ташкент, Нәманган, Әндіжан қалаларын қамтыған сауда қозғалысын дұрыс бағалай біледі. Құлдық психологиядан әрекет ету арқылы иелікке жетуге, жасампаздық еңбекке үндейді; 6) пұтқа табынудан қалған «бәлекет қуу» ырымын жеңіске жету тәсілі ретінде шебер пайдаланады.

Жамбылдың Досмағамбетпен айтысы жоғары оқу орындарында немесе тереңдетіп оқытылатын сыныптарда яки гуманитарлық гимназияларда, сондай-ақ оқушылар еркімен ұйымдастырылатын арнайы курстарда қарастырылса дейміз. Ал 1943 жылы шығарған «Ақындарға арнау» өлеңі айтыс өнерінің әліппесі ретінде арнайы оқытылады.

Жамбыл мұрасы гуманитарлық бағыттағы сыныптарда монографиялық сипатта оқытылып, өзге бағыттардағы сыныптарда жалпы шолу түрінде қарастырылғаны жөн.

11-сыныпта 1970-90 жылдар аралығы әдебиетіне мол орын берілуі тиіс екенін, сондай-ақ аударма әдебиеттің алтын қорын оқытуымыз керектігін ескерсек, Жамбыл өлеңдерін монографиялық көлемде 10-сыныптың соңғы кезеңдерінде өту дұрыс болмақ.

Қорыта келгенде, мектепте Жамбыл өлеңдерін оқытудың негізі – оны фольклорлық тұрғыдан бағалау, отаншылдығы, халықшылдығы, ерлікті жырлауы, арманшылдығы үзілмес желі, өзекті арқау болып келетіндігі. Жамбылдың қай өлеңін қарастырсақ та, одан халықтық рух есіп тұрады және ұлттық сана, салт-дәстүрге негізделеді: «Халық үшін төрге төсеп, төсек етер, Ағарған сақалы мен шашын Жамбыл, Көтерген көкке төбе тірелгенше, Иеді көпшілікке басын Жамбыл», – деген ұлы сезімді, ұлттық және бүкіладамзаттық құндылықты шәкірт бойына дарытуға ұмтыламыз. Жамбыл поэзиясының танымдық, тәлімдік қасиеті – ұлттық қазынамыз, өркениетті әлемнің мәдени байлығы. Жамбыл қазақ фольклорын жоғары мәдениетті сапаға көтерді, оны жазба әдебиетіне тән тақырыптық және көркемдік жүйелілікпен байытты, оның мазмұнын кеңітті, ауыз әдебиетінің стилін дамытты.

Егер Абай қазақ топырағында жазба әдебиетінің үлгісін салса, Жамбыл фольклордың жаңа үлгісін жасады, қазақ ауыз әдебиетін жаңа сатыға көтерді. Жамбылды мектепте оқыту тұжырымдамасының негізгі бағыттары – осы.

Жамбыл жырларында Компартия мен оның қайраткерлері, кеңестік дәуір құбылыстары фольклорға тән асқақтау мәнерінде берілуі ауыз әдебиетінің табиғатынан туындап тұрған көркем тәсіл деп ұғындырамыз. Өйткені Жамбылдың ақындық түсінігі бойынша, өлең «не күлдірмесе, не жылатпаса, өлең емес», ақынның нені жырласа да шегіне жеткізе айтуы сондықтан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Г. Құрманбаева, С. Дүйсебаев. Әдебиет сабақтарының үлгілері. – Алматы: Білім, 1999.
2. Ш. Елеукунов // Өлең сөздің даңғылы – Жамбыл ата. // «Қазақ әдебиеті», №1, 1966.
3. Екі томдық шығармалар жинағы/Ж. Жабаев. – Алматы: Жазушы, 1982. – 438 бет.

Жұмат ТІЛЕПОВ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология ғылымдарының докторы, профессор

ҰЛЫ ЖЫРШЫ ЖЫРЛАҒАН ЗАМАН МЕН АДАМ

1846 жылы «XX ғасырдың Гомері» атанған ұлы жыршы Жамбыл Жабаев өмірге келді. Сонан бері дүниеде күллі адамзат баласын таңдандырған небір ғаламат оқиғалар өтті. Қоғамдық формациялар өзгерді, күндей күркіреп алапат соғыстар өтті. Талай мұңсыз мұңданып, талай алыптар сүрінді. Уақыт тезі, уақыт сынынан қатал жарық дүниеде ешнәрсе жоқ деп жиі айтылады. Сол рас. Ол ешкімнің көңіліне қараған емес. Сондықтан да талай биіктер аласарып, талай белгілі дегендердің есімі тарих шаңдағының күлдігіне көміліп ұмыт болып жатады. Сонымен қатар уақыт әділ. Шын асылдардың, алапат дарын иелерінің, асқақ тарихи тұлғалардың қадір-қасиетіне ол әманда оң көзімен қарап келген. Ұлы жыршы Жәкеңе де сол уақыт деп аталатын әділ төреші әділ көзімен қараудан бір жаңылған емес. Талайлар сүрінген қиямет көпірінен ұлы бабамыздың сыр бермей өтіп келе жатқаны да сондықтан.

Сонау 1846 жылдың қақаған қысының боранды күні көшпенді кедей шаруа Ыстыбайұлы Жапа-Жабайдың шаңырағында Шу өзені бойында, Жамбыл тауының алабында өмірге келген нәрестені кейін шығармалары әлемнің 40 тілінде сөйлейтін, қазақ атты халықтың даңқын шығаратын ел перзенті, ел ақсақалы-абызы болатынын ол кезде ешкім де болжап, білген емес. Тіптен ерекше қажыр қайратты, тумысынан ержүрек, өжет әкенің өзі баласының ақындық өнерге алғашқы жасаған қадамын құп алмаған. Қайта «Екейде елу баксы, сексен ақын, жаратып мінеді екен ерттеп атын, қобызы, домбырасы үнін қосып, гулейді жын қаққандай кешке жақын», – деп, Екей өнерпаздары туралы көрші рулар айтатын дабыраға 81-ші болып перзентінің қосылуын қаламаған. Бірақ екпіні ерек, қуатты қайнар көздердің жарық дүниеге лықсып шықпай қоймайтыны сияқты жас Жамбылдың да ақындық қуаты еліне жария болмай қалған жоқ. Осыны аңғарған Екей руының ғана емес, бүкіл Жетісу ақындарының ақиығы, дүлділ жүйрік Сүйінбай Аронұлы бала Жамбылдың алғашқы аяқ алысынан-ақ оның ауыл арасының бәйгесіне түсетін көп өлеңшінің бірі емесі екенін аңғарып батасын береді. Ел ағасы Сарыбай ақсақал да жас өренге сәт сапар тілейді. Мұнан кейін баласының өлең шығарғыштық кәсібіне оң қабат танытпай жүрген әкенің өзі бұрынғы райынан қайтады. Ақындық өнердің ақиығынан бата алған Жамбыл болса қандай абырой атаққа жетсе де, Сүйекенді өлең сөздің құдырет күші деп танып, «Менің пірім – Сүйінбай, Сөз сөйлемен сиынбай. Сырлы, сұлу сөздері маған тартқан сыйындай. Сүйінбай деп сөйлесем, Сөз келеді бұрқырап, қара дауыл құйындай» деп оның әруағына өмір бойы сыйынумен өткен.

Талант тәрбиімен, талмай ізденумен қанат қатайтады. Жәкеңнің арнайы білім беретін мектепте оқымағаны баршаға аян. Бірақ оның бір естігенін өмір бойы ұмытпайтын мықты зердесі болатын. Сол арқылы ол көне шығыстың, қарашаңырақты қазақтың өз жұртында ілгерілі-кейінді өмірге келген аңыз әңгімелерді, шежіре сөздерді, баба жыраулардың құдіретті толғауларын, өзімен тұстас ақындардың жылан қарағы бар жырларының бәрін дерлік жатқа білді. Діни әңгімелерге, Құран қадистеріне де ден қойып өсті. Қырғыздың Балық, Найманбай, Сағымбай, Халық, Қатаған, Мұратәлі секілді жомокшы, күйшілерінің шығармаларымен етене таныс болды. Көбімен аралас-құралас болды. Соның арқасында оның орындаушылық репертуарында қазақ, қырғыздың «Стамбол», «Есім-Саржан», «Батыр Қалша – төрт жігіт», «Боз інген», «Әбдібектің кер толғауы». «Теріс қақпай», «Мұратәлінің күйі», «Шортанбай сарыны», «Сұрмерген», «Ұран күйі», «Абылай шайқамасы», «Қасабек күйі», «Ерке атан», «Қалжан қылыш» секілді ондаған көлемді музыкалық туындылар, «Көрөғлы», «Қыз Жібек» сынды атақты поэма-дастандар болды.

Жамбыл – халқымыздың жыр өнерінің мың жылдық дәуірін қамтитын жыраулық, ақындық дәстүрінің осы заманға жеткен алып өкілдерінің бірі ғана емес, бірегейі. Ол – сонау Сыпыра жырау, Асанқайғыдан басталып, ұстазы Сүйінбай ақынға, сол тұстас өзге сөз зергерлеріне дейін үзілмей келген жүздеген жүйріктердің мәйекті сөзі мен дәйекті пікірін бойына жиған құймақұлақ дарын. Оған күніренген елді жұбатып, күйікті ерді атқа мінгізердей жыраулық пен қаһарлының айбынына пысқырмай әділдігін сөйлер абыздық қасиет қандай тән болса, қонырқай тірлік кешіп жатқан құбатөбел қауымның санасына найза сұққандай етіп, есіне талай нәрселерді түсіріп, ұзақ уақыт бойы ойға шомдыртар күйшілік пен жыршылық қасиет те сондай тән болатын. Сондықтан да оның лебізі тарих керуеніне арпалыспен ілесіп, өмір кешіп келе жатқан қазақ атты қауымның XIX ғасырдың ақырында көзін көріп, сөзін тыңдаған тұстастарын қалай тебіrentсе, бүгінгі XXI ғасырдың басындағы ұрпақтарын да солайша тебіrentпек.

Ақын жырларында өз халқының өмірбаяны жатыр. Ал, өксікке толы, өжеттікпен суарылған өмірбаян, ол сол елдің өзін ғана емес, елдікті сыйлайтын, ерлікті бағалайтын адам атаулыны әманда селқос қалдырмаған. Тегінде ауызша үрдісте өмір кешкен, ақындықтың ақ ордасын XX ғасырдың сахнасына тіге отырып, тек қазақтың ғана емес, күллі дүние жүзінің сөз зерделейтін миллиондаған қауымын өзіне тәнті еткен Жамбыл жырларының қадір-қасиетінің күні бүгінге дейін кемімей келе жатқандығының басты себебі осында.

Ұстазы Сүйінбай ақын бала Жамбылға батасын беретін алғашқы жолы-ақ: «Өлеңің бүкіл халықтың сүйсініп тыңдайтын өлеңі болсын, көмекейің емес, жүрегің сөйлейтін болсын. Шындықты айт, әділдікті жырла... төңірегінде не болып жатыр, соны аңғар», – деген ақыл айтады. Осы сөзді ол бала Жамбылдан, дана Жамбылға дейін өсу жолының барлық тұсында да есінде қатты ұстады.

Жәкеңнің ерлік тақырыбына байланысты шығармаларын сөз еткенде оның тек қана «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» туралы дастандарымен шектелуге болмайтыны белгілі. Ақынның айтыстың қара боранындай Құлмамбетпен болсын, Сарбас, Шашубаймен болсын айтыстарындағы негізгі тірек етіп сөйлеп, қарсыластарын тізе бүктірулерінің басты себебі – қазақтың қамал бұзған ерлерінің батырлығын асқақтата жырлай білуімен байланысты. Сондықтан жүйеге, қисынға мойынұсындыратын ақындық айтыстағы Жәкеңнің үнемі әруағы үстем түсіп жүруінің басты себебін іздегенде – осындай елдіктің тұтқасын ұстатар, туын жықтырмас ерлерді, бәғуалы билерді, елі қадірлеген қастерлі жандарды алға тарту арқылы өзінің азаматтық, кісілік сапасының жоғарылығын дәлелдеп келген сұңғылалығынан табу ләзім. Осы арқылы Жамбылдың кім екендігі, қандай биіктіктегі ақын екендігі айқындалады.

Мәселен, Құлмамбет ақынмен айтыс үстінде Жәкең «берекелі елді айтам, Ел тұтқасы ерді айтам» деп, Қарасай, Өтеген, Қашке, Саурық, Сұраншы, Сыпатайларды алға тартады. Оған елінің өркешті-өркешті байларын айтып, тасып төгіліп отырған Құлмамбет ақын, сүрінбес жерден сүрініп:

*– Айтасың Шапырашты ерлігіңді,
Шыр айналдырып соқтырдым белдігімді.
Секеңдеген серкенің ажалы деп,
Ақыры Сұраншы, Саурық жаудан өлген,
Көзіме де ілмеймін ендігіңді.
Сұраншың сарттан өлген Сайрамдағы,*

Ерліктен тапқан олжа пайдандағы, – деп халқы үшін қаза тапқандардың әруағын шулатып, елдің ықыласын өзінен аударып алады.

Әрине, Жәкеңнің бірден елін аузына қаратқан, аузымен құс тістеген ұлылыққа жетпегені баршаға аян. Шығармашылық жолдың қиындығы да осында. Әуелгі кезде Жәкең Айкүміспен, Бөлектің қызымен, Шыбылдың шалымен, Бөлтірікпен, Сарымен айтысады. Олардың қай-қайсысында да жеңіс Жәкең жағында болады. Келе-келе арынды ақын Құлмамбетпен, Досмағамбет, Шашубай, Сарыбастармен айтысады. Бұл ақындар сол замандағы атақ-даңқы дәуірлеп тұрған, ел мойындаған айтыстың ақтангерлері болатын.

Жоғарыдағы Құлмамбеттің кекесін сөздеріне Жәкең: «Жақсылық-жамандықты тексереді, кім жүйрік, кім шабаны екшеледі. Елімнің ерлігімен мақтанамын, сырт дұшпан көрген бізді сескенеді. Жалғыз-ақ сен болмасаң таз Құлмамбет, қай ақынға бұл Жамбыл дес береді? Сұраншы, Саурықпен жаудан өлген, Халық үшін шәйіт болып жанын берген. Елді қорғап өлгеннің арманы не, қалың қазақ құрметтеп соңына ерген» деп, Қоқан хандығынан Жетісу, Түркістан, Әулие-ата, Созақ, Ташкент, Қырғыз елдерінің атыраптарын орыс әскерлеріне қосылып азат еткен, 1860-1866 жылдардағы қазақтардың жорық жолындағы ерліктерін айтып жеңеді. Сондай-ақ, барынша діни білімі мол, молда ақын Доспамбетті де: «Молда емессің, соқырсың, зікір айтып зарлаған... Кедей өлсе үйіне күніреніп бармаған. Аттана шауып бай өлсе, қирағаттап құранды, күні-түні сарнаған» дей келіп, өліні алалайтын құлқын құмар молдалар қылығын айту арқылы жерге қаратады. Замандасы Сарыбас ақынмен айтысқанда, ұлы Мұхтар Әуезов сөзімен айтқанда «Жамбыл екінші бір зор сапаға ауысады...

Домалақ, Сұраншы, Саурық үшеуі туралы үш тамаша дастан жырлап шығады». Сарыбастың өзі жеңілгенін мойындайды.

Бұл күнде Жәкең жырлаған – XIX ғасырда қазақ елінің тұтастық бірлігі үшін ерекше қызмет атқарған Сұраншы, Саурық батырлардың ғана емес, олардың алдында өткен Қарасай, Өтеген, т.б. ерлердің де тарихта жеке бастарының кім болғандықтары біраз зерттеліп, көптеген жайлары айқындалды. Қарасай батырға Алматы облысының Жамбыл ауданының орталығы Ұзынағашта ескерткіш орнатылды. Домалақ анаға да ұрпақтары ескерткіш қойды. Бірақ, Жәкең жырлаған бұл адамдардың біразы кешегі отызыншы жылдарға дейін белгілі бір географиялық аймақта болмаса, бүкіл Қазақстан білетіндей дәрежеде танымал болмайтын. Сондықтан бұл кісілердің өмір жолдарын айқындай түсуде М. Әуезов, С. Мұқанов, С. Бегалин, Е. Ысмайылов, Ә. Тәжібаев, М. Ритман-Фетисов, М.Ғабдуллин, С. Қирабаев, М. Базарбаев, О. Нұрмағамбетова, Б. Кенжебаев, Х.Сүйіншіалиев, М. Дүйсенов, М. Жолдасбеков, С. Садырбаев, Ә. Кекілбаев, М. Ғұмарова, Н. Төрқұлов, К.Сейдаханов, Е. Естаев, С. Қасқабасов, Ж.Тілепов, А.Қыраубаева, Р.Әбдіғұлов, Ш. Ыбыраев, С. Негимов, Я.Амандықов, С. Дәуітов, т.б. өз кезеңінде атқарған үлкенді-кішілі еңбектерін атай кету орынды болмақ. Сондай-ақ, соңғы жылдардың ішінде ақын шығармашылығы туралы бірнеше кандидаттық диссертация қорғалды. Бұл еңбектерде де ұлы тұлғаның ұлағатты мұрасы ақиқат көзімен зерделеніп, әділ бағасын алуда.

Әлбетте, ерлік туралы жырлайтын ақынның өз басының да ерліктен құралақан болмайтыны белгілі жай. Әйтпесе, ол ерлік туралы тақырыпқа бармас еді. Бұл тұрғыда Жәкеңнің бүкіл өмір жолы – ерлік. Соның айқын бір мысалы, ақынның жарлы кезінде, басына теңдік тимей тұрған тұста – 1913 жылы Романовтар әулетінің Ресей тағын иеленгендіктерінің 300 жылдығына Алматы қаласында өткен жиын кезінде айтқан «Өстепкеде» атты жырынан көрінеді.

– *Үйсін, Найман саңлағы,
Өстепкеге жиылдың...
Ұлық көрсең ұйлығып...
Жапырылып иілдің...
Шұлғымаймын сендерше
Керегі жоқ сыйыңның, –*

деп келетін бұл туынды, тек ыңғайға қарап шыбындаған замандас өнер иелеріне ғана емес, елін отарлықта ұстап отырған алып елдің алпауыттарына қарсы үн көтерген ақын тұлғасын көрсетеді.

Ұлы жыраудың Абылай, Кенесары мен Наурызбай, Сыздық, Исатай, Аманкелді, Бекболат сияқты қазақ жұртының елдік тарихында елеулі орны бар өз қаһармандарын ғана емес, кейінгі Кеңестік дәуірдің де ерлерін барынша айқын бояулармен жеріне жеткізе жырлағаны белгілі. Бұл турасында оның, әсіресе, Ленин мен Сталин, бір мақсаттағы олардың мүдделес серіктері – Ворошилов, Молотов, т.б. туралы жырларына бүгінгі оқырмандар бұлар қалай дегендей үрке қарайды. Ал, енді осы дұрыс па? Мәселен, ақын 1941 жылы 22 маусымда Германия совет еліне шабуыл жасағанда – бұл оқиғаны бүкіл ел басына түскен алапат деп ұғып:

– *Асқар таудай еліме,
Байтақ жатқан жеріме,
Шапты фашист дегенде...
Ашуменен аралас
Жырда келді көмейге, –* деп халқына ұран тастайды.

1941 жылдың күзінде «Правда» газетінің редакторының өтінішімен қоршауда қалған ленинградтықтарға арнап атақты «Ленинградтық өрендерім» жырын толғайды. Бұл туындының кезінде ленинградтық қаһармандарға қалай әсер еткенін, аспаннан жау самолеттері шүйіліп бомба тастап жүргенде көшедегі плакат болып ілінген сол өленді оқып, көздерінен жастары сорғалаған халықтың арасында өздері де жүргенін осы оқиғаның куәсі болған Н. Тихонов, В. Вишневский сынды орыс халқының атышулы қаламгерлері тебірене жазды. Бұл шығармалар сол уақыттағы Советтер Одағындағы ең бір белгілі туындылардың қатарында болды. Жамбыл есімі де солай. Ал, ана шығармалары ше? Оларға да, әсіресе, Ленин мен Сталин туралы туындыларға да барша жұрттың ілтипатпен қарағандығында дау жоқ. Ал, бүгінде «Ленинградтық өрендеріме» баяғыдай ілтипат болмағанмен, көпшіліктің бір кездегі ел көсемдеріне арналған туындыларды еске алысып, елеуресіп қалатындары аз емес. Тіптен керек десеңіз, осы шығармалармен байланыстырып Жамбыл туралы қарасөзбен толғау толғап кететіндер де табылып қалады. Пікірлерінің ішінде әрпіл-тәрпілдері де бар. Сонда бұл қалай болғаны?

Бұл – заманның өзгергенінің белгісі. Бірақ, әр заманның өзіндік тынысы бар, жыры бар. Кез келген дәуірдің жыры, әуені барлық уақытқа бірдей ерекше асқақ қалыппен қызмет көрсете беруі шарт емес. Оған солай болмадың деп жыршыны кінәлау, әсіресе, өз заманында бүкіл халқының көкейіндегі ойын тап

басып айта білген ақынды ғайбаттау артық. Осы тұрғыдан келгенде Жамбыл жырлаған заманға бір сәтке көз жүгіріп өтуге тура келеді.

Ақынның «Ленин мавзолейінде» деп аталатын «Күнсіздерге күн болған, жер жүзіне нұр болған, Ақылдың кені данышпан» дейтін сөздермен басталатын белгілі толғауы мен Сталинді мадақтайтын атышулы «Туған елім жыры» 1936 жылы дүниеге келгені белгілі. Бұл тұста қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеу қаласында он күндігі өтті. Советтер елі өзінің атақты Конституциясын қабылдау қарсаңында тұрды. Оның алдында елдің басшысы И.В. Сталин 1933 жылдың 7 қаңтарында бірінші бесжылдық жоспардың төрт жыл үш айда аяқталып, елдің ауыр өнеркәсіпті, қара металлургиялы, трактор, автомобиль, ауыл шаруашылық машиналарын, кеме, самолет шығаратын, электр өнімдерін, мұнай, көмір өндіруден ең арттағы елден алға шыққан мемлекетке айналғанын мәлімдеп, Орталық комитеттің пленумында баяндама жасады. Арада төрт күн өткенде «Деревняның жағдайы туралы» орталық комитет пленумында сөз сөйлеп, сол жылдың 19 ақпан күні екпінді колхозшылардың бүкілодақтық бірінші съезінде кішігірім баяндаманың көлемінде сөз сөйледі. Мұнда күллі шаруалар қауымының күй жағдайының жақсарып, ауқаттыларға айналатындығы, әйелдердің ерлермен тең хұқықта еңбек ету дәрежесіне қолдарының жеткендігі, орта шаруалардың колхозшылармен, жұмысшылармен одақтастығы мәселелері қозғалды. Ал, 1934 жылдың 26 қаңтарында ВКП(б) орталық комитетінің жұмысы туралы партияның XVII съезінде есепті баяндама жасай отырып, ел басшысы дүние жүзілік капитализмнің тоқырауға түсіп, ал, КСРО-ның жыл өткен сайын жетістіктерге жетіп отырғанын нақтылы мәліметтермен баян етті.

Міне, осы кездерде И. Сталиннің сөздерінен кейін халық жер жаңғырықтыра қол соғып, «Сталин жасасын! Біздің көсеміміз Сталин жасасын! Ура!» деп елдің басшысын мінберден жібермей қоятын болған. Әсіресе, бұл бүкіл елдің өкілдері жиналған колхозшылар Съезі мен XVII съездің тұсында айрықша болған. Демек, сәтті аяқталған бірінші бесжылдықтың авторы Сталиннің бұл кездегі беделінде кемдік жоқ. Елі жақсы көреді. Ал, ел ақыны сол жақсы көргендердің сапында, халқының қолын игіліктерге жеткізіп отырған, келешекте одан әрмен табыстармен табыстыратын көсемін жырлап баққан.

Соның бірі – Сүлеймен Стальский. Соның бірі – Жамбыл. Бұлар сол заманның белгілі жыршылары. Ал, автономия, облыс, аудан көлемінен әріге үні жетпейтін қаншама жыршы болған? Сол кезде белгілі болғанмен, бұл тұста шығармасы ұмытылған қанша қаламгер бар? Оның барлығын есептеп шығу мүмкін емес те шығар, керек те болмас. Ал, бірақ, бір халықтың ғана мақтанышы емес, А. Толстой сөзімен айтқанда «Совет поэзиясының ақсақалы» болған, Азамат соғысының батыры, Совет одағының маршалы С. Буденный тілімен айтқанда «Халық поэзиясының генералиссимусы» атанған алып ақын Жамбыл мұрасын зерделегенде ол өмір сүрген дәуір рухына назар аудармай болмайды. Тіпті, кімнің шығармасын бағамдасаңыз да, қандай мәселеге баға берсеңіз де оның солай болуына белгілі мөлшерде ықпал етпей тұра алмайтын жайларға көңіл бөлмеу көрегендіктің де, әділдіктің де өлшемі емес.

Айтыс жолы – ақындардың шығармашылық сынақтан өту, елге өзін мойындату жолы екені белгілі. Айтыскерлік пен дастаншылық жолдың арасында қытай қорғаны жоқ. Ірі таланттар айтыста да жеңген, ұзақ-ұзақ батырлық, ғашықтық жайлы поэма, дастандарды, өмірдің сан қилы құбылыстарын да шебер жырлап елінің сүйіктісіне айналған.

Халық поэзиясының алыбы Жамбыл осындай сан қырлы талант. Ол Өтеген батыр мен Сұраншы батырды, «Көроғлыны», «Бақ, дәулет, ақылды» дастан етіп жырласа да, Кенесары ұрпағы Сыздық төреге шағын жыр арнаса да, 1913 жылғы Романовтардың үш жүз жылдық тойында ел әкімдерін сынаса да, сол сөздерінің қай-қайсынан болсын оның әділдікті, арлылықты, ерлікті жоғары қоятын ақындық, азаматтық кредосын көреміз.

Ол дала этикасын, үлкенге ізет, кішіге ілтипат дегенді өмір бойы қадірлеп, сақтай білген талант. Оның Жетісу еліне келген Шөже ақынның жанында ақын інісі ретінде айлап жүруі, Бақтыбай ақын айтысқа шақырғанда жолын, жасын сыйлап айтыстан бас тартуы, Балуан Шолақпен дос болуы, өзінен жеңілген Құлмамбет ақынның шығармашылық арындылығын ерекше қадірлеуі соған дәлел.

Ұлы Жамбылдың ұлылығын замандастары, дәуірі өз орнымен дұрыс бағалай білді. Ақынның 1936 жылы Еңбек Қызыл Ту, 1938 жылы Ленин, 1939 жылы «Құрмет белгісі» ордендерімен мадақталып, 1941 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты болуы, Республика Жоғарғы Советінің депутаты болып сайлануы да осыған, куәлік етеді. Оған жүздеген ақын жыр арнаған. Әлемнің Рабиндранат Тагор, Нексе, Н.Тихонов, т.т. небір алып ойшылдары, қастерлі қалам иелері ақын талантына тәнті болған. Халықта «Ел болса ер туғызбай тұра алмайды» деп айтылады. Жәкең де сондай дүниеге сирек келетін, алып тұлға, шығармашылық ұлы құбылыс. Елі ұлы Жамбылды, Жәкеңді ұзақ толғатып өмірге әкелді. Ақын сол халқына, еліне қаяусыз еңбек етті. Ақын аты, оның айбынды асқақ жырлары, оны өмірге әкелген халық бар жерде мәңгі жасай бермек.

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАҒАН «ӨТЕГЕН БАТЫР» ЖЫРЫНА ҚАТЫСТЫ ТАНЫМДЫҚ, ӘДІСНАМАЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің қазіргі кезеңдегі түбегейлі бағыт ұстанған толымды кешенді үлгілері, өкінішке орай, мүмкіндіктер молайғанымен, көп емес.

Классикалық ғылым өрісінде дара ізденіс машығымен, мұраны игерудің әдіснамалық, ғылыми көкжиегі бір ғана түпкілікті тақырып – сүйінбайтану ауқымында ілгері оздыруға ден қойып, ұтымды еңбек жасап келе жатқан Мүбәрак Үмбетаевтың зерттеу тәжірибесі назар аударады.

Өзі ілгеріден, үзбей, ұдайы толықтырып келе жатқан Сүйінбай Аронұлының ақындық ауқымына бағытталған кешенді зерттеудің бір саласы – Сүйінбай – Жамбыл, ақындық мектеп, әдеби дәстүр.

Зерттеу нысаны бойынша белгілі бір дәуірдің тарихы, әлеуметтік, саяси бағыты – Қоқан хандығы, Ресей отаршылдығы, Сүйінбай өлеңдерінің жиналуы мен жариялануы, Сүйінбай поэзиясының зерттелуі, ақын өмірбаяны, шығармашылық мұрасының жанрлық, даралық, көркемдік бағыттары тұрғысында нақты тарихи дерек, өмірлік негіз, қилы ықпалды факторлар туралы егжей-тегжейлі, жалықпай тауып, тауысып айтуға ден қойған ғалым. Сүйінбай жырлаған «Өтеген батыр» жыры мен осы жырдың Жамбыл айтқан нұсқасы туралы да арнайы ғылыми тоқтамдар жасайды. Шығармашылық тұлға мұрасын зерттеу өнегесі бөлек, қашанда көпшік сөз, қоспа баяндауға ыңғай бермей, дәуірдің, заманның жалпы сұлбасын долбармен емес, тарихи құжат, мейлінше сұрыпталған дерек, дәйек, негізді, иланымды көркемдік қисындарға ғана сүйеніп отырып, қиюлы тоқтамдармен өз зерттеу бағытын айқындаған Мүбәрак Үмбетаев жамбылтануға да мән қосады, құнар құяды.

Осында автор дәстүрлі нәзираны атап өтеді, арғы замандардан негізінен ауызша туып, ауызша сақталып жеткен бай рухани мұраның көпнұсқалылығының, көпсатылығының табиғатына тиесілі заңдылықтарға, қазақ эпостарының қашанғы зерттеу желісіне қатысты тың қисындар жасауға бастайтын ойлар айтады.

«Өтеген батыр» жырының нұсқалары бағытындағы сала-сала ауқымды зерттеуде Өтеген батыр өмір сүрген дәуірдің, ел тарихындағы белгілі бір кезеңдердің толымды тарихи сипаттамасы жасалуы да – еңбектің бір нәтижесі.

Осында Жоңғар хандығының мемлекеттік құрылымына, геосаяси ұстанымына, тарихта болған ел билеуші-хандарына; Қоқан, Хиуа хандықтарының көкейін тескен мүдде-мұраттарға қатысты бірқанша тарихи дерек қамтылған.

М.Үмбетаев тақырыптың бұрын-соңғыда аталып, игерілу нәтижесін назарда ұстайды, қажет тұсында жүгініп отырады.

«Тарихи деректер Өтегеннің жауынгерлік жолын алғаш жырлап таратқан Сүйінбай ақынның арғы атасы Күсеп екенін дәлелдейді [100,50]. XIII ғасырдың әйгілі күйшісі, әрі жырауы Күсеп Жиенқұлұлы өмір сүрген дәуірі жағынан Өтеген батырмен тұстас» (1, 73-б).

Зерттеушінің «Өтеген батыр» жырының бірнеше жырлаушысы болғанын ескере отырып, Сүйінбай жыры мен Жамбыл жырының сабақтас желілері, дара сипаттары туралы салыстыру жүргізу тәсілі эпикалық мұраны оңтайлы зерттеуге таратудың тиімді жолдарын көрсетеді.

«Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері» оқу құралында (2012 ж.) мәселе «Өтеген батыр» жырының Сүйінбай айтқан нұсқасы», «Өтеген батыр» жырының Жамбыл айтқан нұсқасы», «Өтеген батыр» жырының Тілеміс Есболұлы айтқан нұсқасы» атты тарауларда арнайы зерделеу арқылы автор тарихи жырдың дәуірден дәуірге сабақтасуындағы көркемдік негіздерді елеп, екшілейді. Қазақ эпосының, трихи жырлардың жанрлық жаңғыру, түлеу, өзгеру заңдылықтарын негіздейтін тарихи-көркемдік фактілер мен факторлар тұрғысында таным байытатын пайымдаулар жасайды. Әр жыршының, жеке шығармашылық тұлғаның өз заманының ыңғайында жыр түлету дәстүрі тұрғысында тың байламдар бар.

М.Үмбетаевтың «Өтеген батыр» жырының сюжеттік арқауын әлемдік әдеби жәдігерлермен сабақтастықта қарастыруында да зер салып, зерттеуге тартатын қисындар аз емес. Жырдың Сүйінбай, Жамбыл нұсқаларындағы авторлық дара ұстаным, көркемдік шешімге қатысты М.Үмбетаев бірнеше нақты мәселені тарқатып отырған.

«Сүйінбай мен Жамбылдың Өтегенге арнаған дастандары бастан-аяқ бірдей, бір-бірінің көшірмесі деп қарауға болмайды. Жырдың Жамбыл айтқан нұсқасында төтенше оқиға, мифтік бейнелер мен тосын әрекеттер бірінші орынға шыққан» (2, 49 б.)

Оқу құралында екі нұсқаның сюжеттік желісі салыстыра сараланған. Осындағы өзгешеліктердің түп-төркіні, автор алға қойған мақсат, ұқсас желілердің дәстүрлі арқаулары туралы нақтылы тұжырым-болжамдар қазақ әдебиетінің даму тарихындағы заманалық көркемдеу тәсілдерінің тарихи-рухани мәніне қарай тартады. Жамбыл оқиға желісінде өзгерістерге барғанымен, дастанның өн бойында Сүйінбай нұсқасындағы эпикалық жырлау сарынын сақтаған.

Өтеген өмір сүрген дәуірді Сүйінбай өз уақытына қарай икемдеп жырлайды. Жамбылдың жырдағы оқиға барысын құбылтып, түрлендіріп отыру дағдысы да сол өз уақытының шындығына тақата баяндау дәстүрін дамыту үрдісіндегі ырықтан тыс себептердің ықпалына меңзейді.

«...XVIII ғасырдағы Өтеген атқарған іс-шараға XIX ғасырдағы оқиғаларды да араластырып жіберген. Оның үстіне тыңдаушы жұртшылық та және «Өтеген туралы айтыңызшы» дей берген соң, қызықтыру үшін өзіне таныс оқиғаларды, өзі жақсы білетін жайларды жырлай берген» (2,51-б).

М.Үмбетаев Тілеміс ақын жырлаған екі нұсқаның сюжеттік желісін баяндап беруі арқылы да Жамбыл жырлаған (айырмасы аз 3 нұсқа – Қ.М.) Өтеген жырының көркемдік, оқиғалық желісін даралап берген. Осында Жамбылдың орыс отаршылдығымен тікелей байланысты ел басына түскен ауыр заманның ақиқатын аяусыз айтып бергендігі айқындала түскен. Бірін-бірі жалмаған айдаһарлардың Қоқан хандығы, Ресей патша үкіметі сынды «прототиптерін» Жамбыл шешімін тауып, ұлы тұспалмен жеткізгендігі даусыз.

Мүбәрак Үмбетаевтың «Өтеген батыр» жырына қатысты кешенді зерттеуі арғы уақыттардың ақиқатын заманының қалауына қарай халық арманымен астастыра, мейлінше өтімді көркем тілмен жырлаған Жамбыл Өтеген батырдың тарихи тұлғасын атам заманнан азаттық аңсаған ел тілегі, ел шеріне ортақ бітімде, өлмес рух, өшпейтін өнегесімен ендігі ұрпағымен табыстыру бағытындағы эпикалық үрдістің XX ғасырдағы таңғажайып тағы бір үлгісін тудырғандығын сіңіре түседі.

Зерттеуші Рафат Әбдіғұловтың «Жамбыл шығармашылығының белгісіз беттері» атты мақаласында (3) («Қазақ әдебиеті», 22.02.2013) ҚР мемлекеттік мұрағаты қорындағы «Подстрочники стихов Джамбула Джабаева» деген қалың папкадағы Өтеген батыр жырының екі нұсқасына қатысты ой бөліскен. Осында Жамбылдың «Өтеген батыр» жырының жарияланбаған нұсқасы деген дерек бар. М.Үмбетаев 2012 жылғы оқу құралында осы мәтінді (ішінара – Қ.М.) келтіргендігін айтуды жөн көрдік. М.Үмбетаев мәтінді 1999 жылы жарық көрген «Мүйізді Өтеген» жинағынан Жаманкеев Әбдіғапар жазып алған нұсқадан келтіріп отырғанын көрсеткен. Яғни, Жамбылдың орыс отаршылдығына қаратып батырып, батыл айтқан жыр жолдары айналымға қосылғалы да бірталай жылдың жүзі болып қалды.

Р.Әбдіғұлов Жаманкеев Әбдіғапар деген адам 1937ж. жазып алған жырдың көркемдік-тарихи ерекшелігіне арнайы мән беріп, аялдап, толымды ойлар айтқан. Сол бумадағы «Өтеген батыр» жырының екі нұсқасының бірі 1982 жылғы екі томдық жинақта бар. Екіншісінің мәтіні бұрын еш жерде жарияланбаған. Жазып алған Жаманкеев Әбдіғапар деп көрсетілген. Датасы 1937 жыл.

Бұл нұсқаның ерекшелігі – басқа нұсқаларға қарағанда реалистік сипатының молдығында. Өтеген ерлігін суреттеуде эпикалық ұлғайта баяндаудан, поэмаға тән асқақтықтан гөрі нақты суреттеу басым. Мұнда, сондай-ақ, ғажайып батырдан гөрі қарапайым пендеден ерлігі мен қажыр-қайраты, кісілігі анағұрлым жоғары тұрған жанды реалды образ жасаудың жақсы үлгісі бар.

...Бұған дейін Жамбыл Жабаев шығармалар жинақтарына кірмеген «Өтеген батыр» жырының бұл нұсқасы кеңестік идеология санамызға сіңірген кейбір сыңаржақ пікірлердің көбесін сөгіп, көмескі қалған шындықтың бетін ашады. Ол шындықтың – Жамбылдың орыс отаршылдығына қарсы көзқарастарын айқындайтын өлең-жырларының мол болғандығы. Солардың бірі – қолымызға түскен осы жыр. Елге жайлы жер іздеп, 17 жыл жүріп келген Өтеген:

*«Жиделібайсын деген жақсы жерге,
Көшелік, тіл алсаңдар жерден ауып,
Оңаша Жиделібайсын жақсы қоныс,
Қазаққа қысылғанда болар тыныс.
Әгер де айтқаным көнбесеңдер,
Бұл жерді ақырында алар орыс.*

*Бір жұрт бар орыс деген көздері көк,
Бір жерге бекер қарап тұрмайды тек.
Келеді осы күнде жерді қаптап,*

Өзінің қайрат-күші, айласы көп.
Сол келіп шұрайлы жеріңді алар,
Қаратып тегісімен еліңді алар.
Көнбесең сөйлеп тұрған сөзіңді алар,
Басың байлап, аяғыңа тұсау салар.
Әгер де оныменен қарсы келсең,

Бір шыбындай тәніңдегі жаныңды алар!» – деп елін үгіттейді. Бір ерекшелігі алғаш 1940 жылы шыққан жинаққа да осы жолдар кірген (3).

Р.Әбдіғұлов Өтегеннің жер іздеу мотиві осыдан айқын көрініп тұр дейді. Жамбылдың отызыншы жылдарға шейін айтып жүрген нұсқасы да осы болуы керек деген болжам жасайды. «Зар заман» тақырыбын Жамбыл жырдың осы нұсқасында шырқау шегіне жеткізе жырлады деген тоқтам айтқан. Әділі – сол.

М.Үмбетаев келтірген үзінді – сегіз тармақ. Р.Әбдіғұлов келтірген мәтінмен бір мәтін, бірақ сегіз тармағы кем. Зерттеушілер негіз еткен дереккөздерді тұтас беруге міндетті емес. Бұл тұрғыда мәтіндік салыстырулар жасаудың қажеттігі келесі бір үзінді шумақтардың түзілімінен қылау беріп қалғанын айту парыз.

*«Жеті қыс, бес жыл дегенде,
Осы сенің жеріңе,
Орыс келер деп еді.
Орыс келсе бұл жерге,
Ерік кетер деп еді.
Билік кетіп асыңнан, (басыңнан болар? – Қ.М.)
Дұшпан шығып қасыңнан,
Сенімдік кетер деп еді.
Орыс келсе, бұл жерге,
Түймелі шекпен кидірет,
Түрегелтіп сидірет.
Аралда жатқан қамалып.
Елім, тілім алмадың,
Айтқаныма болмадың.
Ата безер күн болар,
Ене безер күн болар,
Білімсіз келіп сөйлесе,
Үн шықпайтын күн болар.
Атаның тілін ұл алмас,
Ананың тілін қыз алмас,
Осындай заман кез болар».*
(Р.Әбдіғұлов келтірген үзінді).

*Жеті қыс, бес жыл дегенде,
Осы сенің жеріңде,
Орыс келер деп еді.
Орыс келсе бұл жерге,
Ерік кетер деп еді...*

*Орыс келсе бұл жерге,
Түймелі шекпен кидірет,
Түрегелтіп сидірет...
Қазақтың қара халығын
Бытыратып бүлдірет.*

*Орыс келсе бұл жерге,
Малға жұқпас деп еді,
Қаратаудың шалғыны...
Елден шығып қалымдар,
Тазыдай-ақ мойнына,*

Салып алар қарғыны

*Орыс алар бөлектен,
Ағып жатқан суыңды.
Құлатады туыңды,
Шығарар бастан буыңды.*

*Берекесін келтірер,
Тоғай болған нуыңды.
Елім тілім алмадың,
Айтқаныма болмадың (5, 77 б.) (М.Үмбетаев келтірген үзінді).*

Мұрағаттағы қолжазба мәтінмен «Мүйізді Өтеген батыр» кітабындағы мәтінді салыстырып шыққан жөн болар еді (4).

М.Үмбетаев авторлығымен жарық көрген монографиялық зерттеулер мен жоғары мектепке арналған оқу құралында әдебиет тарихын, жеке тұлға шығармашылығын теориялық-тарихи негізде де, практикалық мәнде де игеру мен оқытудың әдіснамалық бағыттары да ескеріліп отырған. Тақырып бойынша білім қорын түзудің әр тарапты толымды танымдық негіздері, көркем мазмұнды әлемдік әдеби тәжірибе ауқымында сабақтастықта саралау, пысықтау өнегесі – әдебиет тарихын шығармашылық тұлға қолтаңбасы; ауызша әдебиеттің көпнұсқалылығы, көпқабаттылығындағы тарихи-әлеуметтік, көркемдік себеп-салдарлар арқауында зерттеу мен игеру бағытында елеулі септігі бар, өзіндік мәні бар ерекшеліктер.

Белгілі әдебиет тарихын зерттеуші, әдебиет теоретигі Есмағамбет Ысмайылов әдеби дамудағы өзекті проблемалық ерекшеліктердің бірі – XIX ғасырдағы жаңа жазба әдебиеттің ауызша ақындыққа тигізген шығармашылық-көркемдік ықпалына орай ғылыми негіздемелер жасау арқылы қазақ әдебиеті тарихын зерттеудегі көркемдік сабақтастық, әдеби мектеп, кейінгі үдерістің дәстүрлі бағыттарға енгізген жаңа көркемдік нышандары жайлы кешенді зерттеулерге бастайтын түйін-тоқтамдарды ілгергі уақыттарда күн тәртібіне қойған болатын.

Жамбыл поэзиясы – жаңа поэзия, онда бұрынғы ауыз әдебиеті мен қазіргі жазба әдебиетіміздің өзіндік сипаттары түйінделген.

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің ықпалы нәтижесінде Жамбыл творчествосының әр алуан көркемдік формасы қалыптасты, ақын көркем суретті сөз өнерінің жаңа құралдарын таба білді. (5, 211-б).

М.Үмбетаев зерттеулері Өтеген батырдың тарихи бейнесін қалыптаған Сүйінбай, Жамбыл, Тілеміс сынды өнерпаздардың жыр нұсқаларындағы ауызша жырлау машығына жазба дәстүрдің ықпалы тұрғысындағы ой қосуда мәтіннамалық, көркемдік-танымдық фактілер қоры есебінде де мәнді дер едік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Үмбетаев М. Сүйінбай. Монография. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2015. – 272 бет.
2. Үмбетаев Мүбәрак. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012. – 133 бет.
3. Әбдіғұлов Р. //Қазақ әдебиеті, № 8 (382) 22.02.2013 .
4. Мүйізді Өтеген. – Алматы: АБА «Айкос», 1999. – 298 б.
5. Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас., 1956. – 340 б.

Айгүл ІСІМАҚОВА,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының
Бас ғылыми қызметкері, филология
ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗІРГІ ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ БАСТЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жамбыл Жабаев шығармашылығына қатысты қазіргі әдебиеттануда екі түрлі көзқарас бар. Советтік қазақ әдебиеттануы Жамбылды партия мен коммунизмді мақтаған, советтік дәуірді жырлаған ақын ретінде ғана таныстырады. Ал Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеттануының басты мәселелерінің бірі – Жамбылдың советтік әдебиеттану анықтамай кеткен көркемдік әлемін зерттеп білу.

Кезінде тек партия мен коммунизмді, Сталин мен Ленинді ғана мадақтады деген халық ақынының көркемдік әлемі тек сол тақырыптарға ғана бағытталмағанын қазір анық айтуымыз керек. Жамбыл Жабаевтың шығармашылық ерекшелігін анықтап берген зерттеулердің бірі 2001 жылы шыққан Серік Негимовтің «Ақын-жыраулар поэзиясы» атты монографиясы. Осы еңбекте Жамбыл шығармашылығы жаңа көзқарас тұрғысынан сараланған. Ақын шығармалары көзі тірісінде редакциялауға көп ұшырағаны айқын. Маңайындағы хатшылары жыр алыбының көмейінен төгілген күміс жырларына «партия», «пленум» деген сияқты сөздерді қосып отырған. Шынында да Бұқар жырау, Ақтамбердіден келе жатқан жыраулық дәстүрдің ізімен «Отан», «қазақ», «халық», «ұрпақ», «тарих», «дәуір», ұлттық мүдде: «елдің мүддесін жоқтап келдім» деген мәселелерді қозғаған ұлы ақын тек партияны жырлады дегенге кім сенеді? Кейде тақырыпқа қатысты Отанын, яғни Совет үкіметін жырлаған шығар, сол кездегі Сталин мен Лениннің халыққа жасаған істерін сол қоғамның азаматы ретінде айтқан шығар. Бірақ «Менің пірім – Сүйінбай, сөз сөйлеймін сыйынбай! Сырлы сұлу сөздері – маған тартқан сыйындай!» – дейтін Жамбылды күні-түні тек сол екі көсемді жырлады дегенге, қазір біз сенбейміз. Өйткені, ол мүмкін емес. Мәселен, Марк Тарловский Жамбыл туралы былай деген: «Көшпелі сөз зергері, жыр айтудың көшпелі академиясы Жамбыл туған жерінің тауы мен даласын ұзақ жылдар талмастан кезумен өткізген».

Менің бір байқағаным, Жамбылдың қай шығармасы болсын, айтысы болсын, біреуге қаратып айтқан сөзі болсын, басты тақырыбы – елдің, қазақтың мүддесін көздеген. Оған бір дәлел – «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Саурық батыр» сияқты тарихи тұлғаларға арнаған дастандары. Совет үкіметі кезінде осындай батырларды жоқтауының өзі Жамбыл ақынның азаматтық ұстанымының көрінісі. Ақынның басты тақырыбы ұлт мүддесі болғандықтан қазақтың тарихына қатысты ұлт-азаттық қозғалысының қаһармандары Кенесары, Наурызбай бейнелерін сомдаған жырлары қазіргі тарихшылар пайдаланып келе жатқан құнды тарихи дереккөзі болып табылуда.

Қазіргі жамбылтануға А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыштағы» (1926) толғауға қойылған шарттармен, одан кейін Қ.Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1945) және Е.Ысмайыловтың «Ақындар» (1956) атты зерттеулер тұрғысынан қайта қарау қажет. Ж.Жабаевтың 1996 жылғы шыққан 2 томдығының алғысөздерін М.Әуезов пен С.Қирабаев жазған. Тәуелсіз кездегі жамбылтану Н.Төреқұлов, М.Дүйсенов, К.Сейдаханов, Ш.Сәтбаева, Ш.Елеуқенов, С.Садырбаев, М.Жолдасбеков, С.Негимов, А.Бұлдыбаев зерттеулерінде жаңаша тұрғыда жалғасты.

Қ.Жұмалиев Абайды «өз заманының айқын айнасы» деп түсіндірген. Бұл түсінік Жамбыл поэзиясына да тікелей қатысты. Е.Ысмайылов ақын-жыраулар табиғатын теориялық талдаулар арқылы анықтап берді. Осы ретте ғалым ақын импровизатор, жырау, жыршы, әнші, ақындар, сал-серілер және өлеңшілер деген «пән сөздерін» ажыратып берді. Ғалымның пайымдауынша, «ақын» деген ұғымға әңгімеші, жыршы, импровизатор кіреді. Әнші ақындар деп сал-серілерді санаған. Бұларды шынайы халық өнерінің өкілдері деп есептеген. Е.Ысмайылов ақындық мектеп пен дәстүрге қатысты Кемпірбай, Шашубай, Нартай, Жамбыл, Мұрын жырау, Сүйінбай, Кенен және Ағаш аяқтың шығармашылықтарын айғақтап берген.

Тәуелсіздік кездегі ақын-жыраулар дәстүрінің негізгі зерттеушісі С.Негимов Жамбыл Жабаев поэзиясын Нұрпейіс Байғанин, Кенен Әзірбаев, Иса Байзақовтармен бір контексте қарастырады. Ғалым бұл поэзияның «көркемдік құрылымын, синкретті өнер табиғатын, ХХ ғасырдағы айтыс өлеңдерінің сөздік, образдық жүйесін» теориялық талдаулар арқылы анықтап берді [1. 14].

Ж.Жабаев ата-баба аманатын есте сақтай отырып советтік заман сөзін де жырлай білген. Қазақтың жыраулық дәстүрін совет кезінде дамыта түскен ақын толғауларында тарихи мағлұматтарды ерекше ұстанған. Осы ретте Кенесары-Наурызбайға қатысты көзқарасы анық болды. Ақын Саурық батырға қатысты Жантайдың да опасыздығын тарихи деректер негізінде анық бейнелеп берген.

Совет дәуірінде қазақтың тарихын зерттеуге тыйым салынғаны белгілі. Саясиланған, тек партияға сыйынған кезде Ж.Жабаев қазақтың ұлт-азаттық қозғалысы туралы нақты мағлұматтар беретін өлең, дастандар жазды.

1946 жылғы жинаққа кірген Жамбылдың «Сыздық Сұлтанға» деген арнау-толғауы осының бір айғағы. 1996 жылғы Ж.Жабаевтың 2 томдық таңдамалы шығармалар жинағының I-томындағы кітаптың түсініктемесінде Сыздық төре Кенесарыұлы туралы толық тарихи мәлімет берілген: «Сыздық – Кенесары баласы орыс әдебиетінде Садық, Сыдық дейді атақты батыр, жауынгер. Ол Россиялық отарлау саясатына және жергілікті хандарға, Қытай империясына қарсы халықтың азаттық күресін басқарған (1860-1877) көрнекті батыр. Сыздық Жамбылмен 1880 жылдары кездескен (Жамбыл. Таңдамалы шығармалары, I-том. Ғылым, 1996. 54-б.)». Сыздықтың батырлығы жайында халық әңгімелері, аңыз-жырлар ел аузында әлі де көп тарағаны белгілі. С.Негимов 1946 жылғы жинаққа қатысты былай дейді: «Бұдан әрі арнау өлеңнің шығу тарихына, Сыздық сұлтан мен Жамбыл жыраудың ара-қатынасына тоқталады. Сыздық Кенесары баласы 1880 жылдар шамасында Жамбылмен жолығып, дидарласып, ең соңында жолдас болып кеткен. Сыздық батыр 1884 жылдарда қырғыз жеріне, Сарыбағыш биі Орман ауылына келеді. Қырғыздар үй тігіп, мал сойып, құрметтейді. Қырғыз бен қазақтан он жеті ақын жиналыпты. Солардың ішінде Жамбыл да болып, кейін өзінің хатшысы Ғали Ормановқа Сыздық сұлтан жөнінде былайша баяндапты:

– Мен сендермен шабысқалы келгем жоқ, табысқалы келдім. Сендер де туысқанымсың. Жан ашуы үстінде әкемді өлтірдің деп кінә қояр жайым жоқ, жалғыз-ақ тілегім: әкемнің сүйегін бер – аталарына қосайын, алтын жүзігін бер – қолыма салайын, сарқасқа ерін бер – астыма мінейін, бұйымтайым осы-ақ еді – дейді. Содан Кенесарының ері мен жүзігін беріпті, сүйегін қай жерде екенін білетін кісі дүниеден өтіпті дейді.

Сыздық сұлтан ердің басын қанжармен қақ тіліп, жіліншік-жіліншік алтындарды алады. Сонан соң: «Әкемді өлтіруін білесіңдер де, алтынын алуды білмеген екенсіңдер, уақасы жоқ, бұйырған нәсіп қой», – деп қалтасына салды дейді» [1. 147-148]. Осы сапардағы айтыста Жамбыл ақын Кенесары, Наурызбай батырлардың ұлт қозғалысының қаһарманы болғанын жырлаған. Егер ақын Советтік заманға риза болған болса, сол кезде атын айтуға тиым салынған Кенесарыны жырлап несі бар? Жамбыл Сыздық төренің басынан кешкен қиын-қыстау тарихының бәрін осы жырында бізге аманат етіп қалдырды. Күні бүгін Сыздық төренің Қырғызға барып қандай істер атқарғаны туралы Жамбыл жырларынан басқа нақты тарихи деректер бізде жоқ. Совет кезеңінің тарихшылары мұны жазған емес, қазір де іздеушісі жоқ тақырып. Осы ретте қазақ әдебиетінің тарихшылық ұстанымын ерекше атап өту керек. Заман тиым салған тарихи оқиғалар қазақ әдебиетінде ақын-жыраулар толғауында нақты деректер арқылы сөз етілген.

С.Негимов 1946 жылғы жинақтағы өлеңді келтірген. Бұл өлең ақынның 1996 жылғы жинағында қысқартылып қалған. С.Негимов келтірген өлең: «Он бір жыра» деген жер, Оны да айтты ағайын, Іштен шыққан қайғы-шер. Атаның не арманы, Іздеп келіп артынан Бата қылса сіздей Ер!» [1. 148-149].

Бұл өлеңде ақын бүкіл қазақтың атынан сөйлеп халық үшін шаһид болған Кенесары Наурызбайды ерекше құрметпен еске алады: «Сен бір қалған көз едің Кенесары асылдан», «айбатыңды көргенде, дұшпандарың бас ұрған», «ақ жүзіңді көрген соң, Енді мауқым басылған». 1996 жылғы жинақта түсіп қалған өлең жолдары елдің рухы мен намысын көтереді: «Оны да айтты ағайын, Іштен шыққан қайғы – шер. Атаның не арманы, іздеп келіп артынан Бата қылса сіздей Ер!» Бұл ата-бабадан келе жатқан жыраулық сөздер.

1996 жылы шыққан нұсқада бұл өлеңнің соңғы 5 жолы түсіп қалған яғни тәуелсіз кезде Ж.Жабаевқа тағы да редакциялық цензура жасалған. Нысанбай, Доскей жыраулардан келе жатқан дәстүрді Ж.Жабаев совет дәуірінде осылай дамытқанын мойындау керек.

Бес уақыт намазын қаза қылмай, Кремльде бесін оқыған Жамбыл ақынның өзіне тән дискурсы бары анық. Ораза, Зікір, жаназа, підия, екінті, бесін, құптан сияқты діни түсініктер Жамбыл ақын өлеңдері мен айтысында көп қолданылған.

«Ел қорғайтын ерлерін» [3. 100] аңсаған ақын оларды ел билеушілеріне қарсы қояды.

Сарыбаспен айтысында Саурық батыр туралы ақын былай деп сипаттама берген: «Асыл, гауһар кеткен жоқ, Әсте, менің жерімнен. Саурық шыққан басынан, Көк шыбықтай иіліп, Ерлік қылған

жасынан. Батыр Саурық* дегенде, Күндік жерден дұшпанын, Дабылымен қашырған! Ал, ол Саурық, дегенде, Қалтырамады қандай жау. Қарсыласып келгеннің, Қайтқаны бар ма аман-сау?! Мінген атын жаратқан, Жұртты аузына қаратқан, Қылышы қия шабылған, Жүйрік аттың бәрі де, Пұшпағынан сабылған. Найзасын тасқа түйреген, Мақтанбағын, Сарбас жан» [3. 119].

Саурық батыр туралы тарихи түсініктеме де келтірілген. Жамбыл ру арасындағы араздықтан бас тартып, ұлт намысын қорғағандарды алға тартады: «Қалың Дулат көргенде, Қорқып, бұққан сиқынан! Сұраншыдай батырдың, Жан жүрмеген шенінен. Алмастан соққан ақ қылыш, Еш кетпеген белінен. Ашуланған кісіге, Қабағы жаман түйілген, Досы қатты сүйінген, Дұшпаны жаман күйінген. Сұраншыны көргенде, Аузын ешкім ашпаған, Аяғын қадам баспаған. Қарсы келген кісіні, Сүйретіп жерге тастаған. Сабырлықпен саспаған, Көлденең атқан мылтықтан, Жан сауғалап қашпаған» [3. 120-121].

Тарихтан белгілі оқиғалар осы ретте нақты айтылған. Елін қорғаудан гөрі қара басын сауғалағандар туралы Ж.Жабаев былай деп айтады: «Үш бөлінді бұл Дулат: Бір бөлігі Іле өтті, Айсаның қарын өрледі. Батыр деген Сыпатай, Жау қарасын көрмеді. Сыпатайдай батырың, Қашқаннан соң өлгені! Сарбұлақтың қасында, Аңырақайдың басында, Қоянға ұсап ерлері, Тығылған жерден келмеді» [3., 121].

Саурық батырдың тектілігі туралы Ж.Жабаев былай деп толғанады: «Қалың қазақ өз елім! Ел намысын қорғамау – Ер жігітке ез өлім! Қайраты тасып батырдың: Арыстандай ақырды, Жолдастарын шақырды» [3. 124-125]. Осы тұста ақын дискурсының басты концепті: «Ер намысын қорғамау – Ер жігітке ез өлім!» деуі орныққан.

Айтыста қарсыластарын тарихи мағлұматтармен жеңуді Ж.Жабаев орынды қолданады: «Жұртқа аян менің дабысым, Кеткен жоқ жанға намысым. Би-болыстан кем емес, Жөні келсе танысым. Бәйге атынан кем емес, Екпіндесе шабысым. Мақтана берме, сен Сарыбас, Ерегесіп Саурықпен... Сөз мәнісін қарашы, Кешегі дәу Сыпатай, Ботпайдың ол баласы. Оны Ләшкер Құсбегі, Таңып алып арбаға, Өлтірем деп әуре еткен, «Өлім» десіп жазасы. Сыпатайдың «жазығы», Қалмаққа қашып кетті деп, Дулаттың салған жаласы. Сонда сенің Дулатың, Саурыққа келіп жалынды. Сенен қайрат болмаса, Сыпатай батыр кетті деп, Сыпатай бұған не етті деп. Саурық батыр барыңыз, Зарға құлақ салыңыз. Деген сөзді есітіп, Саурық барды артынан. Сыпатайды босатып, Алғыс алды халқынан» [3. 129-130].

Ата даңқын, тектілігін алға тартқан Жамбыл жырау айтыста осылай жеңіп шығады. Совет заманында Саурық батырды үлгі етіп көрсету Жамбыл Жабаевтың ата-бабаның ерліктерін еске салу ғана емес еді. Ата-баба даңқы мен тектілігі туралы ақын былай деген: «Ақ кіреуке жамылып, Ат кетпеген кермеден... Саурық шыққан басынан, Көк шыбықтай иіліп, Ерлік қылған жасынан. Күндік жерден дұшпанын, Дабылымен қашырған... Қылышы қия шабылған... Найзасын тасқа түйреген» [1. 152]. Ақын дискурсының келесі басты сөздері былай деп нақтыланған: «Сұраншы, Саурық батырым, Шетіне дұшпан келмеген. Ақ кіреуке жамылып, Ат кетпеген кермеден. Қамын ойлап халықтың, Тар кезеңді бермеген» [3. 75].

Сұраншы батыр, Сарыбай би туралы тарихи мағлұматтар құнды болып табылады. Совет кездегі қазақ тарихы бұл есімдерді ол кезде атамайтын.

Ж.Жабаев Құлманбетпен айтысында былай деген: «Сұраншы, Саурық пенен жаудан өлген, Халық үшін шәйіт болып жанын берген. Елді қорғап өлгеннің арманы не, Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген» [3. 78]. «Халық үшін шәйіт болып жанын берген» – бұл да ақын дискурсының кезекті концепті.

«Сүйеке, сүйенішім, өнерпазым, әйгілі, ақылгөй, желді сөздің. Әкежан, сен де тіле, бата берсін, балаңа өлең қонып, атақ ерсін! Батаңды маған бер, әке, тіліме менің ер, әке! Жапаның ұлы ақын боп, жақсы істепті дер, әке! Домбыра алып сөйлейін, күнде жасап мереке. Мерекелі болған соң, елде болар береке. Ұрлық түбі – қорлық деп, болармыз құр келеке» [3. 24].

Сөздің мағыналы, көркем болуы, асыл сөз туралы ақын былай дейді: «Жайдың оғы», «Сөз дауыл», «сөз қанжар», «сөзбен жанын емдеймін», «қызыл тілін безеген», «найзасын тасқа егеген». «Сөйлесем, өлеңімді түптеп бермен, Құйылар сөз нөсері көктен, жерден», «Ағыным ақ боз аттың ағынындай», «Дауысым аққан судың сарынындай». Асыл мен ер сөзі көбіне қатар қолданылған: Сұраншы біздің ер еді... Қабағы жаман түксиген, Досы қатты сүйінген. Дұшпаны жаман күйінген...

* Саурық Ыстанбекұлы (1798-1854) – Ұлы жүз, Шапырашты тайпасының атақты батыры, Қоқан хандығы мен Қырғыз феодалдарының шапқыншылығына қарсы шаруалар қозғалысын басқарған.

Сауыт-сайман сайланып, Жалаң қылыш байланып, Найзасын тасқа түйреткен, Саурыққа ерден кім жеткен?».

Ж.Жабаев дастандарында асыл сөздің көркемдігін көздейді. Сөзді нақты қолдана білуді ақын өзіне ұстаным етіп алған. Сондықтан өзі туралы былай дейді: «Қазақтың тиіп алған көп мақалын, мен өзім көпті көрген ақсақалмын», «Өтеген батыр» дастаны былай басталады: *«Ақ көбікке оранып, толқыны тоқсан бұралып. Мұны, ызыңдап даладан, жырлаған, ескен жел маған. Бұл жырды мен естігем бұлбұлдың тәтті күйінен. Бұл жырды мен естігем Ер Өтеген туралы. Саңқылдап шыңның қыраны, аңыз еткен күнінен. Бұл жырды мен естігем тулаған толқын дөңінен. Бұл жырды мен естігем шөбінен, дала гүлінен. Бұл жырды мен естігем жұлдыздың аққан көгінен. Бұл жырды мен естігем өрінен ескен желінен. Бұл жырды мен естігем сай-саланың шегінен»* [3. 168-169].

Батыр тұлғасын ақын былай бейнелейді: «Жолбарыстай қарулы, қырандайтын қырағы, арыстандай айбарлы». «Өтеген батыр» жырындағы тарихи тұлғаның бейнесі туралы былай деп кескінделген: *«Өсті батыр тұлғалы, Жолбарыстай қарулы. Қырандайын қырағы, Арыстандай айбарлы»* [3. 169-170].

Қазақ даласын кезіп, еліне қуатты қоныс іздеген батыр былай деп толғанады: *«Мен халқымды сүйемін, оған қоныс табармын. Шалқып жатқан шалғынның шұрайлы жерін алармын!»* деген ойда маужырап, Өтеген отыр тұнжырап. Түн көрпесін тұйықтап, үнсіз дала, көк шатыр. Астында аспан жұрт жатыр, жігіттер қалды ұйықтап. Көктегі нәзік алтын ай, құлындай сұлу айқын ай! Жұлдызды көгін жайлауын, жайлаған жанып жарқырай. Тынышы кете жыбырлап, сөйлескендей сыбырлап. Жұлдыз бен жұлдыз қалтырай» [3. 176].

Жыланды жеңіп, айдаһарды құтқарған Өтеген батырдың жәйі былай бейнеленген: *«Халық үшін қасық қанымыз, Аяусыз болсын жанымыз. Еңбек еткен емеді, Еңбексіз жан өледі»* [3. 187-188].

Жырау осылай «Халық үшін қасық қанымыз, Аяусыз болсын жанымыз» деген ердің түсінігін айқындап береді. «Ортекедей орғытып», «Шыңнан шыққан шынардай» (192. 1-том) жер кезген батыр елі үшін құтты жер табады: *«Жер жаннаты кез болды. Көре ме сенің көздерің? Қарашы қызыл арайға, Көресің бе, ұнай ма? Дақсыз ашық аспанда, Балықша бұлттың жүзгенін? Көрдің бе таң шапағын, Жердегі гүлдің тізбегін. Малыңан бау-бақшада, Жемістің жерді сүзгенін. Ауызға түскен жалғанда, Жемісі тәтті балдан да. Жерді жыртып егілген, Дәмі тәтті дәннен де. Ақ мақтасы – күмістей, Жері кілем – нүліштей. Ту тушадай қояны, Қырандай ірі торғайы. Көресің бе, әнеки, Жайбарақат малдары. Жайлауда жусап жандары, Рахатта жүргенін»* [3, 192-194].

«Сұраншы батыр» тарихи поэмасында жырау қазақтың тарихының тағы бір белгісіз беттерін ашып береді: *«Ақ домбыра қолға алып, Ай мен апта толғанып. Жылға құйған теңіздей, Жырдың селі қорланып. Өзен деген ат болмас, Ат жалдарлық су ақпай. Ғалым деген ат болмас Айтқаны тұрмай шырақтай. Әнші деген ат болмас, Әуезі көңіл жұбатпай. Ақын деген ат болмас, Қандырмай мейір суаттай. Жауың болса, бүлдіріп. Домбыраң берен, жырың оқ, Дәл тигізіп сұлатпай. Домбырасы шиңкілдеп, Жағына сөйлеп күңкілдеп»* [3, 195-196].

Осы ретте Ж.Жабаев асыл сөз құдіретін былай деп анықтап бергендей: *«Айтқан өлең-өлең бе, бақылдаған лақтай?! Ақындардың ақыны, айдын көлдей ақылы. Жыр тұлпары Сүйінбай, Осылай айтқан уағызы, қалғанда жырды ұнатпай. Ескіден есте қалғаннан, жасымда айтқан жырлардан. Ескерткіш еді батырға, қиядан шауып, қырды алған. Қиынға шауып, жол салған. Бөрі басқан бүркіттей, қансыратып жауды алған. Батырдың жыры сүйікті, қатықтай ұйып тыңдалған. Жамбыл-Жамбыл болғанда, жыр дауылы қозғанда. Қырғыз, қазақ еліне талай рет жырланған. Бата берген Сүйінбай, Жырдың тіккен туындай! Айтқанда маған ақылды, жырла деген батырды. Есімде мәңгі сол қалған, бойға қуат болғанда, жиырма бестің жалыны. Тебінсе темір үзгендей, толысқанда қаруы»* [3. 196].

Жамбыл жырау осындайда ел бірлігі болмағанына жырау жүрегінен қынжылады. «Намазын оқып жол алды», «Намаздыгер болғанда» батырды іздеген қарттар Сұраншы ауылына жетті. Батыр оларды былай қарсы алады: *«Мейірімді туған Сұраншы, Елі сүйіп жасынан. Жетім мен жесірді, Атына артып көшірген. Ерегіскен жауларын, Су құйғандай өшірген Олай болса, жан ботам, Арқалықтай сүйенген, Елдің ұлы сен, деді. Желеу болған ақ сақал, Зарлап, мұнды бұл сапар Таудан іздеп батырды, Жайбарақат келеді. Заманнан заман асқынып, Зәрін барад жаюға»* [3. 205].

Ж.Жабаев қай өлеңінде болсын халықтың қамын ең басты деп санайды: *«Хандар шауып кандатып, Қан қақсатып зарлатып, Елдің басын доп қылып, Айналдырды ойынға»* [3. 206].

Ел қорғаны өзін елі үшін жауапты екенін анығынан сезінеді: *«Жұртым үшін мен құрбан, Жазасын жаудың берейін. Жаулар – қоян, мен – сырттан, Арасына енейін. Еңкілдеген шал анау, Шырылдаған бала анау! Қуыршақ болған бектерге, Келіншек пен қыз анау! Көзім тірі тұрғанда, Қорлыққа қалай көнейін?! Жауым көп деп жасқансаң, Сендерді дос демеймін. Ел үшін жанды*

қимасаң, Ер деп қалай сенейін. Халық үшін мен лақ, Жау қолында өлейін! Ақ сүт берген анам – ел, Үлгі берген атам – ел! Адалдығым ісіммен, Бойдағы қару, күшіммен. Перзенттік борышымды өтейін!» [3. 210-211].

Ата-баба рухын қастерлеу дәстүрі осы ретте де сақталған: «*Арыстан болсаң, жау үшін. Түлкідей болсын әдісің*». Дейтін бар-ды ақылы – Елі үшін туған – ер болса, Елін бүгін қорғасын!» Астына мінген Ақтұяқ, Тоздырып тозаң бұрқырап, Атқан оқтай жұтынды. Аш қасқырдай батырдан, Қай жау қашып құтылды?!» [3. 212-215].

Ақын шешен сөздерді орынды қолдана отырады: «*Жарымаған жарлының, Байығаны – тойғаны. Қызыл тілмен балқытып, Бұлбұл болып сайрады. Сүймейтін хан мен байларды, Хан билеген заманның, Қанын ішкен адамның, Осылай еді, жайлары!*» [3. 216-217].

Ел мүддесін таптағандардың жәйін ақын осылай түсіндіреді. А.Байтұрсынұлы айтқан толғау жанрының ерекшелігі туралы ақын Ж.Жабаев былай деп жалғастырғандай: «*Сауылдап құйған жауындай, жырды Жамбыл қозғасын. Жырдың тәтті жаясы, Батырлар жыры баяғы. Әсерлі күйдей аңқытып, тасыған селдей шалқытып. Тыңдаушыға жыр төкпей, Жамбыл қашан аяды?! Мен өлгенде қояды Сүйекемнің сүресі. Сөйлегенде міне, осы. Жырдың сұлтан төресі, биіктердің төбесі*» [3. 217]. Жамбыл ақын өзіне басты мәселені жырларында осылай айқындап отырған.

Асыл сөздің қасиетті болуының бір сырын ақын осылай айғақтап берген. Соғыстың негізгі себебін ақын былай деп тұжырымдаған: «*Жұлдыздай атын ағызып, Жарағы күнге шағылып, келе жатқан жан көрді*» [3. 221].

Ақынның келесі тіркестері де асыл сөз үлгісі: «түн көрпесін тұйықтап», «Қобызындай Қорқыттың», «Алтайы жүйрік маралдай», «ортекедей орғыпты», «ақ бұлттайын алысқа» [173], «Шыңнан шыққан шынардай», «Балықша бұлттың жүзгенін», «ақ матасы – күмістей, жері кілем – пүліштей», «меруерттей суында», «қара шашы құндыздай». «Қазақтың тиеп алған көп мақалын, Мен өзім көпті көрген ақсақалмын».

Ж.Жабаевтың сөздері ғибратты: «Пайдалы іске кез болсаң, халқыңа тарт, жасырма!», «Ерінбе, көпке қызмет қыл, жетесің істің расына, жетілдім деп, жеттім деп, Қар суындай тасыма. Аспен атып жауап бер. Дұшпанның атқан тасына!». Өтеген батыр: «Халқыма жайлы қоныс, жер табамын». Нұр сөзі тіркестері: нұр тамшылау, нұр орнау, нұр ойнау, жырдан жаңбыр жауғызу, айдай балқып, жыр ағызып толғау, бұлбұлдай төгілту, тау тебіренту, т.б. Алтын сөзіне қатысты: алтын ауа, алтын ғасыр, алтын заман, алтын бесік, алтын сәуле, алтын таң, алтын орда, алтын домбыра, алтын сөз, алтын жұлдыз, алтын балық, алтын сарай. «Білімді мыңды жығады, Батырдан дұшпан ығады. Халықпен жаны бір адам, қажымай қорғап намысты. Қалайда жеңіп шығады. (*Қызыл жұлдыз*) газетіне» [1. 181].

«Өн күйімді тыңдашы, Батырлықтың үніндей», «Желпу соққан желдеймін, жол бермейтін белдеймін».

Жыраудың келесі бір концепті: «Кісі еңбегін жемеу». Сондықтан «Кісі еңбегін жемейтін» заманды аңсаған ақынның бұл басты ұстанымы бүкіл шығармашылығына тән. Ақынның «Өмір жыры» (1937) өлеңінде осы ой әрі қарай дамытылған: «*Еске алсам, ертегідей ертеңі өткен, Талай жан жүрегінің жырын төккен. Еңіреп ен даладан бақыт іздеп, – Табалмай, аңсап Асанқайғы да өткен. Құландай қақтан безген Қорқыт қаңғып, Кездеспей көрден басқа ол да кеткен*» [4. 108].

Ақын Шота Руставели, Тарас Шевченко, Пушкин, Абайды кейіпкер етіп қырлайды: «*Пушкиннің сайрап кеткен жырын талай, Шырқаған даланы өрлей ақын Абай. Тамсанта Онегин мен Татьяна, Алабын Алатаудың әнге орай. Күреске шақырмаған ақын ба ақын, Ақын болса халыққа болсын жақын!*» [4. 108-110]. Соңғы сөйлемде Жамбыл жыраудың басты ұстанымы айтылған.

Халық мүддесін басты тақырып еткен ақын «Халық – менің шын атым» (1938) өлеңінде былай дейді: «Жамбыл деген жәй атым, Халық – менің шын атым! Жал-құйрығым, қанатым, Қазақстан Отаным!» [4. 152]. «Біздің дәуір батырлары» (1939) өлеңінде ақын Отанды қорғау міндетін еске салады: «*Отан үшін құйылған, Жамбылдың да жыры бар*» [4. 172].

Ақын Жамбыл Жабаев өзінің асыл сөзге қойған талабын былай деп тұжырымдаған: «*Замана жайы – терең сыр, Замана жыры – бітпес жыр. Жамбыл деген – жай атым, Халық – менің шын атым!*» [1. 170].

Майдан жырларындағы басты сөздер: Отан, халық, ерлік, ұрпақ, т.б. Сондықтан Ж.Жабаев былай дейді: «ата-баба мұрасы, көздің қара, ағындай!». «Көк найзалар үйірген, Мұздай темір киінген», «Мұздай темір құрсаңған, Алыптарға ұқсаған», «Қардан кебін кигізу», «найзағайша ойнау», «мұзбалақтай толғану». Совет одағының батыры Төлеген Тоқтаровқа арналған өлеңінде – жас ұланды жас қыранға, қайраулы алмасқа теңейді. Батыр туралы: өткір тұяқ, болат тұяқ, өткір қияқ дей келе: «Көрем ерлер тұрпатын, Тас болатша үйірілген. Алдаспанды үйірген, Алдында су жырылып, Ұмтылса

тау иілген. От шашылған демінен, Тас түйілген қаһарлы. Мұздай темір құрсанған, Алыптарға ұқсаған» [1. 179].

Ақын шығармаларына үңілсеңіз, халықтық сөздерді көп кездестіресіз. Соның ішінде осы күнде қолданыстан түсіп қалған керемет тіркестер көп кездеседі. Мәселен, «балықша бұлттың жүзгені», «ақ матасы – күмістей, жері кілем – нүліштей» дейді ақын «Өтеген батыр» дастанында. Дастанды ақын «Жырлаған ескен жел маған, бұл жырды мен естігем жұлдыздың аққан көгінен» деп бастайды. Мұндағы жыр ескен желмен келеді деуі ата-бабадан келе жатқан жыраулық дәстүрдің бейнелеу құралының көрінісі.

Тәуелсіздік кезеңнің қазақ әдебиеттануы Жамбыл Жабаевтың көркемдік әлемін зерттеуге көбірек мән беруі керек. Бұрынғы идеологияға ұшыраған өлеңдерін қайта қарап өз қалпына келтіру қажеттілі тұр. Ақынның әр өлеңін алып қарасаңыз, «ақ», «алмаз», «асыл» деген сөздер көп кездеседі. Соғыс кезіндегі Ленинградтықтарға арнаған өлеңінде Отанға деген үлкен сүйіспеншілік сезімі көрінеді. Ұлтына, жеріне қарамай, бүкіл халыққа келіп тұрған қасіретті бір Отанға төнген қауіп деп қабылдауы, Отан деген қасиетті ұғымды ерекше құрметпен сөз етуі, қазаққа ғана тән үлкен ақсақалдық даналықтың белгісі. «Қазақтың тиіп алған көп мақалын, Мен өзім көпті көрген ақсақалмын». Төлеген Тоқтаровқа арнаған өлеңінде «өткір қияқ», «болат қияқ» деген тіркестер бар. Бұл жерде майдан алаңындағы қазақ жастарының елдің соңында жүрмей, жарқылдап алғы шепте қол бастаған батырлығы меңзелген.

«Кеңес гвардеецтеріне»: *«Қазақстан ұлдары, желбіреп қолда тулары. Ақ алмастай жарқылдап, жеңгенін жауды алқымдап. Көрдім тағы, көрген ем, жауынгерлік жүрекпен. Майданда күшті бірлікпен, ажалды жеңген арменен. Өмір берген нұрменен жігерлен, жайна, жігіттер!»* [4. 253].

«Кеңес гвардеецтеріне» деген өлеңінде «қардан кебін кигізген» деген тіркес кездеседі. Соғыста көмусіз қалған Ерлерге қатысты айтылған бұл метафораның жөні ерекше. Мен мұндай тіркесті басқа ешбір жерден кездестірген емеспін. Майданда шаһит боп кеткен боздақтарға айтылған мұндай бейнелі сөз, тіпті әлем поэзиясында да жоқ шығар. Жамбыл ақынның қай өлеңін алсақ та, атадан қалған асыл сөзді жаңғыртып айтуымен құнды. Оны ақын «Ата-баба мұраты – көздің қара-ағындай» деп өлеңінде де қолданған. Бұл сөздерде де ақын дискурсының басты концепті тұрғаны анық.

«Көмекші» хатшыларының цензурасына ұшырап, осыншама қиянат көрген ақын шығармаларын тәуелсіз кезде айқындап алатын кез келді. Ақын жырларын оқығанда толғауларының ішіндегі өзгертілген сөздер анық байқалып тұратыны рас. Жамбыл Жабайұлы Совет кезеңінде сый-құрметті көрді ғой, сол да жеткілікті деп, ол ақынға жасалған қиянатты айтпай қалуға да болмайтыны анық.

Жамбыл – бабалар сөзін жалғастырушы. Толғау жанрын совет заманында дамытқан жырау екенін есте сақтау қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика. Оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 280 б.
- 2 Жабаев Ж. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 1946.
- 3 Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Т.І. – Алматы: Ғылым, 1996. – 312 б.
- 4 Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Т.ІІ. – Алматы: Ғылым, 1996. – 384 б.

Анарбай БҰЛДЫБАЙ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры, ф.ғ.к.

ҰЛЫЛАРДЫҢ ҰСТАНЫМЫН ЖАЛҒАСТЫРҒАН – ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

Жыр айтуда өзіндік өрнегі, қолтаңбасы бар ақындық, жыр айту мектебінің бірі – Жетісу ақындық дәстүрі. Бұл мектептің негізін салған Жетісу ақындарының барлығы дерлік өзіне ұстаз санаған Қабан жырау, XVIII ғасырдың әйгілі күйшісі, әрі жырауы Күсеп Жиенқұлұлы, оның баласы Арон, немересі Сүйінбай. Ал осылардың дәстүрін жалғастырған Жамбыл Жабаев тұлғасы сан қырлы. Осы сан қырлы таланттың жетілуіне, ақын болып қалыптасуына оның ұстаздары мен шығармашылық жолда

арласқан ағалары, замандастары аз әсер етпеген. Біз бұл мақаламызда осы тұрғыда ой қозғауды жөн көрдік.

Өз тұсында «өлең сөздің қызыл желі» атанған Сүйінбайдың ақындық өнеріне ден қоюшы жас ақындар оның қасынан қалмай топ-топ болып жүрген. Сол жастардың бірі, ұлы ақынды төңіректеп, оның тәрбиесін көп көрген Жамбыл Жабайұлы.

Жетісу ақындық, жыр айту дәстүріне сүбелі үлес қосқан дарындардың қатарында жоғарыда аталған тұлғалармен қатар Түбек, Бақтыбай Жолбарысұлын атауға болады.

Жамбыл кімнен тәлім алды, өлеңде кімдерді ұстаз тұтты, қандай өнер адамдарымен қарым-қатынас жасап, айтысқа түсіп, жыр майданындағы білімін толқытырып отырды деген сұрақтардың кім-кімді де қызықтыратыны даусыз. Бұл ретте Жамбыл өзі мойындап айтып кеткен Сүйінбай мен есімі ертеден мәлім болғанымен енді ғана өмірі мен шығармашылығы зерттеу нысанына айнала бастаған Жетісу ақын-жыраулары пір тұтқан атақты Қабан жырауды ереше атаған жөн. Қабан жырау өз заманының әрі ақыны, әрі батыры, әрі жырауы, әрі сәуегей абызы болған тұлға.

Жырау туралы деректер әлі де аз болғанымен, көнекөз қариялардың айтқан аңыз, дәйектері ізімен, Сүйінбай, Бақтыбай, Кенен, Әбікен т.б. ақындардың жыр-толғауларындағы деректі жолдар арқылы Қабан жырау туралы біршама мәліметтер жинақталған. Қабан жырау Жалайыр ішіндегі Мырза деген рудан шыққан. Шамамен XVIII ғасырдың басында дүниеге келген, тоқсан жыл өмір сүрген. Ел есіндегі естелік аңыздарға қарағанда, Ескелді, Балпық билермен Райымбек, Өтеген батырлармен тұстас.

Қабан ақынды ұстазым деп санағандар аз емес. Соның бірі айтыс өнерінің асқан шебері, от ауызды, орақ тілді Жалайыр Бақтыбай. Ол түсінде өзіне Қабан ақынның ақ балдақ бергенін өмір бойы мақтанышпен айтып өткен, пір тұтқан, Жамбыл атамыз секілді арқалы, әруақты ақындармен айтысарда Қабан ақынға сыйынған. [1,29]

М.Әуезов «айтыс өнерінің алтын діңгегі» атанған Сүйінбай мен «ағыны аспандағы жұлдыздай боп» (Ақын Сара) өткен Бақтыбайдың бас иген адамы Қабан ақынды (Қаблица) қадір тұтқан халайық «Ақын ата», «Абыз-ата», «Қаблица жырау», «Әулие» деп те атаған көрінеді. Күміс көмей әнші, композитор Кенен Әзірбаев өзінің «Жамбыл-жыр» деген өлеңінде:

*Ұстазы Сүйінбайдың Қабан ақын,
Бас иген Ұлы жүзде тамам ақын.
Нағашысы жалайыр Қабан ед деп,
Жамбыл атам айтатын маған атын.
Атағың үлкен еді-ау, Қабан жырау,
Жамбылдың айтқан сөзі есте тұр-ау, – [2,98]*

деп тебірене толғайды. Бақтыбай Жолбарысұлы өзінің түсіне кіріп, бойына ақындық шарапатын дарытқан аруақты жырауды ғұмыр бойы аузынан тастамаған:

*Қабан атам дейтұғын,
Менің пірім болады, – [1,101]
деп, немесе,
Атам Қабан оңласа,
Ескелді, Балпық, Нарымбай,
Асан-Сиық қолдаса, – 1,101]
деп арқаланып,*

*Асанда ақын ата әулие өткен,
Инеге қара сөзді сабақтаған, – [1,101]*

деп аспандата ардақ тұтып отырады екен. Мұндай мойындау, сиыну, құрмет лебіздері Жетісу жерінің арғы-бергі заманында өткен Мәулімбаев, Қыдырәлі, Есенгелді, Қалқа, Темірғали, Артық, Әбікен және т.б. айтыскерлер әр кездерде-ақ айтқан.

М.Жолдасбеков «Қабан кезінде жырау болған, айлап айтса таусылмайтын эпостарды, замана жайында терең толғауларды жырлаған. Өкініші, соның ешқайсысы да сақталып бізге жетпеген. Сыпыра жырау тәрізді, Қабанның есімі өзінен кейінгі ақындардың аузынан түспеген. Сүйінбай жасында Қабанның көшінен жеті күн қалмай, ілесіп жүріп батасын алса керек», – [3,254] дейді.

Қабан жырау XVIII ғасырдағы Шал, Көтеш ақындар тәрізді айтыскерлігімен де аты шығып, кейінгі ақындарға үлгі мектебі болған. Ақынның Таутан қызбен, Тұмаршамен айтысы ел аузында жатталып, сақталып бүгінгі күнге жеткен. Қабан жырау есімі М.Әуезовтың «Айтыс ақындары» деген зерттеуінде, «Қазақ әдебиеті тарихында» Қалқа Жапсарбаев туралы мақалада кездеседі. [4, 70]

Жамбылдың тағы бір ұстазы Сүйінбай Аронұлы – XIX ғасырдың 30-жылдарынан 80-жылдардың соңына дейін алпыс жылдан астам іркіліссіз жырлаған, айтыста жеңіліп көрмеген аса көрнекті ақын-жырау. Оның өлеңдері мен айтыстарында XIX ғасырдағы қазақ елінің өмір-тіршілігі, арман-мұраты көрініс тапқан. Жасынан қолында билігі мен байлығы барлардың кедей-кепшікке көрсеткен зорлық-зомбылығын, әлеуметтік әділетсіздікті көріп-біліп өскен ол қара халықтың жоқшысы болды. Би мен бектің, атқа мінерлердің халыққа жасаған қиянаттарын алмастай өткір жырлармен естен кетпестей қып бетіне басты. Ел бірлігін, оның тәуелсіздігін, сол жолдағы ерлердің жанқиярлығын талмай жырлады. Ол өзінің бұл биік адамгершілік-этикалық ұстанымын жолын қуған талантты шәкірттерінің көкірегіне құйып отырған.

Жамбылдың Жетісу өңірінің даңқты ақыны Сүйінбаймен кездесіп, батасын алуы оның ақындық бағын ашқан айтулы оқиға болады. Бірде 14-15 жастардағы Жамбыл жарапазан айтуды сылтауратып, Сүйінбай ауылына келеді. Үйінің сыртында ат үстінде тұрып, жарапазанға жалғастыра өз жанынан өлең шығарып, ұзақ жырлайды.

*Ардақты үйдің иесі,
Бата бер менің жырыма.
Қуат бітіп үніме,
Көңілін тапсын елімнің.
Жар бол да, өзің жәрдем ет,
Жібер мені бір демеп, – [5,102]*

деп өгінеді жасөспірім ақын. Жамбылдың жыр жолдарына сүйінген Сүйінбай Жамбылды үйге шақырып, ұзақ отырып, өлеңін зор ықыласпен тыңдайды. Бала ақынның болашағынан үлкен үміт күткен көреген жырау: «Осы шабысыңнан тайма! Өлең-жырыңды дауылдата бер! Жолың болсын! Бақытың ашылсын, балам! Шындықты айт, әділдікті жырла! Кәне, тозығы жеткен жолға түспе, жаңа жол, даңғыл жолға түс! Өлеңің бүкіл халық сүйсініп, көңілімен иіліп тыңдайтын өлең болсын! Сенің көңіліңнің асылы патшаның қазынасынан да бай болсын!» – [6,92] деп бата береді. Жамбыл да:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сиынбай.
Сырлы сұлу сөздері
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп жырласам,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай, – [5,28]*

деп, Сүйінбайдың өсиетін өмір бойы есінде сақтап, ұстазының есімін ардақтаумен өтеді.

Ұлы Жамбылдың даңқты ұстазы Сүйінбай Аронұлы – қазақ халқының XIX ғасырда өмір сүрген ең әйгілі өнерпазы, табиғи зор талант иесі, суырыпсалма өнердің жарық жұлдыздарының бірі. Оның озық поэзиясы біздің көп ұлтты әдебиетіміздің алтын қорына қосылған әлеуметтік мәні үлкен шығармалардың қатарына жатады.

Сүйінбайдың поэзиясы әрқашан терең философиясымен, ой сұлулығымен және тіліндегі соны поэтикалық өрнек – айшықтарымен ерекшеленеді. Оның ақындық, азаматтық даңқы туған жерінің шегінен асып, туысқан қырғыз, қарақалпақ халықтарына да кеңінен мәлім болды. Міне, сондықтан да академик – жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов Сүйінбайды «айтыс өнерінің алтын діңгегі» деп атаған [4, 13].

Халық ақындарының ақындық атының шығуы айтыс өнерімен тікелей байланысты. Жамбылдың ақындық қызметінде айтыс елеулі орын алады. Жамбыл өзінің ақындық өнерін көбінесе осы айтыстар үстінде көрсете білді. Жамбылдың айтыстаға бір ерекшелігі – өзінің ақындық өнерін тиісті идеялық бағытта пайдалана білгендігі. Ақын айтыста қалың көпшіліктің көңіліне қонымды ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік сияқты мәселелерді қозғайды. Айтыс үстінде халық атынан сөйлеп, халыққа арқа сүйеп отыратын Жамбылдың бұрынғы айтыстарының ішінде, әсіресе оның Құланаян Құлмамбет ақынмен айтысы ерекше көзге түседі. Жамбыл атының кең тарауына бірден-бір себепкер болған бұл айтыста Жамбыл мен Құлмамбет өз руларының атынан сөйлейді. Құлмамбет Албан, Дулат руларының атынан сөйлеп, сол руларының байлары мен билерін мақтайды. Жамбыл да өз руы атынан айтады, бірақ ол сөзін байлық, мол мүлікке қарай емес, адамгершілікке, ерлік, әділдікке қарай бұрады. Сөйтіп, Жамбылдың айтысында ру мүдделерінен гөрі халық мүдделері тереңірек көтеріледі. Бұл айтыста Құлмамбет Шапырашты – кедей, Сұраншы, Саурық дегендердің ажалынан өлмей, жаудан өлгенін, өзі де кескінсіз екенсің деп сөгеді. Жамбыл оған Шапырашты

елінің байлығын, Алматының салтанатын мақтай келіп, Сұраншы мен Саурықтың өлімі ерлік өлім екенін, ерлердің жорық тарихын зор мақтап, байлыққа батырлықты қарсы қояды. Батырлар елді жаудан қорғап өлетін болса, Құлмамбеттің ағасы Максұтты ағайындарымен ұрсысып, даудың кесірінен өлгендігін бетіне басады. Мені қара күннің баласы деп кемсітесің, сен өзің қашып келген ақтабан ұрысың, басыңда бір тал қыл жоқ деп кемітіп жырлайды.

Жамбыл айтыстарын зерттеушілер Құлмамбетпен өткен айтыс тарихын былай таратады.

Құланаян Құлмамбет XIX ғасырдың 80-жылдарында жыр сайыстарында талай рет сыналып, арындап тұрған кезі еді. Арқаны, Жетісуды, Сыр бойын аралап, талай айтыста жеңіп, атағы шыққан Құлмамбет ақын байтақ өлкенің айтыста алдына жан салмайтын жүйрігі саналатын. Жамбыл мен сол күдіретті Құлмамбетті бір айтыстыру қызық құмар елдің елегізе күткен арманыны еді. Ақыры соның сәті түседі. 1881 жылы Іле бойындағы үлкен бір жәрмеңкеде тоғыз ақынды жеңіп: мерейі асқан Құлмамбет: «Өлгі Жамбылдарың қайда, шақыртыңдар» – дейді. Жамбыл табалдырықтан аттай бергенде, домбырасын қолына ала салып:

*Болғанда мен ақсұңқар, сен – бір тауық,
Сен – әтеш айғайлағыш ауық-ауық.
Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,
Басқасын қою керек жылы жауып.
Ажал түртіп жүрмесін аңдамастан,
Оқтаулы ақ перенге қарсы шауып, – [5,162]*

деп, Жамбылды біржолата тұқыртып тастамақ ниетімен тұрпат-тұрқынан бастап, кем-кетігін санамалай жөнеледі. Одан әрі майталман жырау таныс даңғылға түсіп, елінің атқа мінерлерін, бай-манабын мадақтап, Жамбыл жағын жамандап, сөз нөсерін төгеді.

*Жамбыл-ау, Албан да ағаң, Дулат та ағаң,
Не қылса да артық тұр сенен бағам.
Қасқарау Нұрқанның жылқысын мен қаптатсам,
Қырылар, Шапырашты, бұзау, танаң.
Бұлбұл қабақ бастанған Екейім-ай,
Жұлып алып басыңды кетейін бе-ай!
Не деп айтқалы отырсың бұл өлеңді,
Түбіңе, таза тақыр, жетейін бе-ай! [5,163]*

Айтыс дәстүрінде мұндай «психологиялық шабуыл» кешірімді, сыйымды саналады. Анық дарынды, алғыр ақын әріптесінің айбатынан қаймықпай, қарсы жауап әзірлеп, алып ұратын сәтін күтеді. Құлмамбет өзінің тегеурінді екпінін байқатқан соң, елінің байлығын тізбелеп мақтауға көшеді.

Мұндайдың талайын көрген өжет те дарынды Жамбыл бойын тез жинап, аға ақын күтпеген, әрбір ақын өз руын мақтайтын үйреншікті, ескі сүрлеуге қарсы жаңа – халықтық сарынға көшеді. Өлеңнің түрі мен ырғағын сан құбылта, құйқылжыта келіп:

*Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап әуре болмай жөніңе қайт, – [5,167]*

дейді. Адамдық, батырлық, елдік жоқ жерде адам мен мал басының көптігінде ешқандай қасиет болмайтынын дәлелді, қисынды етіп алға тартады. Осылайша қарсыласын тыңдаушылардың көкейіне қонымды, салмақты уәжбен тұқыртып алған соң, оның мақтаған байлары мен саудагерлеріне қарама-қарсы елдің тәуелсіздігі үшін күрескен Сұраншы, Сауырық батырларды нағыз ерлер, халық қалаулылары етіп көрсетеді.

*Батыр Сауырық, Сұраншы жауда өлген,
Халық үшін шайт болып, жанын берген.
Елді қорғап өлгеннің арманы не,
Қалың қазақ құрметтеп, соңына ерген.*

*Қажылық қып кетті ме Мақсұт ағаң,
Ағайынмен ұрысып, даудан өлген.
Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ,
Төңіректің төрт бұрышын жалмап өлген...[5,175]*

Жамбылдың сынауы мен мадақтауының тағы бір ұтымды артықшылығы – олардың ел-жұртқа, мына тындаушылардың бәріне мәлім шындыққа, нақты деректерге негізделуінде. Екі батырдың есімі де, олардың Жетісуды қокандықтардан азат етудегі басшылық және қаһармандық ерліктері де баршаға белгілі жайт. Бұған қарсы қисынды ештеңе таба алмаған Құлмамбет домбырасының ішегі үзіліп кетіп айтысты доғаруға мәжбүр болады.

Сөйтіп, Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы өз кезінің әлеуметтік өткір мәселелерін көтеруімен, халықтық, гуманистік сипатымен, образды өлең өрнегімен, идеялық – мазмұндық жақтан айтыстың жаңа өрісін ашуымен бағалы да мәнді. Жамбыл айтыстарынан оның қиыннан қиыстырып сөз табатын, үлкен қоғамдық мәселелер көтеретін, халық мүддесіне табан тіреген хас шеберлігі сезіледі. Ол айтыстардың әрқайсысы табанда сөз тапқыштық, халықтың көңіліндегі арман, мұратты тауып айтқыштық сияқты сипаттарымен ерекшеленеді. Кейін Жамбыл Құлмамбетті талай айтыстарында да, өлеңдерінде де атын қосып, құрметтеп жүреді. Бала ақын мен дана Құлмамбеттің бұл өнердегі үлкен сыйластығы болса керек. Атақты Бақтыбай ақынмен кездескенде де:

*Қаздай қалқып, ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет
Орын берді қасынан, –[5,17]*

деп, Жамбыл аға ақынның есімін құрметтеп, ардақтай ауызға алады.

Ал осында аты аталатын Майкөт ақын да Жамбылдың Құлмамбет секілді аға, ұстазы болған ақынның бірі.

Жамбылдың ақындық, жыраулық тұлғасының қалыптасуына Түбек, Құ-лыншақ, Бақтыбай, Майлықожамен қатар аталатын Майкөт Сандыбайұлының септігінің тигеніне көз жеткізу қиын емес.

Көптеген айтыстарда тұрмыстық жай, әдет-ғұрып, жол-жоралғылар сөз бола отырып, әлеуметтік мәселелерге барып тіреледі. Уақыт көшінде көңілдің рухани көкжиегін кеңітетін Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы қазақ әдебиетінде біршама кең зерттеліп, бағасын алды деп айта аламыз. Жамбылдың Құлмамбетпен қағысы әлеуметтік мәселелерге түзілсе, Майкөт ақынмен дидарласуы сыпайы сөздермен өрілген.

Майкөт Жаныс руынан, Әулиеата маңында тұрған. 1825 жылы Қаратау топырағында дүниеге келген. Ол кез ән-күйін әспеттеп, қаһармандық пен сұлулықтан сыр тартып, жанартаудай лапылдаған жырға құлақ құрышын қандырған көшпелілер ұрпағы әлі де ішкен асын жерге қойып, өнер десе өре тұрған заман еді. Майкөт Сандыбайұлы Сыпыра жырау, Асанқайғы мен Бұқар жырау дәстүрі мен жаңашылдығын жандантып, бұйығылана бастаған рауан рухты қайта оятып, поэзияның ыстық демінің көкіректегі қоламта шоғын үрледі. Майкөт Майлықожа, Құлыншақ, Түбек, Мәделікожа, Бұдабай, Бақтыбай және басқа жыр тарландарымен айтысып, ақындық биігін шыңдады. Оның Бөлтірікпен сөз қағысуында: «Сен түгіл Сүйінбай мен Бақтыбайдың бәлігін Майкөт ағаң басқан, бала» – деуіне қарағанда, жасы екі мүшелдей үлкен Сүйінбай Аронұлымен айтысқандағы жыр шоқпарына сүйсінбеу мүмкін емес.

Майкөт Сандыбайұлы Жамбыл Жабаевпен ұстаспаған. Тек «Жамбылдың Майкөтпен дидарласуы» деп аңыздай есте қалған.

«1891 жылы Шапырашты Сарыбай асына келген Майкөт ақын Жамбылға ағалық назын білдіріп, парасат-пайым танытып, «кәрі досыңа» неге сәлем бермедің деп өкпесін білдіреді.

*Алыстан нәсіп айдап, Майкөт келді,
Бір сөзі бір сөзінен қайта өтпейді.
Сағынып бала қаздай зорға жеттім,
Саңлағын Жетісудың көргім келді» [7,59], –*

деген суырыпсалма сыры өз турасында көп жайды аңғартатындай. Өкінішке орай, өткен ғасырдың басында көз жұмса да, бізге жыр тарланы – Майкөттің бар өмірі жөнінде жеткен мәліметтер тақұл-тұқыл тым аз, сақталған аз ғана еңбектері оның ақындық та, азаматтық та тұлғасын тұтас ашып бере алмайды.

Кенен Әзірбаев Ғылым академиясы қорына өткізген «Жетісудың игі жақсыларымен жүздесуі» атты материалдарда, Ж.Жантөбетов, Қ.Байболұлы мен Ф.Ғабитова нұсқаларындағы «Құлмамбет пен Майкөттің айтысы» және «Жамбылдың Майкөтпен диалогтары» жыраудың құдірет қуатын байқатқанымен, толық тануға әлі жеткіліксіз.

Ал осы диалог қалай өтті дегенге келетін болсақ, 1890 жылы «Дала уалаяты» газетінде жазылғандай, Алатау аймағының атақты биі Сарыбай Айдосұлы қайтыс болады да, 1891 жылы Майтөбе жайлауында ас болатындығы айтылады. Уағдалы хабарланған уақытта Майтөбеде Үлкенсаз жайлауында Екейдің беделді адамы Сарыбайға ас беріледі. Бұған көрші қырғыз елі, бір жағы Шымкент, Әулиеата, бір жағы Жоңғар Алатауындағы Найман, Жалайыр, төрдегі Албан жұрты шақырылады. Жиынның иесі Сүйінбай болады да, ал Жәпек батырдың ұрпағы Қосай Әжібаев асты басқарады. Осы асқа отыз кісімен Майкөт ақын келеді:

*Болғанда жерде сұңқар, көкте сұңқар,
Өлмейтін бұл дүниеде қандай жан бар.
Екейдің мұқалмаған қылыш тілі
Армысың, ер Сүйінбай – аға сұңқар.
Ел жаңа елу жылда, жүз жыл – қазан,
Қандырар құлақ құрышын – ертеңгі азан.
Өлді деп Сарыкемді естіген соң,
Барсам деп, күндіз-түні кетті мазам, – [7,25]*

деп Майкөт Сүйінбай бастаған салтанатты топқа өлеңмен амандасады. Бұл кезде ас қамында жүрген Жамбыл алыстан ат арылтып келген Майкөттің алдынан дер кезде шыға алмай қалады. Бұған Майкөт ағалық наз білдіріп, қасына Жамбылды шақырып алдырады. Сол жолы Жамбыл:

*Сіз бе еді ақын аға, Майкөт деген,
Бір сөзі бір сөзінен қайта өтпеген.
Саңқылдап сарайыңнан өлең шықса,
Именіп өзге ақындар бәйпектеген, – [5,168]*

деп жасы үлкен ағаға сәлем бере танысқанда, риза болған Майкөт:

*Бәрекелді, Жамбылым,
Сөз жүйесін келтірдің
Аңғарыңды таныдым.
Көтеріліп желпіндім,
Аталы сөз мәні мол,
Жылағымды келтірдің.
Тал бойыңда бар екен,
Алыс шабар серпінің. – [5,126]*

деп оған ыстық ықылас білдіреді. Арысы шығыс, берісі төл тума өнеріміздің кәусәр қойнауынан сусындап, нұрлы бастаулардан нәр алған Майкөт ақын мейірімі түскен Жамбылға аталық батасын береді. Томағасын сыпырған тау бүркітіндей, бұған қатты толқыған Жамбыл:

*Әумин, батаңызға көтердім қол,
Етейін сізге қызмет мен осы жол.
Той қылып тобымызда отырыңыз,
Менің де Майкөт аға тілегім сол, – [5,215]*

деп қол жаяды.

*Сонда Майкөт ақын:
Аман-есен жүрмісің,
Шапырашты Екейім.
Ауылыңды ду етіп,
Ән таратып кетейін.
Саудегерден бөз қалар –
Айта жүрер артымда,
Сөзімді аяп нетейін, –*

деп ақ тілегін білдіреді. [5,33]

«Шәкіртсіз – ұстаз тұл» деген қағида әлдеқашан қанатты сөзге айналып кетті. Майкөттің көп ақынға жолбасшы болып, құтты қадамдарын бақылап, керек кезінде жөн сілтеп отырғаны ешкімге дүдәмал ой туғызбайды. Пырақтары кең құлаштап жайып, жыр көгінде сылана самғаған Жамбылға да Майкөттің аталық батасы, ұстаздық қамқоры өміріне өзек болып, талай ой салған болар. Талай текетірестерде тіс қағып қалған Жамбылдың жауабында да інілік ізет, үлкенге деген ізгі ілтипат тұнып тұрғандай. Осы ілтипатты сұлу, сыпайы тілмен ақын былай өрнектейді.

*Ассалаумағалейкум, Майкөт аға,
Естіп даусыңызды келдім жаңа.
Алдынан үлкендердің өтпейін деп,
Аялдап әдеп еттім біраз ғана. [15,65]*

Майкөт ақынды поэзия алыбы Жамбыл және өзгелер тәлімгер тұтса, өзінің бел баласы Арқабай да дастаншылдықпен айналысып, Ұлбике, Қылышбай, Сауытбекпен айтысында бұл қиын өнердің қырсырын едәуір меңгеріп, ел арасында атағы кеңінен жайылып қалғаны мәлім. Майкөт Сандыбайұлының тәлімгер ұстаздық қырын мынадан да байқауға болады: Жамбыл «Көрұғлы сұлтанды» Сарыбайдың асы өткен соң, Әулиеатаға арнайы іздеп барып, осы Майкөттен үйренген. Майкөт «Көрұғлыны» қырық күн жырласа, Жамбыл он бес күн жырлаған.

Артына әлі жиналмаған мол мұра қалдырып, өміршең өнерпаздық өмірдің ізін салып кеткен ұстаз Майкөт пен шәкірт Жамбылдың дидарласуы бүгінгі күні қазақ әдебиетінде зерттелмей жатқан тың мәселелердің бірі.

Әдебиет зеттеушісі Әубәкір Диваевтың: «Қаратаудың күллі маржанын алқа етіп тағып алған ақын» деп бағалаған Майкөт Сандыбайұлының мұрасын, оның жыр дүлдүлі Жамбылға ұстаздық жолын зерделеу ғалымдар арасында қолдау табары сөзсіз.

Жамбылдың тектілігі, мәрттігі, кішілігі ел арасында аңыз болып тараған. Жүз жылдық өмірінің сексен бесін өлеңмен өткізген Жамбыл айтысқанда да, арнау жырларында да, дастандарда да осы тұрғыдан айныған емес, сол себепті де ол ел ықыласына бөленді, жаңа заманда жаңаша түрленді. Жамбыл поэзиясының өміршеңдігінің де, ақын есімінің ел жадынан өшпейтіндігінің де сыры осында. Жамбылдың майталман ақын болып қалыптасуы тек Жетісу ақындық мектебінің ауқымында болған жоқ. Ол өзіне дейінгі ертеде өмір сүрген атақты жыраулардың, өзімен қатарлас айтулы ақындар мен жыршылардың мұрасын, күллі халық поэзиясын толық меңгерген, өз шығармашылығына да негіз еткен. Жоғарыда айтылғандай, Махамбеттен отыздай жас кіші, Абайдан бір мүшелдей үлкен болған, ешқандай ағымға қосылмай, зар заман ақындарының тобын көбейтпей, оңаша күй кешкен Майкөт толымды зерттеуге лайық. Осынау жыр тарланының Жамбылмен дидарласуы да көптің қалам тарта бермейтін тың тақырып.

Жамбылды жыр даңғылы десек, оның басқа ақындармен сөз жарыстыруы я қағысу машықтары, я болмаса дидарласа табысқан, танысқан өлеңдері де ел санасынан өшірілмей, қайта дәуір толқынымен жаңа арнаға құйылмағы хақ. Сондықтан «Өлең сөздің пірі – Жамбылдың» көмейінен төгілген ұлы жырдың куәсі болған заңғар жазушы М. Әуезовтің: «Бұл жүз жылдарда бір-ақ көрінетін құбылыс... Гомер деуімізге осы Жәкең ғана сыятын болуы керек» [4,96] – деп кесіп айтуы тегін емес! Жамбыл тектілігінің құпиясын жырларымен, дастандарымен, айтыскерлігімен, ең ақыры, жүз жастың шыңына шықса да, қажымай, алаулай соққан жүрегінің табымен дәлелдеп кетті. Жамбыл бұл фәниден озғанымен, қайталанбас жамбылдығы жұртымен мәңгі жасайды: Ол – өз елінің ар-намысы, үні, жүрегі, қазақ халқының табиғи талантының ақиқат шыңы деуге болады.

Ал Сарыбаспен, Досмағанбетпен айтыстарының да сюжеттік мотиві кең. Ол сүре айтыс. Мұнда жеке батырлардың жорығы да, ел тарихының шежіресі де, тарихы аңыз, оқиғалар да, қоғамдық өмірдің шындық бейнесі де, әралуан адамдардың образы да таратылып, айқын жырланған. Себебі Жамбыл айтыстарын әрі айтыс ретінде, әрі сюжетті дастан ретінде тану қажет. Үлкен бір жиында тоғыз ақынды бірдей жеңіп, өзіне тең келетін ақын жоқтығын айтып, тасып отырған Құлмамбет: «Осы елде Жамбыл деген ақын бар дейді, маған соны шақырып келтір» – деп тілек білдіреді. Сол сияқты Жамбыл да, Сүйінбай, Шөжедей ақындық дәстүрді, өзі сол жолды қуған алып екендігін айтып, Досмағанбетті айтысқа шақырады. Сол айтыста Досмағанбет Жамбылға қарап өзін таудан аққан бұлақтай сөзі мол, тұлпар аттай жүйрік ақынмын, байлығым, салтанатым сенің аймағыңды он орап алады, Қолдай, Маман, Желдібайлар байларым бар, маған теңі келер жерің жоқ, елің де, өзін де

қу кедей, киер киімің жоқ, келер жерің жоқ, ішер асқа жарымай, өлеңмен қайыр тілеп, күн көріп жүрген қойдың кәпірі азбанындай ақынсың, – деп соқтығады.

Сонда Жамбыл оған қарсы шығады. Өлеңнің асау теңіздей, нажағайдай оқ боп атылатын сөзім бар ақынмын, апшынды қуырып, алды-артыңды орап алайын, елді қорғаған батырың қайда? Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару жарағын асынып, Алатауға қарай асынған Қарасайдай ерлерің жоқ, немен мақтанасың? Өзіңе бір тиындық пайдасы жоқ, тайын мінуге бермейтін байды несіне мақтадың. Сенің молдалығың да байға сатулы – деп айқасады. Тарихи елдерді жырлау идеясы Сарыбаспен айтысуда тереңдей түседі. Бұл айтыстағы тарихи ерлерді жырлау идеясы Сарыбаспен айтысында тереңдей түседі.

Қазіргі қазақ поэзиясының эстетикалық байлығы мол, көкжиегі кең. Ал қазақ ақындарының әр қайсысы шын мәнінде талант ретінде, қайталанбас творчестволық тұлға ретінде, дара-дара. Сондай дара таланттардың бірі – Жамбыл Жабаев.

Ол – біздің ХІХ ғасырда қазақ поэзиясының шоқтығын биікке көтерген талант иесі. Әдебиет есігін алғаш ашқан жылдардан-ақ жыр әлеміне үлкен дайындығын танытқан, халқымыздың ауыз әдебиетінің бай мұраларынан терең сусындап шабытына талмас қанат байлай келген ақын. Ұлы Сүйінбай ақынды пір тұтып, өлең-жырдық тылсым құдіретіне бас иген, оның игі дәстүрін терең түйсікпен қабылдап, ақындық өнегесін бойына мейілінше сіңіре келді.

Халықтың рухани бай әдеби мұрасынан күш-қуат алған Жамбыл Жабаевтың қазақ әдебиетіне, қазақ поэзиясына шалқар шабытпен, тегеурінді серпінмен, суырып салма айтыс өнерінің ішінен ерекше өз үнімен оқшау келгені баршаға белгілі. Жыр әлемінде өз ойын, өмір шындығын, көркем тілде ақындық биік тұрғыда тұтас шеберлікпен жырлау екінің бірінің қолынан келе беретін нәрсе емес, бұл тек жұлдызы жоғары өзін жыр жолына арнаған үлкен таланттың қолынан келеді. Ақынның тау суындай сарқылмас жырлары өз тыңдаушыларының жүрегінен жол тауып, оларды жақсы жырдың эстетикалық жанға жағымды ләззәт рухымен, жан-жүрегімен баурап алады.

Жамбыл Жабаев 1945 жылдың аптабы алқынған жаз айында қайтты. Бұл соғыс салған көздің жасы әлі құрғамаған, өңкей әкесіз жетімдердің тастай қатқан жүрегін аштық әлі сорып жатқан кез еді.

Жамбыл өле-өлгенше өз сертінен айныған жоқ, жақсылықты жырға қосты, жамандықпен алысты, гүлден шыққан Феникс құсындай, еркіндік сүйген халқының өршіл рухы, бүкіл жарасымды болмысымен оның шығармашылық мұрасында қайта жаңғырды. Еш нәрсеге таң қалуды доғарған әлемді көне мәдениеттің жанды дір еткізер тірлігімен танысуға мәжбүр етті. Аңыздар елінен жыр патшалығынан шыққан осынау құдірет иесінің мәңгі жасар ғұмырының мәні, ұлылығының сыры да, осында шығар?

Жамбыл Жабаевтың қайталанбас шығармашылығы қазақ поэзиясында ерекше еленіп, ғасырдан ғасырға тарих көшімен бірге ілесіп, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып мәңгі жасай бермек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жолбарысұлы Б. Басылып жатқан қазынам. Алматы.2005 -361 б.
2. Өзірбаев К. Аңыздар сыры. /Құраст. Кененқызы Т/. –Астана: Елорда, 2000. –348 б.
3. Жолдасбеков М. Асыл арналар. –Алматы: Жазушы, 1986. –328 б.
4. Өуезов М. Он екі томдық шығармалар жинағы; Он бірінші том. –Алматы: Жазушы, 1969. –480 б.
5. Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы:Жазушы, 1982ж.
6. Сүйінбай Аронұлы. «Ақиық», Алматы, 1975 -325 б.
7. Сандыбайұлы М. Жампоз. –Алматы: 2004 -215 б.

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАРЫ – РУХАНИ АСЫЛ ҚАЗЫНАМЫЗ

Жаратылыстанушы оқымыстылардың зерттеулеріне қарағанда, жер бетінде жүз, екі жүз, үш жүз жыл бойы, тіпті мың жылдан астам уақыттарға төтеп беріп, мызғымай, табиғаттың қатал сынына, дүлей дауылына, аптап ыстығы мен ақ қар, көк мұзына мыңқ етпей, айнала дүниеге маңқия қарап, төбесі көк тіреген алып емен ағаштар, баба бәйтеректер бар көрінеді. Ө дегенде, өз құлағымызға өзіміз сенбей, апырай неткен ғаламат, қалай ұзақ сақталған, заманалар сырын шертіп, жап-жасыл жайқалған күйінде тұруының құпиясы неде деп таңғаламыз. Ал, аңғарып қарасақ, сол мыңжылдық тіршіліктің өзгеден ерек өзіндік бітімін тұлғалап, оның бойына өлшеусіз қайрат-қуат дарытқан өскен ортасы, нәрлі топырағы болатындығына көз жеткіземіз. Және ондай мәңгі бақилық ұлы құбылыстардың жайдан жай бола салмайтындығы, оған ғарыштық пәрменді шұғыла көзінің, күн нұрының, ай-жұлдыздар жарығының ықпалы, әрі өзін аялап-ардақтап өсіретін, желеп-жебейтін қара орманы, тамыр тартқан құнарлы тұрақ-жайы болатындығы тағы рас.

Ұлы Жамбыл жайлы толғанғанда, осындай космологиялық мәңгіліктер еріксіз ойға оралады. Ғасырлар жүгін көтерген көне, қария бәйтерек көзімізге елестейді. Ұланғайыр заманалар көшінде ерекше тарихи орны, пәлсапалық таным-түсінігі, шетсіз-шексіз шалқыған рухани-мәдени мұралары бар өзгеше талантты, мейірбан қазақ халқы XIX ғасырдың 1846 жылында Жамбыл сынды данышпан ақында дүниеге әкелді. Ақынның әкесі – Жапа, анасы – Ұлдан, есімін арғы аталары Ыстыбай батыр Жамбыл деп қойған перзенттерінің тәлім-тәрбиесіне, жан-жақты толысып өсуіне айрықша мән берген. Жастайынан ауыл молдасына беріп, қара танытқан. Бірақ, кеудесі нұрлы, көңілі ояу бала Жамбыл молданың шала сауатты, дүмшелігін тез аңғарған.

*... Оқымаймын молдадан,
Екі ығын қомдаған.
Бала келсе сабаққа,
Жем аңдыған дорбадан.
Қайтып сабақ береді,
Айтқаны ішке қонбаған...
Оқығанша мен одан,
Домбыраны қолға алам, – [1, 22]*

деп ондай мәнсіз оқудан бойын аулақ салған. Содан бергі уақыттарда Жамбылдың оқыған мектебі, білім-білік қорын жинаған орны, оны азаматтыққа баулып, отаншыл сезімін лаулатқан ғұмырлық университеті халқының өмір тынысы, тұрмыс-салты, ғұрып-дәстүрі, сан ғасырлық мәдениеті мен өнері болды.

Жамбыл өлең айтуды жас кезінен бастаған. Өлеңді өнер деп білген. Әкесінің: – «Екейде елу бақсы, сексен ақын» деген атақ аз боп жүр ме? Сексен бірінші боп қайтесің, – деген сөзіне Жамбыл:

*...Өлең кірген түсіне,
Жөргегінде мен болам.
Қинама, әке, қинама,
Болмас енді зорлаған! [1, 22]*

деп өтініш жасаған. Мұның өзі Жамбылдың өз бойындағы ақындық дарынды дұрыс бағалағандығын, келешегін анық болжағандығын паш етеді. Және бір қызықты жай – бала Жамбылдың табан астында өлең шығарғыштық талабын алғаш рет құптап, қызу ризашылығын білдіргендер сол уақыттың даңқты зиялылары Сүйінбай Аронұлы (1815-1898) мен Шоқан Уәлиханов (1835-1865) еді. Қалың, шаршы топтың алдында тоғыз жастағы бала ақын Сүйінбай мен Шоқанның сынынан өткен. Бұл оқиға жөнінде орыс жазушысы Павел Кузнецовтың «Мұратына жеткен адам» атты романында өте әсерлі де көркем баяндалған. Шындығында да Жамбылдың өнердегі таудай талпынысын, алмастың жүзінде жарқылдаған талантын емеуріннен дөп басып жетелеген тәлімгері, өлең сөздің пірі Сүйінбай екендігі баршаға аян. Ұлы Жамбылдың таңғы шықтай мөлдір ойлы ұстазы

Сүйінбай Аронұлын заманымыздың майталман суреткері Мұхтар Омарханұлы Әуезов импровизаторлық өнердің алтын діңгегіне бекерден-бекер ұқсатпаған ғой.

Жүз жасаған Жәкең, Жамбыл Жабайұлы, Сүйекеңді қоршаған жаңа-жаңа сөз додасына түскелі жүрген ақпа-төкпе шәкірттерінің ішіндегі ең таңдаулысы, ең үздігі болды. XIX ғасырдың орта шенінен аса бере, Жамбыл бастаған жас өспірім «жас перілер» Сүйекеңнің сынаптай сырғыған «сиқырлы» ақындық шеберлігіне, айтыстағы алдаспандай өткірлігіне беріле ден қойып, қатты қайран қалысып, оның соңынан топ-топ болып еріп жүрген. Алғыр ойлы Жамбыл ұлағатты ұстазы Сүйінбай бастан кешкен небір айтулы жалпыхалықтық маңызы жоғары басқосуларға, қазақ-қырғыз арасындағы мәмле-мәжілістерге, ас, жиын-тойларға қатысып, көрген-естігендерін көкейіне тоқи берген. Сонау ежелгі түркі заманынан бермен қарай жалғасып келе жатқан елдің жарқын болашағы, тәуелсіздігі, береке-бірлігі, тұтастығы, ерлік-батырлық дәстүрлері туралы оттай ыстық отаншылдық ұстанымдарды Жамбыл қаршадай шағынан-ақ Сүйінбайдың сөзінен бойына толайым сіңіріп, жадына «жазып» алған. Туған еліне, жеріне деген перзенттік сүйіспеншілігі қанына, тәніне әбден тереңдеп енген. Оған ақынның қай өлеңінен болса да дәлел таба аламыз. Келе-келе:

*Жамбыл деген жай атым,
Халық – менің шын атым! – [2, 151]*

деуі де содан.

Ұзын-ырғасы Жәкең сүйікті пірі Сүйінбай Аронұлының жанында 15-20 жылдай бірге жүрген, үлгі-өнегесін көрген. Бұлайша тұлабойындағы айрықша арынды қабілетті аңғартқандықтан, өзінің алдындағы аға буынның іс-тәжірибесінен үйрену мақсатында олардың атышулы өкілдерін төңіректеп, жағалап жақын жүру әдеті әлемдік өркениет даму тарихында ертеден келе жатқан үрдіс екендігі белгілі. Айталық, Әбунасыр Әл-Фарабиді ілім-ғылымға құмар жастар жағалаған, Сократты ойшылдыққа, әфсана-әңгімеге әуес Платон бастаған ұл-қыздар қоршаған, Балуан Шолақ, Қажымұқан секілді күш алыптарына қайратты, ержүрек жігіттер ерген, ал, Біржан сал, Ақан серінің неше түрлі әнші-күйші өнерпаз нөкерлері болған. Осылайша ғұлама-ғалымдардың, ақын-шешендердің, әнші-күйшілердің, жалпы, әр алуан өнер, ғылым салаларының тек өздеріне ғана хас мәнер-машығы бар мектептері қалыптасқан. Жамбыл – «өлең сөздің қызыл желі» атанған Сүйінбайдың ақындық метебінің түлегі, Сүйінбай мектебінің жемісі.

Қазақ ақындық-шешендік өнерінің көп ғасырлық өсіп-өркендеу тарихында талапкер жастардың дуалы ауыз, кемеңгер саңлақ сыншы сарапшылардан, қазулы жолдай қариялардан бата алу ғұрпы жиі кездеседі. Алқалы топқа түсетін жауапкершілігі зор, ақ айдын ақындық сахнаға шығар тұста Жамбыл да сол киелі салтты ұстанған. «Жырдың тіккен туындай» толықсыған, қырандай қырағы, санаткер жырау Сүйінбайдан барып бата алған. Жамбылға Сүйінбай:

*О, Жамбыл, бата дедің – бердім саған,
Бақытты, өмірлі боп жүргін аман...
Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,
Тіліңнен балың тамсын сорғалаған, – [3, 78]*

деп қол жайып, оның болашағына игі тілек тілеген. Нақ содан былай қараған ұзақ ғұмырында Жамбылдың Алатаудың асқарында тұрып шырқаған үні Қойқап, Альпі, Гималай тауларынан асып жер-жаһанға жайылған, сөйтіп оның ақындық даңқы Сүйінбай батасының тегін еместігін көрсетіп берді. Шын мәнінде Жамбыл Сүйекеңнің азаматтық, импровизаторлық дәстүрін жалғастырып, жаңа заманда жаңа тұрмыс-сана талаптарына сай, соны эстетикалық талғам, кербез этикалық таразы-пайым танытты, тура ұлы ұстазы айтқандай тілінен балы сорғалаған ақын болды. Өйткені, Сүйінбай өзінің соңына ерген ақын шәкірттеріне, іні замандастарына үнемі әділ, турашыл, шыншыл болуды айтып отырған. Халықтың өмір-тірлігін, тұрмыс-салтын, тарихын бұрмаламай, ешкімнен жасқанбай дұрыс жырлауға шақырған. Елдің талай-тағдырына қатысты толғау, дастандарды қалай төгілген жөн, айтысқа қалай түсу керек, қандай мәселелерді қозғап, жеңіс тұғырына қалай көтерілген ләзім?! Тек қана имандай шындықты жырлау арқылы күресу шарт! Сонда ғана туған еліңнің алдындағы перзенттік міндетінді орындау үдесіне жақындай аласың. Міне, атақты жыраудың ұстанған мәңгілік бағыты мен талабы осындай! Сондықтан да Жамбыл Жабайұлы өзінің өлең, жырларында оның осы іспетті сындарлы өсиеттерін әр кез тебірене еске алып отырады емес пе?! Мысалы:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сиынбай.
Сырлы, сұлу сөздері,*

*Маған тартқан сыйындай!
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл, құйындай! [1, 31]*

Немесе:

*Ақындардың ақыны,
Айдын көлдей ақылы,
Жыр тұлпары – Сүйінбай! [1, 196]*

Тағы да:

*Бата берген Сүйінбай,
Жырдың тіккен туындай.
Айтқанда маған ақылды,
Жырла деген батырды, – [1, 196]*

деген сөздерінде Жәкең поэзия әлеміндегі Сүйінбай секілді қадау-қадау, нұр-сәулелі шыңдарды лайықты бағалап, әрі олардан үйреніп те отырғандығын жасырмаған. Өзінің мұнша шырқау биікке көтерілуінің сырларын, бой-тұлғасына нәр берген және қоғамдық-әлеуметтік көзқарасын қалыптастырған қуатты арналарды бөле-жара атаған. Сонымен қатар, Жамбыл жырау өзімен замандас, тұрғылас ақындардың шығармашылықтарына, адамшылық қасиеттеріне де зер сала қарап, ізгі ниет, елеулі ілтифат білдірген. Мәселен:

*Қаздай қалқып ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлманбет,
Орын берді қасынан.
Майлықажа, Құлыншақ,
Пірім еді бас ұрған.
Айтқандары нұсқа еді,
Сөз жаралған асылдан! – [4, 105]*

дей келіп, Майкөт, Құлманбет, Майлықажа, Құлыншақ тәрізді бір туар шынар текті шайырлармен дәмдес-тұздас болғандығын мақтан етеді. Ұлылардың ұлылығын тану – Жамбылдың асыл қасиеті.

Жанартаудай жалын шаша буырқанған жан дүниесінің ел-жұртымен біте қайнасып кіріккендігі соншалықты, Жамбылдың қарапайым көп ішінде өзін әрдайым кішік ұстайтын және онысын байқатпайтын тәлім табиғатын қапысыз дәл аңғарған академик-жазушымыз Мұхтар Әуезов: «Жәкең аққу мінездес екен. Көл де өзінікі, көк те өзінікі екенін жақсы түсінеді» – десе, майталман суреткер Сәбит Мұқанов: «Айтқыш, сынампаз, мінемпаз болған ақын сақ келеді. Сол сақтығы Жәкеңде әбден сақталыпты. Көлденеңнің көзіне түсер артық қылық көрсетпейді», – депті [5, 159]. Осылайша Жәкең жақсының жақсылығын, кісінің кісілігін сыйлап, қадір тұтқан. Іштарлық, көре алмаушылық, менен асып кетті-ау дейтін пендешілік күйкіліктен зеңгір көктей биікте тұрған. Өзімен сұхбаттас, сырлас, ақылды, жаны жайсаң жандармен кіршіксіз достық қатынас орнатқан. Одан өзінің бір мысқал да кеміп қалмайтындығын жыр жампозы Жамбыл өте жақсы сезген.

Тұтас бір ғасыр жасап, толқымалы дүниенің сан тарам соқпақтарынан сүрінбей өткен даңғыл ақынның өлең, толғау, жырлары мен айтыстары – ой тереңдігі, шындыққа суарылған тапқырлығы, тайпалған шешендігімен, қоғам болмысындағы алуан түрлі өзгерістерді бағалауда кесімді сыршылдығымен дараланады. Бұлай дейтініміз, Жамбыл – жаратылысында айнала ортадағы қилы-қилы құбылыстарды образды түрде елестетіп, көңіл көзімен қабылдап түйсінетін, нәтижесінде естен кетпестей бедерлі әсер тастайтын эстет ақын. Шығармашылығынан оның ешкімге ұқсамайтын өрнекті тіл нақышы, сәуледей нәзік ішкі көркемдік әлемі жарқырай көрініп тұрады. Ол – алуан қырлы, алуан сырлы нысана-нышандардың көпшілікке беймәлім, жұмбақ хас белгілерін ғажап аңғарғыш, дөп басып, тапжылтпай бағалағыш сөз зергері. Атап айтқанда, сөз дүлдүлінің «Шалтабайға», «Тәйтгі мен Шыбыл шалға», «Мәмбетке», «Қалиға», «Көкімге» сияқты арнау өлеңдерінде кісінің кіді, шәлкес-шалт, жағымсыз жат мінез-құлықтарын аяусыз әшкерелейді.

*Салқын келіп тоң-торыс,
Сыртқа сыздап қарайсың.*

*Сенен басқа жоқ болыс,
Деп өзіңді санайсың.
Шарға түсер шағыңда,
Қаратер боп сабылдың,
Аялған жоқ малың да,
Ақжем болып шабылдың, – [1, 46]*

деген Шалтабай болысқа қаратылған өлеңінде шен құмар адамның аласұрған күлкілі күйін ажуалайды. Өліне қарамай рәсуасы шыққан дүние қоңыз пенденің өлермен пейілін келемеж етеді.

Сондай-ақ, ақын игі ісімен жұртқа жаққан адамдардың жұғымды әлеуметтік қызметтерін де лайықты таразылайды. Мұндайда әзіл-қалжыңға сүйеіп, оларды достық, ниеттестік тұрғыдан іліп-қағып, келбет-бейнелерін көз алдымызға қызғылықты елестетеді. Бұған ақынның «Сарыбайға», «Жаныс ақынға», «Шәбденге», «Кәмшәт қыз», «Тілеміске», «Абышқа» іспетті арнауларын жатқызамыз.

Жамбыл шығармашылығының келесі бір аса көлемді, сүбелі саласы – батырлықты, елдікті өзек еткен дастандары мен айтыстары. Ақын «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» атты дастандарында қазақ халқының XVIII-XIX ғасырлардағы азаттық жолындағы жанкешті күрестерін шабыттана жырлаған. Олардың қайтпас қайратын, көпке риясыз қамқорлығын, батырлық тұлғаларын жан-жақты толық сомдаған.

*Мейірімді туған Сұраншы –
Елін сүйіп жасынан,
Жетім менен жесірді,
Атына артып көшірген.
Ерегіскен жауларын,
Су құйғандай өшірген. – [4, 235].*

Мұндай жырларында ақын батырлық, ерлік іс-қимылдар, сайып келгенде, туған халыққа деген ыстық махаббаттан туады деп санаған. Ел қорғаған батырларды еске алып, бір ақтарыла тебіренген сәтінде Жәкең классик жазушымыз Сәбит Мұқановқа: «Сұраншы батырды» да, «Өтеген батырды» да бірінші жырлаған мен емес, Сүйінбай, мен соның негізінде жырлаймын. Бұл жырларды мен жас кезімнен айттым», – деген екен [6, 469]. Бұл – Жамбылдың өзіне дейінгі, өзімен тұстас сөз шеберлеріне және заманалық халықтық әдеби-тарихи мәнді мұраларға зор жауапкершілікпен қарайтындығының бір дәлелі.

Ал, ақынның даңқын шығарған шығармашылығының аса елеулі саласы – айтыстарын сөз етер болсақ, онда біз бүтін бір ақыл-ой орманына, сұлулығы мен сәні келіскен кіл жарқыраған жақұт, інжу-маржандар тізілген салтанатты сарайға енгендей күй кешеміз. Себебі айтыс өлеңдерінде, топ алдындағы сөз сайысында қара дауыл құйындай борайтын Жамбыл жырау жайшылықта өңіміз түгіл, түсімізге кірмейтін не керемет кербез де кестелі, өткір де өрнекті, айыз қандыратын айшықты ой маржандарын қолма-қол суырып салып, найзағай отындай жарқылдата төгіп-төгіп жіберген. Бұған – Жамбылдың Құлманбет, Досмағанбет, Сарбас, Шашубай ақындармен айтыстары куә. Мысалы, Жәкеңнің, әсіресе, Құлманбетпен айтысының көркем әдебиетіміздің тарихынан алар орны өте берік те өте биік. Құлманбет аян Құлманбет – алыстан шалғыш, адуын мінезді, бұған дейін ешкімнен беті қайтпаған, қайтайын деген ойы да жоқ қайсар ақын. Ол салған жерден өзі туралы:

*Құлманбет менің атым – Құлман аян,
Менің құлан екенім тәңірге аян, – [4, 109]*

деп Жамбылға төне түседі. Түз тағысы құландай жүйрік екендігін, әрі ақындық арынының екпіні жай пенделер тұрмақ, көктегі тәңіріге де аян екендігін аңғартып аспандайды. Отырған жұрттың мысын басып, тапап өтпек болады.

*Өлеңші толып отыр көбелектей,
Тоғыз ақын толғанып төңіректей.
Тоғыз тұрмақ ақының он бір болса,
Немене бәріңді де басып өтпей...*

*Жөнделіп жүйткүші ем жөнсіз жерден,
Мен жауға алдырмаушы ем әлсіз жерден.
Мылтыққа түтеп тұрған қарсы шауып,
Асықсаң ажалыңа келші бермен! – [4, 110]*

деп жыр дүлдүлі Жамбылға тап-тап береді. Қаз қатар отырған тоғыз ақынды көбелек құрлы көрмей, тоғыта жеңген Құлманбет бұл маңайдан өзіне тең түсер адам таппай, жан-жағына маңғаздана мойын созады.

Құлманбет – сөз жоқ, айла-амалы көп, тәжірибелі, садақтың сырлы жебесіндей зырылдап кеп қалатын тосын да шапшаң ақын. Өлең сөздің шаң жұқпас, арқалы арқарларының бірінен саналатын саңлақ шайыр. Қателігі сол, айтыс үстінде пендешілікке бой алдырып, арзан атақ қуалайды, даң кеуде бай-болыстарды мақтап, езіліп шаншылған қарапайым қалың бұқараның арман-мұраттарын ескермейді. Менмендікке салынғаны соншалықты, өзгенің мол дәулетін арқаланып, өзін бай, өзін паң сезінеді. Ісініп, сыздап, елеуреп қыза келе асып-тасқан дүние-мүлкі бар малдылардың сөзі сөз, айтқаны дауа-шипа дегенге саяды.

*Жамбыл-ау, Албан да ағаң, Дулат та ағаң,
Не қылса да артық дүр сенен бағам.
Қасқарау Нұрқанның жылқысын мен қаптатсам,
Қырылар, Шапырашты, бұзау-танаң.*

*Бұлбұл қабақ бастанған, Екейім-ай,
Жұлып алып басыңды кетейін бе-ай!
Не деп айтқалы отырсың бұл өлеңді,
Түбіңе таза тақыр жетейін бе-ай! [4, 111]*

Бірақ, Құлманбет қалай жұлқынса да діттеген мақсатына «таза тақыр» жете алмайды. Ол өзі асыра мақтап, шамадан тыс көтермелеп көпсітіп отырған Шолақбай, Майлыбай, Бектенбай, Сәрсенбай секілді шонжарлардың «қалың байлығына» малтығып қалып қояды. Соншама асыға аспандаған Құлманбетті Жамбыл ақыры жерге түсіреді. Бірлік бар жерде тірлік болатындығын, ел кенелген береке, молшылықты, бейбіт өмірді қорғаған Қарасай, Сұраншы, Саурық сынды батырларды Жамбыл тоғана дәріптеп, баршаға үлгі етеді. Қайыры жоқ құр байлық, жадағай құрғақ мақтанның ешқашан абырой әпермейтіндігін ескертеді. Құлманбеттің «Жүз мың теңге сандықта шіріп жатыр» деген даңғаза сөзінен, қара басын күйттеген дүние қоңыз байларынан еңбекші халыққа келер пайданың жоқтығын мінейді. Құлманбеттің қайырымсыз байларға жуық жүріп, қайран дарын-қабілетті қор қылғанына налиды. Құлманбеттей ақынға алаңдаған жалтақтық, өзінен зорларға бас шұлғып, құлдық ұру әдеті жараспайтындығын айтқан. Бүйте берсе, ондай сұмдықтың көпке кесір-кесапаты, залал-зияны тиеді, жамандыққа ұшыратады деп санаған.

Бір кереметі, осы жерде Жамбыл таң-тамаша тың тапқырлық тауып, Құлманбетке елден аулақ кетудің жолын нұсқайды. Бұл – халық ақындары поэзиясында бұрын-соңды кездеспеген өзгеше соны тәсіл, қиыннан қиысқан көркем шешім.

*А, Құлманбет, Құлманбет,
Ағып жатқан сумен кет!
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бұмен кет!
Онда да кесірің тиеді,
Қызарып батқан күнмен кет!
Күн де қайтып шығады,
Оттан шыққан күлмен кет!
Күлден ауру жұғады,
Қараңғы тұман түнмен кет!
Түн де қайтып келеді,
Асқаралы таумен кет!
Тауды да халық мекендер,
Кесірің жұғар, Құлманбет,
Қу пәлекет, әрмен кет!.. [4, 114]*

Қырымдағыны қиядан шалатын, сыншыл ойдың көсемі Жамбыл жырау әзіл-шыны аралас, Құлманбетті төңірек-маңайдан осылайша аластайды.

Құлманбеттің халық батырлары Саурық пен Сұраншының еркіндік жолындағы ерлік күресіне көлеңке түсірмек болған әрекетін Жамбыл қатты айыптап, жоққа шығарады. Шапқыншыларға қарсы қан майданда шаһит болған батырлардың рухын ардақтайды. Елге еңбегі сіңген ержүрек ерлердің есімдерінің мәңгі ұмытылмайтындығын дәлелдейді.

*Батыр Саурық, Сұраншы жаудан өлген,
Халық үшін шәйіт болып жанын берген.
Елді қорғап өлгеннің арманы не:
Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
Қажылық қып кетті ме Мақсұт ағаң,
Ағайынмен ұрысып даудан өлген.
Шапырашты, Дулаттың бәрі куә,
«Шытыр» жеген өгіздей аунап өлген. [4, 121].*

Бұл жолдардан Жамбылдың өзінің де азаматтық бейнесі анық көрінеді. Халық деп соққан отаншыл жүрегінің дүрсілі естіледі. Қысқасы, Құлманбет бағытының ағаттығын, оның жаңсақ басып, адасқандығын батыл әшкерелеген. Бір бұл емес, Жамбыл өзге де Досмағанбет, Сарбас, Шашубай сияқты айтыскерлермен сөз жарыстырып, тек қана әділдікті жақтап, турашылдыққа бастаған. Ізгілікке, мейірімділікке үндеп, ғайбат сөйлеп кұнаға батудан, өкінішке ұрындыратын ғафыл іс-әрекеттерден алыс жүруге жетелейтін ислам дінінің қағидаларын бұрмалаушылықты сынаған. Себебі, Жамбыл туған халқының жер-көк, жаратылыс, адамдар болмысы, замана ағысы жөніндегі пәлсафалық байыптауларын жете түсініп, терең ұққан. Тұрмыс-тірліктегі әр түрлі кем-кетіктер – мақтанқұмарлық, мансапқорлық, оны көтере алмай керенау-кердендік танытуды және әлдекімге жағамын деп әлекке түсушілікті адам баласының басындығы бақытсыздыққа жатқызған. Шын бақытты боламын десең:

*Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт! [4, 115] –*

деп тебіренген.

Қорыта келгенде, дарқан жүректі данышпан Жамбылға оның өзінен артып баға беру де қиын. Ол өзі жөнінде былай толғанған:

*Мен бір биік бәйтерек,
Көкке бойым бойлаған.
Қармақты терең тамырым,
Жайылып жерді шарлаған...
Күннен көркем нұр алып,
Бұтағым күміс бұралып,
Аудан жұпар дем алып,
Жапырақтарым жайнаған!
Бәйтерекпін дегенім –
Жасым жүзді қармаған.
Тамырым терең дегенім –
Халқым ғой күшті қаулаған. [2, 241]*

Ғажап емес пе?! Ғажап болатыны – тұңғыық тереңдік, кемел кемеңгерлік, ту сыртыңнан шығатын көрегендік дегенің осы! Сонымен, тоқ етері мыңжылдықтарды арқалаған Жамбыл тауы мен Хан тауының тоғысқан тұсында дүниеге келіп, сол киелі өлкенің топырағына кіндік қаны тамған қыран қанатты ақынға ақ бас Алатаудың нұрлы шыңдары, қызғалдақ тұнған қырлары сарқылмас қуат құйса, шалқып аққан Іле суының, бұлқынған Балқаш көлінің ақ қайнар нәрі Жамбылдың алпыс екі тамырын қуалады, өнер өрісіне шығарды, айдай әлемге паш етті. Ұлы Абай айтқандай, «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстап», ұлы Жамбыл туған халқымен бірге ғасырдан ғасырға асып қадам басып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. 1-т. –Алматы: Ғылым, 1996. -312 бет.
2. Жабаев Жамбыл. Екі томдық шығармалар жинағы. Т. 2. –Алматы: Жазушы, 1982. -440 бет.
3. Аронұлы Сүйінбай. Бөрілі менің байрағым. Жыр толғау, айтыстар, естеліктер. –Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2009. -272 бет.
4. Жамбыл. Ел қадірін біл, балам. –Алматы: Жалын, 1996. -544 бет.
5. Тәжібаев Әбділдә. Жылдар, ойлар (Естеліктер мен толғаныстар). –Алматы: Жазушы, 1976. -472 бет.
6. Жамбыл (Алғы сөз). Шығармаларының толық жинағы. –Алматы: Қазбіріккенмембас, 1946. -736 бет.

Гүлмира ҚАЗЫБЕК,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессор м.а., ф. ғ. к.
Әйгерім ӘБШЕВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті филология және әлем тілдері
факультетінің 2-курс магистранты

ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Өлең сөздің дүлдүлі, жырау, жыршы, айтыс өнерінің шебері Жамбыл Жабаев шығармаларын өзге тілдерге аудару ісі өткен ғасырдан басталады. Жүз жасаған ақынның ұлылығын, даралығын, қайталанбас тұлғасын басқа ұлттарға сол күйінде жеткізу аса жауапкершілікті қажет етеді.

Аударма ұлт пен ұлтты, тілмен тілді, әдебиетпен әдебиетті байланыстыратын дәнекер екендігі белгілі. Ал аудармашылар осы дәнекерлікті нығайтатын мамандар. Аудармашы болу үшін ең алдымен шығармашылық талант, одан кейін аударылатын тілдің тарихын, тұрмысын, мәдениетінен хабардар болуы қажет. Біз осы мақаламызда ақын Жамбыл Жабаевтың туындыларын орыс тіліне кімдер аударды, аудармалары қандай дәрежеде болды, олардың негізгі кемшіліктері мен жетістіктерін нақты мысалдар арқылы талдауды мақсат еттік.

«Жамбылдың үлгісі мен мектебі алыстан, халықтық рухани қазынадан, халық даналығынан басталады. Сондықтан да Жамбылдың атақ-даңқы күллі әлемге әйгілі болды», – деп классик жазушы М.О.Әуезов айтқандай Жамбыл шығармалары көптеген тілдерге аударылғаны белгілі.

Жамбыл Жабаевтың орыс тіліндегі шығармалары 1946 жылы «Детская литература» баспасынан, 1996 жылы «Ғылым» баспасынан, 2010 жылы «Аударма» баспасынан шыққан. Оның жекелеген шығармалары «Правда» және «Огонек» т.б. мерзімді баспасөздерде үзбей жарияланып тұрды.

Жамбыл Жабаев шығармаларын орыс тіліне К. Алтайский, М. Тарловский, П.Кузнецов, Я.Семляков, И.Поступальский, Б.Канапьянов т.б. аударған. Жамбыл шығармаларын аударған аудармашыларға байланысты «Старик Хоттабыч сталинского периода» деген мақаласында И.Буккер былай деп жазған болатын: «Журналисту Павлу Кузнецову повезло с акыном гораздо больше. Литературный секретарь акына Гали Орманов переводил его пожелания на казахский, Джамбул импровизировал, Гали переводил это на русский, Кузнецов делал литературную обработку». [1]

Аудармашылардың ішінде Жамбыл Жабаев поэзиясын орыс оқырмандарымен қауышуына зор үлес қосқандардың бірі деп ақын, жазушы, аудармашы Константин Николаевич Алтайский (Королев) деп айтамыз. Оның алғашқы өлеңдер жинағы «Алое таяние» деп аталады. Содан кейін «Дети улицы», «Буденовка» т.б. кітаптары шыққан. Ол қазақ, белорус, қалмақ тілдерінен аудармалар жасаған. 1958 жылы оның «Казахстан мой!» атты өлеңдер жинағы шығады. 1938 жылы Жамбылдың өлеңдері мен поэмаларын аударып «Джамбул. Песни и поэмы» деген атпен жариялайды. Мысалы, «Алатау» деген өлеңінің аудармасынан үзінді келтірейік.

Түпнұсқа:

*Тізілген таулары бар Жетісудың,
Ішінде орман, тоғай біткен нудың.
Дариядай сол таулардан тулап тасып,
Көресің тамашасын аққан судың. [2]*

Аудама нұсқа:

*В орлиных просторах большой высоты,
Как чалые кони, вздыбились хребты.
Над всем Джетысу поднялся Алатау,
Исполнен величия и красоты. [78,3]*

Әр аудармашы түпнұсқаны өзінше аударатыны белгілі. Аудармашы ылғи да өз оқырмандарына түсінікті етіп аударарды. Сондықтан да аударма бірліктерін пайдаланады. Аудармашы еркін тәсілді қолданған. Аудармашының талантына байланысты жақсы аудармалар жасалады. Аудармашы жолма-жол аударма жасап, оны өңдеп, кейін әдеби аударма жасауға әрекеттенген. Бұл жердегі еркін аударманың ерекшелігі автордың ойын жеткізуге күш салатындығында деп есептейміз.

Сонымен қатар К.Алтайскийдің «Ақыны Советского Казахстана», «Ақыны и жирши Казахстана» т.б. мақалалар жазып, оны «Литературный критик» және «Литературная учеба» журналдарында жариялаған.

Жамбылдың өмірі мен шығармашылығына байланысты М.Әуезов, Н. Смирнова, Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, К.Зелинский С.Бегалин, С.Қасқабасов, С.Садырбаев, Н.Жуанышбеков, т.б. ғылыми еңбектер жазған.

Жамбыл ақынның Ұлы отан соғысы кезінде жазылған, блокада кезінде Ленинград халқына рух берген «Ленинградтық өренім» деген өлеңін 1941 жылы М.Тарловский «Ленинградцы, дети мои!» деп аударған.

Түпнұсқа:

*Ленинградтық өренім!
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді!
Бұлағымдай көремін.
Көпіріне қарасам,
Көмкерген су көлемін,
Өркеш-өркеш жарасқан
Шоқылардай дер едім.
Сапырылған көк теңіз
Шомылдырып кемерін!
Шамы күндей жайнаған,
Аспанға үйлер бойлаған...[2]*

Аударма нұсқа:

*Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!
Мне в струе степного ручья
Виден отблеск невской струи.
Если вдоль снеговых хребтов
Взором старческим я скользну, —
Вижу своды ваших мостов,
Зорь балтийских голубизну,
Фонарей вечерних рои,
Золоченых крыши острия...
Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя! [24,3]*

Аудармашы аударма трансформацияларын қолдана отырып еркін аударма жасаған. Еркін

аударманың өзінде де түпнұсқаның стилін, автордың көркемдік құдіреттілігін сақтауға тырысқан. Әрине, аударманы адекватты керемет жасалған деп айта алмаймыз. Аударманы біз сол кездегі уақыт талабымен салыстырамыз. Сол сұрапыл соғыс кезіндегі патриоттық рухты аудармашы біршама бере алған. Орыс оқырмандары атақты Жамбыл Жабаевтың осы өлеңін жоғары қабылдаған. Сыншылар тарапынан да жақсы бағаға ие болған. Аудармашы қазақ халқы мен орыс халқының достығының нығаюуына дәнекер бола білген. Орыс тіліндегі аудармасы арқылы басқа тілдерге аударылып, ТМД халықтар әдебиетінің асыл мұраларына айналған.

Жамбыл мұраларының орыс тіліне аударылуына орасан үлес қосқан талантты публицист, ақын, аудармашы Павел Николаевич Кузнецов болды. Бірінші дүние жүзілік соғыс кезінде отбасымен Өскеменге, кейін Семей қаласына көшіп келген.

Зал славы Казахстана дегенде мынандай жазу бар: «Одной из больших заслуг П.Кузнецова на литературном поприще стало открытие им для русского читателя акына Джамбула Джабаева – корифея казахской устной поэзии. Писатель, чье детство и юность прошли в Усть-Камне и Семипалатном, а разговор был «пересыпан крупной солью» алтайских шуток, иртышских присловий и сравнений, знал и легенды о батырах, вкус кумыса и баурсаков, знал, как в казахских семьях уважительно относятся к старикам. Отчасти и поэтому в ауле Джамбула, куда он впервые приехал в 1936 году, сразу оказался своим человеком. Появление первой поэмы Джамбула в переводе П. Кузнецова на страницах «Казахстанской правды» стало настоящим праздником для читателей. Вскоре за первой поэмой появились новые творения Джамбула: песни «Батырам нашей Родины», «Видал я родной Казахстан», «Я – тополь столетний», «Песня о жизни» и многие другие. Павел Кузнецов не только переводит произведения Джамбула, но и сопровождает его в многочисленных поездках по стране. Их дружба и творческое сотрудничество продолжалось до последних дней акына. В одном из писем к Павлу Кузнецову на фронт Джамбул пишет: «Ты для меня человек, ставший мне как родной сын», – аудармашы мен ақын арасындағы шығармашылық байланыстан біраз мағлұматтар береді.

Қазақ поэзиясын зерттеуші ғалымдардың көбі осы П.Кузнецовтың аудармалары басқаларға карағанда түпнұсқаға жақын, автордың өзіне ғана тән стилін дұрыс жеткізе алды деп айтқан. Бірақ мұнымен келіспеген ақын Қасым Аманжолов «Жамбыл шығармаларының аудармасы туралы» атты мақаласында Жамбыл аудармаларының кемшіліктерін қатты сынға алады.

«...Әдебиет дүниесінде Жамбыл шығармалары бір асқар шың болатын болса, ол шыңның ең биік бір жотасы «Туған елім». Бұл Жамбылдың Жамбылдығын әлемге танытқан поэма.

Поэма қазақшасында былай басталады:

*«Тоқсанға келген жасым бар,
Көпті көрген басым бар.
Аман жеттім бұл күнге,
Ойды-қырды аралап,
Жалғыз атты сабалап,
Серік болдым өмірге».*

Ал енді осының Кузнецов аударған орысшасын жолма-жол аударсақ дәл былай болып шығыпты:

*«Жамбыл қазір тоқсан жаста,
Сонда да Жамбыл ерде нық отырады.
Ол келеді қуанышты жаңа қонысқа,
Қарсы алады жыршыны туысқан Қазақстан».*

Салыстырып қараңыздаршы: біріншіден, қазақшасына орысшасы жанаспайды, екіншіден, қазақшасы өте көркем образды болып шыққан, орысшасында ол жоқ, үшіншіден, Жамбыл туралы басқа біреу айтып отырған сияқты. Бұл ма, Кузнецов Жамбыл шығармаларының кейбір тамаша жерлерін тіпті аудармай тастап та кетеді.

*«...Ойды, қырды аралап,
Жалғыз атты сабалап,
Серік болдым өмірге», –*

деген осы тамаша өлең жолдары орысшасында жоқ», – деп қынжыла жазады. «Болашақ аудармашыларға Жамбыл өлеңдерін (жалпы қай өлеңді болса да) аударғанда оның мотивын, ойын, формасын, мазмұнын, сөз образдарын, тенеулерін – қысқасы барлық қасиеттерін ойлап отырып аудару керек. Онсыз аударуға болмайды», – деп қатаң ескерту жасайды. [4]

Бұдан біз орыс аудармашыларының еңбегін жоққа шығарғымыз келмейді. Сәтсіз аудармалардың болуы аудармашылар түпнұсқаның тілін білмегендіктен болатыны заңды құбылыс. Олар жолма жол аударма түрін қолданған. Қазақ тілінің заңдылықтарын, әдеби құбылтулардың әр түрлілігін өз дәрежесінде түсіне алмағандықтан да еркін аударма жасауға әуестенген.

Алайда, қазір Жамбыл шығармаларын өз дәрежесінде аударуды қолға алуымыз керек деп есептейміз. Соңғы кездері Жамбыл шығармаларын талантты аудармашылар аударып жүргендігі де қуантады.

Жамбыл шығармаларын аударуға атсалысқан аудармашылардың бірі – А.Жовтис. Ол қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология және әлем тілдері факультетінің түлегі. Абай Құнанбайұлы, С.Торайғыров т.б. өлеңдерін қазақ тіліне аударған.

А.Жовтис жазушы, аудармашы, әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Жамбылдың бірнеше өлеңдерін аударған. Мысалы, «Патша әмірі тарылды» деген өлеңін «Черный указ» деп аударған. Ақынның бұл шығармасы тарихи оқиғаға арналған шындықты паш ететін шығармасы. 1916 жылғы маусым айындағы патша бұйрығына байланысты жазылған өлеңі.

Түпнұсқа:

*Ишке толған зарымды
Кімге айтармын қылып наз!
Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?!
Көкіректе зар қылып,
Қорлықпен қайтіп өтерміз?! [2]*

Аударма нұсқа:

*Вам ли, сыны, надевать ярем?
Голову молча гнуть?
Перед разлукой язык ваш нем,
Скорбь разрывает грудь.
Нынчес жайляу уйдут старики,
Вы же – в далекий путь...
Силой всей материнской тоски
Сына домой не вернуть... [5,37]*

Аударма еркін жасалған. Аударма трансформациялары пайдаланылған. Автордың ойын аудармашы басқа сөздермен берген.

Аудармашы П.Кузнецов ақынның «Өсиет» өлеңін «Завещание» деп аударған.

Түпнұсқа:

*Ой-хой, дүние серуен!
Адам бір көшкен керуен.
Дүниені қызық қалдырып,
Асамыз өмір белінен.
Кірсе лебіз – шықса жоқ,
Қауіп етіңдер өлімнен.
Қылышбайдан таралып,
Сөз нұқсасы келінген.
Дос-жаранға, кемтарға
Қайырлы бол делінген! [2]*

Аударма нұсқа:

*Эх-ма, эх, бранный мир – непокой,
Люди в нем – караван кочевой...
Мир веселый оставаят. Пройдут
Через свой перевал вековой.
Входишь с голосом звонким ты в свет,
А при выходе голоса нет.
Колишбай оставлял для сынов
Образец поучительных слов:
«Чистым сердцем, приятель, дыши!». [5,36]*

Аударма еркін. Мәтін жеңіл оқылады. Түпнұсқаның ойын бере алған. «Қылышбай» дегенді өзгертіп «Колшибай» деп берген.

Әдеби аударма теоретигі, ақын, әдебиеттанушы И.Кашкин: «Аудармашылар – өз уақытының және өз халқының өкілдері, түпнұсқаны өзінше пайымдауға олардың толық құқы бар. Түпнұсқаны ой елегінен өткізу, өзінше пайымдау жоқ жерде көркем аударма да жоқ...» – деп айтқандай Жамбыл ақын шығармаларын орыс тіліне аударушылар оны орыс оқырмандарына таныстырды. Сол арқылы Жамбыл шығармалары әлемнің жүздеген тілдеріне аударылды. Олар жасаған аудармалардың сапасын арнайы нақты зерттеу келешектің абыройлы ісі деп ойлаймыз.

Мақаламызда орыс ақындарының жасаған аудармаларына ғана шолу жасадық. Қазір ұлы Жамбыл Жабаевтың өлеңдеріне қызығушылық танытып, оны орыс тіліне аударып жүрген аудармашылар да баршылық. Бұл қуантарлық жағдай. Олардың аудармаларын талдау болашақтың ісі екендігіне күмән келтірмейміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Литературная гостиная (поэтическая библиотека). Стихотворение «Алатау» Джамбула Джабаева.
2. Жамбыл өлеңдері // www.zharar.com
3. Жамбыл Жабаев. Избранные произведения. Перевод с казахского. Астана: Аударма, 2010. – 464 стр.
4. Қ.Аманжолов. Жамбыл шығармаларының аудармасы туралы. // qasym.kz
5. Жамбыл. Я – тополь столетий. - Алматы: Жалын, 1996. - 384с.

Бекен ЫБЫРАЙЫМ,
Жамбылтану және халық ақындары
институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ АВТОРЛЫҚ АУЫЗША ӘДЕБИЕТТІ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бәріміз үшін анығы – Жамбылдың төкпе ақын, жыршы екені. Тәуелсіздік алғалы бері Жәкеңнің басқа да жаңа қырларын дәлелдейтін мызғымас мысалдар жарыққа шықты. Абай атындағы ҚазҰПУ жанындағы Жамбылтану және халық ақындары институты шығарған төрт томдық толық шығармалар жинағына бұрыннан белгілі өлең-толғаулары, жыр-дастандары, айтыстары енгізілді. Бұған қоса қырғыз ақындарымен қағыстары, «Қыз Жібектің» қырғыз тіліндегі нұсқалары мен қазақша аудармасы, ауызша әңгімелері, ауызша әдеби ертегілері, әндері, күйлері, сатира-юморы алғаш рет ақынның көп томдығында жинақталды.

Бай мұрасына сөз туындысы – әдеби мәтін ретінде зер салумен шектелмей, дарын сипатын, психологиялық темпераментін байқататын, қашанда қырғидай қағып түсуге әзір төкпелігін (импровизаторлығын), тығырықта жол табатын ақындық тапқырлығын, төпелеген шабуылдың бетін қайтарып, қарсыласын мойындататын уәж табу мен тайталасу тәжірибесін, айту-орындау шеберлігін, әуен-мақам байлығын, музыкалық аспапты пайдалану шеберлігін ескерсек, Жамбыл шығармашылығын зерттеудің жаңа салалары айқындалады.

Сонымен қатар ақынның өзіне дейінгі және өзімен тұстас жүйріктердің шығармаларынан, байтақ еліміздің әр өлкесіндегі тарихи тұлғалардан, шежірелерден, аңыздардан, ән-әуендерден, әнші композиторлардан, басқа да түрлі өнерпаздар өмірінен мол хабардар болуы бай ақындық-көркемдік тәжірибенің, қалыптасқан халықтық-философиялық, эстетикалық танымның көкжиегін мегзейді. Ж.Жабаевтың осындай озық қырлары оны тұлға ретінде танытты. Осынау озат қырлары ХХ ғасыр

басындағы алып құрылым – Кеңес мемлекетінің, өз еліміздің жыр алыбы деңгейіне биіктеуіне серпін берді.

Осы ыңғайда арнайы айтуды қажет ететін мәселе – импровизатор ақындар шығармашылығының көпқырлылығы. Бүгінге дейін төкпе ақындар шығармашылығы негізінен тек сөз, мәтін тұрғысынан қаралып келеді. Басқа қырлары сөз арасында жол-жөнекей айтылып, ілдалда мен лекердің бодауына жүргендей «ескерілді». Оның үстіне ақындардың алуан шығармашылық қырлары экзотика, этнографиялық мысал ретінде ғана сөз етілген сәттер де аз емес. Бұған қоса олардың шығармалары да тек әдеби факт санатында қаралды.

Мұның барлығы авторлық ауызша поэзияны зерттеудің шын мәніндегі ғылыми методологиясының болмауының, авторлық ауызша әдебиет теориясының жасалмауының салдары еді. Төкпе ақындар да, олардың шығармалары да «қызықты», елең еткізерлік, көңіл аулауға жарарлық деректер санатында «есепке» алынды. Шын мәніндегі халықтық-көркемдік ой, эстетикалық талғам, ұлттық-көркемдік тәжірибе, эстетика мәселелерімен тікелей тамырласатын, тарихи-көркемдік, мәдени-рухани проблемалар ретінде тарихи-әдеби процестегі қызметі мен маңызы терең тексеріліп, түбегейлі зерттелген жоқ.

Ал, авторлық ауызша поэзия өкілдерінің шығармашылық өмірбаяны мен сөздік мәтін ретіндегі ерекшеліктері, жекелеген жанрлар (айтыс, терме, толғау, т.б.) туралы түрлі зерттеу жұмыстары (Е.Ысмайылов, М.Жармұхамедов, т.б.) белгілі бір өзіндік ғылыми мақсаттарды көздегеніне байланысты, діттеген биігіне дейін көтерілді. Әрине, ауызша әдебиет теориясын жасауда бұл саладағы еңбектердің өз қажеттілігі мен маңызы бары даусыз.

Ендеше ендігі міндет – ауызша әдебиеттің синкреттілігіне қатысты іргелі де күрделі мәселелерді зерттеу. Өйткені, ауызша поэзияның айтулы Асанқайғы, Қазтуғаннан бастап, бертіңгі Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубайға дейінгі шашасына шаң жұқпаған қыруар жүйріктерінің шығармашылық ерекшеліктерін барлау, байыптау арқылы ұлт ретінде ұйыстырған құндылықтарымызды айқындаймыз, бүгіннің де, болашақтың да кәдесіне әбден жарайтын асылдарымызды сұрыптаймыз, өз ұлтымыздың табиғатының ерекшеліктерін, тарихилығын ұғынамыз, алдағы асуларға қажет рухани-шығармашылық әлеуетімізді барлай аламыз.

Көпғасырлық авторлық ауызша поэзияның тарихи-көркемдік тәжірибесін неғұрлым тереңірек ұғынсақ, өткен күннің болмысына нағыз саңлақтарды тудырып, саралап шығарған халқымыздың терең, рухани қатпарларына соғұрлым бойлап, тереңірек сезінеміз. Бұл поэзияда халықтың болмысты психологиялық түйсінуі мен философиялық пайымдауы, алуан тарихи кезеңдердегі сапырылысып-құбылып жатқан сәттер, ситуациялар, өзгерістерге бейімделе білу ерекшелігі, бейнелеу мүмкіндігі, әрі тіршілігі мен келешек тағдырына қажетті кәдеге жарата білу сипаттары жинақталған. Халықтың рухани өміріндегі мұндай рухани қазына-байлықтың сыр-сипатын терең тексеріп, сан азапты бастан кешсе дежер бетінде аман-есен сақталып қалуына зор қызмет еткен ұлттық әлеует, әрі рухани-шығармашылық серпінге айналған поэзияны жан-жақты байыптау жеке адамның да, тұтас халықтың да бүгінгі мен келешегіне шынайы, игі ықпал жасау талабына өз үлесін қосса керек. Осы ықпал бұйығып жатқан, бұрын-соңды қозғау-түрен түспей жатқан рухани қуаттарды оятуға қамшы салу арқылы жүзеге асады.

Бұл орайда Кеңес кезінде баспадан шыққан авторлық ауызша әдебиет кітаптары қатаң бақылауға алынғанын, әр бекет, әр деңгейдегі «жанашырлар» тарапынан өңдеулер жасалғанын ескермеу қиынсыз. Бұл күндері кімнің, қашан, қай жерде «құлшынып» қалам сілтегенін анықтау оңай емес.

Ал, Жамбыл, т.б. төкпе ақындар шығармаларына текстологиялық жұмыстар жүргізу барысындағы қиындық – ешкімнің де пікіріне бас шұлғып, қосыла кетпей, объективті шындықты айқындауға айрықша қажет, мызғымас дәлел ретінде бағасы ерекше қолжазбалардың жоқтығы. Әдеби хатшылардың барлығы да әдебиетшілер болғандықтан, айтылған мәтінге аз-кем өзгеріс енгізуі, «саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарайтын» қадағалаушылар алдында автордың қамқоршысы ретінде көрінуге тырысуы немесе ғасырмен шамалас Жәкең сияқты қарияға да, хат білмейтін басқа ақын-авторларға да шын жаны ашып, арагідік жәрдемдесуі әбден мүмкін.

Ал жекелеген сөздер, өлең тармақтары немесе шумақтар болмаса, тұтас өлең-толғауларды әдеби хатшылардың жазуы неғайбіл. Мәселен, Жәкеңнің өлеңдерін айтпағанда, «Өтеген батыр» мен «Сұраншы батырда» дастанның негізгі сюжеттік желісіне қатысы жоқ, кейінгі кеңестік дәуір, Сталинге, т.б. қатысты мақтау-мадақтаулар – автордың халық батырлары туралы шынайы тебіреністеріне кейін қосылған «жамаулар» шығар деген ойдан ада-күде арылу қиын. Мұндай «жамау» жаңалықтардың пайда болуына кім, қалай әсер еткенін бұл күнде айқындау мүмкін емес.

Бәлкім, «қойтан жылғы қотырды» қасып, бүгінгі күні жерден жеті қоян тапқандай масайрап тізудің керегі бар ма деп сидандап шыға келген сұрақты «жылы жауып» қою керек шығар.

Немесе шығармаларының әр жылдардағы басылымдарында Сталин есімі орнына бірде Ленин, бірде данышпан, тағы бірде партия «келуі», сондай-ақ құрастырушылар, әлде әдеби хатшылар, баспа қызметкерлері тарапынан өңделген-өзгерген мысалдар кездесуі әртүрлі ойға дем береді. Демек, Жәкеңнің өзі дүниеден өтсе де, шығармаларына шын жанашырлар да, өзгертіп «қожандайтындар» да үнемі ұшырасып келген. Ендеше ақынға жасалған есепті, «тегін» қамқорлық та, «қызыл тілін кісендеген», өтпелі, кезеңдегі уақытша биліктің иманыңды қасым қылатын өктем талабына қарай қақпайлаған астыртын қаталдық та аз болмаған. Шығармашылық еркіндік деген ұғымның өзін үстем идеологияның идеясына икемдеуді заман талабына, шығармашылық «шартына» айналдырған кезеңнің талабына мойын ұсынбағандардың тағдыры талқандалған. Жәкеңнің өлең «сұрап» келген, ықыласына, көңіл райына қарамай, дүмеп келіп жатқан «тапсырысшылардан» әбден жалығып, кіржиюі де, өз үйінен өзі қашып кетуге дейін бейілденіп қиналуы да сол үздіксіз «қамқорлықтың» қиянаты болатын...

Төкпе ақындар үлгі алған ақындық мектеп өкілдері жайында әдебиеттануымызда үнемі айтылып-ақ келеді. Бұрынғы жыр жампоздарының есімдері құрметпен аталады. Мына дастан, толғауды, т.т. бұрынғылар айтқан, алайда кейінгілер жаңғырта жырлады деген пайымдаулар біршама жұмбақтың шешілуіне көмектеседі. Ал, осы үлгі алу туралы пайымдаулар теріп-теріп алған мысалдар, нақты, сенімді, тиянағы әлі де толық жетпей жатқан деректермен көбіне шектеліп қалады. Соның салдарынан көркемдік дәстүр сабақтастығы жүйеленіп, проблемалар дәрежесінде байыпталмайды. Рас, бұған кезіндегі идеологиялық қысым көп кедергі жасады. Тәуелсіздік тұсында бұл да арнайы назар аударатын, әрі теориялық, әрі практикалық маңызы зор мәселелердің қатарында.

Қандай да болсын ақын өскен – нәр алған, әрі үйренген, әрі жарысқан ортаның ықпалы арқылы қалыптасады. Айналасымен алаңсыз, армансыз араласқан уақыты өте келе, өз бағытын болжап, өз мәнерін қалыптастыруға бет алады. Бұл мәселе анамен, мынамен айтысты, қағысты, тәлім алды деген жалпылама сөз деңгейінде қалмай, ауызша әдебиеттің де, ғылымның да іргелі мәселелері санатында арнайы ғылыми-теориялық зерттеулердің нысанына айналуға керек.

Жамбыл сияқты көп жасап, көпті көрген, көкірегі – шежіре, лебізі – өлең-жыр боп төгілген ақындардың, әлбетте, өз замандастары – аға буын және жасы шамалас жүйріктермен қатар ізін баса, өкшелеп келе жатқан жас буын өкілдеріне де игі әсер ететіні белгілі. Осындай әлеует ауызша әдебиеттің дамуына, оны былай қойғанда, жазба әдебиетке де ықпал жасады. Осы ықпалдың тарихи функциясын, маңызын (көркемдік ой, тәжірибе, дәстүр, діл, тіл, т.т.) түрлі тұрғыдан таразылау да – заман талабы.

Төкпе ақындардың талайы, бәлкім, дені – шежіреші, әңгімеші. Олардың айтқан шежірелері хикаятқа ұласып кететін, ауызша тарихқа айналатын сәттері аз емес. Немесе аңыз, естеліктер айтқанда да, майын тамызатыны тарихтан мәлім. Ендеше бұл тарапта да ғылыми ізденістер басталғаны мақұл.

Табан астында туған тапқыр сөздері, қанатты байламдары, нақылдары, мәтелдері, қара сөзбен немесе өлеңмен айтылған әзілдерін ескерсек, ауызша прозаның, сатира мен юмордың түрлі үлгілерін көрмей-елемей өту де мүмкін емес.

Төкпе ақындар шығармашылығын зерттеуде дер кезінде қолға алынбай, кейін қапыда қалдырған олқылық – олардың белгілі бір шығарманы айту – тудыру процесінде тек сөзді ғана емес, сол сөздің әсерін, әсіресе айқындайтын, сұлулайтын, күшейтіп, ұшқырлайтын мақам-әуендерді молынан, еркін, шебер пайдалануы туралы нақты деректердің жетіспеушілігі, өзіндік музыкалық байлықтың нотаға түсірілмеуі. Әуен жағымды болса, сөз де әсерлірек, дауыс тұншықпай, айқын шықса, сөз де ақсаңдамай, алшаң басып, алға озады. Үннің дүмі көңілге қобалжу тудыратындай сұсты, тегеурінді сезіліп, зорайып өрше берсе, сөздің де салмағы еселеніп, екпіні ес жиғызбайды. Бір сөзбен айтқанда, музыкалық әуен ауызша мәтін – айтылған сөздің тыңдаушыға тез жетуіне, ықыласын өзіне жедел икемдеуіне баға жеткісіз үлес қосады. Бұл да өзінше бөлек мәселе көрінгенімен, айналып келгенде, төкпе ақынның табиғи, қосымша «қаруына» айналады.

Әлбетте, әуен аяғы салбырып аспаннан түсе қалмайды. Өзінен өзі лекілдеп, жеке-дара құйыла бермей, айтылатын ой-толғамның мағыналық салмағы мен нысанасына, ауызша өлеңнің құрылымдық ерекшелігіне – тармақтардағы буын, бунақ, шумақ, ұйкастар сипатына ыңғайланып «қалықтайды», «лыпып» қызмет етеді, т.б.

Жанақ, Бармақ, т.т. қобызды, басқа көп ақын домбыраны шебер пайдаланғаны әдебиет тарихынан жұртқа аян. Музыкалық аспапты тарту – пайдалану шеберлігі әрі жеке, әрі мәтінмен сабақтастыра зерттеуді тілейді. Шаршаған немесе бейжай бұйығып, шаппа-шапқа зауқы соқпай

отырғанда, көңілдің кілтін тауып, иә бипаздап, иә атойлап жарқылдайтын әуен автордың жан дүниесінде эмоциялық от ұшқындап «оянып», ақындық еңсесін түзеп, бойын тіктеуіне қамшы болады.

Немесе қарсыласының сөзіне дереу ұрымтал жауап қайтара алмай, жүйрік қиялы әп-сәтте «жан-жақтан» жедел жинап, сапырылыстыра сықап әкелген қыруар уәждің қайсысын алдымен айтсам екен? деп бөгеліп-ойланып қалғанын қалт етпей, қадағалап отырған сұңғыла тыңдаушыға сездірмеу үшін жанға жағымды әуенмен тыңдаушының құлағы арқылы көңілін аулайды. Тайталас-тартыстың «тігісін» жатқызуға, әуенді әуелетіп отырған айтушының өмір деректерді ұшыртып, еске алуына, айтысқа немесе басқа да толғанысына қатысы болуы мүмкін алуан жайларды ескеруіне, соны негізге ала отырып ойлануына әуеннің септігі аса зор. Әуеннің созылмалылығы ақынға тыныс, пұрсат береді. Сол арқылы автор тыныс-әл жинап, күшейіп үлгіреді, әрі «шабуылға», әрі қорғанысқа қолма-қол әзірлік жасайды. Жамбылдың Құлмамбетпен, әсіресе Шашубаймен айтысында осы сипат анық байқалады.

Төкпе ақындар сонымен бірге өз жанынан шығарған эпикалық шығармаларымен де өз кезіндегі рухани өмірге айтарлықтай игі ықпал жасағаны – уақыттың өзіндік шындығы. Тарихи оқиғалар, батырлар, дінге байланысты аңыздар, т.б. жырлардың, дастандардың арқауына айналды. Мұндай шығармаларда тарихи шындық пен көркемдік шындық үйлесе бермейді. Мәселен, Жамбылдың «Сұраншы батыр» дастанындағы оқиғалар ақындық зор шабытпен әсірелей айтылады. Алайда әсірелеу тарихи деректен ауытқып жатса, шындықты аршу, айқындау қажет. Аталған шығармада Орман хан Сұраншымен соғыстың салдарынан қаза тапса, іс жүзінде басқаша. Олай болса, кейінгі ұрпақ дастандарда, айтыстарда еске алынатын оқиғалар мен кейіпкерлерді нақты болған оқиға, шындық деп ұғынбауы үшін тарихи шындықты аршу да қажет.

Суырып салма ақындар шығармашылығын зерттеуде айрықша ескерерлік мәселе – ақындық шеберлігі, шығарма поэтикасы. «Әттеңайымыз» – өлең, жыр, т.б. көркемдік әлеміне зер салғанда, мазмұнын айтып, троп пен фигураның үлгілеріне мысалдар тізумен шектелеміз. Жаңалығы, дәстүрмен сабақтастығы, өз кезінің өркеші дерліктей шеберлігі, ақындық деңгейі көріне бермейді.

Жан сусынын қандырған, алуан қырымен тәнті еткен шеберлігі болмаса, ақын ел ішінде құрметтелмейтіні, атағы алысқа бармайтыны бесенеден белгілі. Мәселен Жәкеңнің есімі қазақтар ғана емес, көршілес қырғыз ағайындарға да танымал болуы – ақындық шеберліктің бір айғағындай. Осындай ақындар көшпелі елдің өмірінде қандай қызмет атқарды? Ұлттық әдебиет тарихының контекстінде маңызы қандай? Олар болмаса, ұлттық тіліміз, діліміз, әдебиетіміз сақталар ма еді? Халық, ұлт ретінде бүгінгі күннің белесіне жете алар ма еді?

Мұндай сауалдарға жауап беру үшін төкпе ақындардың жеке-дара шығармашылық портреттерін жасап, туындыларын талдаумен тұсалып қалмай, әдебиеттегі өзіндік, ерекше құбылыс екенін айқындау міндеті алға қойылады. Әлем әдебиетінің осындай феноменін шашыраған мысалдар емес, құбылыстарын жүйелеу, сабақтастыра пайымдау арқылы айтулы құбылыс-мәселе ретінде байыптау – уақыт талабы.

Нүрдәулет АҚЫШ,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы

ЖАМБЫЛ МЕН ТОҚТОҒҰЛДЫҢ ЖАУАПТАСУЫ

Қазақ даласының ұлы жыршысы Жамбыл ақынның қырғыздың үлкен ақыны Тоқтоғұл Сатылғановпен адами достығы және шығармашылық байланысы жөнінде зерттеушілер әр кезде жазып та айтып та жүр. Жалпы көршілес жатқан бұл екі халықтың замандас болып келетін осы екі айтулы тұлғасы бір бірін жақсы білгендігі сөзсіз. Әр кезеңдерде бір бірімен жолығысып, пікір алмасып, кейде тіпті өнер де жарыстырып жүрген. Жамбыл қырғыз халқы жайында жақсы хабардар

болса, Тоқтоғұл да өз кезегінде қазақ елі жайында түрлі мәліметтерді, қызықты жағдаяттарды біліп отырған.

Бұл арада ақынның өз еліндегі билеуші топ өкілдерін сынап, жүріп, ол қадамы қолында билігі бар кісілердің шамына да тиіп отырғанын ұмытпаған жөн. Осындай кереғар қарым қатынастың салдары ақыр соңында Тоқтоғұлдың қудалануына әкеліп соққан. Сөйтіп жергілікті манаптар оның соңынан шам алып түседі де, ақырында Патшаның жергілікті жердегі билеушілері арқылы Сібірге айдатып та жіберген. Сол айдаудан қайтар жолында Тоқтоғұл қазақ сақарасын басып жүріп отырып, еліне жеткені сөзсіз.

Қырғыз елінде «Тоқтоғұлтану» ғылымы жақсы жолға қойылған. Елінің ұлы ақыны жөнінде бүгешігесіне дейін зерттеліп, қатталып отырады екен. Бұл жайында Қырғызстанға еңбегі сіңген мәдениет қайраткері, әдебиеттанушы ғалым Омор Сооронов былай деп әңгімелейді:

«Академияның (Қырғыз Ғылым академиясының Ш.Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының қорын айтып отыр. Н.А.) қолжазбалар қорындағы материалдарға ғылыми сипаттамалар жазып отырып, тау бұлбұлы Тоқтоғұлға қатысты қолжазбаларға келгенде, «Ұлы ақынның барлық деректері алақанға салғандай айқын ғой, тез бітірермін» деп ойлағам. Сөйтсем, қателесіппін, алдымнан азды-көпті жаңалықтар шықты» () дейді. Солардың негізінде бұрын белгісіз болып келген деректер бойынша екі мақала жариялап та жібердім. Жаңалықтар тек онымен шектеліп қалған жоқ.

Ғалымның айтуынша, бір қырғыз жігіті 1941 жылы әскерге алынып, Нов.Северде (қолжазбада осындай, Новосибирск шаһары болса керек) Келдібек атты қазақ екеуі жылқы бағыпты. Қырғыз бір ай бойы солардың ауылында болады. Сол жігіттің атасы Ұзақбай қариядан Тоқтоғұлдың өзі айтқан әңгімелерін, жырларын Қырғызстанның Кемин деген жерінен Абдрахманов Тұрдымамбет жазып алған екен. Сонымен бірге қолжазбада қырғыз ішінде атақты болған Қалық деген ақынның «Тоқтоғұл туралы» деген көлемді еңбегі, Абдықалық Чоробаев жинаған материалдар және т.б. жазбалар кездесіпті.

Солардың ішінен Омор Соороновтың назарын аударғаны – «Тоқтоғұлдың Жамбылмен жолығышқаны» деген он төрт шумақтан тұратын жыр жолдары. Бұл жазба Иманбай Кенжеғұлұлы дегеннің Қырғыз КСР академиясының қолжазбалар қорына 1956 жылы өткізген материалдарының ішінен табылған екен.

Жыр шумағымен таныса келе, оның қырғызша айтқанда жай «жолығышу» емес, екі атақты ақынның сөз қағысуы екендігін, өлеңмен жауаптасу екендігін аңғарамыз.

Бұл жазба бойынша Жамбылдың Тоқтоғұлға берген жауабы қырғыз тілінде былайша хатқа түсіпті:

Жамбылдың жообу:

*Қырғыздын бир шумкары кырдап кеткен,
Түбүндө акундугуң түпкө жеткен.
Душмандык боло берет, көрө албастан,
Биз тургай бизден мыкты Пушкин өткөн.*

*Дүнүйо бирде болот, бирде болбойт,
Бак-дөөлөт бир адамга дайым конбойт.
Токтогул, өткөн ишке өкүнбөгүн,
Башыңа бул жамандык кайра болбойт.*

*Элиңе бар, эчубактаташитаашаалбайт,
Акундучоркаадамбаашитаашаалбайт.
Күнчыгыпжержүзүнөнурунчачса,
Душмандынкүчүкетип, какшатаалбайт.*

*Келишпесменинжерим, казак элим,
Ызайттайткыз да мененжубан-келин.
Жамандык, жакшылыктыэскеалышып,
Сыйлашатөткондогубаатыр, шерин.*

*Таңатып, куттукташыпбулбулкелер,
Досумдепмиңкайрылып, салам берер.*

*Мусаапыр, муңдуу, черлүү жүрөгүңдөн
Муз эрип, ичиңдеги муз да кетер.*

*Сен дагы бирчынардын булбулусуң,
Талыкпас көпжыйындын дулдусуң.
Акыйкат аз болгон соңайлаканча,
Кантасакайгы тарткан кургурусуң.*

*Кабырың мен да угупкайгыргамын,
Картайыт асыл жаштан айрылгамын.
Көрөрү, булбулдардын күнү жок деп,
Азабынарбын тарттым курган жандын...*

Жамбылдың осы айтқан жауабының казакша нұсқасы кыргыз ғалымдарының қолынан табылмады. Енді осы шумақтарды өзімізше былайша казакшалаған болдық:

*Қырғыздың бір сұңқары қырлап кеткен,
Түбінде ақындығы түпке жеткен.
Дұшпандық бола берер көре алмастан,
Біз тұрғай бізден мықты Пушкин де өткен.*

*Дүние бірде болар, бірде болмас,
Бақ-дәулет бір адамға дәйім қонбас.
Тоқтағұл, өткен іске өкінбегін,
Басыңа бұл жамандық қайта қонбас.*

*Еліңе бар, ешуақытта тастай алмас,
Ақынды шорқақ адам бастай алмас.
Күн шығып, жер жүзіне нұрын шашса,
Дұшпанның күші кетіп, қаша да алмас.*

*Келіспес менің жерім, қазақ елім,
Ызаттайт қыз да менен жұбан келін.
Жамандық, жақсылықты еске алысып,
Сыйласар өткендегі батыр шерін.*

*Таң атып, құттықтасып, бұлбұл келер,
Досым деп мың қайырылып сәлем берер.
Мүсәпір, мұңды, шерлі жүрегіңнен
Мұз еріп, ішіндегі мұз да кетер.*

*Сендағы бір шынардың бұлбұлысың,
Талықпас көп жиынның дүлдүлісің.
Ақиқат аз болған соң айла қанша,
Қапаста қайғы тартқан құрғырысың.*

*Хабарың мен де ұғып, қайғырамын,
Қартайып, асыл жастан айырылғанмын.
Көретін бұлбұлдардың күні жоқ деп,
Азабын әбден тарттым құрған жанның.*

Осы жырды жазып алған Ысмайыл (мәтіннің басында «Иманбай» деп жазылған. Н.А.) Кенжеғұлынан қабылдап алған С.Байходжаев деген ғалым екен. Осы материалға қатысты араб әрпіндегі қолжазбалардың бірінде: «1930 жылдан 1931 жылға шейін Тоқтоғұл Сатылғанов жырлаған жырларының ішінен 7 күн бойы өз қолымен жазып алған жырлары...» деген жазуы бар.

Жоғарыдағы «Тоқтоғұлдың Жамбылмен жолығышқаны» енгізілген топтаманың бас жағында Тіл және әдебиет институтының директоры И.А.Батмановқа 1956 жылдың 14-қыркүйегінде жазылған

хат та тіркелген екен. Бұндағы жазуларға қарағанда, 1929-1933 жылдары Тоқтоғұлдың өз аузынан жазылып алынған жырлар 1953-1954 жылдары қайта көшірілген. Сол кезде бұл поэзиялық мұраның кей жерлері жоғалып кеткенге ұқсайды. Тоқтоғұл мен Жамбыл жолығысқаны туралы материалы бар қолжазбаның соңында «аяғы жоғалған» деген жазу болған.

Жамбыл Тоқтоғұлға он бір буынды қара өлең үлгісімен жауап беріпті. Ақын өзінің поэзиялық мұрасы көбінесе 7-8 буынды жырлардан тұрады, 11 буындық өлеңдері де аз емес.

Қазақтардың өлеңдері көбінесе 11 буыннан тұрады ғой. Жамбылда да мұндай жырлар жеткілікті. Ал Тоқтоғұлдың шығармаларына көбінесе 7-8 буынды өлеңдер тән болып келеді екен. «Сөйтсе де, Жамбылменен жолығысқанда, 11 буынды ырғаққа салуға тура келгенге ұқсайды» деп пайымдайды Омор Сооронов.

Осы жерде бір айтып өтерлігі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қасынан құрылған «Жамбылтану» институты 2014 жылы Жамбыл Жабаевтың 4 томдық толық шығармалар жинағын даярлап, оқырмандар назарына ұсынған болатын. Аталған жауаптасу ол томдықтардың ішінде жоқ екен. Соған қарағанда бұл екі ақынның жоғарыда келтірілген жауаптасуы жаңалық ретінде де саналуы ғажап емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сооронов О. Жамбылдан қалған белгісіз шумақтар . «Ана тілі» газеті, №37, 2012
2. Жабаев Жамбыл. Толық шығармалар жинағы: 4 томдық. – Алматы: Т.1: 1917 жылға дейінгі өлеңдері мен айтыстары. – 2014. – 304 б. 4 томдық.

Темірхан ТЕБЕГЕНОВ,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
филология ғылымдарының докторы, профессор

ЖАМБЫЛДЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ӘДЕБИ БЕЙНЕСІ

Қазақ әдебиеті тарихын құрайтын негізгі арна – дәстүрлі ақын-жыраулар поэзиясы. Сол дәстүрлі арнаның қуаттылығын әлемге әйгілеген, дәлелдеген поэзия алыбы, сөз өнері арқылы әлемдік қоғам қайраткері тұғырында танылған Жамбылдың көркем шығармалардағы әдеби бейнесі де маңыздылығымен ерекшеленеді. Жамбылдың әдеби бейнесі сомдалуы орын алған мынадай арналар: біріншісі – ақынның өзінің лирикалық-дидактикалық толғау өлеңдері мен айтыстары, дастандары; екіншісі – Жамбыл туралы жазылған естеліктер, деректі очерк-әңгімелер, киносценарийлер; үшіншісі – ол туралы жазылған лирикалық өлеңдер мен поэмалар; төртіншісі – прозалық туындылар (әңгімелер, повестер, роман, т.б.).

Жамбылдың поэтикалық әдеби бейнесін сомдауда оған арналған лирикалық өлеңдер үздіксіз жырланып келеді. Бұл орайда, дәстүрлі ақын-жыраулар поэзиясының көрнекті тұлғаларының жырларын айрықша айтамыз. Себебі, дәстүрлі ақын-жыраулар поэзиясы – халықтың шынайы бағалауын, көзқарасын танытатын әділ сарапшылық көзқарас көрсеткіші. Нұрпейіс Байғанинның «Ғасырдың қарт бұлбұлы», «Ақын шабыты: Жамбыл тойына», «Жамбылға», Кенен Әзірбаевтың «Жамбыл қашан келер екен», «Жамбылға көңіл айту», Нартай Бекежановтың «Жамбылдың сөзі», Үмбетәлі Кәрібаевтың «Бата аларда», «Жамбылға», «Жамбылмен Үмбетәлінің диалогтары», Қайып Айнабекұлының «Жамбылға», Қуат Терібаевтың «Алып ақын», Саяділ Керімбековтің «Жамбыл», Қалихан Алтынбаевтың «Жасасын, Жамбыл ата!», Көкен Шәкеевтің «Жамбыл тірі» және т.б. ондаған халық ақындарының Жамбылға арналған жырлары бар. Ақындардың жырларында Жамбылдың әдеби бейнесі көркем шындық поэтикасы заңдылықтарымен, романтикалық және реалистік сарындар тұтастығымен жырлауда ақындар фольклор мен әдебиеттегі дәстүрлі өрнектерді жаңғырта қолданып жырлады: **1. Нұрпейіс Байғанин:** «Үздік өрен жүйрігім», «Сөз маржанын жайнатқан», «Таудан аққан тас бұлақ, жырдың ағыс көзі, едің, ағысы құлаш ақ дария, ақ теңізбен тең едің, сөз қисығын

түзеткен құрулы алтын тез едің», «Білікке асқан данамыз», «Білікке асқан дүлдүлім, сөйлеген сөзі үлгілім, топтан озған жұлдызым», «Ақындардың данасы, сен едің, Жәкем, бұлбұлым» (Байғанин Н. Таңдамалы шығармалар: Өлеңдер, толғаулар, дастан. – Алматы: Жазушы, 1991. – 400 б.; 52-бет); **2. Кенен Әзірбаев:** «Ән жырдың тұлпарындай даңғыл ата», «Қарт ата, қадірлі ата, дүлдүл ата, сайраған бағымызда бұлбұл ата», «Не күшті, дүниеде – адам күшті, көрдіңіз бір ғасырда талай істі, миуалы Отанның дарағы едің», «Атағың жер жүзіне мәлім, ата» (Әзірбаев К. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 1: Өлең, терме, толғаулар. – 360 б.; 97-98-бб.; 112-б.); **3. Үмбетәлі Кәрібаев:** «Тамылжып тілден балыңыз», «Дарынды Жамбыл сен едің, өлеңге дархан кен едің, ... асқар таумен тең едің, айналанда біз – қайық, сен бір үлкен кеме едің», «Ұстаз болған ақынға, өлеңге дария, көл Жамбыл», «Асудай биік өр Жамбыл», «Көкке аунаған тұлпардай, ақ тұйғын құс сұңқардай, қайтадан, Жәке, түледің», «Ай менен Күндей сәулесі, әлемге түскен жарығы», т.б. (Кәрібаев Ү. Жинақ. – Алматы: Республ. кітап мұражайы. 1-том, 296 б.; 32-36-бб.); **4. Нартай Бекежанов:** «Қос қанатты тұлпарсың, шабысыңды үдеткен, сайраған сәнді бақшада күміс көмей бұлбұлым», «Даңқың кетті ғаламға, аяғыңа шаң жұқпай, аттадың небір бөгеттен», «Жауға сөзің найзадай тиген жерін қаусатқан. Досқа сөзің – шекердей тыңдағанды тамсантқан» (Бекежанов Н. Аманат: Өлеңдер, айтыстар, дастандар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 272 б.; 103-104-бб.); **5. Қайып Айнабеков:** «Жай сөзің жаппай күміс, жырың алтын», «Тот баспас, тозаң тұтпас, атақ даңқың», «Таршылық, кеңшіліктің бәрін көріп, айырып әр дәуірдің білдің парқын» (Айнабекұлы Қ. Өлеңдер. – Алматы: ҚМКӘБ, 1951. – 104 б.; 94-бет); **6. Қуат Терібаев:** «Арқардай тік жартастан орғып басқан әсерлі аңдатушы ең жыр саңлағын», «Туған соң ғасыр бойы жырлап кеттің, үдеген шабысындай боз тарланның», «Дауылдай шалқушы едің ұйытқып соққан жұлде алған жүйрік едің озған топтан», «Долдансаң жолбарыстай пілді соққан», «Ақынның алыбы едің алаптағы, дәл тиген жауға сөзі атқан оқтан, жуанды жұдырықтап жырыңменен әр жерден бетке соғып салдың тоқтам. Алмастай өткір тілің айбатты еді, майрылып қайтқан емес қызған шоқтан», «Жыр төккен Жетісудың тасқынындай Балқашқа құйып жатқан жан-жағыңнан, ордасы, отты жырдың зеңбірегі, жау қашты талмай соққан зардабыңнан», «Әр халық үніңді естіп, жырыңды ұққан дұшпанның алып сөзің туын жыққан», «Елімнің еркелеткен ардагері ең, ағынға қарсы жүзіп тұнық жұтқан», «Сұлу сөз, көркем тілдің арнасы едің, өрекіп, өршеленсе талмас едің, ұртына өлеңінің көл сиятын, тас кессе мұқалмайтын алмас едің», «Ағыздың асыл жырды жалын атқан», «Шарықтап сұңқардайын аспанға өрлей, қажымай қарсыласып келдің көнбей», т.б.

*Кең байтақ заманыңа олжа бердің,
Ғылымды тәжірибемен тапқан кендей.
Көркіне көз тоятын әр сөзіңнің,
Жүзетін құс мекендеп шалқар көлдей.
Мирас бой ұрпағыңа асыл жырың,
Тарихта қалар атың мәңгі сөнбей!*

(Терібаев Қ. Ағынды Ақсу: Өлеңдер, дастандар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 198 б.; 39-42-бб.). **7. Саяділ Керімбеков:** «Көпті көрген көнесің, алтын үйген төбесің», «Алтын ескек нұр желің, өмірдің соғып өрнегін, беделің белес құрбысы, көркем өнер қырында, шынар терек шыңында шымқай болат тұрғысы», «Заманымның жыл құсы, жырдың Жамбыл атасы, сөздің құлжа сақасы», «Қақырығы құйма алтын, түкірігі түйме алтын, тілдің кені бай кісі. Қазынасы халықтың, қатпар құрыш тарихтың дархан өскен ай кісі», «Жай оғындай Жамбылым, даңқың күшті даңғылым, желге мінген уағың», «Бұлт мініп шапқандай, нажағай отын атқандай, шақпақ шақты тұяғың; Ойыстырып ойменен, қайыстырып қырменен жықпылдың қудың тұманын; Таудан тауға жорытып, таудың сырын қорытып, ағыздың жырдың бұлағын; Сөзің бейне Зұлпұқар жаудың басын ыршытар, майданда ұстар құралым; Сыннан асқан сыр Жамбыл, жұрттан озған жыр Жамбыл, бүркіт көзді қыраным; тізбек-тізбек өлеңің – атты әскердей көремін, қиядан көргіш қырағым», «Заман тұлпар, сен дүлдүл», т.б.

Жамбылдың суырып салма ақындық шабытпен жырларын төгіп тұрған сәттерін бейнелеу де поэзия алыбының поэтикалық-психологиялық шығармашылық дара болмысын романтикалық-реалистік болмысымен елестетеді:

*... Әнге Жамбыл салғанда,
Сүйсінбеген жан бар ма,
Айтса қанып айызың;
Жақ сүйегі сақылдап
Қызыл тілі сапылдап
Сөзге толып ауызы,
Ақтарғанда алтындай*

*Ақ маржаны жарқылдай...
Күміс сақал дөңгелек,
Ажарлана ақша бет,
Қызара бөртiп тамыры,
Арна толып асқындап,
Тағы келдi тасқындап
Басылмайтын арыны;
Қияға Жамбыл кеткенде
Нөсерлетiп төккенде.
Ақ жаңбырдың жауыны
Алқымын ән кернесе,
Өлең болып сөйлесе
Соғылады дабылы,
Қажырланып ұмтылса.
Домбырамен құлшынса
Бәйге атындай сарыны.
Құйысқаны шартылдап,
Алыс келiп аңқылдап,
Аршындайды адымы,
Қажымайтын талмайтын
Жақын жүйiрiк шалшайтын
Адамзаттың шәйiрi.*

(Керiмбеков С. Ақын шабыты: Өлеңдер, поэмалар. – Алматы: Өлке, 2005. – 128 б.; 109-113-бб.). **8.**

Қалихан Алтынбаев: «Бiр дарабоз бөлiндi», «Көп жұлдыздың iшiнен жарық жұлдыз көрiндi, қызыл тiлдiң шеберi, ол – қазақтың «Гомерi»», «Кепке жеткен қайыры, шайырлардың шайыры, жарылқайтын батасы, ақындардың атасы», «Қырғызға қарап толғаса, құнған шайын суытқан, қазаққа қарап толғаса қазақты сүттей ұйытқан, сараңға қарап толғаса, сандығын ашқан құлыптан», «Ол – қазақтың арысы, Ол – жұртымның намысы, Ол – заманның дауысы» (Алтынбаев Қ. Шығармалары: Өлеңдер, арнау-толғаулар, айтыстар, дастандар, зерттеу мақалалар. – Алматы: Таугүл-Принт, 2009. – 512-б.; 135-136-бб.).

Жамбылдың эпикалық шығармалардағы әдеби бейнесiнiң сомдалуын құрайтын поэмалар да бар. Ө. Тәжiбаевтың «Ақын», Қ. Аманжоловтың «Жамбыл тойына», Ж. Сыздықовтың «Жамбылға», Ғ. Ормановтың «Жамбыл ақынға ескерткiш», Т. Жароковтың «Жамбылға», Т. Молдағалиевтың «Жамбыл – жыр» және т.б. ондаған ақындарымыздың туындылары бар. 1995 жылы Жамбылдың 150 жылдық мерейтойының Халықаралық көлемде тойланғаны да қазақ және әлем әдебиетiндегi Жамбыл тақырыбындағы шығармалардың мол шоғырлы сипатын танытты. Поэмалардың сюжеттiк-композициялық желiсiнде қазақ топырағының ДАНА ОЙШЫЛ – ҚАЙРАТКЕР, АБЫЗ – АҚЫНЫНЫҢ тарихи-әдеби тұлғасының көркем бейнесiн көреміз. Қасым Аманжоловтың «Жамбыл тойында» поэмасының сюжеттiк-композициялық желiсiнен өмiр шындығына негiзделген тарихи шындық тұтастығындағы романтикалық әуендi лирикалық поэма поэтикасы бейнелеулерiн көреміз. Поэтикалық көркем шындық жинақтаулары заңдылығы аясында ХХ ғасырдың 30-жылдарының аяғында бүкiл әлемге танымал болған поэзия алыбы Жамбылдың тойы өтiп жатқан ауылына планетамыздың антикалық дәуiрлерiнен бергi сөз өнерi алыптарынын жан-жақтан ағылып келiп, дидарласып жатқан сәтi романтикалық-гуманистiк асқақ рухпен бейнеленуiн оқимыз:

*Жастық қып, шынтаққа алып Алатауды,
Келтiрмей тобығынан Атырауды.
Отырды шалқып тасып Жамбыл жырау,
Той-жабдық жасап жатты Жамбыл аулы.
Ай үзiк, жұлдыз уық, Күн түндiктi,
Тойға арнап Жамбыл аулы бiр үй тiктi.
Сол үйге кiрiп жатты тойшыл халық,
Деп: «Жәке, той-думаның болсын құтты!»*

*Жайылып жер жағанға тойдың даңқы,
Құмарта құлақ тiктi әлем халқы.
Айбарлы Алатауға тұрды қарап,*

Сүйсінген Гималай мен сонау Альпы.

(Аманжолов Қ. Шығармалар. Төрт томдық. – Алматы: Жазушы, 1978. – Т. 2: Поэмалар. – 328 б.; 48-бет).

Поэmanın идеялық-композициялық желісіндегі лирикалық толғаныстар мен эпикалық баяндаулар тұтастығымен Жамбылдың әдеби бейнесі сомдалуын танытатын поэтикалық ерекшеліктер саралана көрінеді: біріншісі – Жамбыл ақындығының тарихи-көркемдік негіздерін құрайтын қазақтың арғы-бергі тарихындағы сөз өнері алыптары (Бұқар жырау, Құрманғазы, батыр ақын Махамбет, хакім Абай, Ақан сері, Жаяу Мұса, Сұлтанмахмұт, Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Әбділда Тәжібаев, Асқар Тоқмағамбетов, Жұмағали Саин, Әлжаппар Әбішев, Ғали Орманов, Қалижан Бекхожин, т.б.) рухани мәдениеттегі үлестерімен аталған. Ал, әлем құрлықтарының алыптары Гомердің, Фирдоусидің, Лахутидің, Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың, Л. Толстойдың, Гогольдің, Чеховтың, Белинскийдің, Шекспирдің, Байронның, Шиллердің, Шотаның, Гётенің, Гейнениң, Тарастың, Горькийдің, Маяковскийдің, Ролланның, Барбюстің, Мария Тереса Леонның, Э. Ми-Сяоның – бәрінің де Жамбыл даңқы арқылы қазақ мәдениетіне тоғысып, сабақтасып жатқан ықпалдастығы өлең өрнектерімен жырланған. Поэмадағы Жамбылдың әдеби бейнесі – мәдениеттер сұхбаты, өркениеттер үндестігі сабақтастығымен дәлелденген. Эпикалық туындының поэтикалық көркемдік сипатын танытатын басты кейіпкер Жамбылды («Алыбы асыл жырдың Жамбыл атам») және аталған әлем өркениетінің тарихи тұлғаларын даралайтын бейнелеулер көркем шындық поэтикасындағы кешенді өрнектер сабақтастығын аңғартады:

*Ортада сапырылған сары қымыз,
Қылқылдап пісіп жатыр бағланыңыз.
Күй кеулеп, үй түндігі желпілдейді,
Қосылып домбыраға сырлы қобыз.
... Қария күміс сақал, бұрыл шашты,
Жасаған Жамбыл жырау тоқсан жасты.
Қолға алып ескі досы домбырасын,
Арнасы асыл жырдың тағы тасты.
Алтын жыр ақтарылып ауызынан,
Желпілдеп жер түндігі дауысынан.
Тамылжып бар табиғат тұрды тыңдап,
Көлде қаз, аспанда аққу, тауда құлан.
Жүйіткіді кәрі тарлан шын көсіліп,
Ағылды асқар ойдан жыр жосылып.
Жамбылды алқақ отан ортаға алып,
Шырқады барлық ақын бір қосылып.
(Аманжолов Қ. Шығармалар. Төрт томдық. Т. 2. – 51-бет).*

Жамбылдың әдеби бейнесі эпикалық прозалық шығармаларда да сомдалуда. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының төртінші кітабындағы «Қапада» тарауында Жамбылдың көркем бейнесімен ұшырасамыз. Хакім Абайдың баласы Әбіш (Әбдірахман) ауырып Алматыда жатқанда көңілін сұрай келген Жамбылдың бейнеленуі бірнеше поэтикалық тәсілмен берілген: біріншісі – Жамбылдың хакім Абайдың шығармашылығын бұрын сырттай естісе, енді Мағаш арқылы хакім Абай шығармашылығын, балаларына, халыққа жасаған ұстаздық, қайраткерлік ісін жан-жақты кеңінен танып, терең түсіне бағалағаны; екіншісі – Жамбылдың сергек ойлы шығармашылық дарынды ерекше қабілеті иесі екендігінің даралануы; Романның осы сюжеттік бөлігінде Әбіштің көңілін сұрай келген Жамбылдың одан кейін қайтыс болған Әбіштің Алматыға уақытша жерленуіне қатысқаны, Абайға көңіл айта жырлағаны қамтылған. Суреткер Мұхтар Әуезов роман-эпопеясының осы шағын сюжеттік бөлігіндегі Жамбылдың әдеби бейнесін даралауда суреткерлік поэтикалық тәсілдермен өрнектеген. Жамбылдың тұлғасын («... ауыр, қалың қара бөрік киген орта бойлы, жауырынды мол бурыл сақалды»), бет-бейнесін («Кішілеу өткір қой көзді, қызыл-күрең жүзді Жамбыл ақын»), мінез-құлық психологиясын авторлық баяндау және роман кейіпкерлерінің қабылдау көңіл-күйлері аясында суреттеген: «Айтар сөзі тілінің ұшы емес, ернінің ұшында дегендей төгіліп лыпып тұрған Жамбыл ақын, стол басындағы бар жұртты жадыратып, мээ қылды». (Әуезов Мұхтар. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. Екінші кітап: Абай жолы. – 616 б.; 434-бет). Роман-эпопеяның осы сюжеттік бөлігіндегі авторлық баяндаулармен Жамбылдың Абай туындыларын тыңдағанын («... Мағашқа қадалып өтініш ете отырып, Жамбыл Абайдың көп

өлеңдерін айтқызып тыңдап өтті»), хакімнің халық адам тағдырына арналған азаматтық-философиялық өлеңдерін, ән-өлеңдерін («Абай шығарған әндердің де біразын Мағаш пен Өтегелдіге кезек айттырып, көп тыңдады») тыңдаудан кейінгі әсерлерін де романтикалық сарындылығымен, реалистік шынайылығымен оқырманның көз алдына елестетеді: «Қасиет қайда, қазына қайда десем, Абайда екен ғой, мүлдем тегі! ... Елге пана, еске дана ақыл да, өнер де, өнеге де бір өзінде тұрмай ма! ... Жамбыл сөз аяғын бір ауыз өлеңмен түйген-ді:

*Әкем-ау, жойқын екен Абай үні,
Далада өзгеріпті-ау жырдың түрі.
Жетісу, Алатауды таң қалдырып,
Мені келіп оятты-ау, бүгін әні.*

Мағаш Жамбылды сергек, сезгіш, көреген адам деп аңғарды. Осыдан кейін ол енді өзі болып, үй-іші болып тілек етті де, түн жарымына шейін, бар жиын бір ғана Жамбылдың өз жырларын тыңдаумен болып еді» (Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Екінші кітап. 436-бет). Ал, Әбіш қайтыс болғанда жерлеуден кейін қабыр басында арысты жоқтау мен халықты, алыстағы хакім Абайды жұбату сарындары тұтасқан Жамбыл жыры мен оны тыңдаушы халық көңіл-күйінің психологиялық тұтастық жағдайын көреміз. Суреткер Мұхтар Әуезов өлең сөз қуатымен жабырқаған, қайғырған адамдардың көңіл-күйлерін баураған Жамбылдың ақындық-азаматтық биіктігін, шығармашылық дарын қуатын дәлелдеген: «... Жамбыл енді біраз ғана топтың ортасында жүдеп тұрған Мағашқа үн қатты. Әуелі аһ ұрып, жалын атты да, көзінен ыршыған ыстық жасын үлкен жүзіне ағызып тұрды. Сөйте тура ол бұндағы дос қазақтың, бауырмал қазақтың атынан дәл осы қабырдың басында Абайға арнаған сөз бастады. Бұл сөз көңіл айтқан, жаралы жүректі жұбатқан, талай адал, дос бейілден тіл қатқан сөз еді. ... Аңдаған адамға, Жамбыл сөзі бұндағы халық атынан алыстағы асыл азаматқа, халық ұлына айтылған арнаулы сәлем боп шықты. Жақын сәтте жылап тынған Жамбылдың алғашқы үнінде өксіктің дірілі бар. Ең алғашқы сәтте даусы қарлыға шықты:

*«Сәлем айт барсаң Абайға,
Кеңесі кеткен талайға.
Ауырды жеңген қара жер
Сабырлы болсын қалайда...
Бір жұтқан судай дүниесін:
Ащысын жұтып күйінесін,
Тәттісін жұтып сүйінесін,
Жаңғаққа біткен бәйтерек
Жалғызбын деп жүрмесін
Кемелге келген асыл-ай...
Тасқынға Тәңір басуы-ай...
Нар көтерген ауырға
Арқасын тоссын жасымай...», –*

деп бастаған Жамбыл сәлемі, әуелі Әбішті жақсы жоқтап барды. Артынан Абайға қарай шебер оралып, оны жұбата сөйледі» (Әуезов Мұхтар. Абай жолы: роман-эпопея. Екінші кітап. 438-бет).

Жамбылдың қазіргі қазақ әдебиеті шығармаларындағы бейнеленуінде бірқатар көрнекті туындылар оқырмандарының ықыласын иеленуде. Белгілі жазушы, Нағашыбек Қапалбекұлының «Дана Жамбыл» (әңгіме), «Бала Жамбыл» (повесть), Жұмабай Шаштайұлының «Жыр жолбарыс» (повесть) туындылары қазіргі қазақ прозасындағы Жамбылдың әдеби бейнесін сомдаудағы өзіндік өрнектерімен ерекшеленеді. Жазушыларымыздың Жамбыл бейнесін сомдау арқылы, қазақтың дәстүрлі сөз өнері мәдениетін, ата-бабалық, ұлттық діл табиғатын реалистік болмысымен ұрпақтар санасында жаңғырту мұраты жатқанын аңғарамыз.

Қазіргі қазақ әдебиетінде көрнекті прозалық («Еңлікгүл», «Дос жүрегі», «Таудан түскен тұман», «Қызыл елік», «Махаббатсыз өмір жоқ», «Құт пен жұт», «Ақ шымылдық», «Мақыш балуан», «Жерошақтың түтіні», т.б.), тарихи-танымдық («Қызыл жолбарысты Сарыбай би», «Атадан – қасиет, бабадан – өсиет», «Ұлағатты үш ардақты», т.б.) кітаптарымен халық жұртшылыққа танымал, көрнекті жазушы Нағашыбек Қапалбекұлы өзінің шығармашылық және қоғамдық-әлеуметтік қызметімен Жамбылтануға мол үлес қосып келе жатыр. Жамбылтану саласында «Ұлылыққа тағзым», «Әлем келіп бас иген», «Менің пірім» атты ғылыми-зерттеу, тарихи-танымдық еңбектерімен және Жамбыл

дәстүріндегі ақын-жыраулар мұраларын жинау, жариялау, ғылыми-тәжірибелік конференциялар, сұхбаттар, көрмелер, т.б. саналуан жұмыстар, ұйымдастырып жүрген Қайраткер – Азаматтың қызметін халық зор ілтипатпен бағалап жүр. Жазушының «Бала Жамбыл» повесі – көркем әдебиеттегі Жамбылтанудың көрнекті көрсеткіші. «Бала Жамбыл» повесі «Алатауға беттеген көш», «Қым-қуытта», «Қарлығаш ұя салған шаңырақ», «Ыстық жел», «Дода», «Қызыл шұбар жолбарыс» атты таралардан тұрады. Алғашқы тарауда Жамбылдың атасы Ыстыбай, әкесі Жапа (Жабай), шешесі Ұлдан бейнеленген. Ыстыбайдың қобызшылығы, атасы Түктібайдың «Ақырзаман» күйін тартып, қоныстас болып отырған Ашықбай бидің зорлығынан және Қоқан шапқыншылығынан ығысып атамекенге («... түп амамыз – Екей. Атамекеніміз шалғыны етегіңе оралар, бұрқырап аққан мұздай өзендері бар, жерұйық Жетісудың қақ ортасы – Алатау, ұранымыз – Қарасай, тамғамыз – Айтұмар»). (Қапалбекұлы Н. Жамбыл ата. Повесть, әңгіме, естелік, зерттеулер. – Алматы: Мерей, 2006. – 200 б.; 70-бет) аттануды суреттеген. Бірінші тараудың соңы атамекенге көшіп келе жатқанда Хан Жамбыл тауында дүниеге келген балаға сол тау атауы есім боп берілуімен аяқталады.

Екінші тараудан бала Жамбылдың ауылындағы тұрмыстың ортасында тіршілік қазанамен бірге қайнап, саналуан қызықты да, қайшылықтарды да көріп, өзіндік дүниетаным негіздерін қалыптастыра бастағанын оқимыз. Ауылдың жылқыларын қарауылдап тұрғанда Шу бойындағы алыстағы Ашықбай бидің жіберген қарымташы жортуылшылары айдап алып кеткен жылқылармен бірге Жамбылды да әкетеді. Кейін Нұраддин саудагер арқылы ауылына қайта оралады. Үшінші тарауда он екі ата жалайыр елінен нағашы атасы Қанадан келіп жан дүниесін кеңейтіп, қобыз бен домбыраны кезек-кезек тартып жиені Жамбылдың табиғи дарынын-қабілетін ұштай түседі. Жанында төрт ай жатқан Қанадан нағашы ағасы кетердегі бала Жамбылдың қиналысы да қазақтың ұлттық-этнографиялық, педагогикалық-психологиялық болмыс шындығы: «Егер ол кісі кетіп қалса, әкесі тағы да ақ тананың беліне жарбита мінгізіп, қой-қозы бақтырып қоятын шығар. Бұған енді кім күй үйретеді? Қобыз бен домбыраны кезек-кезек жалықпай кім тартады бұған? Түнде кімнің қойнына кіріп ұйықтайды? Атасы болса ертегі айтып, арқасын шор-шор алақанымен сипап жатып, әлдилеп ұйықтатар еді. Қонаққа барса, атының алдына мінгізіп, жанынан екі елі тастамай ертіп алар еді. Қариялар жиналған жер қандай, шіркін! Әңгіме дүкені дүркіреп жүре береді. Шапанының шалғайын жамылып басын атасының тізесіне қойып тыңдай беретін. Қарттар әңгімесі кілең атақты абыз-билер мен елін жауға бермеген батырлар жөнінде ғой. Ұзын-сонар үзілмес шежіре, тәтті ертегі, аңыз ... Атақты Қарасай баба, Төле би, Қабан жырау ... Атасын жұрт жан-жақтан қолқалап күй тартқызар еді». (Қапалбекұлы Н. Жамбыл ата ..., 109-бет). Тарауда әуез, сөз өнері қасиеттері жаратылысына туа біткен бала Жамбылдың халықтың аса көрнекті қайраткер тұлғалары Төле би Әлібекұлының, Бөлтірік шешен Әлменұлының ұстаздық ұлағат істерін адамгершілік-имандылық дәстүрлерін бойына сіңіріп өсіп қалыптаса бастайды. Төртінші тарауда қатыгез, шала сауатты молданың орынсыз жазалауларына шыдамаған Жамбылдың оқудан бас тартқаны, Сүйінбай ақыннан бата алғаны, туа біткен табиғи дарыны, таланты арқылы ақындық, өнер жолындағы бағытын түзегені айқындалады. Бесінші тарауда халықтың қорғаны болған Сұраншы батырмен, ел абызы Сарыбай бимен дидаласа жүріп, азаматтық-отаншылдық, батырлық-жауынгерлік ұлағаты өнегелерімен қуаттанған Жамбыл ақындығының халыққа танымал бола бастаған оқиғалары, Жамбыл мекендеген өңірдегі халықтың екіұдай көңіл бағдарындағы (біріншісі – Қоқан хандығымен, екіншісі – Ресей патшалығымен қосылу) пікіргаластар қамтылған. Алтыншы тарауда Жамбылдың Сүйінбайдың жанында болып, ел тарихындағы Өтеген, Райымбек, Қабан, Қараш батырлар, өзіне ғана көрінетін киелі қызыл жолбарыс туралы тебіреністері, толғаныстары берілген. Тарауда Тезек төренің Сүйінбайға жасаған құрмет пейілі де шынайы.

Жазушы тарихи тұлға поэзия алыбы Жамбылдың балалық шағындағы әдеби бейнесін сомдауда кейіпкердің ішкі жан ділі құбылыстарын, сыртқы қоғамдық-әлеуметтік ортамен байланыстарын, ата-анасының, ауылдағы адамдардың мінез-құлық психологиясын, Жетісу өлкесінің пейзаждық әсем көріністерін, т.б. – бәрін де кестелі тілмен өрнектеген. Кейіпкерлердің диалогтары да, ішкі ой-толғақ-монологтары да, табиғи өнернамалық-психологиялық сипатымен көрінеді. Жамбылдың ақындық өнер құдіретімен қалыптасып танылуына негіз болған ататек-әулеті мен нағашы жұрты жақтарынан дарыған қазақтың ұлттық діл болмыс сипаты дәлелденген. Повестің идеялық-композициялық желісінде қазақтың көшпелі тұрмысы, руаралық, қақтығыстар (барымта, қарымта, т.б.), бақсылар өнерінің даралығы, ұлттық спорт түрі көкпар додасы, күй, өлең-жыр, дастан орындайтын, жыршылық өнер, би-шешендердің, батырлардың, ақын-жыраулардың шығармашылық және қоғамдық-әлеуметтік қызметтері және т.б. саналуан мәселелер қамтылған. Жазушы «Бала Жамбыл» повесінде тарихи тұлға мен уақыт оқиғалары сабақтастығын көркем шындықпен бейнелеген.

Жамбыл бейнесіне арналған алыс-жақын шетелдер қаламгерлерінің туындылары да бар. Тәжік-иран ақыны Гасем Лахутидың («Бағдан»), орыс ақыны Л. Пеньковскийдің («Жамбыл»), қырғыз ақыны Қалық Ақиевтің («Жамбылға»), армян ақыны А. Геворктың, Карелия ақыны И. Кутасовтың, М. Матусовскийдің өлеңдері, Павел Кузнецовтың («Бақытын тапқан адам» романы (1950), Н. Тихоновтың ««Ақындар атасы» естелік әңгімесі), т.б. бар. ХХ ғасырдың 30-40-жылдарынан бастап шығармалары әлем халықтарының тілдеріне аударылған Жамбылдың шығармашылық – қайраткерлік тұлғасы қазақ халқының да сөз өнері арқылы әлем өркениетіндегі тұғырнамасын биіктете түсті.

Қорыта айтқанда, ақындар бейнеленген поэзиялық туындылар, Жамбылтанудағы көркем шығармалар – ұлттық сөз өнерінің маңызды көрсеткіштері. Қазақ халқының көркемдік ойлау дүниетанымын сөз өнері тарихындағы алыптар бейнесі арқылы ұрпақтарға таныту – азаматтық-отаншылдық рухты күшейтеді, эстетикалық көзқарастар жүйесін байытады. Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетінде де бұл үрдістің соны серпінмен жалғасатыны ақиқат.

Алтынарай ТЕБЕГЕНОВА,
филология ғылымдарының кандидаты-PhD,
Сүлейман Демирель университетінің ассистент-профессоры

ЖАМБЫЛ АЙТЫСТАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК – ЭСТЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Халық өнерінің ежелгі замандарда қалыптасқан үлгілері өнер тұтастығына негізделіп жасалғаны мәлім. Халықтың ортасындағы жекелеген дарынды, талантты тұлғалардың алуан түрлі өнер түрлерін біртұтас жинақтай меңгеруі де дәстүрлі құбылыс болып қалыптасады. Халық әдебиетіндегі лирикалық, эпикалық шығармалардың авторлық нақтылықпен жасалуы ұжымдық сипаттарға ауысқанда да жаңғыра сақталуында үнемі сол әуелгі ежелгі қалыптасуындағы өнер тұтастығы сипаты ұмытылмаған. Жамбыл – халық әдебиеті үлгілерін жасаушылардың дәстүрлі өкілдерінің бірі. Өзінің бойындағы туа біткен табиғи дарынын, қабілетін елдің ортасында танытқанынан кейін, ол халықтық мәдениеттегі әмбебап өнерпаздық жаратылысымен ерекшеленеді. Жамбылдың күнделікті тұрмыстық қарым-қатынастардың өзінде өлеңмен сөйлейтіні, қанатты, ұшқыр ойлы тіркестерді қолданатыны, домбыра әуені мен өлеңді сөзді қосыла өретіні – ақындық шабыт нәтижелерін бірнеше өнер қосындылары арқылы дүниеге әкелетіндігін дәлелдейді.

Жамбыл – халық тарихының, тұрмыстық-салттық дәстүрлерінің асқан білгірі. Ол – көкірегі ояу, көзі ашық дана ойшыл. Халқының материалдық және рухани мәдениеті тарихындағы этностық-этнографиялық қазыналарды жетік білетіндіктен өлеңдерін шығарғанда сол мол деректілік байлығы көркем сөзді жыр кестелерімен өріледі. Халқының пайда болуы, қалыптасуы, дамуы тарихындағы атақты адамдар, елдің ата-тектік жүйесі, тұрмыстық-салттық дүниетаным сырлары, еңбек, шаруашылық кәсіптеріне байланысты дәстүрлер, ата-бабалық тәңірілік, бақсылық наным-сенімдер және т.б. мәселелер Жамбыл жырларының халықтық өнер дәстүрлері синтезі жағдайындағы мазмұнын байқатады. Ақынның суырып салмалығы, жыршылығы – әлемдік мәні бар әдеби-фольклорлық құбылыстардың бірі. Осы мәселелерді жекелеп пайымдау арқылы оның шығармашылығының жаңа сырларына қанығамыз.

Жамбыл – Құдайдың құдіретімен жаратылған Жыр-Жанартауы. Адамдық тіршілік ғұмырының есігін «іңгәлап» ашқанынан бастап, өмірден өткенше мың, әлде миллион, мүмкін тіпті санап өлшеуге келмейтін осынау тынымсыз қозғалыстағы фәни жалғанды өзіне ғана тән, сезімдік толғаныстармен түйсінді, қабылдады. Фәни жалған дүниенің Жаратушының бір өзі ғана заңдастырған ғажайып үйлесімділікке құрылған тынысымен, қозғалысымен Жамбылдың да дүниетанымдық ішкі жан жүйесіндегі толғаныстардың үндесіп, оның бұлақтай сылдырлап, теңіздей тебіреніп, мұхиттай шалқитын Жыр-шабытқа айналуы – шығармашылық даралық құбылысының көрінісі. Өзін қоршаған әлеуметтік-тұрмыстық тіршілік тынысы мен табиғаттағы басқа да алуан түрлі құбылыстардың байланыстарын бойына сіңіре, тұтас қабылдай өскен ақын да сөнбес Жанартаудай шабытты қалпынан көз жұмғанша айнымады. Жер-Ананың терең қойнауларында тұншыққан, қордаланған

нәрселердің Жанартау болып жарқылдауы тынысын аша бұлқынатын қозғалысы секілді оның ақындығы да үнемі шабытты сипатымен танылды.

Жамбыл ақындығының негізгі сипаты – ауызша ақындық. Домбырамен сырласа, соның үнінен шабыты қоза, жыр тасқынын селдететін Жамбыл ақындығын оның өзінің жырларындағы сөздері де дәйектей түседі:

*...Сия-сауыт, қаламсыз
Дәптер, кітап, қағазсыз,
Ой қозғаған домбыра,
Болған кезде Жамбылдың,
Домбырамен жазуы,
Жырланып еді осы жыр
«Жырламайын!» – десем де,
Ел тілегі қоймайды [3, 196-197б.б.]*

Ауызша ақындықтың суырып салып айтатын сәттерінде тыңдаушылардың ынтасына, ықыласына байланысты болатын алғышарттар бар. Жамбыл дәстүріндегі ауызша ақындық өнердің негізінде қиял мен шабыттың тоғысуы, өнер иелерінің адамгершілік, имандылық ұялаған мінез-құлқы, азаматтық мұраты – бәрі де шешуші қызмет атқарады. Үстін-үстін мың сан ұшқындары жарқылдай күндіз-түні, бәлкім жылдар бойы атқылаған Ұлы Жанартаулар – Жаратушы Жалғыз Құдай жасаған ұлы зандылықтардың бір құбылысы. Жамбыл – алаулы шапағы әлсіремейтін, күркіреген атқылауы тоқталмайтын, Сөнбейтін Жаңартау сынды шығармашылық жаратылыс. Өзін қоршаған әлеуметтік-тұрмыстық тіршілік тынысымен табиғаттағы басқа да алуан түрлі құбылыстардың байланыстарын бойына сіңіре, тұтас қабылдай өскен ақын жанартаулық қалпынан ешқашан айнымады.

Ұлы суреткер М.О.Әуезов «Жамбылдың айтыстағы өнері» мақаласында: «...кейін Жамбылдың әлемге даңқын шығарған ұлы жырларына бұрынғы айтыс ақыны болған өнерінің жалғасы, қатысы бар ма? деген сұрақ туады» дей отырып, Жамбылдың ақпа-төкпелік, суырып салмалық өнерін туғызған жырларының шағын шумақты түре қайымдық айтыстарынан үлкен сүрелі айтыстарға өскенін сипаттайды. Айтыс үстіндегі шабыт қозу психологиясының Жамбыл ақындығындағы көркем тілді реалистік, сатиралық бояулы әртүрлі жанрлық үлгілерді жасай алатын шеберлігін дәлелдейтінін атап көрсетеді: «Мұндағы Жамбыл гротеск, шарж, мысқылдың неше атасын тапқандай. Қадалған жерінен қан алмайды, жан алады. Мазағына ілінгеннің басына қарай қаптағанда, қатты соққан құйындай, үзігін, туырлығын желпілдете түңлік ұшыра соқтығып, ыршытып түсіреді. Оқтай өтімді күлкі табады. Бұл ретте әр теңеуінің өзі, жай ақынның жайшылықта күн толғанса таппайтын, аузына түспейтін дөп теңеулер болады. Сондай ызалы сайқымазақта, ажуада, мысқыл, қалжында Жамбыл тапқырлығы елден ерек. Жамбыл «Өлең не күлдірмесе, не жылатпаса – өлең емес нәрсіз сөз, зәрсіз оқ есепті» дейтін. Сол сипатының бәрі Жамбылдың өзінде бар еді. Жамбыл суретші болса шарждың, пьеса жазушысы болса комедияның, гротесктің барып тұрған шебері болар еді» [4, 177,187-б.]. Демек, өмір бойы күнделікті тұрмыстық тұтас мазмұнында ұйқасты сөз тіркестерімен бейнелі мағыналы, астарлы ойлы ақ өлеңдік әуезді шешендік кестелерімен төгіле сөйлеп, ағыла жырлап өткен жүз жылдық ғұмыр иесін баураған қуат-шабытты көңіл-күй. Ақынның шабытты көңіл-күйінен туатын сөздердің шынайылығы айқын. Жамбылтанушы ғалым Сұлтанғали Садырбаев айтқандай: «Жамбыл нені айтса да иландырып, сендіріп айтады, логикалық жүйеде айтады. Сондықтан да абыржымайды, саспайды, сөзінде салмақ, мазмұн жатады» [5, 180-б.].

Жамбылдың импровизациясы, суырып салма, ақпа-төкпе ақындық шабыты көңіл-күйден қуат алып, салмақты, жүйелі ой мазмұнын, әрине, бейнелі сөз тіркестерімен өрнектейді. Ақын қандай көлемдегі өлең болса да сол сәттегі өзіне тән шығармашылық шабытты қалпын сезімінің әрқилы толқыныстарымен буырқанған, бұрсанған деңгейінде танытады. Осындай шабыт бұған сәтіндегі өзінің романтикалық тұлғасын өлеңдеріндегі бейнелі оралымдар арқылы шынайы суреттейді. Мысалы, кейде ақын өзін және ақындық күшін жаратқан осынау ғажайып тіршіліктегі табиғаттың дүлей құбылыстарына (таудың биіктігі, өзеннің ағысы, желдің соғуы, жаңбыр, найзағай, арыстанның ақыруы және т.б.) баламалайды:

*Сөйлесем өлеңімді түптен бермен,
Құйылар сөз нөсер көктен, жерден,
Үстіңе жайдың оғын жайлатармын
(Жамбыл мен Құлмамбет айтысынан);
«Дауысым аққан судың сарынындай»
Мен сөйлеймін адырдың ішіндей боп»
(Жамбыл мен Сарбас айтысынан).*

«Аса алмас құлаш ұрдың асқар белге», «Енді Жамбыл сөйлейді, ескен желдей гулейді», «Өлеңнің дария кенімін», «Еділ менен Жайықтай зырқырап Жамбыл сөйлесін, өрге жүзген қайықтай», «Еңсенді үзіп кетермін, аспаннан түскен жасылдай» (Жамбыл мен Шашубай айтысынан). «Өлеңім асау теңіздей, өрге қарай шапшысын», «Толқындай сөзді сапырып, арыстандай ақырып», «Нажағайдай сөзімді, жарқылдатсын алдында», «Өлеңмен шын тасысам, ағып бір жатқан селдеймін» (Жамбыл мен Досмағамбет айтысынан).

Жамбыл ақын кейде табиғаттағы құбылыстар мен жанды заттардың қуатты, жылдам қозғалыстарын араластыра, тізбектей келтіреді. Бұл арқылы өз сезімінің бүкіл тіршілікті қамтитын кең құлаштылығын бейнелейді:

*Жыр да кетті төгіліп,
Тасыған судай арнадан.
Жамбылдың жағзы талмаған,
Жері жоқ Жамбыл бармаған.
Жүйрік тарлан секілді.
Жүгірістен танбаған.
Таудан ұшқан қырандай.
Қонар жерін таңдаған [6, 51-б.].
Мен сөйлесем қаларсың
Ашылмас тұман ескекке
(Құлмамбетпен айтысынан).*

Жамбыл суырып салма, ақпа-төкпе ақындық шабыт буып, жыр төгетін сәтіндегі адуынды қалпын кейде батырдың, бес қарудың қаһарлы кейіпіне баламалайды: «Мылтықта түтеп тұрған мен бір пестон (Құлмамбетпен айтысынан), «Шын қызсам сөзім – жалын, домбырам – найза, құрсаулы сауыт болар маған шекпен» (Досмағамбетпен айтысынан). Кейде ақын өзінің жеті қабат көкке ұшқандай, бәйгенің мәңгі алдын бермейтіндей қуатын пырақ, тұлпар ұғымымен береді: «Құйындай көкке шапқан мен бір пырақ», «Ұзын сонар жүйрікпін», (Досмағамбетпен айтысынан); «Ағыным ақбоз аттың арынындай», «Бәйгі атынан кем емес, екпіндесе шабысым» (Сарбаспен айтысынан). Кейбір өлеңдерде ақын өзінің айбарлы, қуатты тұлғасын айбындандыра түсу үшін шендестіру үлгілерімен бейнелеулерді ұтымды қолданады:

*«Сен – күйкентай, мен – тұйғын,
Мен – қорғасын сақамын.
Сен – ұтылғыш кенейсің»
(Досмағамбетпен айтысынан);
«Сен отырсың шал болып шөкімдей боп,
Мен отырмын жас жігіт өрімдей боп»
(Сарбаспен айтысынан).*

Ақындық тіл – өрнекті, әсерлі бейнелі сөз қолданысы. Жамбылдың әсемдік сезімі толған көкірегінен шыққан сөздерінің қуатын бейнелеулері аса сәнді де мәнді, мүлдем тың қолданыс: «Ал, Жамбылдан сөз шығар, асылдан ұшқан қылаудай», «Нар кілемнің түйіні» т.б. Немесе, өзінің ақындық сөз қуатының психологиялық әсерін, қуатын мейлінше ықпалды, әсерлі бейнелеумен береді:

*Айтулының бірімін
Нар кілемнің түгімін.
Қызыл тілін безеген,
Найзасын тасқа егеген!
Алды артыңды буамын
Сені асырмай кезеңнен!
(Шашубаймен айтысынан) [3, 152-б.].*

Суырып салма, ақпа-төкпе ақындық шабытының қозуы – ұлы Жамбылдың қартайға шағында да сөнбеген құбылыс. Мысалы, 1921 жылы бір тойда Нұрила есімді 25 жастағы ақын келіншекпен Кенен, Үмбетәлі, Бармақ есімді ақындар айтысады. Бәрінен басым түскен сол ақын әйел тыңдап отырған ұлы Жамбылдан төрелік – қазылық сұрайды. Айтысты тыңдап отырған Жамбылдың да делбесі қозып, әуелі үш ақынды да Нұриланьың жеңгенін айтады да, өзінің де айтысқысы келіп отырғанын білдіреді. Бұл – сөз сайысы майданын көріп сол майданның жеңімпазымен ақтық жекпе-жек шайқасына ынтыққан шабытты көңілдің аласұра алабұртуы. Жетпіс бестегі жыр тұлпары Жамбыл жиырма бестегі жұлқынған Нұриланьың үш ақынды сайыста даусыз жеңгенін «Жүйрік озды жүйріктен құлаштаған» деп бағалайды. Өзінің де шабыты қозған ішкі психологиялық алапат сезім бұлқыныстарының қуаты жан-жүйесінің еркін билеп шыдатпай тұрғанын еріксіз білдіреді:

*Ерден басып екпінді жолың озды,
Өлеңшінің көбісі шілдей тозды.
Шапырашты мен Жамбыл «Қарасайлап»
Ұмтылғанда үстіңе перім қозды.
Құнжыңдап домбыраға менің арқам,
Аузымнан ақтарылды өлең дарқан [3, 165-б.].*

Жазушы И.Г.Эренбург Жамбылдың суырып салмалық өнері табиғатына тәнті болған әсерін эстетикалық таным тұрғысынан бейнелейді. Ежелгі замандық ұлы жырау-ақын Гомердің дәстүрлі жалғасы жағдайындағы ақын тұлғасына баға беріледі: «...алғаш көргенде Жамбылдың түрі, түсі көзіме көне жыр жазылған папирус қағазындай көрініп кетті. Тірі адам емес, кәдімгі мәңгілік жыр жолдарын жазған папирус қағазына соншама ұқсаған. Папирус өте ертеде перғауындар әулеті қағаз ғып тұтынған қамыстың мықты түрі.....Хатшысынан: «Сонда бұл шал өлеңсіз сөз сөйлемей ме?» – деп сұрадым. Хатшысы: «Тамақ ішкісі келсе, жатқысы келсе, сыртқа шығам десе, әдеті сол, домбыраға қосылып өлең ғып айтады. Қара сөзбен тілдеспейді», – деді. «Қара сөзді ұмытып қалған ба, сонда бұл шал?» – деп сауал қойдым. «Ұмытып қалған», – деп жауап берді хатшысы. «Қайран қаламын, баяғы өлең сөздің ұйқасы, ырғағы, оралымы мына ақынның қанына сіңіп кеткен», – деп тұжырамын» [6, 45-б.]. Демек, Жамбыл – өмір бойы көңіл-күйінің сан сырлы ояныстарында сілкіне тұлғаланған табиғи бітімі ғажайып жаратылыс иесі.

Жамбылдың шығармашылық тұлғасы – тұтастай суырып салмалық (импровизациялық) өнер құдіретінің көрінісі. Ішкі жан дүниесіндегі қайнап жатқан толғанысты ойлардың жарыққа шығу сәттері – жарқылдаған ұшқындары, алаулаған оттары, тұтас қызуы бет қаратпас бейне жанартаудай әсерлі. Сыншыл да өткір, бейнелі оралымдарымен өрнектелген астарлы философиялық тұжырымды толғаныстардың тереңдіктері, замандық құбылыстар мен адамдардың алуан сырлы келбеттері – бәрі де ақын жүрегінен атқылаған жыр жанартауының өмірдің найзағайлы аспанымен астасқан суреттер! Демек ұлы Жамбылдың суырып салмалық (импровизаторлық) ақындығындағы сөзді де сазды да тұтқиылдан айтатындығы – оның ішкі жан жүйесіндегі бұлқынып, толықсып қайнап жатқан қатқабат ойларының қабаттаса, тізбелене атқылауының жүйелене жырлауының көрінісі. Жамбылдың философиялық әуенді толғауларының да, сыршылдық бояулары қалық лирикалық және сыншылдық тілі өткір сатиралық өлеңдері де, айтыстарының да, эпикалық дастандарының да – бәрінің де осы суырып салмалық қасиетінің табиғатына негізделе дүниеге келгені анық.

Жамбыл – қазақ сөз өнері тарихындағы бұрынғы – соңғы көрнекті ақындар дәстүрін жетік білген ақын. Қазақтың төл әдебиетінің арғы-бергі тарихындағы ақын-жыраулардың, жыршылардың шығармаларынан өмір бойы үлгі алады. Ақын-жыраулардың халықтың – тарихымен бірге жасайтын құдіреті азаматтық биіктік, ел тағдыры жолындағы жанкештілік, өнер жолындағы даралық шеберлік – бәрі де Жамбылдың өнеге тұтар құбыланамасы, шығармашылық мұраты. Сондықтан өзін үнемі солардың өнерін жалғастырушы тұлға ретінде сезіне жырлайды.

*Пірім бар жыр нөсерін аспанда атқан
Сұңқардай саңқылдаған ер Сүйінбай,
Ілгеріде Шөже, Балта заманда өткен,
Асекең (Асанқайғы дегені –А.Т.) Бұқар жырау арманда өткен,
Солардың аруағы маған қонып,
Ел мұңын жырмен толғап нөсерлеткем [3, 81-б.].
(Жамбыл мен Досмағамбет айтысынан).*

Сонымен қатар, Жамбыл Құлмамбет, Майкөт, Майлықожа, Құлыншақ, Орынбай, және т.б. ақындармен кездескен, өнер жолындағы шығармашылық байланыста болған. Жиырма бес жастағы кезінде қазіргі Оңтүстік Қазақстанды, Қаратау атырабын аралайды. Осы сапарында Қылышбай Ержанұлы, Сауытбек Ұсаұлы, Нұралы Нысанбайұлы т.б. ақындармен танысады. Ақын Шәді Жәңгіровті де іздеп барады, бірақ кездесе алмайды. Осы сапар туралы мынадай тың дерек бар: «Осы жолы ақын Майлықожа, Балқы Базарға кездесіп, бірнеше күн той-думанда бірге болады. Құлыншақ ақыннан «Шора батырды» жаттап алады. Балқы Базармен ұзақ айтысады. Айтысқа төрелік еткен Майлықожа: «Қалқам, сенікі жөн, тоқта енді» – деп, Жамбылдың арқасынан қағып, ақындығын аса жоғары бағалайды. Осы жолы Жамбыл Майлықожаны өзіне ұстаз тұтып қайтады» [7, 4-б.].

Жамбыл осы Оңтүстік сапарында Ақтамберді Сарыұлы жыраудың өмірімен танысады. Шу, Талас, Қаратау атырабындағы аталған ақындардан басқа Сауытбек, Қожантай, Өзбек, Жидебай, Балқыбек, Келімбет және т.б. ақындармен, жыршылармен танысады, кейбірімен айтысады. Жамбыл – қазақ сөз өнерінің тарихындағы ұлы Абайды да, жауынгер ақын Махамбетті де айрықша

бағалаған. Абайды сырттай естіп, өлеңдерін тыңдайды. Абайдың баласы Әбдірахмен ауырып, Алматы қаласында жатқанда Жамбылдың оның көңілін сұрай келгені М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында әсерлі суреттеледі. Сол Әбдірахман қайтыс болғанда Абайға арнап жұбату өлең де жолдайды. Абайдың ақындық, азаматтық тұлғасын толық таныған Жамбыл өзінің бағалауымен «Абайдың суретіне» деген өлеңінде реалистік-романтикалық ойлармен жырлайды:

*Мынау тұрған Абайдың суреті ме?
Өлең сөздің ұқсаған құдіретіне
Ақыл, қайрат, білімді тең ұстаған,
Өр Абайдың төтеген кім бетіне?*

*Ақын атын таратқан әрбір тұсқа,
Өлеңменен өлмейтін салған нұсқа,
Арғын, Найман сөзіне таңырқаған,
Қандай арман бар дейсің бұл туыста?!*

*Терең ойдың түбінде теңізі бар,
Тесіле кеп қарасаң көңіл ұғар.
Сол тереңге сүйсініп жан үңілмей,
Есіл сабаз ызамен өткен шығар [8, 17-б.].*

Ал, Махамбет ақын туралы да реалистік таныммен жырлайды. Ақындық және жауынгерлік қуатын азаматтың ар, халқының тағдыры жолына арнаған жанның әлеуметтік және шығармашылық тұлғасы тұтасқан тұлғасын айқын суреттейді:

*Махамбет ақын жырымен,
Құрым найза қырымен.
Көтерген халық туымен,
Хан Жәңгірден қорықпай.
Белдескен ер бетпе-бет.
Жауына күшті жекіріп,
Хан бетіне түкіріп.
Бақыты үшін халықтың
Бел бүкпестен кеткен ед [9, 231-б.].*

Демек, Жамбыл ақындығының қайнар көзі – туған халқының ақын-жыраулары, жыршылары. Ақындық өнердің тек қана отбасы мен ошақ қасында ғана емес, халықтың қазіргісі мен болашағы үшін рухани азық, өмір суруге көмекшілік қызметін ол шын түсінді. Сондықтан, ақындық өнерінің әртүрлі оқиғаларға, жеке адамдарға қатысты жерлерінде Жамбыл ақын атаулының тағдырына тән азаматтық жауапкершілік сезімін басынан кешіреді. Ол да бүкіл шығармашылығын өмірден өткенше адамзат бақыты үшін арнады.

Жамбылдың даңқы әбден танылып кемелденген кезеңінен бастап оның дәстүрін ұстанған өзіндік әдеби мектеп, шығармашылық дәстүр жолындағы көрнекті ақындар шоғыры дараланғаны мәлім. Мысалы, Доскей Әлімбаев, Үмбетәлі Кәрібаев, Төлеу Көбдіков, Нұрлыбек Баймұратов, Шашубай Қошқарбаев, Нартай Бекежанов, Саяділ Керімбеков, Қазанғап Байболов және т.б. ондаған дәстүрлі ақындар поэзиясы Жамбыл мектебінің Қазақстан тарихындағы халықтық тағылымын дәлелдеді. XX ғасырдың 30-60-жылдарындағы Жамбыл дәстүрінің ақындық мектеп дәстүріндегі танылуында аталған көрнекті тұлғалармен қатар жазбаша әдебиеттегі қаламгерлердің де шығармашылық ықпалдасуы сабақтаса дамыды. Қазақтың классик жазушылары Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов және т.б. көрнекті қаламгерлер Жамбыл және оның дәстүріндегі халық ақындары шығармаларының дәстүрлі айтыс өнері арқылы халықтық сипатын сақтауына айрықша ықыласпен қарады. Жамбыл дәстүріндегі айтыс ақындарының Қазақстанның жазбаша әдебиеті дамуы үдерісімен сабақтаса өркендеуіне қолдарынан келгенінше зор үлес қосты. Олар көркем әдебиеттің классикалық үлгілерінің дамуында суырып салма өнерінің психологиялық ықпалды орны болатындығын таныды. Яғни, біздің жазбаша әдебиетіміздің классикалық деңгейде танылуында, дамуында ұлттық діліміздің байырғы көркемдік негізі суырып салма өнерінің ықпалды орын алатындығы айқындалады. Бұл мәселеде біз қазіргі әдебиеттану ғылымындағы жаңашыл ғылыми тұжырымдарға да назар аударамыз. Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, профессор Б.А.Ердембеков «Абайдың әдеби ортасы» деп аталатын монографиясында классик хакім Абай шығармашылығының көркемдік негізі суырып салма өнері екендігіне байланысты бағалы тұжырым жасаған: «Абай және айтыс өнері деген ұғымдар сырт қарағанда қабыспайтын сияқты. Ал, мұқият зерделесек, айтыс Абайды айналып өтпейтінін, тіпті өз

айналасындағы айтыс өнерінің дамуына, жанрлық үлгіде баюына Абайдың айтарлықтай үлес қосқанын аңғару қиын емес. Абай – ақын. Ақын болғанда – нағыз суырып салма. Жалпы Абай жазба әдебиеттің өкілі дегенімізбен, Абай заманының жазба әдебиетімен бүгінгі жазба әдебиеттің арасы жер мен көктей. Ғасырлар бойы халқымыздың бойына сіңірілген қасиет – өлеңді ауызша және табан астында суырып айту қазақтардың басқалардан ерекшелігі ғана емес, артықшылығы да. Абайдың нәр алған үш рухани көзінің бірі ауыз әдебиеті болғанда, оның ішіндегі айтыс өнері Абайға аса жақын еді.

Айтыстың түп төркіні айтысу, сөз барымтасынан шыққанын ескерсек, сол сөз барымтасы табан астында, қолма-қол құйылатын нағыз өлең болуы керек деген талабы тағы бар. Демек жазба поэзиясының өкілі бар да, айтыскер ақын бар. Екеуі ақындықтың екі қанаты сынды. Абай заманында өлең-жырдың дені ауызша, суырып салма түрде шығарылғандықтан, нағыз ақындық осы суырып салмалық қасиетпен өлшенген, бағаланған. Абайдың өлең жазу машығында да сол қанға біткен, нағыз ақынға тән суырып салмалық жатқаны даусыз» [10, 259-б.]

Қорыта айтқанда, Жамбыл айтыстарының көркемдік-эстетикалық сипаты арқылы қазақтың ұлттық сөз өнеріне ортақ көркемдік ойлау дүниетанымының шалқар кеңістігі айқындалады. Табиғи дарын қуатымен поэзиядағы ой тереңдіктерін терең мағыналы сөздермен, сөз тіркестерімен жырлау құдіреті арқылы Жамбыл атамиз бабаларымыздың ғасырлар бойы қалыптастырған ауызша авторлы поэзияның ұлттық жанділімізде қалыптасқан, сақталған асыл сапалы қасиеттерін ұрпақтарға жырлап жеткізді. Демек, қазақ поэзиясының алыбы Жамбыл атамиздың көркемдік дәстүрі қазіргі Ұлы Дала Елі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетінің дамуына да көркемдік негіз болады. Бұл – классикалық әдеби мұраларымызды ұлықтайтын қазіргі және болашақтағы жаңа буын ақын жазушылардың Мәңгілік Ел ұстанымындағы шығармашылығының айқын бағдарлы жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Жамбыл туралы сөз: Баяндамалар мен мақалалар жинағы / Жауапты редакторы Б.Б.Мамраев. Жауапты шығарушы Қ.Х. Сәлімгерей. – Алматы: Комплекс, 1996. – 153 б.

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З.Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

2. Жабаев Жамбыл. Екі томдық тандамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 1-т. – 312 б.

3. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 18-т. – 448 б.

4. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 216 б.

5. Жабаев Жамбыл. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1982. – 1-т. – 336 б.

6. Боранбайұлы Ж. Жамбылдың Оңтүстікке сапары // Ана тілі, – 1996. – 1 ақпан. – №.5.

7. Жабаев Жамбыл. Екі томдық тандамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 2-т. – 384 б.

8. Жабаев Жамбыл. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1982. – 2-т. – 440 б.

9. Ердембеков Б.А. Абайдың әдеби ортасы.-Алматы: Информ –Арна, 2008.-440б.

ЖАМБЫЛ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК ИПІМДЕР

Қазақ шешендік сөздері ғана емес, аты аңызға айналған Асанқайғы, Қорқыт, Бұқар айтты деген сөздерді былай қойғанда, Қазтуғаннан бастап, Махамбет, бертінгі Жамбыл, Кенен, Иса сияқты ақын-жыраулар поэзиясының төл туындылары, айтыстары, жыр-толғаулары мен термелері ауызекі немесе жазба түрде шығарылуына қарамастан, «көпұлтты совет фольклорының алтын қорына енгені», шын мәнінде олардың фольклор емес, авторлығы ауызша сақталған әдебиет екендігі жөнінде академик Р.Сыздықова, белгілі ғалым Е. Тұрсынов алғаш рет пікір түйіп, сол негіздегі ғылыми пайымдаулар Ж. Дәдебаев, С.Негимов сияқты басқа да әдебиеттанушылардың еңбектерінде нақты зерделеніп, дамытылған еді. [1,4; 1,11] Соған қарамастан, «авторлығы ауызша сақталған әдебиет» деген ұғымға ғылыми көпшілік құлақ арта қойған жоқ. Жамбылдың жеке авторлығы дабыл қағып тұрса да, кейбір танымал әдебиетшілердің күні бүгінге дейін сол баяғы кеңестік ескі сұрлеуден шыға алмай, оны фольклорлық әдебиет өкілі ретінде танып, сөйтіп, «халық ақындары шығармашылығының» фольклорға телініп келгендігін ескермеуін немен түсіндіреміз? Әйткенмен, бұның себебін өткенді күстаналаумен ғана емес, ауызша әдебиеттің жекелеген өкілдері шығармашылығын тәуелсіздік кезеңі әдебиеттануында әлі де жаңаша көзқарас тұрғысынан бағалау, көркемдік әлемін терең аша білу қажеттігімен түсіндіруімізге болады.

Жамбыл шығармашылығын кеңестік кезең фольклорға қанша иіп апарғанымен, Жамбыл деген әйгілі аты, авторлығы өшпегені белгілі. Ұлы жазушы М. Әуезов айтқандай, «атсыз ақын» болып кетпегендігі «ат берген, қартайған шағы, сол шағында оны жетістірген өз заманы» [2,12] десек те, сол заманның шындығын жырлаудағы Жамбылдың ақпа-төкпе ақындықпен, данагөй жыраулықпен, суырыпсалма шешендікпен, асқақ азаматтықпен ұштасып жатқан ұлы дарынының күдіреті деуге болады.

Туып-өскен, есейген жердің тұмса табиғаты мен Ұлдан-анадан дарыған тума қасиетті жазбай таныған әйгілі Бөлірік шешен бала Жамбылды көргенде: – «Атың Жамбыл болса, көңілің даңғыл болар, балам» [1, 136] -дейді. Сөз астарында ашық айтылмаған үлкен сыр жатқаны анық еді. Шешеннің ой қайнарынан тұнып шыққан бұл сөзі бала Жамбылдың болашағының зор екендігін бейнелейді. Сегіз жасынан ақындығын аңғартқан Жамбылдың өзі де бұл жайды: «Жасымнан атым аян Жамбыл едім, Сүрінбес қара өлеңге даңғыл едім.» – деп жырлайды [3,20].

Расында, Жамбылдың өлеңдері ауызекі айтылғандығы, кейіннен хатшыларының жазып алып отырғандығы баршаға мәлім. Жамбыл бұл туралы өзі де аңдатады: «Ағыт деп, асыл сөздің қазынасын, Сөйлесем домбырама – қаламыма» [3,126].

Қағазға түспей жоғалып кеткендері де бар. Жамбылды ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетті байланыстырушы дегенімізбен, бұл арнайы текстологиялық зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе болып табылады.

Тегінде, Жамбылды ауызекі суырыпсалмалық өнердің өкілі деп танығанымыз жөн болса керек. Мұхтар Әуезов: «Төкпелік ұзақ сүре үлкен толғауда шығып кетеді. Осыны бірде Өтегендей, Сұраншыдай үлкен эпос туғызып отырса, бірде дәл келелі сүре айтыстың өзінің үстінде Құлманбет, Сарыбасқа Сұраншы тарихын поэма еткізгендей, ұзақ сүре әңгімелі жыр желісін жатқызып кетеді. Кейде ескі труверлер үлгісінде – Домалақ дастанындай, тамаша көркем (Сарыбаспен айтысында) аңыз поэманы толғап кетеді.» – деп Жамбылдың сол ақпа-төкпе ақындығын ерекше бағалайды М. Әуезов Жамбыл Күсеп, Сүйінбай, Майкөт ақындар өзінше жырлаған дастандарды қайта жырлағанда өзгеге ұқсамайтын өрнек тауып, труверлерше түлеткен шеберлігін айтады [4,16]. Шынында, айтыстың идеялық құрылымына ел аузында қара сөзбен айтылып келген шежіре-әңгіме, аңызды жыр желісіне сары майдан қыл суырғандай шеберлікпен қиюластыруы аузымен құс тістеген жүйрікке ғана сын емес пе? Иә, ғұлама Мұхтардың қырағы көзі шалмаған Жамбыл шеберлігі бар ма екен, сірә деген ойға қаласың...

Сол жыршылық өнеріндегі шеберлігінің бір қыры – дәстүрлі батырлық жыр үлгісін өзінше жаңғыртуы. Бұл эпикалық жанрлардың жалғастығына көз жеткізеді. Академик С. Қирабаев «Сұраншы батыр» дастанының тарихилығы туралы айта келіп: «Дастанда дәстүрлі батырлық жырдың үлгісі жаңа мазмұнмен байытылады. Жырдың тағы бір жаңалығы: онда қазақ халқын Қоқан

қол астынан азат етудегі шаруа орыс әскерлерінің пайдалы қызметі, азаттық жолындағы күресте табысқан қырғыз, өзбек еңбекшілерінің достық ынтымағы нанымды суреттеледі», – деп жазады [3,11]. Әрине, жырдың бұл аталмыш жаңалығы Жамбыл ақынның еларалық ынтымақты көксеген мәмілегерлігін де аңдатпай қоймайды және өмірлік шындықтан алшақ емес. Жамбыл ақын сол кездегі «жаңа заман» шындығына дауасыз сенгенін жоққа шығаруға болмайды. Ол: «Бейнесін төрт заманның өзім көрдім, Заманның онан арғы сөзін көрдім. Қалмақ хан, Тезек төре, Құдияр хан, Ұсқынын Николайдың көзбен көрдім» [3, 128], – деп жырлайды.

Жамбыл сол замандардың қай-қайсысында да ел мүддесін қорғап жыр төгеді. Жамбылдың халық ақыны атануының бір бөлек сыры осында болса керек. Ақындық өнерінде «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген халықтық қағиданы ұстанады. Жамбыл бастаған бір топ ақын Ресей патшасы – Романов әулетінің таққа отырғанына 300 жыл толуына орай ұйымдастырылған той-көрмеде патша тұқымын мадақтап, ояз, ұлықтарды дәріптеуден бас тартып, ақындық өнерді қорлаған жендеттерге қарсылық білдіреді. Сонда соққыға жығылғандардың бірі Жамбыл болады. «Әділетсіз ояздар, Ақтаяқты оқталып, Есігінде тұрады. Жазығы жоқ Жамбылды Төбеден сілтеп ұрады [4,287], – деп Жамбыл өлең шығарады. Ел еркесі ақынын сабатып қойып, ұйлығып тұрған қазақ байларының дәрменсіздігін бетіне басып, Жамбыл «Өстепкеде» деген айыптау өлеңін қалың жұрттың көзінше айтады [4,287].

Жамбылдың қай заманда да көрген құқай-қыспағы аз болмаған. Осы жағынан ол өз замандасы Абаймен тағдырлас екенін ұқтырады. «Абайдың суреті» деген өлеңінде: «Терең ойдың түбінде теңізі бар, Тесіле кеп қарасаң көңіл ұғар: Сол тереңге сүйсініп жан үңілмей, Есіл сабаз ызамен өткен шығар!» [3,217], – деп қамығып, өз жүрегінен де шер төккендей болады. Өлең 1940 жылы жазылған. Осыған қарағанда, Жамбыл өзі ағынан жарылып қуана қарсы алған «жаңа заманның» кейбір құбылыстарынан түңілгенге ұқсайды. Бірақ, бұған дәлел табу қиын. Өйткені, Жамбыл шығармалары кеңестік сүзгіден өткізілгеніне күмәніміз жоқ.

Жамбыл мен Абайдың ақындық қасиеттеріндегі үндестіктер аз емес. Екеуіне ортақ мүдде – ұлт мүддесі. Екі ақын ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарға жаны күйзеледі. Тығырықтан шығар жол іздейді. Қытымыр байдың қылықтарына күйініп, кедейдің мүшкіл халіне жаны ауырады. Абай:

*«Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы» [5,77],- десе, Жамбыл:*

*«Сараң байдың үйіне қонақ келсе,
Қояды кәрі қойын ол ыңғайлап.
Кедей жомарт үйіне мейман келсе,*

Жалғыз қойдың тұрады басын байлап» [4, 29], – дейді. Рас, Жамбылдың бұл өлеңі қазақ кедейінің жайын күйтеген Ыбырай, Сұлтанмахмұт, Бейімбет сияқты көптеген ақындардың, әсіресе Абай өлеңіндегі кедей мен байдың бейнесін көбірек еске түсіретін реминисценция болып табылады. А.Ахматованың «Белая стая» (1915) өлеңіндегі «қайыршы» реминисценциясы Бунин, Горький, Блок шығармаларындағы «қайыршы» сөзінің тарихи мәнімен, олардың «қайыршы Ресейге» деген сүйіспеншілігін айғақтайтын азаматтық үнімен қалай ассоциацияланса [6,267], Жамбыл мен Абай өлеңдерінің әлеуметтік мәні де солай шендеседі. Ақынның «Әлемде бір жұлдыз бар» өлеңінде: «Үміт алыс, өмір шақ» деген интермәтінді шеберлікпен сыналап енгізгенін де көруге болады.

Ақындық пен шешендік егіз өнер екенін Жамбыл айтыс өлеңдерінде ерекше танытқаны белгілі. Жамбыл шешендік өнері қанат жайған, фольклоры аса бай әлеуметтік ортадан өсіп шыққандықтан, оның ақындық әлемі бұлардың екеуімен де астарлас жатқанын дәлелдеудің қажеті болмас. Дегенмен, Жамбыл поэзиясында суырыпсалмалық өнер, ойға жүйріктік, халықтық қағидаларды қанат ету, нақыл сөздерді жаңғырта қолдану, өзінше афоризм түю, шешендік айшықтар түрінде көзге түседі. Мәселен, қазақтың би-шешені: «Арғымақ атта жал болмас, Жабы келіп жалымен теңесер. Ақиық ерде мал болмас – Жаман келіп малымен теңесер» [1,39], – десе, Жамбыл: «Жабы жүйрік болар ма байлағанмен, Жасық болат болар ма қайрағанмен? Жамбыл қайта жасарып жігіт болмас, Жағасын неше қайта майлағанмен» [3,1926], – дейді. Ұлы М.Әуезов өзінің айтулы мақаласында, Жамбылдың күнделікті өмір қарым-қатынастарындағы әзіл-қалжыңдарын мысалға келтіріп: «Ақындық теңеу тілімен сөйлейді. Бірақ оны келістіріп айтқан күнде де ақындық демейміз, шешендік дейміз» [4,18], – дейді. Айтқандай-ақ, Жамбыл өлеңдерінің тілі шешендік иірім-өрнектерге бай. Жамбыл поэзиясындағы таңбалық жүйенің өзіндік ерекшеліктерін көруге болады. Олардың семиозис тұрғысындағы құрылым ерекшелігі аңғарылады. Ақын ел басына төнген зұлматты жалпылық мәндегі

портрет арқылы таңбалайды: «Малы бардан мал алды, Малы жоқтан жан алды. Аралдағы қояндай, Ел топанға қамалды» [4,65].

Тығырыққа тірелген ел сиқы – «аралдағы қояндай». Жамбылдың шамырқанған ойынан туған – әрі шынайы, әрі жанды бейне. Ақын «үріккен қойдай» деген сияқты дәстүрлі теңеулерді қолданбай, өзіндік соны сурет салады. Жалпы, ақынның «Толғау» жыры тұтастай алғанда градацияға негізделген риторикалық-публицистикалық стильге құрылады.

Алайда, шешендікті қоғамдық қайраткерлікпен, күрескерлікпен жалғастырар болсақ, Жамбылдың азаматтық даусы, ұлт мүддесін қорғаудағы қайраткерлік қажыры 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы тұсында айтқан өлең-жыр, толғауларынан айқын танылады. «Халықтың еркі кетті баласынан, Сөзімнің ғибрат ал сарасынан. Ақ патша бұйрық қылды солдат бер деп, Он тоғыз-отыз бірдің арасынан. Осыған тірі отырып көнеміз бе, Іріктеп бар боздақты береміз бе?! Болмаса елдік қылып, тізе қосып, Батырға қол бастаған ереміз бе?!» [4, 57]», – дейтін өлеңінің публицистикалық қуат-күші ерекше. Бұл – Жамбыл өлеңіндегі күрескерлік идеясының көрінісі. Жамбыл Ақтамберді, Қазтуған, Махамбеттердей жауынгер-жырау болмағанмен, қозғалысқа, күреске (Ұлы Отан соғысы жылдарындағы өлеңдері) қашанда дем беруші болғанын білеміз. Ақын «Толғау» жырында патша соғысын мақтап-жақтамағаны үшін байлауға түскенін: «Ақын, жыршы топырлап жеті жаттық, Түсінгенім болмады мүлде менің, Ұстаған қанды тырнақ елді қысты, Кім болмақ ызаланса елден күшті?!» [4,65], – деп, «Хан – қайық, Халық – теңіз» деген халықтық қағиданы ескерте сөйлейді. Би-шешендерше ширыға сөйлеп, айтар сөзін риторикалық сұрақтармен қайырады. «Бесігі – тау, анасы – ел» деген жырында: «Жер байлығы болмаса, Жерден алтын шығар ма? Ел қамын ойлар болмаса, Ерден ақыл шығар ма? Теңіз терең болмаса, Түбінен інжу терер ме?! [3,190], – деп толғайды. Бұл жолдардағы «ж» және «т» дыбыстарының аллитерациясы, «е» дыбысының ассонансы ғана көркемдік үстеп тұрған жоқ, «алтын – қамын – ақыл» сөздеріндегі буын үндестігі мен өлең жолдарындағы а, е сияқты тұтқа дыбыстардың да қызметі ерекше екенін тануға болады.

Жырауларша ел басында болған тарихи оқиғаларға дер кезінде үн қатып, халықты күреске үндеп, дүние, өмір жайлы толғауы Жамбыл ақындығының жыраулық өнермен қанаттас екенін аңғартады. «Жаратылыс сыры» деген толғауында: «Асқар тау ғаріп емес пе, Айдынды көлі болмаса. Ер жігіт ғаріп емес пе, Белгілі елі болмаса...» [4,55], – деп жырау-шешендер дәстүрін жалғай келіп, оған да өз өрнегін қосады.

Ақын батырлық жыр дәстүрін түлетіп қойған жоқ, фольклордың жұмбақ секілді басқа да жанрлары үлгісінде өлең өнерін дамытты деуге болады. Мәселен: «Туған айдай дер едім, Түнде бар да күндіз жоқ. Жанған күндей дер едім, Күндіз барда түнде жоқ» [3,337] немесе «Тауды көрдім дегенім –Тау емес екен, дөң екен. Өзен, көл көрдім дегенім – Көз жасынан сел екен» [3,45], – деген жолдар соның айғағы.

Сонымен, о баста айтқанымыздай, Жамбыл авторлы ауыз әдебиетінің өкілі екеніне талас тудыруға болмаса керек. Өйткені, Белинскийдің айтуынша, фольклорда әйгілі есімдер болмайды, фольклордың авторы – халық[1,625]. Жамбыл әралуан фольклор жанрларына тән сөз өрнектерін, жыраулық, шешендік өнерге тән дәстүрлер мен көркемдік құрылымдарды терең игеріп, ақындық шығармашылықпен дамытқаны белгілі. Демек, Жамбылдың ауызекі суырыпсалмалық өнерге негізделген поэзиясы жыршы-жыраулық өнермен ғана емес, шешендік шеберлік үлгілерімен де ұштасып жатқанын пайымдауға болады. Олар түптеп келгенде, ақынның отты өлеңдеріндегі – көркемдік келісім. Ұлы сүре ақын атанған Жамбыл поэзиясындағы барша сипаттар оның көркемдік әлемінің көз жетпес көкжиегін айқындайды.

Пайданалынған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіқұлова Р. М. Бөлтірік Әлменұлының шығармашылығы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 195 б.
2. М.Әуезов. Жамбылдың ақындық шеберлігі.//Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы: Ғылым, – 1-т. 1996. – 312 б.
3. Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы: Ғылым, – 2-т. 1996. – 384 б.
4. Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы: Ғылым, – 1-т. 1996. – 312 б.
5. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005 – 296 бет.
6. Хализев В. Е. Теория литературы: Учебник/ В. Е. Хализев. – 4-е изд., испр. И доп. – М.: Высш. шк., 2005 – 405 с.

ЖАМБЫЛ МҰРАСЫ – МӘНГІЛІК ЕЛДІҢ МИРАСЫ

Қайшылықты кезеңдерді бастан өткерген ақынның шығармашылық ғұмырнамасы да талай теперішті көрді. Жамбылдың өнер адамы болып қалыптасуына өскен ортасының, ұлттық салт-дәстүрдің, әдеби мектептердің қаншалықты әсері болғанын, ақын өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың шығармашылығының дамуына тигізген ықпалын бүгінгі күн тұрғысынан түсіндіру, жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдау әдеби ортаға, оқырман қауымға оң әсерін тигізетінін ескерген жөн. Екі дәуірдің жыршысы атанған ақынның ақындық алымын, өлеңдерінің көркемдік қуатынының күшін жоймайтындығын дұрыс түсінуге, халқымыздың басынан өткен тарихи-әлеуметтік жағдайды тақырып өзегі еткен өлең-жырларын дұрыс бағамдауға ықпал еткен дұрыс. Елін, жерін, батырларын, Отанын сүйіп өткен, жырға қосқан ақын шығармашылығын оқыту арқылы өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеу, ізгі қасиеттерге үндеу, ата дәстүрімізді сыйлау секілді құндылықтарымызды қалыптастыруға жол ашпақпыз.

Жамбылды өлең-жырларында, айтыс-дастандарында елдің өткен тарихы, ерлердің ерлік жорықтары мейлінше мол қамтылған. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан көркемдік дәстүр үлгісі реінде ақын шығармашылығынан да жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен дамыды.

Жамбыл айтыстарының негізгі арқауы – елдің мұңы мен аңсары, ел бағына туатын, ел қорғаны бола алатын асыл азаматтарды жырлау. Құрманбетпен айтысында Сұраншы, Саурық, Сыпатай батырлардың ел бағына туған ер екенін, олардың ісі өнеге, ерлігі мұра, өлімі ерлік өлім екенін зор шабытпен жырлайды. «Шындықты, әсіресе халықтың ерлігін жырлау сарыны Жамбылдың айтыстарында анық көрінеді»[1, 85 б].

*Сұраншы, Саурық батырым,
Шеніне дұшпан келмеген.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халқының,
Тар кезеңді бермеген, –*

деп әр батырдың өзіне тән ерлігін, халқы үшін қиған өмірін жырға қосады.

Сарбаспен айтысында да осы мәселе алдынан қайта шыққанда, Шапырашты руынан шыққан ерлерді күллі елдің қамын жеген баһадүр бейнесінде суреттейді. Ал Досмағанбетпен қағысуында ел қорғаған батырлардың өрлігі мен ерлігін жырлап, «Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару-жарағын асынып, Алатаудай айбатын асырған Қарасайдай ерлердің» батырлығымен мақтанады. Жоғарыда аталған батырлардың тек рудың мақтаны ғана емес, берісі өңірдің, арысы күллі қазақтың қорғаны ретінде бағалайды.

Құлманбет ақынмен айтысында:

*Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт –*
немесе:

*Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам, –*

деп ел бірлігін, татулығын жырлап, елдікті сақтар, ел тұтқасын ұстар батырлардың ісін әманда қолдау керектігін естен шығармайды. Намысты қолдан бермеген, халқы үшін шәйіт болып жанын берген дей келе, қараорман қалың жұрты үшін өлген оларда арман жоқ деген тоқтамға келеді.

Ақын айтыстарында, әсіресе, Сұраншы мен Саурық есімі ілтипатпен аталып, ерлік күресі шыншылдықпен жырланады. Олардың нақты ерлік іс-әрекеттерін, адами болмысын, отаншыл сезімін де ерекше шабытпен суреттейді. Ел басына қиын-қыстау күн туған қиын шақта, жауға қаймықпай қарсы аттанып, ел тұтастығын сақтауға жасаған әрекетін, елдік мүдде мен ерлік рухты биік қойған мақсатын айтып, қарсыласына қарсы құрал ретінде ұтымды пайдаланады.

*Қалың жаудан қаптаған
Қаймығып беті қайтпаған,
Ел тыныштығын сақтаған*

*Халқы сүйіп мақтаған
Ардагер батыр кім еді? –*

деген риторикалық арнау түрінде сауал қойып, мұның арыстан жүректі Саурық батыр екенін алға тартады. Жалпы алғанда, жасынан есіміне, ерлік істеріне қанық болып ескен қазақ батырларының қаһармандық іс-әрекеттері, жарқын бейнесі ақын шығармашылығынан берік орын алып, жыр-толғауларында да, айтыс-дастандарында да егіз өрімдей қатар өріліп, бірін-бірі толықтырып, елі үшін жанын пайда еткен, болашақ ұрпақ қамына алаңдаған ерлердің әдеби-көркем, тарихи тұлғасы халық жадынан өшпестей болып сомдалған. Сол себепті де белгілі әдебиеттанушы ғалым Есмағамбет Ысмайылов Жамбыл айтыстарында сюжеттік мотив кең екенін, оның айтыстарын әрі айтыс ретінде, әрі сюжеттік дастан ретінде тану қажет екенін алға тартады. Ежелгі ерлік дастандары мен қазақтың қаһармандық жырларының арасындағы жалғастықты, ол дастандардағы елді сыртқы жаулардан қорғау, халқы үшін қан майданға шыққан батырлардың ерлік ісін үлгі ету, бірлікке үндеу идеясын зерделеген ғалым Немат Келімбетовтің: «Өйткені дәл осы ізгі идеялар араға сан ғасырлар салып барып қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырында өз жалғасын тауып, жаңа тарихи жағдайда мейлінше кең қанат жая түсті» [2, 16 б.] деген пікірін Жамбыл жырлаған жырларға қатыссыз деп айта алмаймыз.

Сол ерлердің ісін алға апарар, ізін жалғар саңлақтардың ел ішінде сарқылмайтынына, елдің кегін қуатын ерлердің туатынына секімі зор. Азаттықты, бостандықты аңсайтын ақын рухы елдің ертеңіне деген сенімін азайтпақ емес.

*Қолына алмас қару ап,
Алатаудан ақырған,
Жауын жеңіп жапырған
Қарасайдай ер туар, –*

деп ерлігімен елдің абыройына бөленген ерлердің ізін басар ұландардың үмітін ақтап, халық қорғағанына айнарлар дейтін арман-аңсарын да жасырып қалмайды.

Күсеп, Сүйінбай, Тілеміс, Майкөт жырлаған Өтеген бейнесі Жамбыл жырлауында ширығын, тарихи һәм әдеби тұлғасы көркем тілмен айшықталып, өзгеше реңк алып, бояу қосқан.

Әдебиетші ғалым Мүбәрәк Үмбетаев Өтеген батыр жайлы жазылған оқу құралында: «Тарихи тұлға Өтеген Өтеғұлұлының көсемдік және ерлік істеріне қатысты туған жырлардың ішіндегі көркемдік кестесі мен халықтың идеясы басымы әрі бүгінгі әдеби игілімізге айналып отырғаны ұлы ақын Сүйінбай мен оның аса талантты рухани шәкірті Жамбыл жырлаған нұсқалар болып есептеледі» [3, 39 б.], – дей келе, Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздерін саралап береді. Ел арасына кең тараған бірнеше нұсқасын қатар алып, салыстырып, батыр өміріне қатысты деректерді сүзгіден өткізіп, нақтылай түскен.

Жамбыл дастанында Өтеген батырдың жайлы қоныс іздеу мақсаты, сол мақсатқа жету жолындағы көрген қиыншылықтары кең қамтылып, суреттеледі.

Ежелгі түркілердің қасиетті мекені саналған Өтүкен қойнауы, Асан Қайғы армандаған Жерұйық пен Жиделібайсын жерлерін кие тұту, ардақтау арқылы халқымыздың арман-қиялының, аңсар-тілегінің қашан да биіктен табылғанына куә боламыз.

«Сөйтіп, Асан Қайғы тудырып, халық әдебиетінде одан әрі тың нышандармен толыққан Жерұйық жөніндегі утопияның негізінде бодандықты әлі білмейтін, емін-еркін көшіп қонған қазақ қауымын мұнан да керемет кемелдікке жеткізуге болады деген шүбәсіз сенімінің жатқандығын даусыз еді», [4, 27 б.].

Ел қонысы тарылып, қиналған сәтін көрген Өтеген жақсы жер, жайлы қоныс іздеп, сапарға шығады. Еліне құт әкелемін, бақ орнатамын деген ердің асыл арманының жүзеге асуына тілекші болып, елі соңында қала береді. Дастан қаһарманының алдына қойған мақсаты айқын, ойы анық.

*Мен табамын, табамын,
Бұлақ аққан жерлерді.
Көгі көктеп, гүл жарып,
Құрақ атқан жерлерді.
Жұт болғызбай, құт қонған,
Қой үстіне бозторғай
Жұмыртқалап, бақ қонған,
Сүйікті қазақ халқына
Ұнап жатқан жерлерді.*

Жамбыл жырлауынан бұл Өтегеннің ғана емес, сол тұста отарлаушы елдің қыспағын көріп отырған дүйім жұрттың, қазақ халқының арманының көрінісін сезгендейміз. Сан ғасыр аңдысқан

жаудан, анталаған дұшпаннан теперіш көріп келе жатқан халқымызға мәңгілік жайлы мекен, Бақыт тұрақтаған жер, Құт дарыған қоныс ұсынған өршіл идеяны, асқақ арманды аңғарамыз. Жырда Өтегеннің ой-арманы мен халық тілегі жымдасып, тұтастық құраған. Шығарманың өн бойында әнсана-хикая, аңыздық желі қатар өріліп отырғанмен, Өтегеннің батырлық тұлғасы, ақыл-парасаты, ерік-жігері шынайы сомдалып, елінің пана болар қорғаны, қамқор болар ақылманы, адастырмас оғланы ретінде суреттеледі. Өз заманының баһадүрі, жақсылық пен жарқын өмірді көксеуші, «Ер Өтеген болған емес жай кісі, заманының ол да Асан Қайғысы».

Елдік мәселелері мен ерлік күрестерді, батырлық пен қаһармандықты жиі жырлаған Жамбылдың өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдің шындығын, өмір шежіресін, ерлік өнегесін де өлеңге қосқаны мәлім. Азамат және Ұлы Отан соғысы қаһармандарының ерлік рухын, қайраттылығы мен табандылығын дәріптеп, «Сұраншы, Саурық секілді, Болыпсың, балам, қаһарман» деп сүйсінеді. Майдандағы баласына, барша жауынгерлерге «Отанды сүй, Ел қадірін біл» деп ақыл айтады. Ел басына төнген қатерден құтқарар ұрпақтың бар екенін сеніп, олар жасаған ерлікті жаңа заманға сай көркемдік сипат дарыта отырып, өзгеше мақаммен үн қосады. Ерлік рух пен елдік мұраттың тұтастығын, сөйтіп, мәңгілік Елдің мыңғымайтын», қалғымайтын батырларына сөзбен ескерткіш орнатады. Бұдан өз үміт, арман жетегіндегі жаңа заманға лайық ақынның, Отан сақшысы немесе жауынгер ақын бейнесіндегі кейпін байқаймыз.

Жамбылдың тақырыбы сан алуан көркемдік қуаты кемел поэзиясының ұлтымызды отансүйгіштік рухта тәрбиелеп, елжанды ұрпақ өсіруге әр кезеңде септігі тиіп келе жатқанын айтуға тиіспіз. Әсіресе, Ел, жер қадірін сезінуге, ұлттың өткен тарихын ұлықтауға, өрлік пен ерлікті ту еткен батырларымызды дәріптеуге жетелейтін өлең жырлары ел игілігіне айналып, бүгінгі таңда да мәңгілік Елдің ертеңін ойлар, келешегінің күңгірт, болашағының бұлыңғыр болмауына алаңдар ұрпақтың ұстанымына айналып отыр.

Оған ақынның соңында қалған мол әдеби мұрасы, елдік мүдде мен ерлік дәстүрді, идеяны арқау еткен жырлары дәлел. Жалаң ұрандамай, нақты жырлайтын, келте сөйлемей, дәстүрлі жыр үлгісімен ұзағынан төгілетін дестелі жыр үлгілері кестелі өрнекпен, шешен тілмен әдіптеліп, шұғылалы, көркем өлең шумақтарына айналған.

Жамбылдың тағдырдың тезінен, уақыттың сұрыптауынан өткен жауһар жырлары бүгінгі таңда да Мәңгілік Ел ұстанымын бағдар еткен ел болашағына қызмет ете бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. –Алматы: Санат, 1996.-240 бет.
2. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. –Алматы: Ана тілі, 1998.-256 бет.
3. Үмбетаев М. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2012.-133 бет.
4. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея.-Алматы: Білім, 2000.-336 бет.

Қ. ІЗБАСАРОВА,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университетінің студенті
Г.К.ТӘҢІРБЕРГЕНОВА,
Ғылыми жетекшісі

ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ ӘБУБӘКІР (КЕРДЕРІ) БОРАНҚҰЛҰЛЫНЫҢ АЙТЫС ӨНЕРІ

Қазақ фольклорының мол дамыған жанрының бірі – айтыс. Айтыскер ақын-ойда жоқ, тосын жағдайдың барлығына да әркез оқтаулы мылтықтай дайын тұратын, тез тұтанғыш, тапқыр жауап бергіш, ойы ұшқыр жан. Ақындықтың осындай күшті қуатына азаматтық, кісілік білімділігі қосылса, оның ел ішіндегі беделін одан сайын көтере түспек. Айтыскер ақынды «...сайысқа шығарған батырлардай, күреске түсірген балуандардай, бәйгеге қосқан аттардай бәсеке жарыс қызуына араластырады. Осы айтылған ерекшеліктердің барлығы ақындар айтысын

тындаушы көпшілік үшін әр кезде театрлық, драмалық аса қызу әсері бар өнер түріне айналдырады» [1, 421-б.].

Қазақ жырларының ақпа-төкпе ақындық дәстүрінен, шығыс елдерінің әдебиеттерінен өнеге алған, XIX ғасырдың аяғы мен XX басында патша өкіметінің елді билеген тұсындағы әділдік пен шындықтың даусы шықпай, бұра тарту көбейіп, бұзықтық жол алған заман халіне ашуызамен шымырқана сөйлеген талант иесі – Әбубәкір (Кердері) Боранқұлұлы.

Әбубәкір өлең, толғауларында заман, адам, дін, өнер, ғылым, әдет-ғұрып, имандылық, мінез-дағы туралы тебіренеді, дәуір бағдарын байқап, халқымыздың бағзы тұрмыс-тіршілігі мен сол кездегі хал-жағдайды жырлайды. Ә.Кердері патша өкіметінің отарлаушылық саясатын сезіне білмеуі мүмкін емес еді. Патша озбырлығының айқын көрінісі – өз әкесі Боранқұл мен оның туыстарының Жайық маңындағы бағзы қонысынан айрылып, Ақтөбе маңына көшіп келуі. Тек бұл жәйт ғана емес, бүкіл қазақ елінің бірқатар ауылдарының ата қонысынан ажырап, жері тартылып, малы азайып, дәулеті сарқылып, дәуірінің дәстүр-заңы бұзылып, адамдардың пиғылы өзгеруі Әбубәкір дәуірінде болды.

Патша өкіметінің қазақ елінің қарын жаздырмай, барлық әлеуметтік өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына кеулеп еніп бара жатқан зиянды жаңалықтарын ақын тап басып, дәл көрсете алған.

*...Орысша білім білмесең,
Еш пайдаға аспай тұр.
Мұсылманиша моллаңыз.
...Қараның ұлы хан болды,
Құлдан туған паң болды.*

Ақын бұл жерде көненің күні өтіп, орнына жаңаның келетін заңдылығын айта отырып, сол дәуірдегі өмір шындығын шынайы суреттейді.

*...Аруақты ердің тұқымы
Дұшпанымен дос болды.
Балдағы алтын құрыш болат,
Балалар ойнар тас болды.
...Атаны билеп ұл кетті,*

Қожаны билеп құл кетті [2, 12-б.]. Бұл жолдардан әдет-дағдының бұзылуын, заманның азуын аңғарамыз.

Әбубәкір Кердерінің үш айтысы бар. Екеуі кітаптарында жарияланған, айтыс жинақтарына енген. Екеуі де жазбаша түрдегі сұрақ-жауап ретіндегі жұмбақ айтыстар. Солардың бірі – атақты Қарақалпақ ақыны Құлымбетпен айтысы. Құлымбет Әбубәкірдің даңқын сырттай естіп, тама Ізім шайыр арқылы өлеңмен сәлем хат жолдайды, өзін таныстырады.

*...Ұрық-затым – Қарақалпақ,
Өзім атым – Құлымбет,
Хош болыңыз, ағалар!*

Үлкені өзбек екен, кеттің көлбеп, – дей келе Әбубәкір Құлымбеттің жауабын түзете отырып, өзі толық шешімін айтады. Бұған қарап ақынның шығыс елдерінің дін-шариғат жүйесінен мол хабардар екендігін байқаймыз.

Екіншісі – Әлім Қожахметпен айтысы. Қожахмет жолдаған жеті жұмбақтың жетеуіне де Әбубәкір орынды, орнықты жауап береді. Біздің қазақ әуелі сұңқар деп ұғынған қара құс-патша, патша өкіметінің ояздары. Соны дос көрген қара құл-жарамсақ әкімдер.

Әбубәкір айтыс соңында:

*...Айтыспақ болсаң қайта жаз,
Ішінен шықсаң білімнің.
Көкесіндей қылайын,
Адай Абыл, Кете Шернияз,
Байбақтыда Сырымның
Қайта қағаз жазбасаң,
Көңіліңе ауыр алсаң да,
Қожеке, менен сүріндің – деп аяқтайды.*

Сөз жоқ, Құлымбет сұрағынан да, Әбубәкір жауабынан да анық аңғарылатын бір сыр – екі ақынның да патша өкіметі озбырлығына жиіркенішпен қарауы. Айтыстағы барлық сұрақ-жауаптар да аындық тапқырлық куәсіндей сезіледі.

Үшіншісі – Ноғай ақыны Нұрыммен айтысы. Бұрын баспа жүзін көрмеген, тек ел аузында

ғана айтылып жүрген. Екі ақын Жетіру елінің ауқатты адамы Мырзалының үйінде кездеседі. Мырзалы той жасамақ болып, Қазақай баласы Ноғай Нұрымды алдырса керек. Нұрымның Әбубәкірмен айтыспақ ойы барын Әбубәкір де, Мырзалы да сезеді. Тойда шәй үстінде Әбубәкір: «Мырзеке, мынауың кім қылтиған, орысша киім киіп тыртиған» деп қағып өтеді.

Ноғай Нұрым:

*...Секілді киік-құлан тозған, қазақ,
Бір жерде бәле болса-қазған, қазақ.
Үйіне ит кірсе де кет демейді,
Айуанмен араласып жазған, қазақ.*

Әбубәкір оған:

*...Ноғайым, сүйенесің тіл мен жаққа,
Неғылып шақ келесің біздің жаққа?
Бұқар мен Оралдың екі арасын,
Кең қылып алла берген біздің баққа.
Ноғайым, сен білмейсің мен айтайын,
Әулие Мәулімберді, Байтақ ата,
Бәрі де келіп өлді біздің жаққа.
Мен қойдым, сорлы байғұс, иш асыңды,
Бапирос шылым тартпай терледің бе? [2, 236-б.].*

Ауызша сайысын, жазбаша сөз жарыстырсын, бәрібір Әбубәкір үш айтыста да «қарсыластарына» қарағанда иығы жоғары, сөзі уытты, білімі мол ақын ретінде басым түсіп отырады.

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының стихиясы ірі толқындардың жотасында шынайы халық ақыны Жамбылдың таудай тұлғасын аспанмен таластыра шарықтатты. Сондықтан «оның жырларындағы қазақ халқы поэзиясының ғасырлар бойы жасаған дәстүрі әлемдік әдебиеттегі факт боп табылды» – деп түйді венгер ғалымы Вальдапфель[3, 19-б.].

Халықтың дәстүрлі ақындық шеберлік мектебінен басқа ақындар сияқты Жамбыл да өтеді.

М.Әуезов Жамбылды «Айтыс өнерінің жүйрігі болып аты шыққан» белгілі дарынды ақындардың қатарына қосқаны белгілі. Сонымен қатар, «Қоғамдық халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихтық орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс Жамбылдың айтыстары» – деп өте жоғары бағалағаны да есімізде. Әрине, Жамбыл айтыстарын сонша жоғары бағалауда М.Әуезовтің алдымен еске алғаны ақынның үлкен сүре айтыстары. Ол – Құлмамбет, Сарбас, Досмағанбет, Шашубай ақындармен айтысы.

Құлмамбетпен айтысында елінің байларын мадақтаған ақынға қарсы Жамбыл:

*Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарымбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап әуре болмай жөніңе қайт,* – деп бетін бір қайырып тастайды.

Құлмамбет сөзге жүйрік ақын болғаны белгілі, ол Жамбылдың мысын басу үшін не бір тапқыр, бейнелі образдарды қолданып отырған.

*Қамалып қам теріге бүрмеленбе,
Қыста қар астында қалған шөптей.*

немесе:

Мылтыққа түтеп тұрған қарсы шауып,

Асықсаң ажалыңа келші бермен, – деп желпінеді. Әрине мұндай сөзге Жамбыл да кенде емес, бірақ оның сөзінің күші азаматтық ойдың тегеурінінде жатыр. Адамдықты, ерлікті ту етіп көтерген оған Құлмамбет Саурық пен Сұраншы батырлардың жаудан өлгенін міні етіп бетке баспақшы болады. Жамбылдың бұған да уәжі күшті.

Қажылық қып кетті ме Мақсұт ағаң,

Ағайынмен ұрысып даудан өлген, – дейді ол. Онымен қоймай «шытыр жеген өгіздей аунап өлген» деп әсірелей түседі. Ақырында Сыпатай батыр туралы, «байлық, бақыт тек оның ерлігінде» екенін ескертеді, ел намысын қорғаған ерлікті бәрінен де жоғары қояды. Өз елінің Сұраншы, Саурық, Өтегендей батырларын, олардың ел қорғау жорықтарын толғайды. Сөйтіп, өлім, ерлік мәселелеріне Жамбыл философиялық тұрғыдан келеді. Ерлік не үшін, қандай мақсатпен жасалды, батырлар жанын не үшін қиды? Бұл сұрақтардың түп негізінде ізгі мұрат, асыл армандар, халықтық ірі идеалдар жатыр. Құлмамбеттің ертеректе Арқада болған барымта-

дауға қатысып, бұл елге қашып келгенін, ағасының молдалық жолға түсіп кеткенін де бетіне басып, бізден аулақ жүр, кесір-кесапатың жұғады деп шүйіледі.

Айтыста қандай айла, тәсіл бар, ақындар соның бәрін де пайдалануға мәжбүр. Бірақ олары ойды әсерлі жеткізуге қызмет етуі тиіс. Бұл ретте Жамбылдың:

*А, Құлмамбет, Құлмамбет,
Ағып жатқан сумен кет!
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бумен кет!
Онда да кесірің тиеді,
Қызарып батқан күнмен кет!
Күнде қайтып шығады,
Оттан шыққан күлмен кет!
Күлден ауру жұғады,*

Қараңғы тұман түнмен кет! – деп келетін қарғыс сияқты жолдардың эмоциялық әсері айрықша күшті шығады [4, 94-б.].

Айтыстың шарттары көп, соның бірі – сөз қадірін түсінетін жүйріктерін өз қадірін түсірмей, уәжге тоқтай білгендігі. Олар өзіншілдікпен кеудеге салуды ақындықтың бейшарасы деп есептеген. Сөзге төрелік беретін мәрттікті Әбубәкір мен Жамбыл бойынан табамыз.

Қорыта айтсақ, ел әкімдері мен патша ұлықтарының екі жақты қанауы мен қысым-зорлығының күшейіп, сол езгіден бұқараның қатты күйзелген тұсында екі ақын да халыққа рух, күш-жігер сыйлай білді. Жамбыл осы орайда Досмағанбетке: «Халқыңа тиген пайдаң жоқ, тұзыңды қайтіп ақтайсың?» деп айып тағып шүйгілейді.

Пайданалынған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Шығармаларының он екі томдық жинағы. Алматы, 1962.11-т.421-б.
2. Кердері Ә. Қазағым. -Алматы: Жазушы,1993.-288 б.
3. Жамбыл және қазіргі қазақ халық поэзиясы.-Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1975.-270 б.
4. Жамбыл Жабаев творчествосы.-Алматы:Ғылым, 1989.-272 б.

Мария КӨККӨЗОВА,
доцент, Жамбыл атындағы халықаралық
сыйлықтың лауреаты.
А. МӘСІМБАЕВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің оқытушысы

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ – КӨРКЕМДІК МАҢЫЗЫ

Кез келген ақынның шығармашылығында сол өзі өмір сүрген уақыттың ізі, қол таңбасы қалатыны сөзсіз. ХІХ ғасырдың аяғындағы қазақ поэзиясындағы басты тақырып қарапайым халықтың хал-жағдайы болды. Сол кездегі ақындар поэзиясының әлеуметтік – өнегелік маңыздылығы олардың халыққа деген көзқарасымен айқындалды. Міне, осы жерде Жамбыл Жабаев творчествосының педагогикалық мазмұны, жалпы, қазақ халқының басындағы қайғы-қасіретті шынайы сезініп, зор жауапкершілікпен көңіл бөлгенге тығыз байланысты екенін көреміз. Біздіңше, Жамбыл Жабаевтың поэтикалық мұраларындағы өлеңдердің әлеуметтік – тәрбиелік маңызы осы өнегелік пен танымдықтан бастау алған Жамбыл Жабаевтың көптеген шығармаларының идеялық – көркемдік маңызы сол дәуірдегі әлеуметтік қайшылықтарды ұғыну мен талдаудағы шығармасының демократиялығында.

Әртүрлі халықтардың өзара араласуы оларды рухани тұрғыдан байыта түседі, әр қайсысына шығармашылық физикалық, эмоционалдық жағынан күш береді. Жамбыл халықтардың достық,

ағайындық қарым-қатынастарын алдыңғы қатарға қояды. Жамбылдың ойынша, жекелеген ұлт тұйық, оңашаланған болуы мүмкін емес. Өзгелерден шет жүрсе, жеке ұлт өзіндік ерекшеліктерін жойып алуы мүмкін. Тек өзара, қатынас арқылы әлеуметтік дәуірдің мәдени – тарихи құндылықтары жинақталады. Бұл ретте мәдениет, тарих, дәстүр алмасуы маңызды рөл атқарады: Батыр батырға жақсылық тілейді, өз ұстазын ұстаздар құрмет тұтады.

Жамбыл Жабаев ел үшін аянбай еңбек еткен ерлерді жырлаудан еш жалықпайды. Ақын халқының рухани мәдениеті мен әлеуметтік тәжірибесін сақтап, көркейтп, келер ұрпаққа жеткізуге шақырған.

Жамбыл Жабаевтың «Сұраншы батыр» поэмасы қаналушы, күрескер халықтың шені. Жамбыл осы шығармасында Сұраншы батыр бейнесін баяндайды. Адамгершілік-психологиялық және эстетикалық аспектілер жиынтығы поэманың көркем-идеялық мағынасын құрайды. Шығармада біріне-бірі қайшы екі әлем бар: бірі – елді қанап, өздері рахат өмір кешуші байлар әлемі болса, енді бірі – қайыршылық күй кешкен, қиянат шеккен халық әлемі.

Хандар шауып қандатып,

Қан қақсатып зарлатып,

Елдің басын доп қылып,

Айналырды ойынға. [2. 241]

Поэманың әлеуметтік ашыла суреттелген: Ханның орынсыз тілегі үшін талай адамдар азап шегеді. Әшкерелеу мақсатында жазылса да, Жамбыл поэмасының көркемдік жағы мұнымен шектелмейді. Поэманың адамгершілік-психологиялық жағын халықтың азап шегуін бейнелеуден ғана емес, сонымен бірге ел жалғыздығын, өзінің ұлтының мақтанышын сезінуден айрықша көрінеді.

Намысқой болу, халқының ұлттық және рухани азаттық сезімдерін қалыптастыру – осының бәрі Жамбылдың «Сұраншы батыр» поэмасында тұнып тұр. Шығарманың өнегелі, үлгілі сипаты басым, жастарды ізгілікке тәрбиелеп отырады.

Ақынның саяси және азаматтық көзқарасы қазақтардың қазақ төңкерісіне дейінгі әдет-ғұрпына, тұрмыс-салтына, өміріне арналған өлеңдерінде тұжырымдалған.

Сөзіміз дәлелді болу үшін Жамбыл мен Құлмамбеттің айтысын келтіруге болады. Сол кездегі және одан бұрынғы ақындардың айтыстарында ерекше орына алатын сарын – екі жағының да руларының байларын мақтау болатын. Осы айтыста Құлмамбет ескі сұрлеумен тарта жөнелгенде Жамбыл тыңнан бір жол табады. Онысы:

Адалдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ер бірлігін сақтаған татулықты айт!... [2. 85]

Жамбылдың «ерлікті, батырлықты айт» дегеніне Құлмамбеттің тапқан тәсілі:

Ақыры Сұраншы, Саурық жаудан өлген,

Көзіме ілмеймін ендігіңді, – [2. 90]

дейді. Сонда Жамбылдың берген жауабы:

Батыр Сұраншы, Саурық жаудан өлген,

Халық үшін шейт болып жанын берген.

Елді қорғап өлгеннің арманы не,

Қалың қазақ құрметпен соңынан ерген. [2. 91]

Осы айтыста аты аталған Сұраншы батырға арнап ақын дастан жазған. Поэмада Жамбыл «ереуіл атқа ер салып, егеулі найза қолға алған» ер де өр Сұраншының көркем бейнесін жасайды. Поэманың идеялық – көркемдік маңызы үш аспектіні құрайды. Олар: идеологиялық, танымдық-психологиялық және эстетикалық. Дастанның өнегелік – танымдық мағынасы өте зор. Оған бірнеше мысалдар келтіруге болады. Солардың бірі, «жауға құл да болмаймыз, күң де болмаймыз» – деп, бас имеген жеті жігіт пен жеті қыздың трагедиялық тағдыры.

Жеті жігіт, жеті қыз,

Жас жандарын қорғаштап,

Түйелерге мінгесіп,

Ағын суга бұрылды.

Су деген де тілсіз жау...

Қарғып түскен жеті нар

Тұңғыыққа жығылды... [2. 235]

Біз бұл жерде өрімдей он төрт жастың бас бостандықтан артық ештеңе жоқ деп, өздерін өлімге қиюынан сол кездегі қазақ халқының басындағы трагедияның әлеуметтік және психологиялық негізін біліп – танимыз. Халықтың басындағы үлкен қайғыны жырлай отырып ақын Отан үшін, ел үшін күреске, ерлікке үндейді. Қазақ жастарының жүрегіне халқына, жеріне, Отанына деген ыстық махаббат сезімінің ұрығын себеді.

*Ел үшін жанды қимасаң,
Ер деп қалай сенемін.
Халық үшін мен ылаң,
Жау қолында өлейін.
Ақ сүт берген анам – ел,
Үлгі берген атам – ел, [2. 246]*

-деп, Сұрашының аузына сөз салып, батырдың халқына деген адалдығын сөзімен ғана емес ісімен дәлелдейтінін көрсетеді. Сондай, ақын өз азаматтық күресіндегі батырларды жырлай отырып, ерлікті, елдікті халықтық қасиет деп ұғынады. Өйткені, әр адам бай – манаптың қол шоқпары болмай, байлықтың құлы болмай, әрқашан да халықпен бірге болып халықтың қажетіне жараса сонда ғана өміршен болмақ.

Жамбыл Жабаев ақынның басты міндетін қалың бұқараның тәрбиешісі, ақылшысы болу деп түсінді. Талай саңлақ ақындармен айтысқанда ол «Ақынның ең басты мақсаты – халқына көмектесу, әр уақытта үлгі – өнеге көрсетіп, жыстарды ерлік пен елдікке, батырлық пен батылдыققа баулу емес пе?» – деген сұрақтан бастайды.

Жамбылдың жырлары тек құрғақ насихаттың құралы емес, сондай-ақ, осы жас ұрпаққа рух беретін педагогикалық ой-толғамдарға толы тәрбиенің де құралы болатын. Ақын әрбір азаматтың өзін қоғамның бір бөлшегі ретінде санап, сол қоғамның, Отанның елдің, жердің гүлдей жайнап, өсіп-өркендеуіне ат салысуға шақырады.

*Өсиетім – шындықты, адалды сүй,
Ардақтаған халықты, адамды сүй!
Елдің тіккен іргесін игілікке,
Тап бүгінгі бақытты заманды сүй, [3. 124]*

-деп өсиет арнайды.

Жауыздық пен батырлық, арамдық пен адалдық тай-таласқа түскенде қашанда әділдіктің салтанат құрып, жеңіске жететінін паш еткен Жамбылдың жырлары неміс басқыншыларына қарсы күресте жауынгерлерге қуатты рух беретін идеялық қаруға айналды. Оның жырлары майданда партизан отрядтарында ауыздан ауызға көшіп, басылым беттерінде басылып, әскердегі саяси жұмыстарға пайдаланылды. Осыдан-ақ Жамбыл жырларының қоғам үшін тәрбиелік мәнінің зор екенін түсінуге болады.

*Неміс алған жерлерде
Қалды қандай қалалар.
Шырылдаған бала бар,
Еңіреген ана бар.
Еңсесін жау басқан соң,
Елде қандай баға бар?! – [3. 302]*

деп, жырлай келіп ана мен баланың тағдырына ешкім бейжай қарай алмайтынын, Отан – ананың тағдыры да бәріміздің тағдырымыз екенін айтып, жастарды Отанды сүюге, аялауға, құрметтеуге, бір үйдің баласындай жұмылып оны жаудан қорғауға шақырады.

*Ер боп өсіп елім де!
Махамбеттей батыр бол!
Қарсы шапқан әлемге
Амангелді атаңдай
Жаудан балам, шегінбе! [3. 318]*

- деп батыр аналарын үлгі-өнеге ретінде көрсетіп, патриоттық сезімдерін оятуға күш салады.

Жамбылдың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шығармалары публицистикалық өткірлігімен, ой-көркемділігінің жоғарылығымен құнды. Оның шығармалары – сол кездегі Отан үшін оққа оранып от кешкен азаматтардың портреттік бейнесі. Сол жылдары Жамбылдың өзі де ерлік пен патриотизмнің рәмізі болды десек қателеспейіз.

Сондай-ақ, жас өспірім ұрпақтың азаматтық ой-санасының, дүниетанымының қалыптасуына көркем әдебиеттің тигізер ықпалы зор дейтін болсақ, ұрпақтың бойындағы еңбек сүйгіштік сезімдердің оянуына Жамбылдың мазмұн-мәні, ауқымы кең, идеясы жоғары поэтикалық шығармаларының тигізер пайдасы мол. Қоғамдағы болып жатқан құбылыстарға, жаңалықтарға өз көкірек көзімен қарап, қорытып, ой түйіп шығармашылық тұрғыда халыққа жеткізе жырлауы, Жамбылдың тек қана Қазақстанда емес, басқа да елдерде кең танымал болуына әсерін тигізді.

Жамбыл терең ойлы психолог, философ, үлгілі ұстаз болған адам. Еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі және намысқой қазақ халқына шексіз қошемет білдірген демократ-ақын ретінде өлеңдерін арнады.

Жамбыл Жабаевтың ойынша патриотизм ұғымы және еңбек ету бірімен – бірі тығыз байланысты. Әр адам еңбек етуі керек. Еңбек пен бірге қуаныш, азаттық сезімдері қатар келеді.

*Жер жыртық, қайнады еңбек, егіс салдық,
Жарыспен еңбек жазын біз қарсы алдық.
Қыртысын қара жердің қарыс айырып,
Қажымай жер қазынасы қабын жардық. [3. 52]*

Жамбыл Жабаевтың ақындық мұрасында мынадай байланыс бар: бұл жасөспірім ұрпақ пен өмір, еңбек арасындағы байланыс. Бүгінгі ұрпақ Отаны үшін қалтықсыз еңбек еткен, өз елінің патриоттарын білуге тиісті. Қазақ ақынының пайымдауынша, еңбек адамдарын жырлау дегеніміз – бұл олардың жасаған ерліктеріне еліктеу деген сөз. Жамбылдың «Мал шаруашылығы мамандарына», «Өнер туралы жыр», «Халқыма жыр тарту», «Баку туралы өлең», «Жеңіс жыры» және тағы басқа өлеңдері Отансүйгіштік сезімдерді, еңбекті дәріптейді.

Жамбыл Жабаевтың пікірінше, жастар патриотизм дегенді өз Отанының шексіз әсемдігі, өнердің қайталанбас сұлулығы деп түсінуі керек.

Ақын аталмыш лирикалық бейнелерді елінің байлықтарымен қатар қояды: «Қарсақпай мысы», «Қаратау қорғанысы», «Гүлденген Алатау алқаптары», «Алтайдың кең алтын қазынасы мен Қарағандының кара алтыны», «Қазақстанның теңіздері мен ормандары», «Шымкент мақтасы», «Алматының хош иісті алмалары».

Оның ойынша, өз елін мақтан тұтқан адам ғана өз жерінің әсемдігін, табиғатын, оның қазба байлықтарын сақтап қалуға, қорғап қалуға тырысады.

*Жер байлығы болмаса,
Жерден алтын шығар ма?!
Ел қамын ойлар болмаса,
Ерден ақыл шығар ма?! [3. 249]*

Адамның азамат болып жетілуі – еңбекке байланысты. Өмірдің мәні де, сәні де – еңбекте. Еліңнің, халқыңның гүлдей жайнап құлпыруы, адамдарының шат-шадыман жүзі жарқын болуы – бірлесіп еңбек етуінде. Осы тақырыпта жастарды еңбекке баулуда, еңбексүйгіштікке үйретуде Жамбыл жырларының мазмұндық, тәрбиелік, насихаттық мәні зор.

*Еңбек еткен емеді,
Еңбексіз жан өледі.
Жалқау болсаң жабылып,
Жұрт өзіне күйеді [3. 249]*

- деп, жастарға өсиет сөзін арнап еңбектің арқасында қандай нәтижеге жеткенімізді жырлайды.

Әсіресе, ақын кеңес дәуіріндегі ағайындық, достық сезімдері туралы әдейі айтты. Халықтар достығының тақырыбы болған – «Ленинград» Жамбыл Жабаевтың әскери жылдар поэзиясынан біржолата орын тапты. Жамбыл осы тақырыпқа көптеген өлеңдерін арнады: «Ленинград жеңіп шығады!», «Ленинград комсомолы, саған арнаймын» және тағы басқалары. Бірақ, Ленинград тақырыбына жазылған үздік шығармалардың бірі 1941 жылдың қыркүйегінде радиода алғаш айтылған – «Ленинградтық, өренім менің!» өлеңі.

*Ленинградтық өренім,
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді,
Бұлағымдай көремін...
Жасағам жоқ өмірдің,
Жау сойқанын көргелі...
Нева алабын қорыңдар,
Ленинградтың ерлері!
Ұрпаққа үлгі болыңдар,
Заманымның өрнегі! [3. 270]*

Жырау жырында Ленинград ұғымын Отан ұғымымен біртұтас етіп көрсетеді. Жау шеңгелі Жамбыл ақынның жанына қатты батады, бұл сезім Отан үшін шайқасып жатқан барлық халық жүрегіне орнайтындай етіп жырланады.

Әдебиет пен өнердің ең басты мақсаты – қоғамымыздың саналы азаматтарын патриоттық рухта тәрбиелеу.

Жамбыл жырлары өмір жайлы өзіндік ой қорытып толғануға, әсемдік пен әдемілікті сезіне білуге тәрбиелейді. Отанға деген, халқына деген патриоттық сезімсіз азаматтық, моральдық тұрғыда толыққанды перзент бола алмайтыны еске салады.

Қорыта айтқанда, Жамбыл Жабаевтың поэтикалық шығамаларының мазмұны Отанға деген сүйіспеншілікке, қаһармандыққа баулу, еңбекке үйрету, сонымен қатар өнегелік пен эстетикалық тәрбие беру идеяларынан құралады. Қазіргі таңда өміршеңдігімен, жасампаздығымен өзін-өзі дәлелдеп отырған Жамбыл Жабаевтың идеялары болашақта жас ұрпақты тәрбиелеуде өз рөлін жоғалтпайтындығына көзіміз әбден жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ж.Жабаев. Шығармалар жинағы. Алматы, «Ғылым», 1996. – 416 б.
2. Ж.Жабаев. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Жазушы», Т. 1. Құрастырушылар: С.Садырбаев, К.Сейдаханов. 1982, – 440 б.
3. Ж.Жабаев. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Жазушы», Т. 2. Құрастырушылар: С.Садырбаев, К.Сейдаханов. 1982, – 336 б.
4. М.Коккозова. Жамбыл о воспитании. Алматы, «Санат», 1996.

Түйіндеме

Қазақ ақыны өз шығармаларында Отанды сүйеге, патриотизмді дамытуға, халқының тағдырын өз тағдырымен байланыстыра мықты тәрбиелік күш бере жырлайды. Жастардың белсенділігін арттырып, ұйқысынан оятатын, жаулардан елімізді қорғауға қажеттігін еске салады.

Оның жырлауынша халықтың, Отанның, елінің игілігі үшін жұмыс физикалық және рухани еңбек, қоғамның бір бөлігі болып табылатындығы, әрбір адам сол идеяны күшейту керектігін айтады. Жамбыл өз өлеңінде жан-сезімімен патриотизмді, халықтар достығы мен *барлық ұлттардың теңдігі*, бауырластығы ажырағысыз болып табылатындығын жырлайды.

Түйінді сөздер: Тәрбие, еңбек, адамгершілік, халық.

Идейно-художественное значение произведений Джамбула Джабаева

Коккозова М.Б.¹, Масимбаева А.²

Резюме

Казахский поэт закладывает мощный воспитательный заряд в своих произведениях, призывая молодых людей любить Родину, развивать в себе патриотизм, связывать свою судьбу с судьбой своего народа. Он пробуждает в них активное начало, напоминает о необходимости защищать свою страну от врагов.

Джамбул внушает мысль о том, что каждый человек – это часть общества, реализоваться физически и духовно в наибольшей степени, по его словам, можно только работая на благо страны, Родины и народа. Патриотизм Джамбула неотделим от братства народов, дружбы и интернационализма, именно об этом он поет в своих проникновенных песнях.

Ключевые слова: Воспитание, труд, нравственность, народ.

Kokkozova M.B., Masimbaeva A.

Kazakh poet provides a powerful educational charge in his works, urging young people to love the Motherland, develop patriotism, tying their fate to the fate of the people. He awakens in them the active principle, recalls the need to defend the country from enemies.

Dzhambul instills the idea that every person is part of society, for being realized to the fullest extent, physically and spiritually, he said, you should work for the benefit of the country, the motherland and people. Dzhambul's patriotism is inseparable from the brotherhood of nations, friendship and internationalism; this is what he sings in his soulful songs.

Key words: Education, work, morality, people.

Айман АЙТБАЕВА,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Аружан ШЫҢҒЫСХАНҚЫЗЫ,
К-13-1 оқу тобы студенті
Қорқыт ата атындағы ҚМУ

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

Белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, жамбылтану ілімінің басында тұрған ғалым М.Жолдасбекұлының абыз ақын Жамбыл Жабаев жайында айтқан бағасы әділ де барынша нанымды: «Жамбыл – көмейінен жыр қоздаған дана, қара өлеңнің сарқылмайтын бұлағы, жырдың асыл кені, тіккен туы, жырдан ұрық сепкен, өлеңді өрнектеп төккен, қойдай тоғытқан, ақындықтың апшысын қуырған, жырдың өрісін ұзартқан, жырға қанат байлаған, ақындықтың жолбарысын жетектеген құдірет. Дүшпанның тынысын тарылтқан жырдың ақ семсері. Асыл жырдың асқар тауын орнатқан, өлеңнің тау мен тасын құлатқан асау өзен, ағып жатқан сел, жырдың дауылы, өлеңнің қара бораны. Елге жыры ем болған – сөзден туған дана, терең теңіздің тұнбасы, өлеңді тірілткен кәрі қуат, биік бәйтерек». [1,372]

Бала күнінде Бөлтірік шешен Жамбылдың қолын ұстап тұрып: «Атың Жамбыл болса, көкірегің даңғыл болады екен», – депті. Аузы дуалы, сөзі киелі Бөлтірік бабамыз болжағандай, Жамбыл «XX ғасырдың Гомері атанған», әлемді таң қалдырған ғажайып құбылыс болды. Тау халықтарында керемет бір дәстүр бар екен. Бір жас ақынның аты таныла қалса, бұл ақын, ана ақыннан да мықты деп төрге шығарып, құрметтейді екен. Қазақ бірін-бірі мұқалтпаса, аяғынан шалып құлатпаса, күндемесе күнелтпейтін мандайына жазылған жазылмас дерті бар емес пе? Сол бір жаман қылығымен Жамбылдың да артына шам алып түсіп, артынан Мәскеуге қарай «Жамбыл деген ақын түгіл, адам жоқ. Ойдан қиыстырған қиял» деп арызын бұрқыратқан. Содан Мәскеуден жазушы Л.Соболев арыздың анық-қанығына жету мақсатында жанына М.Әуезов, Ә.Тәжібаевты ертіп, Ұзынағаштағы Жамбыл ақынның үйіне барып түседі. Жамбылдың табиғат сыйлаған дара талантына, кеменгерлігіне бас иеді. Құдіретті ақынды жоқ деп даттаған жалақорларға ренішін білдіреді.

«Бізге импровизаторлық өнер өткеннің романтикасы тәрізді. Менің жеке басым «Сирано де Бержакты» сахнадан он рет көруге әзірмін... Бірақ қазір де ондайлар бар деушілерге, өмір бойы өлеңмен, өлең болғанда қандай өлең классикалық өлеңмен сөйлейтін адам болады деуге сенбеуші едім. Ал Жамбылдың «Манасты» он жеті күн, «Көрғұлыны» он бес күн айта алатынына, барлық қазақ эпосын, өзіне дейінгі ақындар айтысын жатқа білетіндігіне, бір басында миллионнан астам өлең жолдары бар дегенге көзім әбден жетті. Жамбыл түсінде де өлең шығарады деген шындыққа жолықтым. Бұл ғажап екен! Мен Жамбыл университетінің тайниктерінің есігін аштым. Мұны көрген көзде арман жоқ». [2,165]. Л.Соболевтың ой-пікірінен-ақ Жамбылдың эпик, абыз жырау әрі жауынгер жыршы, тапқыр шешен болғандығын көреміз. Ол байтақ қазақ даласының жыр дариясына кенелткен, осы өнерді ілгері дамытқан, жаңа биікке көтерген ұлы ақындардың, жыраулардың ең соңғы үздігі.

М.Әуезов сөзімен айтар болсақ: «Жамбыл Жетісудың төрінде, жырдың тұнып тұрған, дәуірлеп тұрған шағында туған. Жамбылдың өз айналасына келгенде қоюланған қалың үйір, үлкен шоғыр, ордалы өлеңді көруге болады». [3,270]. Жамбыл – Сұраншы батырдың ұрпағы. Ақынның атасы Жабайдың әкесі Ыстыбай да батыр болған. М.Дүйсеновтің мына пікірімен келіскіміз келмейді: «Жамбылдың «Өтеген батырында» бүкіл халықтың перзент тілеуі өздерін шетел басқыншыларынан құтқаратын батырды аңсауға құрылған. Бұдан кейінгі сюжет дәстүрлі арнаға түсіп кетеді. Эпизодтың шешімі тың, өзгеше. Яғни, болашақ батыр текті адамның үйінде емес, қарапайым халық өкілінің үйінде туады». [4,118]. Қарапайым халық өкілі неге тексіз болмақ?

Жамбыл туған өлкеден Өтеген, Райымбек, Қабан, Сұраншы, Сыпатай, Бұғыбай, Күсеп, Сүйінбай, Бақтыбай, Майкөт, Бөлтірік тәрізді батырлар мен ақындар шыққан. Жамбыл ақын жыр-дастандарында халықтың жаны мен жайының ірі шындығын, қалың елдің асыл арманы мен ұлы – мұрат тілегін, ер өсірген елдің елдігі мен ел қорғаған ердің ерлігін толғады. Жамбыл барлық айтыстарында ел бірлігін сақтауды ел қорғаған ерлерді жырлауды айтыс ақындарының басты мақсаты деп таныды. М.Әуезов: «оның айтыстары халық қостаған ерлікті, елдікті дәріптейді. Елді

жирендіретін нәрсіз, құнсыз арам жуандық, обыр байлықты Жамбыл жиренішпен шенеп, масқаралап отырады. Өзімен айтысқан ақындарды жеңгенде халықшыл ойы, санасы биік болғандықтан жеңді», – дейді.

Атақты Құлмамбетпен айтысында Жамбыл елінің адам жегіш жемқорларын мақтай бермей:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт, – деп өз елінің Саурық, Сұраншы, Күсеп, Өтегендей батырларын, олардың ерліктерін толғайды. Ерлік не үшін жасалды, батырлар жау қолынан өлгенмен кім үшін жанын қиды? Осы сұрақтар төңірегінде кең тыныспен, нанымды жыр етеді. Аты аталған батырлардың жаудан өлгенін бетіне мін етіп басқанда, Құлмамбеттің бұл елге қандай жағдаймен қашып келгенін, ағасының молдалық құрып жан сақтап жүргенін айтып шүйлігеді.

Сарбаспен айтысында ел аузында сақталған Домалақ ана жайлы аңызды жырға қосып, алтын құрсақ анадан Жарықшақ деген ұл туғанын, оның өсіп-өніп, одан Сыпатай, Сұраншы, Саурық, Өтеген, Андас, Қырбас, Атамқұл сияқты батырлардың тарайтынын баян етеді. Қаһармандық күрестерін, жорықтарын дәріптейді. **Саурық жайлы:**

Ел қыспақта тұрғанда

Ел намысын жоқтаған.

Батыр туған кім еді?

Ел шетінен жсау қуып,

Ерлікпен қайрат жұмсаған,

Батыр туған кім еді?

Саурық еді арыстан...

Сұраншы батыр жайында:

Сұраншыдай батырдың,

Жан жүрмеген шенінен,

Алмастан соққан ақ қылыш,

Еш кетпеген белінен.

Ашуланған кісіге,

Қабағы қатты түйілген,

Досы қатты сүйінген

Дұшпаны жаман күйінген...

Жамбылдың эпикалық қуаты туралы сөз еткенде, алдымен ол жырлаған «Көрғұлы», «Мұңдық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Манас», «Өтеген батыр», «Сұраншы», «Ерназар-Бекет», «Шора» дастандарын атап өткен жөн. Өкініштісі бұлардың барлығы дер кезінде қағазға түсірілмеген. Жамбылды эпикалық жырға ретінде халыққа танытқан шығармаларының көлемдісі – «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» дастандары.

«Өтеген батыр» дастанындағы Өтеген тарихта болған адам. Өтегүлұлы Өтеген 1699 жылдары Шу өзені бойындағы Хан тауының етегіндегі Изенді жерде туылған. 1773 жылы қайтыс болған. Батырдың өмір сүрген дәуірі – халқымыздың тағдыры қыл ұшында, қылыштың жүзінде тұрған нағыз жаугершілік мазасыз уақытқа, нақтылап айтқанда, бір жағынан жоңғар шапса, енді бір тұстан қара қытай қыспаққа алып, бір бүйірден орыс отарлауға бел шеше кіріскен аласапыран заманға сай келген еді. Осылайша жау жағадан, бөрі етектен алған қиын қыстау кезеңде ел тағдыры ұлы хандарымыздың көреген саясаты мен ел қорғаған батырларымыздың қолында болатын.

Алты алашқа аттары аян ержүрек батырларымыз жайындағы «Қабанбай», «Бөгенбай», «Саурық батыр», «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» т.б тарихи жырлардың бізге жетуі халқымыздың оларға көрсеткен құрметі, мәңгілік ескерткіші. Өтеген батыр да Аңырақай шайқасына, Қалдан Цереннің 1741-42 жылдардағы шапқыншылығына қарсы жорықтарға қатысқан. Сондай-ақ, жырдың бір вариантында Өтегеннің Абылай ханмен араздасып Көкшетауға көшіп барып, кейін Іле бойына қоныс аударғаны да жырланады. «Өтеген батыр» дастаны батырдың әкесі жайлы кіріспеден басталып, бала күнгі ерліктерімен, жастық уақыттағы батырлығы, содан кейін батырдың кемелденуі, яғни ер жетуі, тұлпар тандап мінуі, жаумен жекпе-жегі баяндалады. Бұл жырдың екінші бір ерекшелігі Өтеген туралы желіні Асанқайғы оқиғасымен үйлестіретіндігінде.

Жамбылдың батырға халыққа жайлы қоныс іздетуі тегін емес-ті. Патшаның отарлау саясатының құрығы қазақ даласына келіп жеткенін ақын сезді. Қазақ елінің сол кездегі мақсаты да ата қоныстан айрылып қалмау Өтеген сияқты батырлардың да қолынан келетін түсінді. Дәл сол кезеңдерде бұл арнаны тудырып, дамыта жырлаған Жамбыл бастаған ақындар болды. Себебі Сүйінбай дастанында жер іздеу сарыны жоқ болатын.

Өтеген батыр туралы аңыз –әңгімелерге талдау жасай келе Н.С.Смирнова былай дейді: «Бос жатқан шет аймақтарға отаршылдарды мекендеткен патша өкіметінің саясаты, шұрайлы жерлерді патша үкіметіне арқа сүйеген қазақ байларының иеленуі халықты бірте-бірте ызаға булықтыра бастады. Жамбылдың патшаның отарлау саясатына деген көзқарасы «Өтеген батыр» дастанында айқын көрінеді» – деген пікіріне назар аударсақ, дастандағы тарихи оқиғалар тізбегі, Өтеген батыр жайлы деректер шындыққа жақын тұрғандығын көруге болады. Қоқан ханының шапқыншылығынан әбден титықтаған Жетісу қазақтарын азат етуде Өтегендей ердің ерлігін шегіне жеткізе жырлаған.

Әрине, бір мақала көлемінде бірнеше нұсқасы бар бұл жырды түгел талдау мүмкін емес. «Сұраншы батыр» дастанын Сүйінбай ақыннан жеткен нақты сюжеттік желі мен құлағы естіген жайларға туралап жырлаған. Сүйінбай Сұраншы жорықтарына тікелей қатысқан. Айта кетуіміз керек Сүйінбайдың әкесі Күсеп ақын Өтеген батырмен бірге қоқандықтарға қарсы жорықтарда бірге болған. 1847-1864 жылдар қоқандықтар Жетісу қазақтарын Ресей ықпалынан алып қалу үшін қаншама айла шарғы еткен. Сұраншы Ақынбеков басқарған қазақтар орыс әскерімен бірігіп, қоқандықтарды қуып шыққан. Сұраншы батыр Саурық батырдың інісі. Қоқандықтармен шайқаста Сайрамда қаза табады. Сүйінбай да, Жамбыл да ел қорғау сюжетін жеке алып, өз дастандарына арқау еткен.

Қорыта айтқанда, сандаған ғасырларға созылған тарихы бар кең байтақ жерімізді бүгінгі ұрпаққа аман–есен жеткізу жолында тер төккен ерен тұлғалар аз болған жоқ. Солардың ерлігін жырға қосқан Жамбыл дастандарының жас ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеуде өзіндік орны биікте.

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздік туымыз тігілгеніне 25 жыл толғалы отырған шақта ақын-жыраулар шығармаларына жаңаша көзқарас қалыптастырып, туындыларындағы ерлік мұраттар мен тәуелсіздік идеясының нақты айқындалып көрсетілуі бүгінгі әдебиеттану ғылымы мен ғалымдардың зор міндеті бола бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасбеков М. Жамбыл және оның ақындық дәстүрін тану. Алматы: «Санат» 1997.-372б.
2. Смирнова Н.С. Қазақ әдебиеті тарихы. Алматы: 1964. 1 том.-165б.
3. Ж.Жабаев творчествосы. -Алматы: «Ғылым», 1989.-270б.
4. Дүйсенов М. Ж. Жабаев творчествасы. Алматы: 1989.-118б.

Нүргүл АЛДАБЕК,
«Тұран» университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты

АҚЫНДЫҚ ӨНЕР ТҰЛҒАСЫ

Ұлы ақын Жамбыл Жабаевтың ақындық мұрасын талдап тануға, зерттеп зерделеуге деген құлшыныс қай уақытта болмасын толастаған емес. Жыл сайын еліміздің түкпір-түкпірінде ақынның туған күніне орай ғылыми конференциялар, жыр мүшәйрасы, ақындар айтысы секілді ауқымды әрі келелі іс-шаралар өткізіледі. Мұның барлығы ақын есімін ардақтап, оның келешек ұрпақ санасы мен зердесінде мәңгілік сақталынып, үнемі жаңғырып отыруы мақсаты мен ниетінен туғандығы айқын.

Жамбыл Жабаев өмірі мен шығармашылығының ашылмаған қырлары әлі де көп. Әсіресе Жамбыл поэзиясының көркемдік әлемі алдағы уақытта арнайы зерттеуді қажет етеді.

Жамбылдың қазан төңкерісіне дейінгі өмірі мен ақындық қызметі бір жүйеге толық түсе қойған жоқ. Ақынның өскен ортасы, ұстаздары, алғашқы өлеңдері, шеберлік қырлары және шәкірттері жөнінде зерттелінбеген тұстары баршылық. Әрине мұнымен жамбылтану саласы мүлдем зерттелінбей жатыр деуден аулақпыз. Ақын өмірі мен өнеріне қатысты соңғы жылдарда қадау-қадау еңбектер жазылып, ғылыми салмағы зор мақалалар жазылуда. Бұл ретте М.Жолдасбеков, З.Ахметов, С.Қасқабасов, Н.Төрекұлов, К.Сейдеханов, С.Садырбаев, Ж.Дәдебаев, С.Дәуітов, А.Бұлдыбай тағы

да басқа ғалымдарымыздың тың деректерге негізделген, мәні зор соны зерттеулерін атап кеткен жөн. Ең бастысы ақын тұлғасын тануда, ақындық шеберлігін саралауда көзқарас жаңарған.

Жамбыл өмірі туралы деректер оның алғашқы кезде шығарған туындылары, ақынның өз айтылған әңгімелері, замандастарының естеліктері арқылы жинақталған. Ал кейбір өлеңдері мен айтыстары Жамбылдың шәкірттерінің оларды үнемі орындап, сақтап келуінің арқасында бүгінгі күнге жеткен. Сонымен қоса ақын шығармаларының хатқа түсіп сақталуына туыстарының, балаларының да үлесі болғанын жоққа шығаруға болмайды. Осы ретте Жамбыл Жабаевтың жанына ресми түрде тіркелген әдеби хатшыларының да еңбегі зор болды. Олардың көмегімен ақынның ірі көлемді жыр, дастандары ғана емес, орайы келгенде есіне түсіріп, айтып қалған қысқа өлеңдері де, нақыл сөздері де хатқа түсіріліп отырған. Мәскеуден арнайы шақырылған Жамбыл өлеңдерін тәржімалаушы, әрі хатшысы болған К.Алтайскийдің 56 сұрағына Жамбыл берген жауап арқылы оның өмірбаяны түзіліп, негізі қаланған.

Ақынның әр жылдары шыққан шығармаларының академиялық басылымындарындағы әр туындысына берілетін түсініктемелердің де оның өмірбаянын айқындауға қатысы бар екендігін ескеруіміз керек. Дәлірек айтсақ, қай шығарманың қашан, қандай жағдайда туғандығын анықтау арқылы да ақын өмірінің кейбір беймәлім қырларына байланысты нақты, әрі жаңа деректерді табуға болады.

Сонымен Жамбылдың өлең-жырлары, толғаулары алдымен ауызша шығарылып, содан кейін хатқа түсіп, басылымдарда жарық көрді. Әу баста Жамбылдың өз аузынан шыққан және оның шәкірттерінің есінде қалғандарынан жазып алынып, сақталынғаны отызға жуық өлең, он екі айтыс, екі дастан болған екен. Ақын шығармалары біршама жинақталынып, жеке кітап болып тұңғыш рет 1937 жылы «Өлең жырлары» деген атпен жарық көрген.

Біз ұлы дала жыршысының өмірін, жастық кезеңдерін, дүниетаным көзқарастарын, ақындық өнерге бет бұруының себептерін сөз еткенде әлбетте сол кездегі қоғамдық саяси-ахуал, әлеуметтік жағдайлар секілді маңызды факторларға мән беріп, сонымен байланыста қарастыруымыз керек.

XIX ғасырдың орта шенінде Жетісу жері Қоқан хандығы, бір жағы орыс отаршылдарының езгісінде болғаны белгілі. Қараша халыққа өз білген үстемдігін, қатал саясатын жүргізген отаршылдардың екі жақтағы зорлық-зомбылығына, шапқыншылығына шыдамаған ел өз жерінде ары-бері үдере көшіп жүрді. Сондай бір көш кезінде Хан, Жамбыл тауларының етегінде 1846 жылы Жамбыл дүниеге келеді. Жамбыл шығармашылығы, оның ақындық құдіреті мен мектебін зерттеу мәселесімен ширек ғасыр бойы үздіксіз айналысып келе жатқан белгілі ғалым М.Жолдасбеков: «Жамбыл дүниеге келген шақта керең дүние кедейдің үнін естімеуші еді. Қыспаққа төзе алмаған халық алым-салықтан бас тартты, азаматтар атқа конды. Саурық, Сұраншы, Андас, Сарыбай ел ішінен қол жинап, Қоқан ханының Жетісуға сайланған бегі Қанатшаға қарсы күреске шықты. Халықты біріктіруде аталған батырлардың еңбегі зор болды. Міне, Жамбыл осындай қарбалас кезеңде, аласапыран қыспақ заманда дүниеге келген» – деп жазады.

Жамбылдың балалық және жастық шағы сол тұстағы көшпелі кедей ауылының ауыр жағдайында өткен. Ол талай рет елді титықтатып, күйзеліске душар еткен түрлі індеттер мен ашаршылықтың еріксіз куәсі болды. Бұған қоса қолында билігі барлардың қараша халыққа жасаған қиянаттары да оны ерте есейткен секілді. Осындай қиын да қысталаң жағдайдағы кезеңде болашақ ақынның мінезі, өмірге көзқарасы қалыптаса бастады. 8-9 жасқа келген бала Жамбыл ел ішіндегі аңыз-әңгімелерді тыңдауға әуес болды. Нағашысы Қанадан қобыз аспабынан күйлер тыңдап өсті. Мұның бәрі оның бойындағы ақындық тума қабілеттің ары қарай дамуына жол ашты. Он жасқа келгенде Жамбылды әкесі ауыл молдасына оқуға береді. Бірақ молданың өзге түгілі өзіне түсініксіз сөздер Жамбылды тез жалықтырып жібереді. Сонда алғаш рет молданы мазақтап, ұйқасын келтіріп өлең шығарады.

*Уа, құдірет, масқара-ай,
Молданы қара басқаны-ай.
Кірпікшешен асырап,
Тұяққа құйып ас беріп,
Қасынан жүр тастамай.
Бүрге де ішіп ол сүттен,
Ерінге қонып пәтшағар,
Молданың аузын ластады-ай.*

Осы шағын шумақтардан лас, надан, молданың портретін ғана көріп қоймай, білімсізден ешбір қайыр болмайтындығын көрсеткен Жамбылдың сынын көруге болады. Жамбылдың молдаға арналған өлеңдері жалғыз бұл емес.

Оқымаймын молдадан,

*Не оқытпақшы ол маған?
Бала келсе сабаққа,
Жем дәмектен дорбадан.
Ақ сәлдесін төңкеріп,
Көзін жұмып теңселіп,
Күн ұзаққа боздаған.
Оқығанша мен одан,
Домбыраны қолға алам.
Өлең кірген түсіне,
Жөргегінде мен болам.
Қинама, әке қинама
Болмас енді зорлаған! -*

деп молдадан көрген қорлығын айтып шағымданады. Бірақ ескі түсініктің шырмауында қалған катал әке «оқымасаң оқымай-ақ, бірақ ақын болмайсың. «Екейде елу бақсы, сексен ақын» деген Шыбылдың мазағы да жетер. Енді сен сексен бірінші ақын болмай-ақ қой. Бала деген әке жолын қуса болар. Маған көмекші, қолқанат болсаң да жетер» – деген талап қояды. Әке сөзін жерге тастамағанымен Жамбылдың өнерге, өлеңге деген аңсары тежелі қоймады. Мал соңында жүріп, халықтық шығармашылыққа сусындады. Дала жыршылары мен әңгімешілерінен талай дастан, аңыздарды, ертегілерді естіді. Сүйінбай мен Тезектің, Сүйінбай мен Қатағанның, Майкөт пен Құлмамбеттің айтыстарын жатқа үйреніп алды. Тіпті арғысы қырғыздың «Манас» жырымен танысып үлгерді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Жамбыл екі дәуірді басынан өткерген ақын. Ол осы екі аралықтағы қазақ халқының қоғамдық және саяси өміріндегі талай өзгерістерге куә болды. Ел өміріндегі саяси, әлеуметтік өзгерістер ақынның сана-сезіміне, дүниетанымына әсер етпей қоймады.

*Мен емес, суық дәмді ел де алыпты,
Тарылтқан қысаң заман кең жарықты.
Қара күн хан билеген, қанды жорық,
Дегендей ел аузында сөз қалыпты.
Көз аштым, сорғалаған қанды көрдім.
Қамыққан қанды жасты жанды көрдім.
Ел көрдім еңіреп басқан аңды көрдім.
Қойнында Алатаудың зарды көрдім.
Бой бермес ел өмірі, асау шері,
Тұрса да құрсауланып тоқсан жері.
Бірде от, бірде суды көктей кешіп,
Талпынып тілегіне басты ілгері.*

Ендігі ретте Жамбылдың «Менің өмірім» атты өмірбаяндық шығармасына назар салып көрейік:

*Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,
Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа.
Бір жағы қайнап өскен қалың елім,
Бір жағы атқа мінген бай мен датқа.
Жауларды ел қорлаған жамандадым,
Манапқа жақсы сөзді таба алмадым.
Аз сөзім бай, манапқа арналғанда,
Жалтақтап ел не дер деп алаңдадым.*

Белгілі әдебиет зерттеушісі Е.Ысмайылов пікірінше, ақын халыққа зорлығы күшті бай-манаптарды сынап отырып, өзі де кейде сол саяси үстемдіктің ырқынан шыға алмаған кездерін жасырмаған дейді. Мұндай қайшылықтардан шыға алмауының өзіндік тарихи себептері болғандығы белгілі және бұл тек Жамбыл секілді ақынның ғана емес, басқа да талай өнер мен шығармашылық адамдарының басында болған және болатын белгілі жайт. Жамбыл секілді сыншыл, шыншыл ақындар шындықты айтып, ел тілегін жарқын жырлауға қанша тырысқанымен, саяси-экономикалық үстемдік басым жағдайда ол ақынды толық еркіндікке жібермейді. Шындықты өздерінің мүдделеріне сай бұрмалап айтқызуға тырысады. Мұндай трагедиялы жағдайда нағыз турашыл деген ақындардың өзі де амалсыздан екіжақтылыққа, жалтақтыққа салынады. Өмір шындығын терең жырлауға тырыса отырып, үстемдік құрып тұрған идеологияның құрсауынан шыға алмай, шығармашылық

қайшылыққа ұшырайды. Осындай екіжақтылық, аянышты халді атақты Шернияз ақын өлеңдерінде кездеседі. Бір жағынан Баймағамбет сұлтанды өлтіре сынаса, енді бірде оның мақтауын асырады. Мұндай идеялық қайшылық Жамбылдың қырғыздың манабы Шәбденге, найман елінің атақты байы Сырттанға арналған өлеңдерінде, Құлмамбетпен, Сарбаспен, Шашубаймен айтыстарында да ұшырасып қалады.

«Өлең кірген түсіне, Жөргегінде мен болам», «Домбыраны қолға алам» деп жырлаған Жамбыл әуелгі бастан-ақ өзінің өмірлік мақсатын, арманы мен мүддесін айқындап алған. Жамбыл мұрасын зерттеушілердің пікірінше, Жамбыл нағыз ақын ретінде жиырма жасында танылған. Ақындық ірі табыстарға дәл осы жасынан бастап қол жеткізген. Жиырмадан асқан соң, ел арасына жиі шығып, ақындық өнерінің көкжиегін кеңейтуге мықтап кіріседі. Жамбылдың Айкүміспен айтысуы, Бақтыбаймен кездесуі, Бөлектің қызы Сарамен сөз қағыстырулары сол жиырмадан асқан шағын өткен. Әрине бұларды ел алдындағы ірі айтыстар деуге келмесе де, Жамбылдың өзін үлкен ақындық жолға біржола түсуге дайындаған, ақындық өнерін жетілдіруге, дамытуға, одан әрі ұштай түсуге бағыттаған өрлеу жолындағы қадамдары болғандығы сөзсіз.

Ж.Жабаевтың күйшілік өнері хақында да көпшілігіміз біле бермейміз. Деректерге сүйенсек, ақын елуге жуық халық күйлерін шебер орындайтын болған. Әйгілі «Ақсақ құлан», «Көрұғлы» күйлерінің тарихына байланысты аңыздарды жырмен айтатын болған. Тіпті «Көрұғлы» күйі мен «Көрұғлы» эпосын бір-бірімен сабақтастырып қатар орындаған. Күй мен жырды алма-кезек орындай отырып, екеуіне де өз тарапынан өзгерістер енгізіп, өз жанынан тың сюжеттік желілер қосып, толықтырып отырған.

Түйіндей келгенде айтармыз, өмірімен де, өнерімен де ұрпақ бойында қазақи болмыс, елжандылық, биік рух қалыптастыруға үлгі бола алатын ұлы дала жыршысының шығармашылық мұрасын зерттеп зерделеу, ұрпақ зердесіне сіңіру баршамыздың парызымыз болуы керек.

Болатхан САРБАСОВ,
Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы

ЖАМБЫЛДЫҢ ҚҰЛМАМБЕТПЕН АЙТЫСЫ

Жамбыл Жабаев – атақты ақын. Оның даңқы алдымен айтыс өнері арқылы шыққан. Алғашқы айтыстары ойын-тойларда өтеді. Жамбыл жастықтың салтын сақтап, Айкүміс, Бұрым, Сара сияқты қыздармен айтысады.

*Сыртың бір сұлу жан екен,
Сыпайы көзге көрінген.
Сыр мінезің бар екен,
Сөйлесуге ерінген.
Қамқа камзол киініп,
Қас-қабағың керілген – [1],*

деп қыздарға қатықсыз қалжыңдар арнаған. Бұл тектес айтыстар ақынды ұзақ-сонар айтыстарға апаратын алғашқы баспалдақтар еді. Жамбыл Жабаев 1895 жылы Сарбас ақынмен, 1897 жылы Құлмамбетпен, 1902 жылы Досмағанбетпен, 1905 жылы Шашубаймен айтысып, барлығын да жеңіп шыққан.

Әдетте Жамбыл айтыстары көбінесе халықтық бүкіл елдік мәселелермен ұштасып жатады. Ол кейбір ақындар сияқты күнделікті тіршілік күйбеңінің, ру тартысының көлеңкесінде қалмай, халықтық деңгейдің биігінде тұрып сөйлейді. Міне, осындай үлкен мұрат, міндеттер Жамбыл жырларының халық алдындағы беделін, бағасын өсіріп отырған.

Мәселен, Жамбылдың Құлмамбетпен айтысының идеялық мазмұнын алалық. Айтысты алдымен Құлмамбет бастаған. Ол айналасындағы, тойда отырған феодалдарды мадақтап: бұлар біздің елдің

жақсылары мен жайсаңдары, малы көп, дүниенің кілті осылардың қолында, қалай шалқып, не айтса да жарасады, бұлармен таласпа, қарсыласпа, бағын, бағыныштылықпен ғана күн көресің, егер қаһарына іліксең, көзіңнің жасы құрғамайды, ауыр бақытсыздықтың қалың тұманында адасып жүріп, о дүниеге кетесің. Аспанда жаратушы, жерде болыс пен билер», – дейді [2,136].

Сөйтіп, Құлмамбет қарапайым халықты көнбестікке, кіріптарлыққа, бағыныштылыққа шақырады. Ақын Құлмамбеттің сөз сарыны мынадай болып келеді:

*Аңлашы, Албан бай ма, Дулат бай ма,
Сенің байың – Шолақ бай, Дулаттай ма?!
Қалың жатқан келейін Майлыбайға,
Мұнан соң мен барайын Бектембайға.
Тарпаң мен Тоқсейіттей егің қайда?
Жүз мың тенге сандықта шіріп жатыр.
Баласы Ниязбектің Сәрсенбайда, – дейді.*

Құлмамбет осындай баянсыз, сырғанақ сөздері арқылы ақындық өнерді байлықтан, барлықтан төмен қояды. Заманның ішкі қайшылықтарын, тап тартысын жасырып, жалған, жасандылыққа ұрынады. Бұқара халықты көзге ілмейді, оның орнына жеке басының көңіл-күйімен оқшауланады, жалғыздыққа ұрынады.

Кезінде, Құлмамбет Жетісудағы ірі ақынның бірі атанған. Сөзінің барысына қарағанда екпінді-ақ еді. Бірақ, соңғы сөзі олай болмай шықты: «*Мен күштімін, мен Жетісудағы бірінші ақынмын*», – деп мақтанғанымен ол байлықтың айналасындағы томаға-тұйық шеңберден шыға алмады, тұйықталып қалды.

Дәл осы тұста қылыш қанатты сұңқардай саңқылдап әуелей ұшқан Жамбыл шықты. Ол өзінің шыққан биігінен жаңылмайды. Құлмамбеттің болмыс-бітіміне қарсы шабуылға шығып, әлсіз тұстарын насанаға алады. Құламамбет дәріптеген байлар мен болыстардың екіжүзді, жалтақ жандар, екенін дәлелдейді. Оның бетке ұстаған адамдарының жат, жағымсыз қылықтарын ел алдында әшкерелеп оларды күлкіге ұшыратады.

Құлмамбет, сен кімдерді мақтап отырсың? Мадақтаған адамдарының көбісі сансапқұмар, шеншекпенге құштар, шетінен бишікеш, берекесіздер. Олар өз қолдарымен қурай сындырмайды, тек жиналып алып ауыл қыдырады, қымыз ішеді, бақ, дәулет салыстырып, мақтанып, асып-тасып сөйлейді. Баққаны арамза алақолдылық. Ұры ұстайды, момынның малына зорлық жасайды, ел мен елдің арасына от жағады, кедейлерге тізесін батырады, қалың мал заңын пайдаланады, ұр да жық мінез көрсетеді, татулық бірлікке опасыздық жасайды. Міне, Құлмамбет, сенің жер-көкке сыйғызбай мақтаған адамдарының кескін-келбетін осындай дейді Жамбыл [2,146].

Тегінде, қазақ байлары мен болыстары еңбекші халықты жақсылыққа, өнер-білімге бастамайды, шаруашылықтың берекесін кетіріп, тұйыққа тірейді, патша үкіметіне жарамсақтанады. Халықтық қасиеттерді тоздырады, табансыз, тайғанақ өмір салттарын орнықтыруға жол ашады деген Жамбылдың сөзінде, сол кездің саяси-әлеуметтік шындығы жатыр.

Айтыстың барысында, Жамбыл тағы бір маңызды, мазмұнды ойға көңіл бөледі. Ол ел арасындағы кейбір адамдардың мінез-құлықтарын сынға алады. Құлмамбет сен шын ақын болсаң, алдымен елін жаудан қорғаған ер жүрек батырларды айт. Соларды жырла, дәріпте дейді Жамбыл.

Жамбыл соған орай өзінің халық мұңшысы екенін танытып:

*Адамдықты айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайда сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап шалықпай жөңіне қайт, –*

деп бір тойтарыс береді де, өзінің арманы не екенін былай танытады:

*Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам.
Басымнан сөз асырман! –*

дейді. Осыдан кейін Жамбыл халыққа қадірлі асыл азаматы боп, заманының зор адамдары боп шыққан саналы ерлер – Сұраншы, Саурықты жыр етеді. Бірақ Құлмамбет бұған тоқтамай, тағы да

байлығын айтып кеп, оның үстіне Саурық пен Сұраншының өлімі арқылы Жамбылды табалағысы келеді:

*Секеңдеген серкенің ажалы деп,
Саурық пенен Сұраншың жаудан өлген, –*

дейді.

Айтыста жеңу мен жеңілу өлең таппағаннан тумайды, жүйеге, жолға жеңілуден болады. Құлмамбет жаңағы сөзбен өз үкімін өзі айтып, сағағынан ілінеді, қазасына жетеді. Оның қазасы мен үкімін Жамбыл айтқанда былайша тойтарып түйеді:

*Батыр Саурық, Сұраншы жаудан өлген,
Халқы үшін шәйт болып жанын берген.
Елді қорғап өлгеннің арманы не?
Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
Қажылық қып кетті ме Мақсұт ағаң?
Ағайыңмен ұрсысып даудан өлген.
Шапырашты, Дулаттың бәрі куә,
Шытыр жеген өгіздей аунап өлген.
Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ,
Төрт бұрышын төңіректің жалмап өлген, –*

деп Құлмамбеттің қанатын осылайша жүйеге жығып қырқады [3,146].

Ау, Құлмамбет, сен жұлдызыңнан жаңылдын, байды мақтап, ақындық өнердің сертін бұздың, ендігі сөзіңнің құны жоқ, ашық ауаға, бос кеңістікке сөйледің. Жеңілдің, жеңілдің! – дейді халық. Осы сөзден кейін:

*А, Құлмамбет, Құлмамбет,
Ағып жатқан сумен кет.
Сумен кетсең, ел ішер,
Судан шыққан бумен кет.
Онда да кесір тиеді,
Қызарып батқан күнмен кет!
Күн де қайтып шығады,
Оттан шыққан күлмен кет!
Күлден де ауру жұғады,
Қараңғы тұман түнмен кет,
Түн де қайтып келеді,
Асқаралы таумен кет!
Тауды да халық мекендер,
Кесірің жұғар, Құлмамбет,
Қу пәлекет, арман кет! –*

деп Жамбыл сөзін түйіндейді.

Құлмамбет қанатына оқ тиген жаралы құстай құлайды да, үнсіз қалады – Жамбылдан айтыста жеңіледі [3,156].

Міне, осы айтыстарының бәрінде де, Жамбыл айтқыш ақындығанан басқа, азаматтық сапасы да бөлек жатады. Өзге татымсызды мақтағыш, ел арманын арман етпейтін ақындардан иығы асып, өктем шығып отырады.

Құлмамбеттің байларын, Сарбастың жуандарын, Досмағанбеттің дін үгітін, Шашубайдың Байбұландай саудагерін, Бакия, Барлыбектей шенді төрешіктерін Жамбылдың кісі құрым көрмегені сол [3,166].

Бар айтысында Жамбыл ел қорғаны болған азаматты арман етеді. Ел бағына туған ұлы азамат шықса ел көзіндегі жасты тыйса екен, қиял мекеніне жеткізсе екен, жаңа күн туса екен дегеннің арманы. Ол арманының екінші жағы, өз заманындағы байға, ұлыққа, қажы, молдаға, төре, тілмашқа, болыс, биге ызалы кекесін болу.

Жамбыл Жабаев шығармаларының ұлылық сипаты оның халықтық ұлттық мәселелерді бірінші орынға қойып айта білуінде. Мәселен, Құлмамбет, Сарбас, Досмағанбет ақындармен айтысқанда ол ерлікті, елдікті биік қасиет өлшемі деп қарайды. Ақынның осы ойлары «Өтеген батыр» деген дастанында айшықты, әдемі айтылған [4].

Қорыта айтқанда, Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы, бұл Жамбыл ақындығының үлкен бір белеске шыққан тұсы. Жамбылдың ақын атын аспандатқан да осы айтыс болады. Өйткені, Құлмамбет Жетісу еліне аты ерте жайылған, айтысқан ақынды беттетпеген, ірі ақындардың бірі болған. Жамбылдың айтыста Құлмамбетті жеңуі, оның халық алдындағы абырой, беделін, ақындық өнерін одан әрі асқақтата түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1996
2. Жабаев Ж. Құрастырған / Садырбаев С. Өлеңдер, айтыстар, дастандар. – Алматы: Мектеп, 1989
3. Жыр алыбы. Құрастырған / Жұмаділов Қ. – Алматы: Жазушы, 1971
4. Жолдасбеков М. «Кісілік кітабы». III том Астана: Күлтегін, 2012

Толқын ӨМІРБАЕВА,
М.Х.Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университеті
доцент, филология ғылымдарының кандидаты

АЙТЫСТАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ОЙЛАУ

Қазақ әдебиеті тарихының ежелгі заманғы бастауларында негізі қаланған, көп ғасырлар бойы қалыптасу, даму жолдарынан өткен ақындық өнер мұрасы – айтыс. Қазақ сөз өнерінің фольклор мен әдебиет ерекшеліктерінің тұтасқан егізделген болмысын шынайылығымен танытатын айтыс жанрындағы шығармалардың өнернамалық табиғатын ұлттық-этнографиялық дәстүрлерімізбен тығыз байланыстыра қарастырамыз. Фольклор мен әдебиет мұраларындағы айтыстардың поэтикалық жаратылысындағы тарихи негіз – ұлттық сипат. Себебі, қазақ халқының кең байтақ Еуразия кеңістігіндегі қалыптасу, даму жолдарындағы ақындық поэзия үрдісі ғасырлар бойы шалқар кеңістік әлемді көңілімен қамтитыны – қалыптасқан ерекшелік.

Жан әлеміне ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі жанды тіршілік иелерін де, жансыз заттарды да, құбылыстарды да, қозғалыстарды да яғни, деректі және дерексіз нәрселердің барлығын сыйғыза ойлай білуге дағдыланған қазақ дүниетанымы өзіндік даралығымен айқындалады. Айтыс өлеңдеріндегі ұлттық-этнографиялық көңіл-күй әуендерінің лирикалық сыршылдықпен, романтикалық асқақ әуезділікпен, көркем кестелі бейнелілікпен өрілуінде де ұлттық діл болмысының эстетикалық сипаты танылады.

Ақындар айтыстарының ұлттық сипаты – сөз сайыстарындағы жеке отбасы әулеттердің, ауыл-аймақтардың, жалпы қазақ тарихының мәліметтерін кеңінен қамтитын тағылымымен ерекшеленеді. Лирикалық қаһарман тұғырындағы жырлаушы ақынның әулет, халық, Отан тарихын кеңінен толғайтыны – ұлттық-азаматтық тұғырнаманы танытатын басты ерекшелік.

Ақындардың туған өлкені, жеке тұлғаларды, ауыл-аймақтарға тән қазақы тұрмыс суреттерін, елдік, ерлік дәстүрлерін бағалай жырлауы – ұлттық сипатты даралай айқындайтын ерекшелік. Мысалы, қазақ халық поэзиясының әйгілі тұлғасы, өлең сөздің дүлдүлі, жырау, жыршы Жамбылдың айтыстарынан біз қазақтың ата-бабалық діліндегі азаматтық-отаншылдық сарындар тағылымын танимыз.

М. Әуезовтың «қазақ халқында ерекше дамыған айтыс өнері ХІХ ғасырдан бергі жерде өзге жерлерде саябырсып, Жетісу, оңтүстік өлкелерінде шоғырлана бастайды» – деуінде үлкен тарихи себеп бар. Біріншіден, Қазақстанның өзге өңірлерін ертерек шарпыған отаршылдық ел ішінің дәстүрлі қалпына өктемдігін жүргізіп, шырқын бұзып үлгергенде, Жетісу алабы әзірше қағаберісте

еді. Екіншіден, бұл өңірдің ертеден тамырын тереңге жайған өнерпаздық дәстүрі шын мәнінде ХІХ ғасырдан бергі жерде айрықша биік өреге көтеріліп еді. Осы кезеңде Жетісуға сонау Арқадан ұлы Абайдың келуі, Біржан, Шашубай, балуан Шолақ сияқты дауылпаз әнші-ақындардың келуі, Таластан – Жалайыр Түбектің келуі, оңтүстіктен – Майкөт пен Майлықожаның келуі, Атыраудан – Құрманғазының келуі, сөз жоқ, ең алдымен олардың алыстан жаңғырығы жеткен ұлы өнер мектебіне деген ұмтылыстарына байланысты еді.

Жамбылдың ұлылығы оның тек ақындық шеберлігімен ғана емес, сонымен бірге халық поэзиясының бұтақ жайған жаңа бір бәйтерегі болуымен, басқаша айтқанда, халық ақындарының жасампаздық рухтағы жаңа ұлы көшін бастаған даралығымен де өлшенеді. Оның сөздері ұранға айналып, өзі халық поэзиясының атасы аталды. Ол жыраулардың байтақ эпикалық дәстүрін, қазақ сөз өнеріндегі ғажайып импровизациялық үрдісті бүтіндей жаңа арнаға бұрып, оған жаңа мазмұн дарытты.

Айтыс – қазақ тұрмысында ежелден ақынның атын әйгілеп, даңқын шығаратын өнер мектебі болған. Сол себептен ақындар айтыстың қай тақырыпта болатынын күні бұрын білмесе де, бәрін тізіп, бұған алдын-ала іштей дайындалып жүреді. Қазақ даласына аты жайылып, халық құрметіне бөленген Жанак, Түбек, Орынбай, Шөже, Кемпірбай, Әсет, Манат, Ақсұлу, Сара, Ұлбике, Рысжан, Бұдабай, Мұсабек, Сүйінбай, **Жамбыл** тәрізді майталман жүйріктер өз дәуірінің білікті адамдары болғаны анық. [1, 12-13 бб.].

Қазақ халқының поэзиялық туындыларды жалықпай тыңдайтын тыңдаушылық қасиеттері де осындай дәстүрлі тарихи-этнографиялық тағылымымен ерекшеленеді. Ақындар айтыстарының ең шағын үлгілері қайымдасулардан бастап, ең көлемділері де халықтың рухани қанағаттандыру бағдарындағы ықпалдылығымен бағаланды. Қыз бен жігіт айтысындағы қазақы әзіл-қалжыңдар юморлық-сатиралық, сыншылдық болмысымен тыңдаушылардың қанағаттану ықыласына ие болды. Бұл орайда, біз «Бөлектің қызы мен Жамбыл» қайымдасу айтысын – әдебиет тарихында сақталып қалғанын айта аламыз.

Ақындар айтыстарының ұлттық сипаты – сөз сайысы барысында қазақ халқының кең байтақ даласының, ондағы іргелі ата-тектік аймақтық жүйелі сабақтастықтың, байырғы қоныстардың, қалыптасқан дәстүрлі тұрмыстық-салттық қарым-қатынастардың қамтылуы болып саналады. Бұл орайда, ХІХ ғасырдағы дәстүрлі ақындық поэзия мұраларының көрнекті үлгілерінің бірі – қазақ ақыны Сүйінбай Аронұлы мен қырғыз ақыны Қатағанның арасында болған айтыстан ұлттық сипатпен жырлаудың көркем үлгісін көреміз. Айтыста қырғыз ақыны Қатағанның (Арыстанбек Бұйлашұлы) өз өлеңіндегі атақты бектерін, батырларын, байларын тізе мадақтап, қырғыз елінің халықтық тұрпатын поэтикалық әсірелеумен жырлауы – ұлт, халық намысын ту еткен ақындық-азаматтық мұрат биіктігін дәлелдейді:

*... Мен де азулының бірімін,
Ширегіме келмейсің.
Зорлығыма қарасаң,
Адам үні жетпейді.
Бегілігіме қарасаң,
Адам ұлы өтпейді.
Кеңдігіме қарасаң –
Аспан менен Таластай,
Күшің келмес ақыным,
Жайыңа жүр таласпай. [2, 116-117 бб.].*

Қырғыз ақынының осындай сұрақтарды қоюынан түркі халықтарының әрқайсысы да өздерінің мәртебелерін ұлықтау деңгейлерін үнемі жоғары ұсынатын көзқарастарын білдіреді.

Ақындар айтысындағы ұлттық сипаттың басты көрсеткіші – халықтың арғы-бергі тарихын, ата-бабаларды, атақты адамдарды, өнегелі салт-дәстүрлер жолын жетік білуі.

Сүйінбайдың жауаптарында қазақ елінің барлық аймақтарында мекендейтін ататек-әулет жүйелері толық қамтыла жырланған. Ұлы жүздегі (Албан, Суан, Тарақ, Жалайыр, Ысты, Ошақты, Сіргелі, Дулат, Шапырашты) батырлар, атақты билер (Орақ, Балпық би, Саурық, Қарасай, Сыпатай, Андас, Байсейіт, Пиназар, т.б.) Орта жүздегі аталықтар (Найман, ондағы Бегімбет, Қызай; Керей, Арғын, Тобықты, Атығай, Қарауыл, Тоқсан екі ұлды Қыпшақ, тоқсан баулы Қоңырат, т.б.), Кіші жүздегі ататек (Он екі ата Байұлы, Жеті аталы Жетіру, Әлім, Шөмекей, Алшын, Жаппас, Тама, т.б.) жүйелі баянмен жырланған. Қазақ даласының кең-байтақ даласындағы атақоныстар (Сырдария, Іле, Сарыарқа, Еділ, Жайық, т.б.) тарихи сана аясында айтылған.

Қазақтың ақындар айтысындағы ұлттық сипаттың нақты көрсеткіші – ата-бабалардың ерлік пен елдік жолымен жасаған дәстүрлі тағылымын ұлықтау. Ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасқан әулеттік жалғастықтың жеке ауылдардан әрі тұтас аймақтарға, даланың барлық түкпірлеріне танымал болғандарын тарихи-этнографиялық таным аясында жырлау – халық дүниетанымының ерекшелігін таныта білді.

Ақындар айтыстары – қазақ сөз өнері тарихындағы өзіндік дара поэтикалық сипатымен ерекшеленген дәстүрлі мұралар. Фольклор мен әдебиет жанрлары поэтикалық ерекшеліктерін тұтастандырған айтыстар арқылы ақындық поэзия тұлғаларының табиғи талант, дарын болмысы дараланған.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақтың ақындық поэзиясында айтыс жанрындағы шығармалардың мынадай ерекшеліктері айрықша сараланып көрінді: біріншісі – ақындар жырларындағы ұлттық сипат ерекшеліктерінің сақталуы; екіншісі – ақындар сайыстарындағы көркемдік ойлау дүниетанымының жырлануы.

Демек, ақындар айтыстарының ұлттық сипаты арқылы қазақ сөз өнері шығармаларының ғасырлар бойы желісі үзілмеген көркемдік жалғастық тағылымы анықталады. Айтыстардың мазмұны мен пішінінде қазақтың діліндегі, мінез-құлық психологиясындағы қасиеттер көркемдік шешіммен қолданылады. Ұлттық-этнографиялық сипатты құрайтын әулеттік-ататектік, ағайындық қарым-қатынастар, байланыстар тарихы да жыр арқауына алынған. Ақындар жырларындағы бейнелеу-көріктеу өрнектері де тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастар, эстетикалық дүниетаным аясында беріледі. Айтыстардағы бұндай ерекшеліктер дәстүрлі ақындық поэзияның ұлттық әдебиет дамуында көркемдік негіз болғандығын дәлелдейді.

Ақындар айтысындағы ұлттық сипаттың эстетикалық қуатын күшейту қызметін атқаратын психологиялық-философиялық сарынды ерекшелік – көркемдік ойлау. Қазақ халқының мыңжылдықтар белестерден өтіп қалыптасқан ұлттық діл әлеміндегі тіршілік сымбатын өнернамалық таныммен қабылдауы көркемдік ойлау ұғымының аясында айқындалады.

Көркемдік ойлау – кемел ойлы халық дүниетанымының күрделі, кешенді жаңа әлемінің көрсеткіші. Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұраларының барлығында да жалпы адамзатқа ортақ көркемдік таным әлемі болмысының сараланғаны байқалатыны мәлім. Ал, қазақтың дәстүрлі ақындық поэзиясындағы көркемдік ойлау жүйесі арқылы халық дүниетанымына тән даналық-ойшылдық, этнопедогогикалық-этнопсихологиялық көзқарастар тереңдіктері айқындалады. Бұл орайда, ғалым-әдебиетші С.Негимовтың «Көркемдік ойлау» атты ғылыми мақаласында тұжырымдардың методологиялық жолдарына айрықша назар аударамыз:

«Көркемдік ойлау – өнер туындысын жарататын және одан эстетикалық нәр алып қабылдайтын ақыл-ой қызметінің ерекше бір түрі. Мұның ғылыми-теориялық ойлау жүйесінен өзгешелігі бар. Көркемдік ойлаудың табиғаты мен мәні – дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет екендігімен анықталады.

Образдық-сезімділік тұрғыдан әлемді тану, адам болмысына үңілу, тіршілік-тұрмыс мәнісін бағалау, көңіл-күй құбылыстары және қиял ырқымен жүзеге асатын суреті, бейнелі ұғымдар синтезі көркемдік ойлаудың ерекшелігі болып табылады.

... Болжаушылық, тұспалдау, ықтималды ойлау қабілеті – көркемдік ойлаудың ерекше белгі сипаттары. Дүниені, болмысты, жапанды тұтас тану, сондай-ақ жан-жақты жарқырата көрсету, оның үн-дыбысқа, бояуға, мағына-сырға толы келбетін ойша қамту, әдепкі таным-білігіміздің көкжиегін кеңейту көркемдік ойлаудың жасампаздық сипатын көрсетеді. [3, 118 б.].

Ақындар айтыстарының осындай авторлық шығармашылықпен дамыған үлгілерінің пайда болуы, дамуы – қазақ әдебиеті тарихындағы елеулі ерекшеліктердің бірі. Бұл орайда, ақындар айтыстарының осындай жанрлық ерекшеліктерінің пайда болуына, қалыптасуына байланысты айтылған ағартушы ғалым Ахмет Байтұрсыновтың пікірін назарда ұстаймыз:

«Айтыс – бастапқы кезде шын екі ақынның айтқаны болса да, соңғы кезде айтысты ақындар өз ойынан шығаратын болған. Яғни бір ақын екі ақынның айтқаны қылып, екі жағының да сөзін өзі шығаратын болған. Сөйтіп, айтыс шын айтыс емес, тек шығарманың түрі болуға айналған. Адамның, елдің яки бүкіл жұрттың келіссіз істерін, мінездерін, пиғылдарын айтқысы келсе, ақындар өз атынан айтпай, айтқан ақындардың сөзі қылып шығаратын болған. Ондай айтыстырып шығарған сөздерді соңғы кездерде екі ақынның өзіне екі адам айтқан сияқты болып, бара-бара айтыс өленде айтылатын келіссіз істерді, мінездерді алаң ауданда істетіп көрсететіндер болды. Онан әрі бара-бара осы күнгі ойналатын түрлі алаң айнасы болып шығар еді».

Алдындағы көрсетілетін істерге алаң айнасы деп ат қоюда мәніс бар: ондағы көретініміз өмірдің өзі емес, тек түрі: сәулесі айнаға түскен сияқты, алаңға өмірдің өзі түспей, сәулесі ғана түседі. Алаң

айнасына түсіріп көрсететін көбінесе өмір жүзінде, адам арасында болатын ұрыс-керіс, талас-тартыс, алыс-жұлыс, қуаныш-қайғы сияқты түрлі халдер болған себепті, сөз өнерінің бұл түрі Еуропа тілінде тек «айтыс» мағынасында емес, «айтыс-тартыс, арпалыс» мағынада ұғылады. Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақтың айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң айнасына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды» [4, 408-409 бб.]. Бұл пікір арқылы біз сөз арқауындағы ақындық поэзиядағы айтысу өлеңдерінің, оның ішінде мысал-айтыстарының театрдағы сахналық, драматургиялық шығармалармен тектес екендігін көреміз.

Ақындардың, басқа адамдардың, төрт түліктің және т.б. нәрселердің аттарынан сайысуы, шынында да, сахналық қойылымдарға лайықты екендігі де анық. Сондықтан, дәстүрлі ақындық поэзиядағы көркемдік ойлау тағылымын танытатын мысал-айтыстардың поэтикалық ерекшеліктерін саралау арқылы ұлттық сөз өнері шығармаларының да әлемдік классикалық әдебиет дамуы үдерісімен үндесетін, ұштасатын болмысын айқындай түсеміз. [5, 108-110 бб.].

Яғни, ақындар айтысындағы көркемдік ойлау – қазақ әдебиеті тарихындағы дәстүрлі шығармаларға тән халықтық-эстетикалық дүниетанымның көрсеткіші. Психология ғылымының арнасы арқылы дәлелденген көркемдік ойлаудағы философиялық, әлеуметтанушылық, т.б. мәселелер қазақтың жаңа әлемдегі күрделі тағдырлы жолындағы әдебиет мұраларын жаңаша қарастыруға бағдар береді.

Айтыстар – дәстүрлі авторлық ақындық поэзиядағы халықтық дүниетаным тереңдіктері мен кеңдігін, ұлттық жан ділі сипатын ғасырлар бойы сақтап келген рухани құндылық. Ауызша және жазбаша үлгілерінің қатарласа дамуы желісін сақтай отырып, ақындық поэзиядағы айтыс өлеңдері қазақ поэзиясының ұлттық сипатын да сақтаушы қызметін атқаруда. Бұл – қазақ сөз өнерінің мәңгі жалғасатын өнегесі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. //Құрастырғандар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2. Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2007. – 442 б.
3. Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
4. Аронұлы С. Шығармалары: Толғаулар, сын-сықақ өлеңдер, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 144 б.
5. Тастанбекқызы Сара. Тордағы тоты: Өлеңдер мен айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 120 б.
6. Айтыс: Екінші том. – Алматы: Жазушы, 1965. – 664 б.

Жұмахан МЫРХАЛЫҚОВ,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университетінің ректоры

ДАНАЛЫҚ ПЕН ДАРАЛЫҚ !

XX ғасыр Гомері атанған Жамбыл Жабаев шығармашылығы қазіргі Тәуелсіздік таңындағы жаңа таным аясында танылуы тарихи заңдылық. Бірнеше заманның куәгері, тарихи тұлға, қайталанбас дарын иесі Жамбыл шығармашылығы, «Мәңгілік Ел» идеясы рухында жастарды тәрбиелеп, тәуелсіздік тәмсілдерін ұғындыруда таптырмас рухани мұра болмақ. Өйткені, бүгінгі заман өткеннің жалғасы, ол өзінің терең тамырын ескі тарих қатпарларынан алатыны белгілі.

Ақын өзі дүниеге келген заманы туралы:

– Қазаған қар аралас соғып боран,

Үрейлі ел, көк найзалы жау торыған.

Байғара, Хан Жамбылда мен туыптын,

Жамбыл деп аталыпты атым содан, – деп жырлайды.

Жастайынан ақындық өнерге құмартқан Жамбыл он төрт жасында жырдың пірі Сүйінбай ақыннан бата алып, сөз өнерінің даңғыл жолына түскен еді.

Сүйінбай – бүкіл «Жетісу ақындарының алтын дінгегі» (М.Әуезов). Ол – шашасына шаң жұкпаған айтыс ақыны, от тілді, орақ ауызды шешен, қазақ шежіресінің сұңғыла білгірі, өлеңнің қызыл желі. Жамбыл өзінің ұлы ұстазынан осы қасиеттердің бәрін алды. «Сүйінбай деп сөйлесем, Сөз келеді бұрқырап, Қара дауыл құйындай» деп ақынның желдіретіні осыдан. Ұстазының шеберлігін өз бойына дарыта білген ақын «іздегенге сұрағанның» нақ өзі еді. Өйткені, ол бүгінгідей арнайы филологиялық білім алмаса да, сөз құдіретін тамыршыдай тап басқан сирек дарын иесі болатын. Ұстаз ұлағаты мен үздік дарын арқасында сан қырлы қайталанбас жыр жауһарларын тудырды.

Шынтуайына келгенде, Жамбыл мектебі – халық мектебі. Халық даналығынан нәр алған Жамбыл шығармашылығының ерекше бір халықтық сипаты жайлы көрнекті жазушы М.Әуезов: «Жамбыл ақындығының кейбір жекелеген қырларын танып білуге көмектесетін халық поэзиясының тағы бір тамаша ерекшелігі – халық творчествосының айналадағы өмірдің әрбір елеулі құбылысына дереу үн қатып отыру нәтижесінде туатындығы» деп баға берген.

Шын мәнісінде, Жамбыл өмірі және шығармашылығы халық өмірімен біте қайнасқан құбылыс деуге болады. Мысалы, жыраудың асқан импровизатор Құлмамбетпен айтысында оны тығырыққа тіреп, жеңу себебі де осы халықтық құнарға сүйенуінде жатыр. Аталмыш айтыстағы Жамбылдың мұндай ұстанымдары мына жолдардан көрінген еді:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.

Қарымбайдай сараңдар толып жатыр,

Оны мақтап шалықпай, жөніңе қайт.

Шындығында, алып жырау өз өмірін халық өмірінен бөліп қараған жоқ. Ол шын мәнісінде халық өмірінің жыршысы бола білді. Ақынның екі ғасыр жүзінде соншама шырқау биікке көтерілуінің астарында осы сыр жатыр. Яғни, халықтың, елдің көкейіндегісін, мұң-зарын, тілек-арманын жыр тілімен жеткізе білуі. Бұл Жамбылдың айнымас кредосы іспеттес. Осы қасиет жыраудың қазақ елі қатты толқыған атақты 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында айқын білініп еді. Осы көтеріліске байланысты ақын көптеген өлең-жырлар шығарған. Соның ішінде қағазға түскен «Зілді бұйрық», «Патша әмірі тарылды» шығармаларында нақ осы ұстаныммен атақты оқиғаға өз көзқарасын терең әрі батыл түрде білдіреді. Тарихтан мәлім, 1914 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыс басталып, ұзаққа созылған соғыс зардабынан патшалы Ресей империясы құрамындағы халықтар қатты күйзеліске түсті. 1916 жылы қазақ халқынан Ресей императоры он тоғыз бен отыз бір жас аралығындағы тепсе темір үзетін атпал азаматтарды соғыстың қара жұмысына алу туралы жарлық шығарды. Бұл жастағы жігіттер аграрлы қазақ қауымында негізгі асыраушы күш болғандықтан еркек кіндік атаулыны жаппай майданға әкету қазақ ұлтының әлеуметтік-демографиялық күйреуіне әкеліп соғар еді. Осыны түсінген халық Қазақстанның түкпір-түкпірінде патша өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. Көтерілістің негізгі үлкен-үлкен ошақтары Торғайдағы Амангелді Иманов, Жетісудағы Бекболат Әшекеев бастаған ереуілшілер болды. Осы Жетісудағы көтеріліс кезеңінде жетпіс жастағы Жамбыл Жабаев:

– Патша әмірі тарылды.

Оған қылар бар ма лаж?

Ишке толған зарымды

Кімге айтармын қылып наз!

Көген көзді қосақтап,

Қалай қиып береміз? – деп халық көтерілісінің түпкі мәнін ашып көрсетіп, көтерілістің басты ұраншысына айналды. Көтерілісшілердің сапында болған Жамбыл өлеңдерінен тарихи шындықты көруге болады. Айбалта, шоқпар, т.б. сынды қолына түскен мануфактуралық соғыс қару-жарағымен қаруланған қазақ жігіттері техникалық соғыстың қару түрімен қаруланған патша әскерімен күші тең емес ауыр соғыстарды басынан өткізеді. Қару-жарағы заманға сай емес көтерілісшілер бақайшағына дейін қаруланған отаршылдардың әскерімен тарихта теңдесі жоқ ерлік ұрыстарын жүргізді. Бұл бүгінгі күн тұрғысынан қайта саралауды күтіп жатқан тың тақырып. Осы соғыстың көрінісі:

Ақыры ұлыққа түк қыла алмастан,

Не боларын бұл істің біле алмастан,

Күш жинамай, қарусыз ұрыс қылып,

Бозбаланы бітірді кек алмастан.

Шиенде де әскерлермен ұрыс болды.

Сол ұрыста топ басы Саттар өлді.

«Саттар өлді, ел қашты» деген хабар

Ел-елдерге жайылды оң мен солды, – деп ащы шындық иірімімен өрнектелген. Ұлт-азаттық көтерілісінің жүз жылдығы абыз ақынымыздың жүз жетпіс жылдығымен осылай сәйкес келуі бұл да бір буырқанған ел тарихына жүйелі күймен қарауға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда Жамбыл Жабаев шығармашылығының 1916-1920 жылдар аралығындағы өлең-жырларын қайта оқып зерделеу арқылы Жетісуда болған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қалтарысы көп сырларына қанығып, тарихи шындықтың бетін ашамыз. Сондықтан да ақынның бұл кезеңдегі шығармашылығының орны ерекше. Ақын патша жандармы бұйрығымен тұтқындалып, жетпіске қараған шағында түрмеге отырғызылады. Халқының ақынына деген сүйіспеншілігінің арқасында ақын абақтыдан босап, бостандыққа шығады.

Кеңестік дәуір кезеңі ақын шығармашылығының жаңа бір дәуірде өзгеше түрленуі болып көрінеді. 1916 жылғы дүрбелеңдер 1917 жылғы атақты революцияға ұласып, бұрынғы патшалы Ресей елі көз көріп, құлақ естімеген өзгеріске түседі. Бұл тарихи оқиғалардың соңы әлем картасында КСРО атты жаңа алып империяның пайда болуымен аяқталды. Ұлттық құндылықтармен қаруланған Жамбыл рухы бұл кезеңде де жыр жорғасынан жаңылған жоқ. Қайта заманмен бірге түлеп, ел-жер қажетін жырлаушыға айнала білді. Кеңес елі қазіргі заман тұрғысынан қаншама алуан түрлі баға бергенімізбен, көптеген ұлттар қатарлы қазақ халқының да тағдырына жазылған ортақ Отан болды. Тарихта уәде етілген ұлттар теңдігі, бостандық деген сөздер саяси өмір барысында біртіндеп дерексіз ұғымдарға айналғаны белгілі. Кеңес дәуірінің коллективтендіру, байларды тәркілеу, саяси репрессия сияқты ең елеулі оқиғалары Жамбыл өмір сүрген тұста болған еді. Ел қатарлы жырау да бұның бәрін жіті бақылап, өз жүрегінен өткізіп жатты. Кеңес Өкіметі әуелгі кезде Жамбылға онша көңіл бөлмеген еді. Жаңа Өкіметтің жырауды кейінірек, отызыншы жылдарда мойындағаны белгілі. Бірақ бұған қарап Жамбылды кеңес қоғамын жырлауы отызыншы жылдардан басталады десек, бұл қателік болады. Жамбыл жаңа қоғамды үкімет оң қабақ танытпай тұрып-ақ, жиырмасыншы жылдардың өзінде жырға қосқан болатын. Оған ел тағдырын өз тағдырынан бөліп қарамаған суреткердің бүкіл халықпен бірге жаңа тарихи өзгерістерден тек жақсылықтарды күткені себеп болған еді. Бұл ойымызға ақынның 1923 жылы шығарған еңбекшілерге арнаған өлеңі дәлел бола алады:

Төбеге әкеп ту тігіп,

Той, мереке етіңдер!

Алалы болмай ауызың,

Ынтымақ қылып, бекіңдер!

Теңдікке жетіп қолдары,

Теңелсін жетім-жесірлер.

Бір ауыздан сөз шығып,

Кесірді ескі кесіңдер!

Жамбыл ақын батасы,

Батаның жоқ-ты қатасы,

Мұратыңа жетіңдер!

Жамбылдың кеңес елі тұсындағы «Туған елім» атты атақты толғауы 1936 жылы жарық көрді. Жырдың негізгі лейтмотиві – жаңа заманнан мүмкіндігінше өз үлесін алған, жасарып жаңарған қазақ елінің бейнесі. Ақын былай жырлайды:

Содан бастап қазаққа,

Қимылдарлық әл кірді,

Кеудесіне жан кірді.

Жан кіріп қана қоймайды –

Ел боларлық сән кірді.

Сәнді қазақ елінде –

Қартайғанда ән салған,

Өлеңін қойдай тоғытқан,

Тыңдаушысын ұйытқан –

Көретін болдың Жамбылды.

Бұл жолдардан 20-30-жылдардағы қазақ халқының басынан өткен тауқыметіне қарамай халықтың еңсесін көтеретін асқақ рух екінін көреміз. Яғни «Туған елім» жыры арзан саяси жарнаманың жыры емес, сол кезеңдердегі халық өмірінің ақиқатын жырлаған зор рухани күшке ие толғаныс.

Елім дегенде еміренген қарт жүректің алып қуатын ел-жұрты Ұлы Отан соғысы кезінде көрді. Жырау өзінің «Ленинградтық өренім» атты жырымен бір ғана қазақтың емес, бүкіл адамзаттың

жыршысы екендігін дәлелдеді. Жырау үшін ең бастысы адамзаттың бақыты, ол бір рудың, тайпаның, яки ұлттың ғана мұң-зарын жырлаушы емес. Алексей Сурков соғыс кезіндегі Жамбылдың рухани ерлігін: «Қазақстан жерін соғыс даласынан бөліп тұрған орасан қашықтық қарт Жамбылдың жас та өршіл үнінің Ленинград пен Москваны, Кавказ бен Сталинградты қорғаушыларға еркін жетуіне бөгет болған жоқ», – деп баға берген болатын

Иә, шайыр сонау Қоқан дәуірінде қазақтың Сұраншыдай батырларын, патшалы Ресей тұсында әділдік үшін жанын құрбан еткен Бекболаттай ерлерін, кеңестік дәуірде әлемге қатер төндірген фашизм сынды қара өртке қарсы тұрған Ленинградтық өрендерді жырға қосты. Бұл – Жамбылдың ауқымды поэтикалық кеңістігін көрсететін фактор.

Осы орайда Елбасымыз Н.Назарбаев: «Жамбыл – қазақтың ақындық өнерінің қазанында қайнап, ежелгі ауыз әдебиетінің кәусарымен сусындап, ақындық, жыраулық дәстүрдің ХХ ғасырдағы туын биікке көтерген дана қарт, ұлы жырау», – деп әділ бағасын берген болатын.

Абыз ақынның шығармашылығынан басқа оның жеке өмір сүру қағидатының өзі үлгі. Адамдармен қарым-қатынас мәнері, дос-жарандармен сыйласуы, жеке тұлғаларды танудағы ерекшелігі керемет. Қазанқап ақынды «дулаттың сарықасқасы», Сәбит Мұқановты «палуан», Мұхтар Әуезовті «шоң бала» деп еркелетеді екен.

Жырау сонау кеңестік атеистік қыспақ орнаған заманның өзінде намазын үзбей оқып, Құдайға жалбарынуды тәрк еткен жоқ. Ұзынағаштағы Сәт мешітіне барып жұма намаздарын оқып тұрған.

Жамбыл қандай заман болсын өзінің қазақы қалпын айнытпай сақтай білген. Өйткені, жырау үшін көркем әдебиет пен оны жасаушы автордың болмыстық қалпы ажырамас біртұтас. Жамбыл тұлғасын және шығармашылығын әлем танып мойындады. Орыстың әдебиеттанушы ғалымы Корнелий Зелинский: «...өз заманының биік шыңына көтерілген Жамбыл әдебиет тарихындағы ең бір таңғажайып құбылыс болып бар әлемге кең танылды» деп Жамбыл феноменін дұрыс айшықтайды. Жырау 1926 жылы өзінің «Қазақстан тойына» атты жырында:

– Халықтың енді міне жетілгені,

Құрыштың білінбейді кетілгені.

Аталып Қазақстан ел боп туып,

Үй тігіп, ірге қалап бекінгені, – деп толғанысқа түсетіні бар. Қорғасындай құйылған осы жыр жолдарының бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізіп отырған заманмен ғажап үндестігін көреміз. Сонау өткен ғасыр басында Жәкең Қазақстанның тәуелсіз ел болып түлейтінін, үй болып ірге қалайтынын болжап отыр.

Қорыта айтқанда, Жамбыл жырау ретінде ғасырлар тоғысының құпия сырларын дұрыс аңғарып, өз заманының ақиқатын айнадай көрсетіп, зор көркемдікпен жырлай білген.

Рақымжан ТҰРЫСБЕК,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық Университеті
филология ғылымдарының докторы, профессор

АҚЫНДЫҚ ӨНЕР ЖӘНЕ ЖАМБЫЛТАНУ

Қазақ руханиятының тағылымды тарихы тереңнен бастау алады. Еске түсірсек, түркі әлемінде қоғамдық-тарихи хәм руханият ісіне қатысты қымбат қазыналар да, бағзы кезендерден жеткен берік байланыс та бар. [1.18].

Арғы арналарды айтпағанда, жыл басы – Наурыз туралы Таяу Шығыс, Орта Азия, Қазақстан халықтарында ортақ мұраттар көп-ақ. Айталық, О.Хайямның «Наурызнама», Фирдоусидің «Шахнамасы» мен М.Қашқаридің «Диван лұғат ат-түрк» еңбектерінде – Наурыз тарихы мен тағылымы, ұлттық мәні мен дәстүр сипаты кең орын алады. [2.479].

Ортақ мұрат, берік байланыс арналары руханият әлемінен де көрініс береді. [3]. Фольклор қазынасында – «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» т.с.с. көптеген нұсқалары бар. Ал, «Мың бір түн», «Көрұғлы», «Тотынама», «Камила мен Димна» арқылы жеткен аңыз-әфсаналардың желі-жүйесі мың сан арнаны құрайды. Бұл тұстардан да ортақ мұрат, өзара байланыс пен тамырластық, дәстүр мен сабақтастық сырлары барынша айқын әрі кең түрде көрініс береді. Бұдан басқа: «Түркі тектес халықтар мақал мен мәтелді былайша атайды: өзбекше – мақол,

қырғызша – мақал мен лақаптар, татарша – мәкаль һәм әйтеһ, әзербайжанша – аталар сөзі, ұйғырша – мақал вә тәмсил, түрікменше – нақылдар ве аталар сөзи, чуваштар – ваттисем калани, алтайлықтарша кеп ле укаа сөстәр». [4.28].

Осы орайда, поэзия жанрына тән – импровизация өнерін айрықша атау орынды. [5.175]. Ежелгі Грек, Еуропа мен Шығыс халықтарында – импровизация өнері көрініс береді. Демек, «Өнер алды – қызыл тіл» деген нақылға ден қойсақ, ақындық өнердің мәні айқын, тарихы мен тағылымы терең. Еске алсақ, болашақ ақындарға «аян» беріліп, ақындық пырағына мінеді. Өзбек ақындары – «мұрат тауына» көтеріліп, қонатын көрінеді.

Айтыс өнері – парсыда: мұшайра, арабтарда – мұғалләкәт деп аталып, оның өзі түркі халықтарына кең тараған. Ұлттық мереке, мерейтойларда жаңарған үлгілері жан-жақты көрініс береді. Елдік мүдде кеңінен қозғалып, халықтық сипат алады. Ақындық өнерге кең өріс ашылады. Осындай тұста Жамбылдың жолбарысы қасынан табылған. Өлең – өнерді қымбат қазына санаған-ды:

Өлең кірген түсіне,

Жөргегінде мен болам, – деп ақындық өнерді ардақтап, биік белеске көтерген. Ұстазына адалдық танытып, алдымен ауызға алады:

Менің пірім – Сүйінбай,

Сөз сөйлемен сыйынбай...

Ақиқатында, халық поэзиясында өлең өнерімен даңқ тұғырына көтеріліп, ұлт руханиятында құбылысқа айналған – Жамбыл Жабаевтың өмірі өрнекті, өнегесі ерек, болмысы бөлек. Дарыны – дара, сөзі – сара. [6].

Ж. Жабаевтың өнегелі өмірі мен өнерпаздық мұра – мирастары кеңес дәуіріне дейінгі және кейінгі кезеңдері арқылы жан-жақты зерттелді (М. Әуезов, С.Бегалин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, Б. Кенжебаев, М.Қаратаев, Е.Ысмайылов, К.Зеленский, М.Ритман-Фитисов, С. Қирабаев, С.Қасқабасов, М.Жолдасбеков, С.Садырбаев, Н.Төреқұлов, Ә. Байтанаев, Қ.Тұрғанбаев, К.Бейсенбаев, Ж.Дәдебаев, С.Негимов, Б. Әбілқасымов, У.Қалижан, Ж.Шаштайұлы, Н.Қапалбеков, А.Бұлдыбай, М. Үмбетаев, Р.Тұрысбек, Т.Тебеген, Б.Ыбырайым т.б.). Жеке жинақ, ұжымдық еңбектер түрінде жарық көрді («Жамбыл Жабаев творчествосы», «Ж. Жабаев. Шығармаларының толық жинағы», «Жыр алыбы» (естеліктер) , «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы », «Дастан ата» т.т.).

Қоғам қайраткері, әдебиеттанушы ғалым М. Жолдасбеков: «Жамбылдың ақындық жолға түсуінің ең әдепкі адымы өзінің алдындағы белгілі ақындардың өлеңдерін, ел аузындағы өлең-жырларды жаттап айтудан басталады. Жас ақын Жетісу елінің ертедегі салтымен бәдік, жарапазанды көп айтады, бірақ ол ешқашан дін, шариғат жолын үгіттемей, күлдіргі, әзіл-қалжың өлеңдерді көбірек шығарған. Жарапазанды сылтауратып жас ақын бірде әйгілі Сүйінбайдың ауылына келіп, Сүйекемнің үйінің сыртынан ат үстінде өлеңді ағытып қоя береді. Жамбыл ұзақ жырлайды...

Асқар Алатаудай ұстазының сынынан сүрінбей өткен бақытты күнінен Жамбыл өзін шын ақын санап, жолы да, өрісі де ашылып, тайсалмай топқа түсе бастайды» – деп дарыны мен даналығын, өмірі мен өнегесін, өнерпаздық сырын тамыршыдай тап басып көрсетеді. [7.193].

Ж.Жабаевтың өмірдегі өнегелі өрнектерін, өнердегі өрісті өлкесін, шығармашылық мұрасын айқындайтын басты таразы – өлшем:

- өлең-жырдағы – талант қуаты;
- айтыс-дастандарындағы дарын даралығы;
- арнау табиғатындағы шеберлік пен шешендік болып табылады.

Ж. Жабаевтың талант табиғатын танытатын бұл белгі – ерекшеліктер:

- өнегелі өмірін;
- өнерпаздық мұрасын бар қырынан жарқырата көрсетіп, ұлттық руханият әлеміндегі орнының биік тұғырда екенін айқындай түседі.

Ж. Жабаевтың өмірдегі өрнектері мен өнерпаздық мұрасы:

- ұлт мұратын ұлықтаудан танылады;
- ел-жерді ардақтаудағы халықтық сипатынан көрінеді;
- тарих пен танымды қатар жырлап, елдік пен ерлік салтты биік тұғырға көтеріп, оны жан-жүрекпен қозғауынан айқын аңғарылады;

– жастық пен достықты, сыр мен сезімді жан-жүрекпен толғап, көңіл қуанышын да, мейірім шуағын да молынан түсіргенінен жіті сезіледі.

Біздіңше, Ж. Жабаевтың өлең-жыр, дастандарының басты тағылымы:

- қоғам құбылыстары мен кезең көріністерін, адам мен оның еңбегін, ұстаздары мен тұтастарының үлгі-өнегелерін, өнер мұраты мен өнерпаздық жолды, өмір – тұрмыс сырларын, уақыт

шындықтарын т.т. табиғи сөйлетіп, шабытты шақпен де, ойлар мен толғаныстары арқылы да толғауы тоқсан қызыл тілді жүрепке жеткізіп, байыпты баяндайтыны айқын аңғарылады.

Жамбыл шығармашылығының салмақты бөлігін айтыс, дастандары құрайды. Адам мұраты, ел-жер тағдыры, ұлт пен ұрпақ қамы, өмір өнегесі өрісті өнердің арқауына айналады. Мәселен, «Жамбыл мен Айкүмістің айтысы» – қыз бен жігіт айтысының өзгеше өрнегі, үздік үлгісі.

Айтыс – Жамбылдың академиялық жинағына енді (1946 ж).

Айтысты Жамбыл бастап, Айкүміске былай деп үн қатады:

*Әдейі ат терлетіп келдім тойға,
Айкүміс, әуелден-ақ болдың ойда.
Әуірі басылмаған албырт едім,
Асығыс айтқаныма кінә қойма?!*

Кезекті тұста Айкүміс бойын тіктеп, ақыл мен парасатты тең ұстап, сыр мен сезімді, ой – сөз жүйесін төмендегіше жеткізеді:

*Аптығып, ә дегеннен амандаспай,
Әдепті үйренбепсің, Жамбыл жастай.
Асылға аспандағы қол жетпей ме,
Ақылмен қимылдасаң асып-саспай.*

Қыз жауабы айқын да ойлы. Сөзінде мән де, нәр де бар. Сыр мен сымбат үйлесімі де, мінсіз мінез, назды қылық та көрініс береді. Сонда Жамбыл:

*Айкүміс, асықпауға шама бар ма,
Жасшылық ұрындырды талай жарға.
Сен үшін, жатсам, тұрсам арманым көп,
Жем болып кете ме деп жамандарға,* – деп түпкі көзқарасын бүкпесіз баяндайды. Нәтижесінде:

жалын жастықты, ғашықтық ғаламаттарын бар асылдан да биік қояды. Адам мұратын асқақтата жырлайды.

«**Жамбылдың Бақтыбай ақынмен танысуы**» қос жүйріктің де ата тегінен, өлең-өнердегі дарын-қабілеті мен орын-үлестерінен мол сыр аңғартады. Алғаш сөз алған – Бақтыбай ақын «күй мен сөзді ағытқан» өткен кезеңдерінен сыр толғаса, өз кезегінде – Жамбыл «Сәлем сөздің анасына» тоқтап, кішілік әдеп көрсетеді. Кейінгі жерде өлең-сөзбен өмір өткелдерін ойға алады. Қырғыз-қазақ еліне таныстығын, Майкөт, Құлмамбеттің қатар тұрғанын, Майлықожа, Құлыншақты үлгі ететін сырлы сөз – өлең құдіретімен табиғи жеткізіледі. Бұл тұстардан – Жамбыл мен Бақтыбайдың адамдық әлемі, ақындық өнері мен өмір өнегесі терең танылады.

Сондай-ақ, «Бөлектің қызы мен Жамбыл», «Сары ақынмен қағысу» сынды шағын көлемді, дидактасу сипатындағы айтыстар – ел өмірінен, қыз-жігіт қасиеттерінен белгі береді. Сұрақ-жауап үлгілері, ой мен сөз жүйесі мәнді. Ал, «**Майкөтпен дидактасуы**» – екі ақынның да шалқыған шабытымен қоса өлең-сөздегі жарастықтарын да танытады. Халқымызға тән озық дәстүр-өнегелер, әдет-дағды, жарасты-сыйластық, кезек тосып сөйлеу, т.т. ұлттық болмыс, таным мәні, тәлім-тәрбие тағылымдары кеңінен көрініс береді.

Жамбылдың ақындық қуатын, талант табиғатын танытқан айтыстары – Құлмамбет, Сарбас, Досмағанбет, Шашубай, т.б. кездесіп, өлең-сөзбен ғана қағысып, жарысқа түсуімен емес, бейнелік-көркемдік тұрғысынан да ден қойғызады. Аталған айтыстарда өмірбаяндық деректер, ататек сипаттары, батыр бабаларымыздың (Саурық, Сұраншы, Қарасай), ана құдіретінің (Домалақ ене қасиеті т.т.) үлгі-өрнектері көп, әрі ұлттық дүниетанымдық, болмыстық бедерлер, тәлім-тәрбиелік те тақырып иірімдері мол.

Мысалы, «Жамбыл мен Құлмамбет айтысы» туралы алғашқы дерек көздері – «Терме» атты әдеби жинақта кездеседі. (Ташкент, 1925 ж.).

Бұдан кейінгі жерде – С.Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген еңбегіне енді. (1931 ж.).

Ақынның әр жылдары жарық көрген (1940, 1946, 1957, 1971 т.с.) жинақтарында айтыс мұрасына, өлең-жырларына да кең орын беріледі.

Ж. Жабаевтың халық әдебиетінің үздік үлгілерін, қазақ эпосының қымбат қазыналарын, әсіресе «Манасты» – он жеті күн, «Көрұғлыны» – он бес күн жырлап, ақын – айтыскер, әнші – өнерпаздардың жыр мұраларын жатқа айтып, сол арқылы өзінің бойындағы табиғи талантын, даналық пен даралық қасиеттерін – импровизация өнерімен ұштап, жыр-жұлдызына айналуы:

- ұлылық ұлағаты;

- өшпес өмір өнегесі;
- сирек құбылыс!

Біздіңше, Ж.Жабаевтың өлең-жырлары:

- кезең көріністері мен құбылыстарын, адам мен оның өмірін, еңбек мұраттарын жан-жақты көрсетуімен де көркем, келісті сипат құрайды. Өмірден өрбіген шындықтар, көңіл күнделігі мен жүректегі жазулар жүйелі жеткізіледі. Шабытты шақтан туған ондай өлең-жырлар: арнау-толғау түрінде де, жекелеген шумақ үлгісінде де кездеседі. Бәрінде де акын көзқарасы айқын, таным арналары мәнді де ойлы һәм көркем болып келеді.

Дастан-толғаулары:

- тарих пен таным, тұлға мен тағдыр, кеше-бүгін байланысын табиғи дамытып, сол арқылы өмір-уақыт шындықтарын шеберлік пен шешендік тұрғысынан терең толғайды. Көне кезең көріністері, көшпелі өмір суреттері, ұлттық менталитет пен елдік-ерлік болмыс, атамұра тағылымы т.т. әр алуан салыстыру мен көркемдік өрнектер арқылы серпінді, шешен сөз етіледі.

Айтыс мұрасы:

- ұлт мұратын, адам әлемін, мәдени-рухани құндылықтарды кең көлемде, шабытты шақ пен талантты қолтаңбаға сай серпінді де сенімді жеткізеді. Қарсыласын көңіл көкжиегімен көкке көтереді. Артық-кем тұстарын бүкпесіз баяндайды. Ақиқатты ту етіп, өмір өнегесіне, шындық сипаттарына табан тірейді. Қайсібір айтыстан да адам әлемі, еңбек мұраты, өмір-уақыт шындықтары, тұрмыс суреттері, тәлім-тәрбие мәні кең орын алады.

Алыс – жақын елдердің акын-жазушылары ұлт руханиятын, қазақ өнерін, импровизациялық дәстүрді өзгеше құбылыс ретінде айрықша атады: (орыстар – Н.Тихонов, М.Шолохов, К.Симонов, С.Маршак, П.Кузнецов, Л.Пенковский, беларус – Я.Купала, армян – А.Геворк, венгер – И.Тренчени, румын – В.Вынту, қырғыз – Қ.Ақиев, тәжік – Г.Лахути, чех – Б.Пашкова т.б.). Мұны, сөз жоқ Ж.Жабаевтың өмірі мен өнегесіне, аса бай шығармашылық мұра-мирастарына қатысты да айтуға әбден болады.

Ақиқатында, Ж.Жабаев – қазақ руханиятының даңқты тұлғасы. Ұлттық сөз өнерінде дарын даралығы мен даналығы айқын, жыраулығы мен жыршылығы жарқын, өмір тағылымы мәнді әрі кең өрісті талант иесі.

Ж.Жабаев мұрасының қымбат қазынасы, мәңгілік мерейі де осында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазіргі Қазақстан тарихы/ оқулық/.Авторлары:Аяған Б.Ф.,Әбжанов Х.М.,Махат Д.А. – Алматы:Раритет,2010.- 18 бет
2. Қазақ мәдениеті/ энциклопедиялық анықтамалық/. -Алматы:Аруна,2005.-479 бет
- 3.Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы/ 20 том/.-Алматы: Жазушы,1985;Бердібаев Р.Кәусар бұлақ.-Алматы:Жазушы,1989;Сәтбаева Ш.Уақыт шуағы.-Алматы:Ғылым,2000 т.т.
4. Қазақ халық әдебиеті/ хрестоматия/. -Алматы:Рауан,1990.- 28 бет
5. Әдебиеттану/ терминдер сөздігі/.- Семей-Новосибирск, «Талер-Пресс»,2006. – 175 бет
6. Қазақ әдебиеті/ энциклопедиялық анықтамалық/.- Алматы:Аруна, 2005.- 200 бет;Қазақстан Жазушылары:XX ғасыр / анықтамалық/.-Алматы: Ана тілі, 2004.- 123 бет; Қазақ әдебиетінің тарихы / 10 томдық/. 7-том.-Алматы:Қаз Ақпарат,2004.- 375 бет; Жамбыл Жабаев творчествосы. - Алматы:Ғылым,1989. – 272 бет
7. Жолдасбеков М.Асыл арналар. -Алматы:Жазушы,1990 .- 193 бет

Резюме

Земля Казахстана богата талантами, в том числе в области гуманитарной сфере. Ученый Р.Турысбек пишет жизнь и творчество народного поэта-импровизатора Ж.Жабаева в аспекта литературной связи тюркского мира. Научная статья рассматривается выявление основной тематики произведений, раскрытие с научной точки зрения реализма в произведениях народного поэта, актуализация творческого наследия Ж.Жабаева.

Resume

Kazakh's land riches with their big talents, including in area of humanitarian sphere. Scientist R.Turysbek write about life and works of people's poet-improvisator J.Jabaev in aspect literature connection

of Turkic world. In the scientific article considers exposure main themes of works, opening with point of scientific realism in works of people's poet, relevant of creative heritage of J.Jabaev.

Назерке САҒЫНҒАН,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің студенті
Айдынгүл ТӨЛЕБАЕВА,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің магистр-оқытушысы

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕРІ

Жамбыл Жабаев – өмірімен де, шығармашылығымен де екі ғасырды молынан тұтастырып жатқан ұлы жырау. Жамбыл десем, ойыма, әрине, екі рет дүниеге келген, екі ғасыр тоғысындағы ғұлама жырдың қызыл жолбарысы түседі. Жамбылдың өзі – жыр-ғұмыр, ал жыр – жыр-ғұмырдың негізі. Жүз жыл жырлап өткен Жамбыл бабамыздың өшпес мұрасы – көркем шежіре. Даңғыл жыраулардың ішіндегі ең алыбы – абыз жырау, жауынгер ақын – Жамбыл. Жамбылдың қаншалықты ұлы екенін жақсы білеміз, алайда ақын шығармашылығы әлі толық зерттелмеген. Міне, сондықтан да, Жамбылдың ақындық құдіретінің әлі де ашылмаған құпия-сырлары, жаңалықтары, толқыныстары мен қуаныштары жетерлік. Ұлылықтың қыры көп. Жамбыл ақындықтан да, жыршылықтан да, жыраулықтан да сусындаған. ХІХ ғасырда ана құрсағынан, ХХ ғасырда заман құрсағынан дүние есігін ашқан Жамбыл – ашылмаған сыр, қазақ поэзиясындағы қайталанбас ғажайып құбылыс. Қалың жұртшылықтың ықыласына бөленген қазақ Гомерінің асыл мұрасы – қазақ тарихының да жетістігі. Көпшіліктің де көңілінен шыққан Жамбыл – мінсіз таза айна секілді. Өйткені, қазақ айнасын жек көрген адам, қасиет тұтпаған адам, халық жоқ шығар.

«Жамбылдың ақындық өнерінің алғашқы адымы, әрине, үйрену кезеңінен басталды. Бұл кезеңде жас ақын көбінесе өзгелердің өлеңдері мен жырларын айтатын болған. Жамбылдың жастай өжет, өткірлігі, тапқырлығы, тілге шеберлігі, ел өмірінің кез-келген тақырыбына еркін де қысылмай баруына жол ашады». [1, 191б.]

М.Әуезов «ақындардың ақыны айдын көлдей ақылы» деп атаған Сүйінбай Аронұлынан бата алады. Сондықтан да осыдан кейінгі өлеңдерінде «Менің пірім – Сүйінбай, Сөз сөйлемен сыйынбай» деп ұстазының алдына түспейтіндігін үнемі айтып отырады. Осылайша жастайынан өлең-жырға жақын өскен ол он бес жасынан-ақ «жас ақын», «жап-жақсы ақын», «Жамбыл ақын» болып елге таныла бастады. [2]

Ақынның ХХ ғасырдың басына дейінгі шығармашылық өмірбаяны туралы деректер аз, өлеңнен ауыз жаппаған кісінің ұшан-теңіз жыр-толғау, айтыстары да түгел сақталмаған. Жамбылдың арнау өлеңдері, соның ішінде ақындық жолына рұқсат сұраған «Әкеме» өлеңі, «Сүйінбайға», «Тәйтi мен Шыбыл шалға», «Сарыбайға», «Бұрымға», «Өлеңші Омарға», «Жаныс ақынға», «Шәбденге», «Сырттанға», «Мәмбетке», «Тілеміске», «Абышқа», «Шалтабайға», «Қалиға», «Көкімге», «Токтағұлға», «Қисыбайға», «Сыздық сұлтанға», «Пушкинге», «Сүлейман Стальскийге», «Қытайға», «Кавказға», «Ақынға», «Ұлыма», «Оспанқұлға», «Елімнің қыздарына», «Әбілқасымға», «Төлегенге», «Қалмақанға», «Мыржыға» және сылқым бойжеткен Кәмшат сұлуға шығарған құрбылық наз өлеңі сияқты дүниелер сақталған. Ақынның шығармашылығы туралы айта берсеңіз, ақтарылар ойдың шегі, шегі жоқ. Осылардың ішінен, біз, ақындық жолына рұқсат сұраған «Әкеме» өлеңіне назар аударсақ:

*Батаңды маған бер, әке,
Тіліме менің ер, әке!
Жапаның ұлы ақып боп
– Жақсы істепті – дер, әке.
Домбыра алып сөйлейін,
Күнде жасап мереке.*

*Мерекелі болған соң
Елде болар береке.
«Ұрлық түбі – қорлық» – деп
Болармыз құр келеке. – [3, 246.]*

деп бала Жамбыл әкесіне: «Батаңды бер, ақын боламын», – дей отырып, әкесінің әлденендей іс-әрекетін астарлап сынап та өтеді. Бұл өлеңде он бес жасар баланың тауып айтқан шеберлігі, сөзінің суреттілігі, өлең құрылысының жатық, әуенділігі сүйсіндіреді. Өлеңдегі «мереке», «береке», «келеке» – деген ұйқастардың тілге жеңіл әдемілігі болашағы үлкен ақындықтың нышаны іспетті. Ендігі өріс өнерде, ақындықта деп біледі. Жамбылдың он тоғыз жасында «Сарыбайға» деген өлеңін алатын болсақ, Сарыбай – Сүйінбай мен Жамбыл шыққан Екей елінің атақты болысы. Бұл кісі кезінде қоқандықтарды жеңіп, ерлік көрсеткен, кейін ел басқарған, абыройлы кісі болған. Жас жігіттің осындай кісіге тілегін әдемі ойлы өлеңмен білдіріп, кішілік пен кісілікті қатар танытуы «осал ақын» еместігін көрсетеді:

*Біреулер малмен бәрін бөктеріп жүр,
Айтқанды ақыл, нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-қоқырын,
Апарып қай шұқырға төккелі жүр?*

*Көңілі кейбіреудің бұлтта жүр,
Ұстауға күн мен айды жуықтап жүр.
Біреулер қара сөзді қамшы қылып,
Қуды мініп, құланды құрықтап жүр.*

*Қайсысын маған соның еп көресіз?
Әкетсем өзім таңдап өкпелерсіз.
Сүйекемнің сүйгенін ойласаңыз,
«Өлең болсын серігің» деп бересіз! – [3, 266.]*

Әрідегі Дулат, Сүйінбай, берідегі ұлы Абай сияқты, Жамбыл да өз кезінің билік басындағыларының халық қамын ойламайтынын, әділетсіздігін, парақорлығын, екіжүзділігін әшкерелеп, көптің алдында беттеріне басады. Мұндай өлеңдерінің тілі уытты, мысқыл, сатираға толы болып келеді. Жамбылдың сондай шығармаларына «Шалтабайға», «Қалиға» т.б. жатады.

«Шалтабайға» өлеңінде 1905 жылы болыстыққа сайланар алдындағы мүләйім мінезі мен сайланып алған соң салғырттық пен сызқабаққа салынғаны сыналған.

*Елге сөзің жеткенше,
«Жамағат!» деп жалындың.
Қол билікке жеткен соң,
Салғырттыққа салындың.
Сан рет кеп алдыңда,
Сағым сынып сарылдым.
Сазаратын Жамбылға –
Саған сонша не қылдым?! – [4, 356.]*

деп, қолы билікке жетіп, өзінен басқа болыс жоқ деп санаған, халықтың жағдайын ойламайтын адам кейпінде көрсетеді. Мұнысымен қиянатшылдық билік басына келгендерге ортақ сипат, даусыз шындық екенін білдіреді.

Ал «Қалиға» өлеңінде Сарытауқұм деген жердегі Сарыүйсін еліне барғанда Әлімқұл датқаның ауылында болған, кері қайтарда Күрті өзенінің бойында отырған Ордабайдікіне түседі. Жамбылдың екі күн қонғанына Қали қырсық мінез көрсетеді. Бұны байқаған Жамбыл Қалиды мазақтап, осы өлеңді айтады.

*Байдабектің бірі едің,
Сарбәйбіше ұлы едің.
Сартауқұмды мекендеп,
Баяғыдан жүр едің.
Сахарада қонысың,
Малға толы өрісің.
Сойылыңды соғып тұр,
Болысың мен орысың, – [4, 476.]*

деуінде көп мағына, үлкен шындық жатыр. Отаршылдар мен атқа мінерлер ауыз жаласып, екі жағы пара үшін байдың сөзін сөйлеп, сойылын соғады дегенді меңзейді.

Қорыта келгенде, Жамбыл Жабаев арнау өлеңдері арқылы сол кездегі байларды сынап, елдің мұң-мұқтажын жырлап өткен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. М.Қаратаев, Т.Нұртазин, С.Қирабаев Қазақ совет әдебиеті. Алматы, 1971ж. -630б.
2. <http://turkiya.kz/>
3. Жамбыл Жабаев Таңдамалы шығармалары. Алматы «Ғылым», 1-т. 1996ж. -312б.
4. Жамбыл Жабаев Үш томдық шығармалар жинағы. 1-т. Алматы, 1955ж. -214б.

Ж. ҚАДЫРОВ,
М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университетінің қазақ филологиясы
кафедрасының меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
С. ЖӘМБЕК,
ф.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
А. МҰСАПИРОВА,
А. Игібаев атындағы орта мектептің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАҒАН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Мәдениеттің даму тарихында өз болмыс-бітімінде ғажайып көркемдік құбылыстарды еншілеген талай тарлан боз саңлақтар болған. Қазақ мәдениетінің көгінде Абай мен есімін қатар атайтын сондай саңлақтарымыздың бірі ақиық ақын – Жамбыл.

Жамбыл жайында көп айтылды, көп жазылды. Арнайы зерттеу еңбектер де бар. Алайда жетпіс жыл бойы тоталитарлық жүйенің темір шенгелінде тұншыққан ой-пікіріміз айтуға келгенде қол-аяғын жаза алмай жер бауырлай беретін. Қоғамның талай шындығы айтылмай, ол бүркемеленіп, боямалап көрсетілді. Міне, осы атаған жайттар Ж.Жабаев творчествосын бағалап, пайымдауға өз салқыны тигізді. Біздің білетініміз: қандай қоғамдық шындықты жырласа да Жамбыл терең сезіммен, шынайы жүрек үнімен жырлады.

Ақын поэзиясында жалтақтық, жасқаншақтық болған емес. Ақын шығармашылығында өмір құбылыстарын жырлауда шынайылық сипаттары терең өріс алып тамыр, жайған. Ол сол кездегі қоғамдық шындықты пәрменді де күшті идеологиялық құралдың түсіндіруімен түйсінді, шынында да Кремель идеологтордың халықтың қоғамдық ой-санасын манипуляциялауға деген шеберлігі қайран қалдырарлық еді. Қоғамдық ой-санамыздағы осы жарықшақтың дертін біз әлі де сезінудеміз. Жамбыл Ленинді де, Сталинді де, партияны асқақ үнмен жырлады. Солай бола тұрса да, ұлы ақын оларды терең сеніммен, жүрек отымен жырлады. Оның жырларында Отанға, халыққа, елге деген терең сүйіспеншілік сезімі байқалып тұратын. Ол көсемдерді халықты, елді жарқын болашаққа, жақсы қоғамға жол бастаушылар деп қатты сенген болатын.

Осындай терең сенім, шынайы сүйіспеншілік, тек Жамбыл ақынның ғана емес, халықтың, қала берді бүкіл қоғамның ауыр трагедиясы болатын. Тарихтың осындай ащы сабағына алданған ұрпақ, біздер, бүгінгі таңда оны санат салмағына салып, пайымдауадымыз. Міне, осы тұрғыдан келгенде Жамбыл творчествосын терең бағалап, пайымдауда бір жақты сипатқа ұрынбай, оның творчествосын, дәуірлік сипаттарды уақыт пен кеңістік шеңберінде қарастыра отырып, терең ғылыми – объективті көзқараспен талдап-таразылау ләзім. Қазіргі таңдағы егемендік алып отырған жағдайымызда, бүгінгі қоғамдық шындық пен уақытты ескере отырып біз ақын мұраларының шынайы көркемдік сыйпатын,

ұлылық қасиет ерекшеліктерін, тарихи маңызын ашуымыз керек. Жабылдың ақындық болмысы, шығармашылық күш-қуаты жайында небір дүлдүл замандастары аса жоғары баға берген.

Қазақтың көрнекті жазушылары, қоғам қайраткерлері де өздерінің Жамбылға байланысты ойларын айқын түйіндейді. «Жамбыл жырлары теңіз түбінде шашылып жатқан маржан сықылды. Оны жинап алып, халқының қолына беру – біздің әрқайсымыз», – деп Сәкен Сейфуллин жазса, Ілияс Жансүгіров: «Жамбыл жырлары Бұғы-Мүйіз, Бес Мойнақ тауларының гүліндей алуан түрлі, Хош иіс күншілік жерден аңқып тұрады. Ақын жырын тындаған сайын көк жайлауға шыққандай әсер аласың», – деді.

«Алатаудың асқақ жыршысы Жамбыл шығармаларының күштілігі – ұлы Лениннің ірілігін, советтік заманның шындығын тебіріне, терең жырлауында. Сондықтан да Жамбыл өз замандастарының қай-қайсысының да биік тұрады. Ол Алатаудың биік шыңы сықылды, әрқашан да алыстан жарқырып көрінеді», – дегенді Ораз Жандосов айтты. Ал Тұрар Рысқұлов: «Жамбыл қай заманда болса да шындықты батыл айта білді. Сол үшін халқы оны жақсы көрді», – дейді.

Жамбыл поэзиясының зор сипаты жайында кезінде Одақ, шетел қайраткерлері, әйгілі жазушылар М.Бажан, Я.Купала, А.Адалис, В.Инбер, В.Луговской, А.Толстой, Д.Бедный, Роман Ролланның аса жоғары бағалары бар. Бұлар Жамбылдың ақындық өнерін мойындау ғана емес, оған берілген айрықша зор баға.

Жамбыл творчествосының 75 жылдық мерекесіне орай оған жазған хатында заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов: «Кәрілікке не дер екен? Тоқсанға келе тоқырыр ма екен, қайтер екен дегенде, дәл осы тоқсанның өзінің тоқсан жотасына шығып ап, белінен баса тұрып, әлемге атың шыға жай тасындай жарқырадың. Тоқсанда доптай атылған қарт, асыл аға, сенің жырың-біздің ұлы заманымыздың, совет дәуірінің терең мағыналы ең асыл ескерткіштердің бірі», – деп жазды. Кезінде біз де ұлы Жамбылды «Ұлы ұстаз», «Ақындар атасы», «Жиырмасыншы ғасырдың Гомері», «Бұлбұл ақын» деген теңеулерді көп айттық. Жамбыл көзі тірісінде Одақта дағыстандық лезгин ашугы Сүлеймен Стальскиймен қатар «Жиырмасыншы ғасырдың Гомері» атанған ақын. Бұл турасында үлкен жазушымыз Ғабит Мүсірепов былай деп жазды: «Ұлы Абайдың құрдасы, көзі тірісінде Гомер атанған алып атамыз Жамбыл дүниеге екі рет туып келген адам: тоғыз ай тоғыз күнде ана құрсағынан туды, тоқсан жасқа келгенде заман құрсағынан тағы бір туды. Қазақтың Гомерін туғызу үшін заман тоқсан жыл толғатты. Бірінші туғанында ана бесігінде өсті, екінші туғанында Отан бесігінде өсті. Гомер анадан туды ма, ойдан тудыма, ол әлі таласта. Қазақ Гомерінің туған елі – Ұлы жүз екен. Тоқсан мен жүздің арасындағы 10 жыл да ұлы Жамбыл Гомер атанды. Ақын Жамбылдың екі рет туғаны да, түрлі заманда жасағаны да, өмірінің ең соңғы жылында бүкіл дүние таныған атақ алауы да – феномен, сирек кездесетін, себебі осы күнге дейін ғылым таба алмай қойған сыр». Шынында да Жамбыл өнеріне байланысты түйіні ашылмаған құбылыстар мол-ақ. Жамбыл туғанда, Жуковский де, Гоголь де тірі еді. Ол Шевченко мен Некрасовтың, Тургенев пен Герценнің, Достоевский мен Толстойдың замандасы болды. Абаймен де құрдас еді. Сол кезде дүниеге келіп, ұзақ әрі байтақ ақындық ғұмыр кешіп, кеңес дәуірінде биік шыңға шыққан Жамбыл – әдебиет тарихындағы ғажайып құбылыстардың бірі.

Жыраулардың байтақ этикалық дәстүрін, қазақ фольклорындағы импровизаторлық дәстүрді бүтіндей жаңа арнаға бұрып, жаңа мазмұндағы халық поэзиясына әсем ұштастырған Жамбылдың озық өнегесін, өнерін, жаңашылдық сырларын әлі де аша түсуіміз керек. Нәрсіз, ылғалсыз тақыр жерге шөп шықпайтыны белгілі. Өнердің де өзінің өсіп-өнер топырағы, ылғалы мен нәрі болады. Жамбылдың да туып өскен ортасында өнердің өсіп-өнген миуалы дарағы мен көкке бой көтерген бәйтеректері болғандығын көреміз. Жамбыл ақындығының түп тамыры халқының бай ауыз әдебиетінде, оның ғажайып жырлары мен ақындық-жыраулық мектебінің тәлім-тәрбиесінде.

Жамбылдың балалық, бозбалалық, жастық, қарттық шақтары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың орта шенінде өтті. Міне, осы кезеңдегі барлық қоғамдық шындықтар мен дәуірлік сыйпаттар ақын көрініс тапқан. Болашақ ақын 1846 жылдың ақпан айында жылқы жылы Шу өзенінің төменгі ағысына таяу, Жамбыл деген таудың етегінде көшіп қонып жүрген Жабайдың отбасында дүниеге келді. Бұл жайында өзі кейін былай дейді: «Шу өзенінің алқабында Хан және Жамбыл деген екі тау бар, менің әкем Жабай осы тауларда көшіп жүреді екен. Сол Жамбыл тауының алабында туыппын. Сондықтан да маған сол таудың атын қойыпты».

Ел аузында «Екейде елу бақсы, сексен ақын» деген сөз бар. Атақты Сүйінбай да сол рудан. Бұл Жамбылдың өскен ортасында ақын, жырау, өлеңші, жыршылардың мол болғандығын аңғартса керек. «Өлең кірген түсіне, жөргегінде мен болам» деп өзі айтқандай, ол жасынан-ақ ақындыққа әуес болады. Жаста ойнап жүрдім бала болып, өлеңге бөлдім көңіл алаң болып» немесе «Ақын болдым он үште, алатын құстай тарандым», деген өлең жолдары да осыны дәлелдесе керек. Қандай да болмасын

жас таланттың еліктеу кезеңдері, болатыны белгілі. Жас Жамбылдың да өзіне ұстаз тұтқан ақыны Сүйінбай Аронұлы, Жас ақын Сүйінбайды ел арасына кең тараған өлеңдері арқылы білді. Жазушы Мұхтар Әуезов «Сүйінбай Жетісу ақындарының алтын діңгегі болды» [1], – деп жоғары бағалаған.

Сүйінбай айтыстарында, өлең-жырларында озбырлықты, әділетсіздікті өткір шенеген турашыл ақын болды. Жамбылдың менің пірім Сүйінбай, сөз сөйлемен сыйынбай» деуінің мәнісі осында. Ол одан Өтеген, Сұраншы, Саурық батырлар туралы дастандарды үйренді және оның көптеген жыр-толғаулары мен айтыстарын жаттап айтып жүрді.

Ел аралап, ас-тойға қатысып, өлең-жыр айтуды кәсіп еткен ақынның қайда барып, кіммен кездескенін ел аузынан сақталған шығармаларынан білуге болады. Ақын, өнерпаздар жүрген-тұрған жерінде өз басынан кешкен елеулі оқиғалар туралы үндемей кетуі мүмкін емес. Сондықтан Жамбылдың да творчестволық өмірбаяны, ақындық ортасы, географиясы оның жыр-толғауларынан, арнау өлеңдерінен, айтыстарынан айқын аңғарылады.

Жамбыл поэзиясында әлеуметтік сарын басым. Бұл тұрғыда ол Абаймен үндес, сарындас. Абай да сол өзі өмір сүрген ХІХ-шы ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік тұрмысты, қоғамдық шындықты, реалистік қуатпен, сатиралық әдіс-тәсілмен, аяусыз әшкерелеп шенеген. Жамбыл да бай демей, мықты демей, ұнатпаған адамының мінін өлеңмен айтатын болған. Халықтың кемтар күйіне жаны ашып, өлеңдер шығаратын болған. Ол болыстардың шарға таласушылық, мансап құмарлық мінез машықтарын бес саусағындай білген. Олармен Жамбыл еш уақытта ымыраға келмеген, жұлдызы қарсы болып өткен.

Мысалы, «Мәмбетке», «Сәт сайланарда», «Шалтабайға», «Көкімге», «Мәнкеге», «Қисыбайға», «Кетіпті ғой бас ауырып», тағы да басқа өлеңдерінде Жамбыл болыстардың айла-амалдарын, қанаушылық пиғылдарын турашылдықпен сатиралық әдіспен әшкерлеген. Төңкеріс қарсаңында жетпіске келген ақынның 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске байланысты шығарған «Патша әмірі тарылды», «Зілді бұйрық», атты өлеңдері Жамбылдың шын мағынасында халық ақыны, халық жыршысы болып жетілгендігіне кепіл бола алады.

Көтеріліске дем берушілердің қатарында Жамбылда абақтыға түскен. Қысқасы Жамбылдың төңкеріске жеткен өлеңдері оның творчестволық жолы туралы дерек береді. Бұл шығармаларынан біз ақынның әлеуметтік, азаматтық поэзиясының берік, ақындық тұғырының қуатты екенін сезінеміз. Ақындық өнерді шыңдай, ұштай түсетін ең мықты мектеп – айтыс өнері екені баршаға аян. Халықтың дәстүрлі ақындық шеберлік мектебінен басқа ақындар сияқты Жамбыл да өтеді. Ол қайым айтысқа ерте араласқан. Жас ақынның алғашқы ауызға ілініп, көпшіліктің назарын аударған бірінші айтысы оның Сайқал қызбен айтысы. Жамбыл ақын қыздың атын естіп, онымен кездесу үшін әдейі іздеп барған. Өз еліне келіп, өзімен кездесуге ізденіп жүргенін біліп, қыз да айтысқа әзірленеді. Ақыры бір жиын-тойда екеуі кездесіп, ұзақ айтысады. Айтыстың аяғында қысылған қыз бір тұрпайы сөзге барады да, оған Жамбылдың қайтарған жауабы ұтымды, өткір шығып, қыз жеңіледі.

Осы айтыстан кейін Жамбыл ойын-тойда, көпшілік жиналған жерде тартынбай айтысқа түсе береді. Жамбылдың бұдан кейінгі Айкүміспен, Бөлекбайдың қызымен айтысы да қызықты. Әсіресе Айкүміспен айтысында әзіл-қалжың, жастық ишарамен қатар әлеуметтік сипаттардың ізі бар. Жамбыл – жастар бақытын, қыздардың бас бостандығын армандаушы ақын. Бірақ арманшыл ақынның қолынан келері шамалы. Сондықтан да ол өз бақытына өзі ие бола алмай қалды. Оны Айкүміс дәл тапты, кінәлай сөйлеп, оның ең алғаш сүйген, бірақ қосыла алмай арманда кеткен Бұрымды есіне салды. Жамбылдың Бақтыбай ақынмен айтысы, Сарбас ақынмен табысуы, Майкөтпен дидаласуы, Жамбылдың Бөлтірікке айтқаны деп аталып, Жамбыл айтыстарына қосылып жүрген және осы сияқты ел аузында сақталған «Жамбыл айтысынан еді» делінетін жеңіл айтыстар көп-ақ. Солардың көбісін сол айтылған сәтінде Жамбылдың қатар-құрбылары қағып алып, үйреніп, жұртқа таратып жіберген. Біразы ұмытылып қалған. Жамбыл айтысқа көп қатысқан. Бірақ өкінішке орай сол Жамбыл айтысы дейтін мол қазынаның бәрі бірдей бізге жеткен жоқ.

Біздің қолымызда бары әр кезде әрбір зерттеушілер айтып, зерттеп жүрген он шақты айтысы ғана. М.Әуезов Жамбылды айтыс өнерінің жүйрігі болып, аты шыққан белгілі ақындардың қатарына қосқаны белгілі. Сонымен қатар «Қоғамдық халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихтық орны ереше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс – Жамбылдың айтыстары» деп өте жоғары бағалағаны есімізде. Әрине, Жамбыл айтыстарын сонша жоғары бағалауда М.Әуезовтің алдымен еске алатыны-ақынның үлкен сүре айтыстары [2].

Ол – Құлмамбет, Сарбас, Досмағанбет, Шашубай ақындарымен айтысы. Жамбылды айтыстың асқан шебері ретінде танытатындар да осылар. Соның ішінде ерекше тоқталуға болатыны халық арасында «Құлан-Аян Құлмамбет» аталған албан елінің әйгілі ақыны Құлмамбетпен айтысы. Бұл айтыс әлеуметтік мазмұны жағынан ең мағыналы, өткір айтыс болды. Өйткені екі ақын дәстүрлі ру

шеңберінен шығып, әлеуметтік проблемаларды да көтерген. Жамбыл Құлмамбетпен 1881 жылы 35 жасында айтысқа түскен. Бұл көлемді және ең күшті айтыс болды. Жамбылдың атағын шығарған да осы айтыс.

Жамбылдың дастандарына келетін болсақ, төңкерістен бұрын шығарған эпостық шығармаларынан бізге екі үлкен дастан жетті. Ол «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» дастандары. Бұлардан басқа Жамбыл «Саурық батыр» дейтін де дастан шығарған екен. Бірақ онысы ұмытылған. Сақталған екі дастаны танқаларлықтай біртұтас, бүтін өзекті дүние болып шыққан. Ауызекі өнерпаздықтың үлгісі үшін ілуде бір кездесетін сом туындылар. Кеңес тұсында Жамбыл бұл туындыларына қайта оралып, көп толықтарған, жетілдірген. Сондықтан да болар, екеуі де үлкен серпінмен, шеберлікпен жасалған. Халықтың жарқын болашақ, шұрайлы жер, бақытты, жаңа өмір туралы көкейкесті армандарын зор шабытпен жырлаған.

Жамбылдың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы сіңірген еңбегі орасан зор. Оның соғыс тақырыбына жазған өлеңдері бүкіл халық жүрегінің тынысы, ақсақалды дана атаның сөзі ретінде естіледі. Ақынның майданға жолдаған хаттарының арасында Москва, Сталиниград, Воронеж қаһармандарына, совет гвардияшыларына, шын мәнінде бүкіл халықтық ұранға айналған «Ленинградтық өрендерім» деген өлеңі ерекше орын алады. Жауынгер жазушы В.Вишневский осы өлең туралы шабыттана былай дейді: «Ленинградтың ең ауыр күндерінде, 41-ші жылғы күзде қадірменді Жамбыл бізге, қаланы қорғаушыларға арнап: «Ленинградтық өрендерім!» деп шабытты үндеу айтты. Біз бұл хатты көзімізге жас алмай, қуанышты толғаныс сезімінсіз оқи алмадық. Біз хаттың күшті, қосымша резервтей бағалы екенін сездік. Қазақстанның халқы бізге туысқандық сәлем, сүйіспеншілік пен достық жолдады деп, біз еселенген күшпен шайқасқа аттандық».

Сол бір Отан соғысының отты жылдарында Жамбыл мұрасы қаһармандық сыйпатқа ие болды. Түйдек-түйдек сомдалған жырлар фашист басқыншаларына соққы болып тиді. Жамбылдың сүйікті ұлы майдан даласында батырлықпен қаза тапты. Осы ауыр қазаға арналған жоқтау өлеңінде Жамбыл қасиетті Отанның ұлылығын жарқырата көрсетті, жеңіске шақырды:

*Темір өзек пенде жоқ,
Өлмек адам елде жоқ.
Орынсыз деп өлімі,
Ондай ойлау мен де жоқ.*

Соғыста Жамбыл өлеңдері қарулы құралға айналды. «Жамбыл Ленинградқа келді», – деді Тихонов, және оны қорғаушылардың сапында болды. «Біз Жамбыл кітабын ашқан уақытта, – дейді Константин Симонов, – біріншіден, одан тамаша қарапайымдылық пен образ дәлдігін аңғарамыз. Жамбыл поэзиясында көрінген ассоциация үнемі анық, қысқа және қырланып өткіріленген»...

Өзінің досы Сүлейман Стальский Жамбылға арнаған өлеңінде Пушкиннің «Ескерткішіне» үндесіп келетін шындықты былайша білдірген:

*Өлгенің жоқ, сен тірі,
Сені сүйген ел тірі.
Жырдан қырға бақша еккен,
Жыршыға бесік тербеткен,
Алатауда сен тірі.
Бауырым, бізге өлім жоқ,
Өлім бізден арылған...*

Қорыта келгенде, ауызша импровизаторлық дәстүрді жаңа әдебиеттің үлгісімен, жаңа дәуір, жаңа жағдайға әсем әрі шебер үндестіре білген ұлы Жамбылдың ақындық тұлғасы мен болмысы Алатаудың ақ бас шыңдарындай биік болып, ұрпақтарының жадында, әдебиетіміздің тарихында мәңгілік сақталмақшы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы, Санат, 1996. – 240 б.
2. Әуезов М. Джамбул и народные акыны. – В кн.,:
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.18. – Алматы, Жазушы, 1985. – 424 б.

Ұ.Н. ЖАНБЕРШИЕВА,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
филология ғылымдарының кандидаты, профессоры
А.Е. АЙТБАЕВА,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М. ДҮЙСЕНОВ – ЖАМБЫЛТАНУШЫ

Қазақ әдебиеттану ғылымының қарқынды дамып, оны зерттеу кеңес дәуірінің 40-50 жылдарында басталды. Осы кезеңде қазақ әдебиетін түбегейлі түрде зерттеуді қолға алған: Н.Төреқұлов, Ғ.Тоғжанов, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин т.б. болды.

Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу жұмысына осыдан кейін бір буын, бір лек келіп қосылды. Олар: Т.Кәкішов, Р. Бердібай, А.Нұрқатов, Ш.Елеуенов, М.Дүйсенов зерттеулері өз алдына биік тұрды. Ғылым әлеміне ерте араласқан ол 25 жасында ғылым кандидаты атанып, әдебиеттану ғылымында нақты-нақты тұжырымды ойларын ортаға салған ғалым болатын.

М.Дүйсенов – халық ауыз әдебиетін зерттеуші ғалым. Ол «фольклор» мен «халық шығармасы» деген ұғымның арақатынасын, мән мағынасын ашып береді. Ал қазақ поэзиясын дамытуға үлес қосқан халық ақындары Жамбыл, Кенен, Нұрпейіс т.б. халыққа танытуда да біршама еңбектер атқарған. Осы орайда академик Т.Кәкішовтың: «Мырзабек «ауыз әдебиеті» деген жалпы ұғымды ғылыми тұрғыдан нақтылау қажет екенін айқын сезінді. Бұрынғы қалыппен бәрін жалпы бір шаңырақтың – ауыз әдебиетінің аясына тыға салмай, фольклорлық туындыларды өз алдына, сонау қазақ хандығынан бері өзінің аты-жөнімен белгілі болып келе жатқан ақын жырауларды өз алдына жеке-дара қарастырылып, қазақ әдебиетінің өзіндік даму ерекшелігі – деп табу жөнінде жаңа концепция ұсынды», – дейді. [1.11]

Мырзабек Дүйсенов ақын мен жырау, халық ақындарын саралай келе, суырып салма ақын мен жаршылық дәстүрдің біте қайнасып келе жатқанын ірі-ірі ғылыми еңбектерінде дәлелдейді.

Т.Кәкішовпен бірігіп жазған «Ұлы Октябрь шуағы», «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты», «Жамбыл Жабаев творчествосы» атты ұжымдық монографиясында зерттеушінің терең білімдарлығы, айтатын ойын нақты айта білетіні айқындала түскен. Ғалымның 1972 жылдан өмірінің соңғы күніне дейін ғылым академиясында «Жамбылтану» бөлімін басқара отырып, халық ақындары және Жамбылдың әдеби мұраларын жинап, бастырды. Жамбыл шығармаларын алған зерттеуші орыс фольклористі Ю.М.Соколов болатын. Ол өзінің 1988 ж. «Русский фольклор» деген еңбегінде дағыстандық Сүлеймен мен Жамбыл мұрасы туралы жазып, Жамбылдың табиғи дарынын аса жоғары бағалайды. Ал қазақ ғалымдары: С.Мұқанов, М.Әуезов, М.Қаратаев, Ә.Тәжібаев, Е. Ысмайлов, М.Ғабдуллин, О.Нұрмағанбетова, М.Жолдасбеков т.б. Жамбылтануға үлес қосты. Бұл тұста біз М.Дүйсеновтың Жамбыл ақынды зерттеудегі ерекшелігіне тоқталмақпыз. 1989 жылы «Ж.Жабаев творчествосы» атты ұжымдық монографияның «Жамбылтану өрісі» атты бірінші және «Жамбыл айтыстары» атты бөлімін Жамбылдың халық ақыны, суырып салма өнердің майталманы, айтыскер, дастаншыл, жыршы, өнерпаз екеніне алдымен өзі тәнті болып, сол қабылдаған әсерін көпшілікке ғылыми негізде жеткізуге тырысқан. Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің айырмашылығы нақты аналитикалық ойлау жүйесінде беріледі.

Осы сөзіміздің орайында оның халық ақындары ұстаған негізгі үш саланы:

1. Өлең, тақпақ, терме, толғау
2. Эпикалық дастан
3. Айтыстар, – деп саралап беруінде еді.

Зерттеуші көзінің жітілігі сонда Жамбыл жырларын екі кезеңге қазан төңкерісіне дейін және қазан төңкерісінен кейін деп бөліп қарастыруында.

Жымбыл жырларының төңкеріске дейінгі жайын ғалымдар С.Садырбаев, М.Жолдасбеков, Е. Естаевтар зерттегені белгілі. Десек те, М.Дүйсенов нақты деректер мен дәлелдемелерге сүйене отырып, ел арасына жиын тойда өлең айтып, белгілі болған Жамбыл жырлары толық елге ауызба-ауыз ғана 1913 жылы патшалы Россия Романовтардың таққа отырғанына үш жүз жыл толған мерекесін тойлады.

Осы мерекені тойлауда жер-жерден жиындар өткен, ол жиын Жетісуда, Верныйда өтеді. Осы көрмеге Жетісу облысын ең белгілі ақын ретінде Жамбылдың шақырылғанын айтады.

Ал, 1916 жылғы Жетісу шаруаларының ұлт-азаттық көтерілісіне қатысушыларды және оны жақтаушыларды жергілікті әкімдер түрмеге жапқан. Сол түрмеге қамалғандардың ішінде Жамбылдың да барын сөз етеді. Жоғарыдағы екі оқиғаның дәлдігін фото-сурет арқылы нақтылаған. Халық ақыны Жамбылдың өмірбаяндық деректерін ақынның өз аузынан және замандастары айтқан естеліктер бойынша анықтап жазған, бірнеше өлеңдеріне текстологиялық салыстырулар да жасай білгенін айтуымыз керек. Белгілі ғалымдар: М.Әуезов, М.Қаратаев, С.Бегалин, Қ.Әбдіқадыровтар естелігінде айтылған пікірлерді ғылыми жүйеде ұсынуы өте игілікті жұмыс екені сөзсіз. Бірақ ғалым бұл тұста айтылмай келген кейбір жайлардың бетін ашады. Мәселен, М.Әуезов Жамбылдың «Менің бақытым», «Менің өмірім» атты өлеңдерін Қ.Әбдіқадыровтан жазып алғандығын айтады. С.Бегалин «Жыр алыбы» естелігінде Жамбыл өміріне байланысты тың деректер береді. Ал М.Қаратаев Жамбыл шығармаларын орыс тіліне аударғандығы жөнінде де мағлұматтар береді.

С.Мұқанов Жамбылдық ақындық болмысын ашатын естеліктерін ақынның өз аузынан жазып алып хатқа түсіргенін және айтылған пікірлер нақтылы фактілермен дәлелденіп отырады. Ә. Тәжібаев Жамбыл жырларын үкімет тапсырмасымен хатқа түсірген. Е.Ысмайылов зерттеулерінде Жамбылдың ақындығы жайлы сөз қозғалған. 1937 жылы грузин ақыны Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» поэмасының 750 жылдық мерекесіне орай Жамбылдың қатысқаны туралы да деректер мол. «Жамбыл жырларының қашан, қалай туғаны, олардың хатқа түсіп, жариялануы және ертеде шығарылған өлең-жыр, толғау, дастандарыдың жиналып, жеке-жеке жинақ болып басылуы – Жамбылтану саласының өзекті бір мәселесі. Әр басылымда ұстанған ғылыми шарттар, текстологиялық жұмыс, түсіндірмелер беру бағдары да осы салаға жатады», – дейді М.Дүйсенев. [6.19]

Ғалым нені жазса да, тұшымды түрде нақты деректерге сүйене отырып, дәлелді сөздерді молырақ беруге тырысады. Жамбылтануды жеке ғылымға айналдырып, мәніне үңіліп, ашылмай жатқан тұстарын терең таразылап, өсу жолы жайында да хабардар етеді. Жамбыл шығармашылығын зерттеуде үш түрлі жәйтке көңіл бөледі:

1. Ж.Жабаевтың өмірбаянына қатысты деректерді жүйелеу.
2. Ақын шығармашылығының жанрлық, тақырыптық ерекшеліктерін ашу.
3. Жамбыл шығармаларының зерттеу деңгейі және хатқа түсуі, баспадан шығару мәселесі.

Ж. Жабаевтың 1934 жылы Қазақстан Жазушыларының 12 маусымда Алматыда өткен тұңғыш съезіне шақырылып халық ақыны ретінде құрметтеледі. 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің 10 күндігіне қатысып, Қазақстан халқының өнерін паш етеді. Осыдан кейін Жамбылға арнайы әдеби хатшы етіп, Қ. Тоғызақовты белгілейді. Кейін бұл міндетті Қ. Әбдіқадыров, Ғ. Орманов, Т. Жароков, Қ. Сатыбалдиндер атқарған. М. Дүйсенев толық деректермен жүйелеудегі зерттеулері жетелеген ойлармен, тиянақтылығымен ерекшеленеді. Ғалым халық ақыны шығармаларының зерттелуін екі кезеңге бөліп қарастырған. 1930 жылдардың екінші жартысынан бастап Жамбыл шығармашылығы арнайы зерттеле бастады. 1946 жылы ақынның 100 жылдық мерейтойы аталып, толық жинағы шығарылады. Жинақтың кіріспе сөзін С. Мұқанов жазып, С. Бегалин, Ә. Тәжібаевтар құрастырған дей келе бұл зерттеудің бірінші кезеңі екенін дәйектеген. Ж. Жабаев шығармаларының зерттелуінің екінші кезеңі 1960-70 жылдар. Бұл кезеңде оның ақындық ортасы және бірнеше естеліктер жазылған. С. Бегалин «Сахара сандуғаштары» (1976), К. Сейдаханов «Қазақтың Ұлы Отан соғысы кезіндегі халық поэзиясы» (1974), Н. Төрешұлов «Жамбыл мен Кенен» (1978), Майкөт, Қабан, Сүйінбай, Бақтыбай, Қырғыз ақындары: Арыстанбек, Қатаған т.б. сияқты ақындық ортасы болған. Олардың бір-біріне зат, ықпалы айтылған. Жамбылдың айтыс өміріндегі орнын және айтысқа үлкен мән беріп, Жамбылдың қосқан үлесін белгілейді. Ақынның айтыстарын мезгіліне қарай, екі жүйеде қарастырған. Біріншісі – жас шағында, екіншісі – есейіп егде тартқан кезі. Бірінші жүйе – Сайқал қыз, Жаныс ақын, Бөлектің қызы, Бақтыбай Бұрым қыз, Айкүміс, Сара т.б.

Екінші жүйе – Құлманбет, Бөлтірік, Майкөт, Сарбас, Шашақбай т.б. ғалым Жамбыл айтыстарын ақынның өз аузынан не замандастарынан жазып алынғандығы, сол себепті мәтіндік өзгерістер көп кездесетінін айтады. Бұрын қызбен айтысын өзінен жазып алса, Сайқал қызбен айтысын Желдібайұлы Амангелдіден жазып алған, Құлманбетпен айтысын шәкірті Үмбетәліден жазып алынғанын, дара өнерпаздық өрісін айқындай түскен.

Жамбыл айтыстарын тақырыбы жағынан тұрмыс-салттық және әлеуметтік деп бөліп қарастырады.

Кенес дәуірінде Жамбыл айтысқа қатысқанмен, сөз сайысына түспеген, көбіне төрелік айтқан дейді. 1919 жылы Алматыда өткен тұңғыш айтыста Жамбыл ашып, Нұриламаен бірнеше ақын түскен айтысқа төрелік жасаған, 1943 жыл айтысты арнау өлеңмен ашқанын айтып өтеді.

М.Дүйсенов Жамбылдың – қазақ айтыс өнерінде айтулы сөз қалдырғаны арқылы ақын екенін, оның айтыстарын, өлеңдерін жинағын, жазып алған әдебиет жанашырлары туралы, тектологиялық өзгешеліктерге үңіле түскен. Әдебиеттану ғылымында Жамбыл ақын шығармашылығы, өмірі туралы біршама толымды тоқтам, дерек, дәйектер болғанмен, белгілі бір кезеңнің айтулы өнерпазының әдеби мұрасын, көркемдік тұжырым, жанрлық сипаттар, басылым сақталу, ғылыми негіздеу тарихи тұрғысынан арнайы зерттеген.

Мырзабек Дүйсенов Жамбыл шығармаларының жарық көруі кеңес дәуірінің 1920-30 жылдары деп, мысалдар келтіреді.

1925 жылы Ташкентте шыққан «Терме» атты әдеби жинаққа Шамғали Сарыбаевтың дайындауымен баспасөзде алғашқы шығармалары жариялаған. 1931 жылы С.Сейфуллин «Қазақ әдебиетінің ескі нұсқаулары» деген еңбегінде Жамбыл туралы мағлұмат беріп, Құлманбетпен айтысын енгізген. Ал тұңғыш жинағы 1937 жылы «Өлең жырлар» деген атпен шығып, алғы сөзін М.Қаратаев жазған ауқымды зерттеу арқылы зерделенеді.

М.Дүйсеновтың Жамбыл жайлы зерттеулері мен тұжырымдары бүгінгі таңда да өз құнын жоғалтқан жоқ, қайта кейбір ойлары әлі күнге әдебиет зерттеулерінің алдында тұрған өзекті мәселелердің бетін ашады. Мысалы, Жамбылдың ақындық ортасы, өзі тұстас Сарбас, Құлманбет, Қуандық, Қожантай, Досмағанбет, Тілеуқабыл т.б. туралы толық мағлұматтар жинау. Сол сияқты Жамбылдың шәкірттері Кенен, Саяділ, Өтеп, Әбдіғалпалар ұстаған дәстүр мен жалғастық ғылыми негізде зерттеуін күтіп тұр деген. Кейін бұл ақындар жөнінде М.Жолдасбеков біршама жазды. Мырзабек Дүйсеновтің Жамбылтануға қосқан сүбелі үлесі, танымдық-ғылыми еңбектері нақ осындай қажетті сипаттарының айқындылығымен дәйектеледі. Жазушы Ә.Нұршайықов естеліктерінде: «Махаббат, қызық мол жылдар» романында Мырзабектің бойындағы барлық қасиеттерді: адамгершілігін, адалдығын, әділдігін, азаматтығын, ақындығын, өнерпаздығын, ғылымға икемділігін толық көрсетуге тырыстым. Ал, Мырзабек атақты ғалым, білікті, белді жазушы болып шықты. Ол жазған «Қалыңдық», «Ана махаббаты», «Гүлжан сүйеді», «Меймандар», «Ант», «Үміт» т.б. кітаптар қазақ әдебиетінің асыл қорына қосылды. Мырзабектің екі томдық күнделігі жарыққа шықты. Қазақ әдебиетінде Мырзабектен басқа ешбір жазушының күнделігі жеке кітап болып басылған емес, – дейді.

Міне, Мырзабек сияқты ғалым, жазушының қызметін ғылым айналымға түсіріп, зерттеудің де кезі келген сияқты.

Кезінде, М.Дүйсенов халық ақыны Жамбылдың әдеби мұраларын зерттеп, зерделесе, бүгінгі әдебиет зерттеуші ғалымдар оның өзін, ғылымға енгізген жаңалықтарын зерттеуі қажет.

М.Дүйсенов зерттеулерінде нақтылы бір дәуірдегі қазақ поэзиясындағы бағасы беріліп, келешек ұрпаққа үлгі боларлық рухани құндылығын жүйелі зерттеу арқылы айқындала түскен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Е.Ысмайылов. Ақындар-Алматы: ҚМКӘБ, 1956-228 б.
2. С.Сейфуллин. Қазақтың ескі әдеби нұсқалары. Алматы-1931.
3. Ә.Нұршайықов. М. Дүйсенов туралы естеліктер. Алматы 2007.
4. М.Дүйсенов. Шығармалары. 2 том. Жырлар мен сырлар. Астана: Фолиант, 2009-368 б.
5. М.Жолдасбеков. Асыл арналар. Алматы. Жазушы: 1990-347 б.
6. Ж.Жабаев творчествосы. Алматы: Ғылым, 1989-272 б.

Түйіндеме:

Мақалада М.Дүйсеновтің Жамбыл Жабаев туралы зерттеулері, әдеби, теориялық тұрғыдан талданады. Жамбылдың өмірбаяндық деректері, өлеңдерінің тақырыптары, айтыстарының ерекшелігі сараланады. М.Дүйсеовтің жамбылтануға қосқан үлесі айқындалады.

ХАЛҚЫНЫҢ АРДАҚТЫСЫ ЖАМБЫЛ АБЫЗ

Қазақ халқының талай ғасырлар бойғы даналығының белгісі ретінде асыл қазына болып сақталған інжу-маржан сөз өнері мен музыка өнерін кейінгі ұрпақтарға жеткізген тамаша талант иелері – ақынның, айтпақ ойын, қуаншы мен мұңын жеткізіп отырған. Кезінде халықтың көрер көзі естір құлағы, айтар тілі болған ақындардың қайталанбас тұлғаларының бірі – туғанына 170 жыл толып отырған Жамбыл Жабаев еді.

Он үш жасынан ақындықтың «ақ таяғын» ұстап, Сүйінбайдан бата алып, өмір бойы:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.*

Сырлы, сұлу сөздері

Маған тартқан сыйындай, –

деп өткен ақынның өмір жорлында, жыр жолында бұрылысы мен бұралаңы да, қуанышы мен қызығы да аз болмаған.

Домбырасын серік қылып Жетісу мен Қырғыз елін аралай жүріп жырына халық мұңын, ел тілегін арқау еткен ақын сөзінің көпшілігі табан астын да, таудан құлап аққан бұлақтай төгіле айтылып, естігеннің құлағында, желдің сыбдырында кеткен кезі де аз болмаған.

Ақындықтың қатты сыналар бір мектебі мол болғанымен оның әсіресе сынға түсер шағы ақындар айтысы. Өйткені алқалы топ алдында жыр жауһарын ағызған импровизатор ақындардың бәрі бірдей айтыс сайысына түсе бермеген. Ауыз әдебиетінің тарихына көз жіберсек, нағыз айтыскер ақындардың елге аттары кең танылуы айтыс үстінде болған. XIX ғасырда өмір сүрген Жанақ, Шөже, Сүйінбай, Түбек, Майкөт, Бақтыбай, Құлмамбеттерді осы қатардағы суырыпсалма жүйріктер десек, осылардың қатарында Жамбылдың да есімі тұруы заңды.

Айтыскер ақын әр кез оқтаулы мылтықтай ойда жоқ, тосын жағдайдың барлығында да дайын тұратын, тез тұтанғыш, тапқыр жауап бергіш, ойы ұтқыр жан. Ақындықтың осындай күшті қуатына азаматтық, кісілік, білімділік қосылса оның ел арасындағы беделі аса түспекке керек. Жамбылдың ақындық атын шығарған бір ерекшелігі осы айтыскерлігі десек, екінші бір ерекшелігі оның дастаншылдығында жатыр. Заман тынысын кең эпикалық сарында жырлауда ол айрықша өнер танытқан жүйрік. Әрине, осы екі жанрда бірдей тамаша өнер танытқан Жамбылдың толғау, терме-өлеңдерінің көркемдік мазмұны да өзінің әсерлілігімен, өрнектілігімен, ойлылығымен ерекшеленген.

Табиғатында ақын адам өзін қоршаған қоғамдық болмыстан сырт қалмай халық ерлігін ту етіп ұстап, моральдық, эстетикалық мәселелерде де барынша әділ жырлап өзінің ілгерішіл позициясымен сол кездің өзінде-ақ көпшілікті аузына қаратқан.

Патшалы Россияның өкілдері Романовтар әулетінің таққа отырғанының 300 жылдығына арнап Верныйда өткізілген салтанатты көрмеге /жиын/ жиналған ақын, жыршы, әнші, күйшілердің алдыңғы қатарына Жамбылды шығарғанда оның жасын ғана емес, ең алдымен дарынын мойындағандықтан еді. Жетісудың сол кездегі от ауыз, арақ тілді ақынын өз мақсаттарына, яғни патшаны мақтауға пайдаланғысы келегендердің ойы орындалмай, мақтау орнына:

Үйсін, Найман саңлағы,

Өстепкеге жиылдың.

Жолдың ұшып шаңдағы,

Алматыға құйылдың...

Ұлық көрсең ұйлығып,

Желді күнгі қамыстай,

Жапырылып иілдің.

Жүріппіз сыр алыспай,

Жайларыңды түйіндім...

Шұлғымаймын сендерше,

Керегі жоқ сыйыңның.

Қор болмаймын өлгенше,

Өлеңіме-ақ сыйындым, –

деген сыбағаларын алады. Ақынның ертерек жырланған шығармаларының көбі бізге толық жеткен жоқ. Ал жеткендеріне назар аударсақ шебер ақынның керзамандағы теңсіздікті, халықтың ауыр тұрмысын жыр еткенін әділдікті, адалдықты, адамдықты, елдікті, бірлікті уағыздағанын көреміз. Жалғандық пен опасыздықты, халық мүддесіне жат нәрсенің қандайы болсын ащы әжуа, алмастай кесіп түсетін мысқылмен аяусыз шенеп отырған.

Ақынның ертеректегі творчестволық өмірі туралы әңгімелегенде оның айтыстары мен дастандарына ерекше тоқтала кеткен жөн.

Жамбыл шын мағынасындағы биік парасатты өнерпаз, азаматтық саяси поэзияны қалыптастырушы. Жамбылдың ұлылығы оның тек ақындық шеберлігімен ғана емес, сонымен бірге халық поэзиясының бұтақ жайған жаңа бір бәйтерегі болуымен, басқаша айтқанда, халық ақындарының жасампаздық рухтағы жаңа ұлы көшін бастаған даралығымен де өлшенеді. Оның сөздері ұранға айналып, өзі халық поэзиясының атасы аталды. Ол жыраулардың байтақ эпикалық дәстүрін, қазақ сөз өнеріндегі ғажайып импровизациялық үрдісті бүтіндей жаңа арнаға бұрып, оған жаңа мазмұн дарытты. Жамбыл – ізгілік жолындағы азатшыл азаматты нәсіліне, ұлтына бөлмеген шын мәніндегі интернационалист ақын. «Жамбыл жырлары теңіз түбінде шашылып жатқан маржан секілді. Оны жинап алып халқының қолына беру – біздің әрқайсымыздың азаматтық борышымыз» – деген еді Сәкен Сейфуллин. Жамбыл – жырдың толассыз бұлағы, өшпес өнегесі, тозбайтын асылы. Ол жасампаз ұрпақпен сырласындай, қимасындай мәңгі бірге жасай береді.

Жамбылды жыр даңғылы десек, оның басқа ақындармен сөз жарыстыруы я қағысу машықтары, я болмаса дидарласа табысқан, танысқан өлеңдері де ел санасынан өшірілмей, қайта дәуір толқынымен жаңа арнаға құйылмағы хақ. Сондықтан «Өлең сөздің пірі – Жамбылдың» көмейінен төгілген ұлы жырдың куәсі болған заңғар жазушы М. Әуезовтің: «Бұл жүз жылдарда бір-ақ көрінетін құбылыс... Гомер деуімізге осы Жәкең ғана сыятын болуы керек», – деп кесіп айтуы тегін емес! Жамбыл тектілігінің құпиясын жырларымен, дастандарымен, айтыскерлігімен, ең ақыры, жүз жастың шыңына шықса да, қажымай, алаулай соққан жүрегінің табымен дәлелдеп кетті. Сондай-ақ, М.О.Әуезовтің «Қоғамдық, халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихи орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс Жамбылдың айтыстары», – деген пікірі оның Сарыбас, Құлмамбет, Досмағамбет, Шашубай және т.б. айтыстарына нақты баға. Бұл айтыстарында жыр алыбы дәстүрлі сүре айтыс үлгісімен елдікті, ерлікті, бірлікті айтып қарсыласын жеңіп қана қоймай, Сұраншы, Саурық секілді батырлар, Домалақ секілді анаға сүбелі жырдан ескерткіш орнатқан. Бұнымен қатар оның Бактыбай, Бөлтірік, Айкүмістермен жауаптасуларының өзі де тапқырлықтың, ақындық жоғарғы мәдениеттің, шеберліктің үлгілерінің бірі.

Ақынның айтыстарынан бастау алып, кейін үлкен эпикалық дәрежеге жеткен «Өтеген», «Сұраншы» дастандарындағы айтылған ой ақынның өмір бойғы айтпақ ойының желілерінің қосындысы десе де болады. Өмірінің әр кезеңінде осынау дастандарға қайта-қайта айналып соғып оған тарихи-экономикалық, саяси жағдайларға байланысты туған өз дүние танымы, көз қарасын қосып отырған. Оған бір ғана мысал Жәкең Өтегеннің алғашқы нұсқасында патшаның отарлау саясатын ащы шындықпен жырласа, кейін түрлі себептермен ол жолдар түсіп қалған. Ал 1937 жылы жырлаған нұсқаға кейінгі кез оқиғаларын қосып жіберуі де ақынның идеологиялық қысымнан шет қала алмағанын көрсетеді.

Жамбылдың замандас, әріптес ақындарының қай-қайсысынан болса да биік тұрғанын ең алдымен оның өмірге халықтық көз қараспен қарай білуінде екенін көреміз. Осы бұқарашылдық, демократиялық позиция оның бүтін творчествосына тән.

Ақын өмірінің бұралаң соқпағының бірі – 1916 жыл. Бұл жылы ол көтеріліске қатысқаны үшін түрмеге де жабылды. Жетпіске жеткен Жамбылдың өмірден алған «сыйы», «көрген қызығы» осы. Бұл жалғыз Жамбыл емес бүкіл өнер иелерінің басындағы хәл еді.

Қазақ даласына келген жаңалық халықпен бірге тыныстап, бірге жасасып келе жатқан қарт жыршыға қайта жасарғандай күш-қуат өмірге деген сенім беріп, еңкейген белін жазып, жанына жайсаң рух, шабыт берді. Ақынның:

Бұл Жамбыл көрген бұрын, талау-тарап,

*Кез болды енді оған алышы заман,
Кең жатқан байтақ ұлан шежіремін
Тарихтың домбырасын қолыма алам,
Жиырма бес маған тағы қайтып келді,
Сәлемін алтын күннен айтып келді.
Қалайша жыр төкпесін, ән соқпасын
Шақтықтан нәсер төккен дәуірде енді, –*

деген сөзі оның осы кездегі көңіл-күйінің айқын көрінісі.

Жамбыл 1919 жылы ақындар слетін, 1922 жылы Ұзынағаштағы өткен қосшы одағының съезін, 1934 жылы Алматыда ашылған Қазақстан Жазушыларының бірінші съезін өлең-жырмен ашып, халық поэзиясының жаңа беттеріне өз үлесін қоса жүріп 1936 жылы Республикалық ақындар слетіне қатысады. Бұл жырау өміріне үлкен өзгеріс әкеледі.

Патшалық Россиядан қалған иық көтертпес қайғы мен қасіретті жеңе бастаған Республика бұл кез халық таланттарына ерекше қамқорлық жасай бастаған еді. Осындай істің бір айғағы 1936 жылы Москвада өткен қазақ әдебиеті мен мәдениетінің он күндігі.

Он күндік басталар алдында Жамбылдың «Туған елім» толғауы орыс тіліне аударылып, Қазақстаннан барған өнерпаздарды тоқсандағы Жамбылдың бастап баруы қазақ мәдениетінде ерекше оқиға болды. Бұл сапар Жамбыл атын күллі Одаққа, іле бүкіл әлемге таратты, Ұлы жырау құрметке бөленіп қазақ әдебиетінде тұңғыш рет «Еңбек Қызыл Ту» орденін алған ақын болды.

Тоқсандағы ақынның жырлары халық жүрегіне жетіп, тез арада даңққа ие болуының себебін М. Қаратаев: «Жамбылдың талантының құдіретінде болса, екіншіден жыраудың халық ойын дәл тауып, халық үнімен сөйлеуде, халық поэзиясының асыл тіл, образын, байлығын жаңа мазмұнға жарата білген даналығында, шеберлігінде», – деп атап көрсетеді.

1938 жылы Қазақстан жұртшылығы Жамбылдың ақындық қызметінің 75 жылдығы кеңінен атап өтті.

Ұлы Отан соғысының қарсаңында Жамбыл тағы бір рет Москваға барып қайтты. Бұл кез оның өлеңдері «Правда» газетінде, басқа Республика халықтарының тілінде, шет елдерде үзбей басылып шығып жатты. 1939 жылы өкіметіміз жырауды үшінші орден «Құрмет Белгісімен» наградтап, 1941 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығын берді.

Ұлы Отан соғысы басталғанда Жамбыл 96 жаста еді. Бұл соғыс Отанымыздың ер-азаматтарына, халқына және соның ішінде Жамбыл бастаған халық ақындарына үлкен сын болды. Босай бастаған белбеуін бекем буып, елін, жерін қорғауға халықты жігерлендіру, үндеудің жыраулық дәстүрі қандай болатынының үлгісін көрсеткен Жамбыл тағы да асқар биіктен көріне білді. Жамбылдың соғыс жылдарындағы шығармаларының барлығының мәні үлкен, шоқтықтар биік десек, осылардың ішінде бөле-жара айтуды керек ететіні «Ленинградтың өрендерім». Бұл өлеңнің мәнін түсіну үшін ақын А.А.Прокофьевтің: «Ленинградтың халінің аса бір ауыр шағы еді. Міне, осындай халде Жамбылдың «Ленинградтың өрендерім» деген жыры газеттерге жарияланды. Халықтың рухын көтеруде ерекше күшті көрінген бұл жырды Ленинградтың радиосы күніне әлденеше рет оқып тұрды. Жыр ірі әріптермен теріліп, көшелерде плакат болып ілінді. Сол плакатты үймелесіп оқысып, көздерінен жастары сорғалаған талай адамдарды көрдім. Немістердің самолеттері төбеде ұшып, бомба тастап жүргенде, онан қашып тығылудың орнына, Жамбылдың жыры басылған газетті сатып алуға, көшедегі киоскілерде кезекте тұрған адамдарды талай көрдім», – деген пікіріне көз жүгіртсек-ақ жеткілікті. Мұндай пікірді кезінде Н.Тихонов, В.Вишнеvский, О.Бергольц және т.б. жазушылар да айтқан.

Жеңіс күнін асыға күткен Жәкең оны көзімен көріп 100-ге қараған жасында дүние салды.

Ақынның мерекелі тойлары үнемі тойланып келе жатқандығы Жамбылға деген халық сүйіспеншілігі екені даусыз. Ақынның 150 жылдық мерекесінде Еліміздің Президенті Н. Назарбаев Жамбыл шығармашылығы әлемде теңдесі жоқ құбылыс екенін қадап айтты.

Ғасырлар бойы екшеліп, сұрыпталып, жетілген халық поэзиясының қайнар бұлағынан нәр алған Жамбыл Жабаев өз шығармашылығы арқасында асқар көркемдік биікке көтерілді. Ақын өлеңдері қырықтан аса қазақша, жиырма сегіз рет орысша, жетпістен аса басқа тілдерде миллионнан аса тиражбен шығуы бұған бірден-бірі мысал.

Туғанына жүз жетпіс жыл толып отырған Жамбылды халқымыздың ерекше бағалап, халық санасында ғасырлар бойы қалыптасқан алып сөзін қосып жыр алыбы деуі оның творчестволық тұлғасына берілеген әділ баға.

Жамбыл өле-өлгенше өз сертінен айныған жоқ, жақсылықты жырға қосты, жамандықпен алысты, гүлден шыққан Феникс құсындай, еркіндік сүйген халқының өршіл рухы, бүкіл жарасымды болмысымен оның шығармашылық мұрасында қайта жаңғырды. Еш нәрсеге таң қалуды доғарған әлемді көне мәдениеттің жанды дір еткізер тірлігімен танысуға мәжбүр етті. Аңыздар елінен жыр патшалығынан шыққан осынау құдірет иесінің мәңгі жасар ғұмырының мәні, ұлылығының сыры да, осында шығар?

Жамбыл Жабаевтың қайталанбас шығармашылығы қазақ поэзиясында ерекше еленіп, ғасырдан ғасырға тарих көшімен бірге ілесіп, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып мәңгі жасай бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Бегалин С. «Жамбыл – Өмірбаяндық хикаят» Алматы. Жалын баспасы-1996.- 251б.
- 2.Садырбаев С. Жамбыл Жабаев «Өлеңдер, айтыстар, дастандар» Алматы. Мектеп баспасы 1989-85б.
3. Ысмайылов Е., Ақындар. Алматы 1956-55б.
43. Жыр алыбы. Жамбыл жайлы естеліктер.Алматы 1972;

Ақмоншақ ТІЛЕУОВА,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ЖАМБЫЛДЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕРІ

Қазақ халық поэзиясында өзінің көлемі жағынан молдығымен, көркемдік құндылығымен, тақырып жағынан кеңдігімен көзге түсетін сала – арнаулар. Ақын, жырау өз заманының перзенті болғандықтан, сол заманның күйін толғайды, өмір сүрген кезеңіне өз көзқарасы тұрғысынан баға беретіні белгілі. Жамбыл – екі дәуірді (орыс отарлау дәуірі мен кеңес заманы) көзімен көріп, сол кезеңдерде өмір кешкен адам.

Ақын кешегі орыс отарлау саясаты дәуірінде патша әкімшілігіне арқа сүйеген озбыр билеушілердің менменсіген кейпін, тойымсыз дүниеқоңыздығын, өмір сүру дағдыларын «Әділдік керек халыққа» өлеңінде шыншылдықпен баяндап береді. Ұзынағаш базарында Сарыбайдың баласы –Қисыбай ұлықтарына Жамбылды таныстырады. Тілмаш қылышын нұсқап: «Кәне, ақын болсаң, бізді мадақтап айтшы», – дейді. Жамбыл кідірместен: «Қолына қылыш ұстаған, ақыл ойы қысқадан» деп тілмашты бір түйреп алады да, халық мұңын айтып біраз толғайды. Базардағы қымбатшылықты, ұры-қарыға тыйым жоқтығын айтады. Шаруаның халі нашар, көпшілігі баспанасыз дей келіп, егіндік, шабындық жері болмағасын байдың малын бағып, егінін салған жарлы диқан адал еңбегінің ақысын да ала алмай жүргендігін айтады. Хал-жайды осылай баяндап, халықтан алынатын салықтың «жығылған үстіне жұдырық» болып отырғанын былайша баяндайды.

*Шабарманы шаптығып,
Барады елді шыдатпай.
Болыс, төре, билерді,
Кедейлер отыр ұнатпай.
Жаз жатақта қалдырып,
Кедейлерге теңдік бер,*

Қысы-жазы шулатпай! [1, 34-35б]

Ел аралап жүрген Жамбыл Кәдірбай деген байдың қой күзететін иті өліп, соған қатты қайғырған бай жан-жаққа ат шаптырып, итін мақтаған ақынға шапан жауып, ат мінгізбек болған байдың ауылына тап болады. Осыны естіген Жамбыл байдың үйіне келіп түседі. Келсе ақындар қызыл өнеш боп, Кәдірбай мен төбетті жер-көкке сиғызбай жарыса мақтап жатса керек. Кезек Жамбылға келеді. Оның «ойына келгенін айтатын» қиқарлығын білетін Кәдірбай оған тіксіне қарап: «Кәне, бері жақын кел, төбетімді жырлап бер», – дейді. Жамбыл: «Ей, жыршылар, жыршылар, жыр айта ма осылай?» деп алдымен ақын-жыршыларды сынайды. Олардың ат-шапан үшін бай мен итті мақтап, арам тер болғанына ренжіді. Айыбын бетіне басады: «Өлеңін сатқан қу кезеп, ол бір шыбын, сұр көжек». Ақындарды осылай жасқап алғаннан кейін «Ал, Кәдірбай құлақ сал, Жамбыл сөзін тыңдап қал» деп бетін байға бұрады:

*Ауылды торып аңдыған,
Қасқырда талап қан қылған,
Сенен жұртқа ит жақсы,
Күзеткен қотан, ауылды,
Кетпеймін айтпай онымды:*

*Қайнатып құдай сорыңды,
Ит өлмей-ақ сен өлсең,
Болар ед тым-ақ орынды! [1,44б]*

Ақын осы бір тосын оқиғаны суреттеу арқылы даңғой байдың, дарынсыз ақындардың өрескел парықсыздығын, топастығын осылайша әшкерелеген.

Қарапайым халыққа жасап отырған патша өкіметінің жергілікті өкілдері – болыс, би, старшын, манап, датқа сияқты лауазымды қызметшілердің әділетсіздігін «Сарыбайға» деген өлеңінде «ауыл атқа мінерлерінің» берекесіз кәсібін, жағымсыз қылықтарын былайша баяндайды:

*Біреулер малмен бәрін бөктеріп жүр,
Айтқанды ақыл-нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-қоқырын,
Апарып қай шұқырға төккелі жүр?
Біреулер «қайтемін» деп қалтаңдап жүр,
Әркімнің аузына бір жалтаңдап жүр.
Біреулер біліп тұрып жете алмайды,
Аяғын қандай нәрсе арқандап жүр? [2,11б]*

«Әділдік керек халыққа» өлеңінде Ұзынағаш базарында, Сарыбайдың баласы – Қисықбай болыс тұрған кезде, қан базардың ортасында, қасында бірнеше ұлық, төре бар Қисықбай кездесіп: «Мынау – Жамбыл деген қазақтың ақыны», – деп таныстырады. Сонда төрелердің тілмашы Жамбылды қылышымен нұсқап: – Бұл қандай ақын айғалап қолына ағаш алғанның бәрі ақын емес, анық болса бізді өлеңге қосып айтып көрсін, – деді. Сонда ұлықтың жақтырмағанын білген Жамбыл ішінен ызаланып, өлеңдетіп қоя береді.

*Қолына қылыш ұстаған,
Ақыл-ойы қысқадан.
Қазақты қорлап жақтырмай,
Қылышымен нұсқаған.
Кедейді көрсе керіліп,
Сөйлесуге ерініп,
Сендерге ермек болуға,
Жүргенім жоқ зерігіп? [1,32б]*

Әкесі Сарыбай Екейдің басын біріктіруге әрекет істесе, баласы Қисыбай оған керісінше, ру араздығын қоздырып, өзінше «шолақ саясат» ұстанған. Верныйдағы әскери билеу тәртібіне арқа сүйеп, әкімшілікті қолдан шығармауға тырысқан. Жамбыл оны ағайын тұтып, көмек алып тұрған, бірақ мінін де жасырмай бетіне айтқан.

*Болыс елді аралап,
Жарлыны шауып жаралап,
Сөзін сөйлеп малдының,
Көзін ойып жарлының,
Ас берсе бай саралап.
Иттей көрдім төрені,
Тамаққа тойса үретін.
Халықтың ақын перзенті–
Атқарып сырды беретін? [1,34б]*

Кезінде Дулат қазақтың болыс-билерінің әрекетін «жаман ит», «қорқау қасқырға» теңесе, Жамбыл «иттей көрдім төрені, тамаққа тойса үретін» деп бейнелейді.

Жыр алыбы Жамбыл ұстаздарын дәріптеумен қатар, әріптес тұтастарын да құрметтеп, әділ бағалай білген. Осының бір мысалы – «Тілеміске» деген өлеңі. Тілеміс оның құрдасы, үзеңгілес жолдасы, тілді ақын болған. Елге өктемдігін жүргізіп тұрған Қасқараудың (ру аты) мықтылары – өзінің ағайындары Ноғайбай мен Кебекбайға айтқан Тілемістің өткір де ащы мысқылына риза болған ақын былай дейді:

*Ей, Тілеміс, Тілеміс!
Тілің мірдің оғындай.
Тиіп кетсе күйдірген,
Сексеуілдің шоғындай.
Қарсы келген жау болса,*

Кұтылмайды соғылмай.[2,196]

Жамбылдың ақындарға арнаған өлеңдерінің ішінде өзінің ұлы замандасы Абайға жолдаған сәлемі айрықша орын алады. Өлең Абайдың үлкен үміт күткен баласы Әбдірахманның қазасына байланысты шығарылған. Әбдірахман 1895 жылы 1 январь күні қайтыс болып, көктемде сүйегін алып қайтуға інісі Мағауия серіктерімен келгенде, Жамбылдың көрмесе де, атына қанық Абайға арнап ел атынан айтқан көңілқосы бар:

*Сәлем айт барсаң Абайға,
Кеңесі кеткен талайға.
Ауырды жеңген қара жер,
Сабырлы болсын қалай да!
Бір жұтқан судай дүниесін,
Ащысын татып күймесін,
Жапанға біткен бәйтерек,
Жалғызбын деп жүрмесін.
Кемелге келген асыл-ай,
Тасқынды тәңір басуы-ай.
Нар көтерген ауырға,
Арқасын тоссын жасымай![2,876]*

Орысша оқып білім алған озық ойлы жас жігіттің халқына қызмет етуге енді ғана кіріскенде мейірімсіз ажалға душар болуы әкеге қандай ауыр болса, оны сүйген елге де қатты батып отырғанын Жамбыл аз сөзбен таныс болмаса да халық мұңын жырлаушы көзі ашық кемеңгер ақын екенін біліп, жоғары бағалаған. Ақынның «Абайдың суретіне» арнау өлеңінде Абайдың даналығын, ақыл, қайрат, білімді тең ұстаған дана Абайды:

*Мынау тұрған Абайдың суреті ме?
Өлең –сөздің ұқсаған құдіретіне.
Ақыл, қайрат,білімді тең ұстаған,
Өр Абайдың төтеген кім бетіне?
Ақын атын таратқан әрбір тұста,
Өлеңменен өлмейтін салған нұсқа.
Арғын, Найман сөзіне таңырқаған–
Қандай арман бар дейсің бұл туыста![1,666]*

1990 жылдары Шамалғанда бір той болып, сонда Жамбыл атын ұрлатады. Ұрылар Жанғойлық ауылынан екен. Смайылов Мәңке деген болысқа шағым айтып барса, ол ұрының сөзін сөйлейді. Мән-жайды аңғарып қалған ақын сол жерде болыстың параға жығылғанын бетіне басады.

*Ыңыранып отырып алады,
Әр алуан қырға салады.
Ақыры «құдай жарылқап»,*

Қалталарын толтырып алады.[2,396] «Жанғойлық болысы пысық келеді, мұрындары пұшық келеді, өңешін қызарта келеді» деп «түлкі бұлаң» кулығын, құлқын құмар пиғылын әшкерелейді («Мәңке туралы»). Байлар ұры жұмсап, реті келсе кедейдің бірер малын иемденіп кетуден де тайынбайды.

Көшпелі ауылдағы аш-жалаңаш жүріп, ауыр бейнет шеккен, тіріде еркі, өлсе құны жоқ жалшының кәсіп-тіршілігін айқын бейнелейтін тағы бір өлең – «Жылқышы»:

*Сары түнде сарылып кірпік ілмей,
Салқын күзде бір жылы үйді білмей.
Сақарада салақтап күндіз-түні,
Бұралқы ит пен малшының сиқы бірдей.[2,136]*

Ол тұрмыс, тіршілік құбылыстарын, еңбек, кәсіп машахатын, бай мен кедейдің арақатынасын жіті пайымдап, шыншылдықпен суреттейді:

Меркенің байы Мәмбет бұрын Жамбылды қонақ етіп сыйлаған екен. Кейін ол Суықтөбе тауының Қастек асуындағы бір жиынға келе жатып, сынау үшін ақынның үйіне түседі. Құбатөбел тұрмыс халін көрген соң көңілі көншімей, қонбай кетеді. Ондағы ойы Жамбылды мұқату. «Жамбылды түзде көріп, үйде көретін кісі емес екен», – деп сөз таратады. Бұған шамданған ақын ертеңіне Мәмбетті іздеп барып, жұрт алдында былай дейді:

*Үйім жаман болғанмен,
Сөзімді жұрт сыйлайды.
Айтқандарым жаққан соң,*

*Алыс-жақын тыңдайды.
Сен жамандап кетсең де,
Мені жұртым қимайды.[2,41б]*

Жамбыл болыстарды сынағанда олардың мінез-құлқын айтып қана қоймайды, ісінің нәтижесін де тілге тиек етеді. Ең бастысы – адамның сыртқы пішіні, мінезі, сөзі емес, ісінің нәтижесі екенін ескертеді.

Шалтабай әкесі – Құдайберген де, өзі де ел басқарып «сіңірі жуандап» кеткен шонжар тұқым. Жамбыл оның мінез-құлқын да, әдіс-айласын да жақсы біледі. Сондықтан бар болмысын тап басып тауып айтады:

*Салқын келіп тоң-торыс,
Сыртқа сыздап қарайсың.
Сенен басқа жоқ болыс, –
Деп өзіңді санайсың.
Шарға түсер шағыңда,
Қара тер боп сабылдың.
Аялған жоқ малың да,
Ақжем болып шабылдың.
Елге сөзің жеткенше,
«Жамағат» деп жалындың.
Қол билікке жеткен соң,
Салғырттыққа салындың.
Сан рет кеп алдыңа,
Сағым сынып сарылдым,
Сазаратын Жамбылға,
Саған сонша не қылдым?!
Бақсы басы қаңғырар,
Бабын таппай тамырдың.
Жанды есінен тандырар,
Қиынын-ай бабыңның![1,74б]*

Осы арнау өлең сол кездегі би-болыстардың типтік бейнесін көзге елестетеді. Сайланар алдында мүләйімсіп, сайланып болған соң «құдайымсып» кететін жылпос, табансыз, өркөкірек болысты Абайдың да жеріне жеткізе сынағаны («Күлембайға») мәлім. Олар «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деген қағиданы ұстанған дәуірдің кейіпкерлері. Заманы бірдің амалы бір – болыстардың егіздің сыңарындай ұқсастығына таңдануға болмайды. Ал, Абай мен Жамбылдың оларды айна-қатесіз дәл суреттеуінде екі ақынның идеялық, әлеуметтік түйсік-танымының бірлігі байқалады.

Ұлы Отан соғысы басталғанда Жамбыл ақын:

*Жырымды жұртым енді есті:
Өлім мен өмір белдесті!
Не керек жанды аяуың–
Бұл жолдан қалған малың мал!
Бұл жолдан қалған жаның жан!*

Не дейін айтып аяғын! – деп халқына елін, Отанын қорғау азаматтық борыш екендігін еске салады. Ақынның қоршауда қалған Ленинград қаласының халқына арнаған өлеңі турасында орыстың белгілі жазушысы Н.Тихонов былай деп жазған екен. «Көшелердің бұрыш-бұрышында ағаш тақталарға үлкен сұр қағаздар қағылған. Оған ірі әріптермен өлең шумақтары жазылған. Оның жанынан көңіл аудармай өту мүмкін емес еді. Аяқ астынан үн қатқан досыңның даусындай естілген бұл өлең шумақтары бала күнінен таныс мына көшеден кездестірем деген кімнің ойында болған. Мен оқи бастадым.

*Ленинградтық өренім,
Мақтанышым сен едің.
Нева өзенін сүйкімді,
Бұлағымдай көремін...[1,66б]*

Мен түнгі соғыс дабылынан ұйқы көрмей, қабақтары шарт түйілген адамдар арасында тұрдым. Солдаттар мен офицерлер, теңізшілер, противогаз киген көк камбизонды қыздар – барлығы да Жамбыл жырын шын көңілмен дүниенің көз көріп, құлақ естімеген қиын шағында туған адамынан келген хаттай оқып жатыр». Соғыс қасіреті ақынды да айналып өтпеді. Ақынның өзі «Өзге балаларым бір төбе, Алғадайым бір төбе», – деп отыратын баласына:

*Хатыңды, балам, оқыдым,
Халіңді білдім сапардан.
Қуанып саған отырмын,
Гвардеец атанған.
Сұраншы, Саурық секілді,
Болыпсың балам қаһарман.
Аянба, балам, аянба!
Бәлекет сонда аршылар.
Алғадай ылғи алда бол,
Аянған адам болмақ қор,—[2,190б]*

деп батырлығына ризашылық білдіре отырып, жаудан беті қайтпаған бабаларындай болсын деген тілек білдіреді. Ақын сол кезең поэзиясының алдында тұрған ерлікті жырлау, ерлікке үгіттеу сияқты міндетті толық орындап шықты. Жамбыл арнаулары заман талабына сай үгіт-насихатқа құрылған арнаулар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жамбыл. Ел қадірін біл біл, балам. Алматы, Жалын, 1996.
2. Ж.Жабаев. Тандамалылар. Алматы, Жазушы, 1971.
3. А.З.Тілеуова. Арнау өлеңдердің табиғаты. Алматы, Ғылым, 2002.

Ләззат САПАРТАЕВА,
Болашақ университетінің
Қазақ әдебиеті және
тіл кафедрасының аға оқытушысы

Ж.ЖАБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Ғасыр ғұмыр кешіп, әлемді суырып салма өнерімен аузына қаратқан Жамбыл ақын 1846 жылы ақпан айында қазіргі Жамбыл облысындағы Жамбыл тауының бөктерінде дүниеге келген. Ол жайында ақынның өзі «Менің өмірім» – деген өлеңінде:

*Қақаған қар аралас соғып боран,
Ел үрей – көк найзалы жау торыған.
Байғара, Жамбыл, Ханда мен туыптын,
Жамбыл деп қойылыпты атым содан, –*

дейді. Әкесі Жапа кедей болғанмен, ат үстіне мығым, найзагер кісі екен. Ел ішінің дау-дамайына бітімгерлік сөзін айтқан кездері де болыпты. Шешесі Ұлдан мінезі байсалды, абысын-ажын арасында беделді, орайы келгенде өз жанынан қиыстырып өлең шығара беретін, әдемі дауысты әнші екен. Жамбылдың аталарынан әріректе өнерпаз, сері, палуандар, ділмар шешендер шыққан. Ал оның руы – Екейлер туралы айтылатын ел ішіндегі:

*Екейде елу бақсы, сексен ақын,
Жаратып мінеді екен ерттеп атын.
Қобызы, домбырасы үнін қосып,
Гулейді жың қаққандай кешке жақын, –*

деген әзіл сөзде мол шындық бар. Жамбылдың ұстазы – әйгілі Сүйінбай ақын да осы Екей елінен шыққан. Бала Жамбыл ақындық жолын қууға рұқсат сұрағанда, әкесінің: «Екейде елу бақсы, сексен ақын» деген сөз де жетер, сен сексен бірінші болмай-ақ қой. Ақынның түбі – қайыршылық, бақсының түбі – жың, жың жиып, бақсы болып ел кезгенше, мал бақ!» – дейтіні де Екей елінің өнер дарыған жұрт екенін көрсетеді.

Жамбыл өмірге келген кезде Қазақстанның оңтүстігі, оның ішінде ақынның туған өлкесі – Жетісу өңірі Қокан хандырына бағынышты болатын. Ал Қокандықтардың халыққа жасаған зорлық-зомбылығы айтып жеткізгісіз ауыр еді. Ақынның өзі ауылдары солардан қашып бара жатқанда, қақаған аязды қыс айында көш-жөнекей туыпты.

1864 жылға дейін Қоқан хандығы, онан соң Ресей империясы билеген замандағы халықтың мүшкіл тірлігі, өз отбасының жұтаң тұрмысы, мықтының әлсізге зорлық-зомбылығы тумысынан талантты, намыскер Жамбылдың ішіне қайғы болып байланады. Ақын жыр, айтыстарының уыттылығы, адамдықты, әділдікті, батырлықты көксеген аңсары, кедейді жақтап, қайырымсыз бай, төрелерді ызалы шенеуі сол күйік-наладан бастау алып жатқан-ды. «Менің бақытым» деген бір сөзінде өзі де: «Мен өзімнің барлық өмірімде қыр қожайындарының бетіне шындықты қорықпай айтып, шайқасумен өттім», – дейді.

Жамбылдың өлеңге, ақындыққа құмарту сезімі ерте оянған. Өзінің айтуынша, 13 жасынан бастап ақын болуға бекем бел байлайды. Дүмше молдадан оқығанша, «домбыраны қолға алам» деп, әкесінен рұқсат сұрайды.

Жас талаптың Жетісу өңірінің даңқты ақыны Сүйінбаймен кездесіп, батасын алуы оның ақындық бағын ашқан айтулы оқиға болады. Бірде 14-15 жастардағы Жамбыл жарапазан айтуды сылтауратып, Сүйінбай ауылына келеді. Үйінің сыртында ат үстінде тұрып, жарапазанға жалғастыра өз жанынан өлең шығарып, ұзақ жырлайды.

*Ардақты үйдің иесі,
Бата бер менің жырыма.
Қуат бітіп үніме,
Көңілін тапсын елімнің.
Жар бол да, өзің жәрдем ет,
Жібер мені бір демеп, –*

деп, өтінеді жасөспірім ақын. Айтқандарына сүйінген Сүйінбай Жамбылды үйге шақырып, ұзақ отырып, өлеңін зор ықыласпен тыңдайды. Бала ақынның болашағынан үлкен үміт күткен көреген жырау: «Осы шабысыңнан тайма! Өлең-жырыңды дауылдата бер! Жолың болсын! Бақытың ашылсын, балам! Шындықты айт, әділдікті жырла! Кәне, тозығы жеткен жолға түспе, жаңа жол, даңғыл жолға түс! Өлеңің бүкіл халық сүйсініп, көңілімен иіліп тыңдайтын өлең болсын! Сенің көңіліңнің асылы патшаның қазынасынан да бай болсын!» – деп бата береді.

Жамбыл ақындық айтысқа 17-18 жасында араласып, «Көрұғлы», «Өтеген» сияқты дастандарын да сол тұстарда жырлай бастаған.

*Ақын «Менің өмірім» шығармасында:
Топ десе он жетімде тартынбадым,
Семсердей майдандағы жарқылдадым.
Ақынды ауылға ермек басып озып,
Жұлдыздай көзге түсіп, жалқындадым, –*
дейді.

Ел таныған ақын болу үшін, әрине, сол өңірдің ақындарымен түгел танысып, өнер сынасу керек. Жамбыл да бұл жолды өтіп, ақындық сайыстарда үлкен табыстарға жетеді.

Байдың қойын бағып жүргенде он үштегі кезінде ұйықтап қалып, түсінен ақын болып оянған Сүйінбай ұстазы сияқты, Жамбылға да ақындық түсінде аян беріп қоныпты. Ол туралы Жамбылдың өзі: «Бір күні Жетісай жайлауында жылқы бағып жүріп, түс көріппін. Түсімде ақсақалды қария келіп: «Өлең аласың ба, көген аласың ба?» – деген. Мен: «Өлең!» – деппін. Оянып кетсем, түсім екен, көкірегімді бір толқын кернеп, алқымыма тығылғандай, дереу үйге жетіп, домбыраны ала салдым да, оңды-солды төгіп-төгіп жіберіп едім, кеудем ашылып, орта түскендей болды», – деп еске алады.

Жамбыл жиырма жасында сол кездің атақты ақыны – Жаныс ақынмен айтысып, оны жеңеді. Өлгі «Менің пірім – Сүйінбай» деген өлеңін Жамбыл осы Жаныс ақынымен айтысқанда айтады. Жамбылдың «Жылқышы», «Пұшықтың ұрыға айтқаны» сияқты белгілі өлеңдері сол шамада шығарылады. Атақты «Айкүміспен айтысы» да осы тұста болады.

Одан кейін «Сәт сайланарда», «Жалғызбын деп жүрмесін», Алматыда Абайдың баласы Әбдірахманның қайтыс болуына байланысты көңіл айтуы, «Өсиет», «Әділдік керек халыққа», «Кәрібайдың төбеті» тәрізді белгілі өлең, толғаулары туады.

Жамбыл 35 жасында, яғни 1881 жылдың күзінде Іле бойында өткен бір үлкен жәрмеңкеде сол кезде орта жастардағы атақты ақын Құлмамбетпен айтысып, жеңіске жетеді. Сөйтіп, Жамбыл осыдан былай Жетісу өңірінің нөмірі бірінші ақынына айналады. Бірақ, айтыстан кейін де екі ақын бірін-бірі құрметтеп, ардақтап өткен. Атақты Бақтыбай ақынмен кездескенде де:

*Қаздай қалқып, ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет
Орын берді қасынан, –*

деп, Жамбыл аға ақынның есімін құрметтеп, ардақтай ауызға алады.

Табиғатынан ақындық дарыған жас талаптың көкірегін өлең кернеп, он төрт-он бес жасында біржолата ақындық жолына түседі. Әрине, жас ақынның алғашқы қадамы өзі қалаған өнердің оң-солын бағамдау, үйрену кезеңінен басталады. Жамбылдың туа бітті алғырлығы, тапқырлығы, өжет-өткірлігі, тілге шеберлігі мен эзіл-оспаққа бейімділігі, сондай-ақ бір естіген өлең-жыр, ұзақ толғауларды есінде сақтағыш зерделілігі ел өмірінің кез келген тақырыбына еркін баруына жол ашады. Сондықтан арынды талант бұрқыратып өлең де шығарып, құйқылжытып күй де тартып, киіп-жарып айтысқа да түседі.

Алғашқы «Шағым», «Әкеме», «Сарыбайға» деген өлеңдері қайсар да батыл Жамбылдың ақындыққа барар жолдағы кедергілерді жеңуге деген жігерлі талпынысын да, ақындық айтқыштығын да танытады. «Шағым» деген өлеңінде «бала келсе сабаққа, жем аңдыған дорбадан», «айтқаны ішке қонбаған», не оқытарын өзі де білмейтін молдадан құтқаруды әкесінен қиыла өтінеді, енді зорлаудан ештеңе шықпайтынын да ескертеді.

*Шып-шып етіп молданың
Қолындағы тобылғы,
Қозғалтпайды жон жағым,
Талай дүре соғылды.
Торсылдатып танадай,
Жыртар болды тонымды, –*

деп шағынады «молдадан» күдер үзген жасөспірім. «Әкеме» деген өлеңде бала Жамбыл әкесіне: «Батаңды бер, ақын боламын», – дей отырып, әкесінің әлденендей іс-әрекетін астарлап сынап та өтеді.

*Батаңды маған бер, әке,
Тіліме менің ер, әке.
«Жапаның ұлы ақын боп,
Жақсы істепті» дер, әке.
Домбыра алып сөйлейін,
Күнде жасап мереке.
Мерекелі болған соң
Елде болар береке.
«Ұрлық түбі – қорлық» деп,
Болармыз құр келеке.*

Екі өлеңдегі де он бес жасар баланың тауып айтқан шеберлігі, сөзінің суреттілігі, өлең құрылысының жатық, әуенділігі сүйсіндіреді. «Торсылдатып танадай» деген теңеу, «Ұрлық түбі – қорлық» – деген нақыл, соғылған дүренің сипаттамасы, «күн ұзаққа боздаған» – деген эпитет, «мереке», «береке», «келеке» – деген ұйқастардың тілге жеңіл әдемілігі болашағы үлкен ақындықтың нышаны іспетті. Ал, он тоғыз жасында шығарған «Сарыбайға» – деген өлеңі ойлы сарынын, жиырма жасында айтқан «Жаныс ақынға» дейтін өлеңі төпеп айтатын арынын танытады.

Сарыбай – Сүйінбай мен Жамбыл шыққан Екей елінің атақты болысы. Кезінде қоқандықтарды жеңген ұрыстарға қатысып, ерлік көрсеткен, кейін ел басқарған абыройлы кісі. Жас жігіттің осындай кісіге тілегін әдемі ойлы өлеңмен білдіріп, кішілік пен кісілікті қатар танытуы «осал ақын» еместігін көрсетеді.

*Біреулер малмен бәрін бөктіріп жүр,
Айтқанды ақыл, нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің кең-қоқырын,
Апарып қай шұқырға төккелі жүр?
Көңілі кейбіреудің бұлтта жүр,
Ұстауға күн мен айды жуықтап жүр.
Біреулер қара сөзді қамшы қылып,
Қуды мініп, құланды құрықтап жүр.
Қайсысын маған соның еп көресіз?
Әкетсем өзім таңдап, өкпелерсіз.
Сүйекемнің сүйгенін ойласаңыз,
Өлең болсын серігің деп берерсіз.*

Өлеңнен айналадағы өмір мен адамдар туралы түсінігі айтарлықтай терең, ойының өресі биік, ақындыққа төселген, тілі кестелі өнерпазды тану қиын емес. «Көңілі көкте, басы жердегі – жаман; өзі кішік, ойы биік – жақсы; Ұстауға күн мен айды жуықтау; қара сөзді қамшы қылып, қуды мініп,

құланды құрықтау» сияқты нәрлі оралымдар анау-мынау өлеңінің аузына түспесе керек. «Дүниенің кең-қоқырын апарып қай шұқырға төкелі жүр?» – деген риторикалық сұрақтың философиялық жауабы тіпті тереңде жатыр.

Кемелденген кездегі өлеңдері.

Жамбыл өлеңдері мен айтыстары әуелден халықтық арнадан бастау алады. Сондықтан оның туындыларынан әлеуметтік сарын молынан байқалады. Оның өмір қайшылықтарын ерте танып, олардың сырына ой жүгіртіп өсуі шығармаларын мәнді, салмақты етеді. Жамбыл – ұстазы Сүйінбайдың үлгісімен кім болса да: мейлі болыс-би, мейлі бай, манап болсын, мінін бетіне айтып, кедей-кемтардың, әлсіздің жоқшысы болуды ақындық мұраты еткен ақын. Жамбыл ақындық өнер жайында:

*Ақын деген ат болмас,
Қандырмай мейір суаттай,
Жыры болмай бұлақтай.
Тұнығы болмай сынаптай.*

*Алатаудан арындап,
Қыбыршыған көңілден –*

дейді. Жамбыл өзінің шығармашылық ұзақ ғұмырында осы ұстанымынан танған емес.

Ақынның көп жырлаған тақырыбы – «Туғалы сөзі өтпеген, қолы есеге жетпеген, құлшылықтан кетпеген» жарлы мен жалшының азапты өмірі, кедейдің күйі.

*Жаман көйлек жыртылып,
От басында итініп,
Әрі дімкәс, тамақ аш,
Әрі тұттай жалаңаш,
Аш бұралып, күн суық –
Жұрт соңынан жоқшылық
Көшке ілескен итше ұлып.*

Аш, жалаңаш, ауру, суықта қалтыраған кедейдің аянышты тағдыры бар болғаны бір-ақ шумақ – жеті жол өлеңге сыйып кеткен. Жоқшылықтың көшке ерген итше ұлуы туралы образ әрі түсінікті, әрі өте әсерлі. Бұл жерде ұлыған ит емес, жоқшылық. Демек, сөз көшке ілесіп ұлыған ит сияқты, жұрттың соңынан қалмай ұлып ілескен жоқшылық жайында. Ақын кедейдің күйін ұлыған аш иттің күйіне теңестіріп отыр.

«Кедей күйі» – деген өлеңінде жоқшылық тауқыметін тартқан кедей балаларының аянышты халі, кедей басындағы жоқшылық, шарасыздық шынайы бейнеленген.

*Қайтіп жаның ашымас,
Неткен заман қатыбас.
Еткен еңбек, төккен тер
Қалай түкке татымас, –*

дейді ақын күйзеліп. Жамбыл қысы-жазы тыным көрмей, бай малының соңында жүрсе де, ауыр азап, жоқшылықта өмірі өтіп жатқан кедей туралы «Жылқышыға» деген өлеңінде де қабырғасы қайыса, ашына айтады.

*Сары түнге сарылып, кірпік ілмей,
Салқын күзде бір жылы үйді білмей.
Сахарада салақтап күндіз-түні
Бұралқы ит пен малшының сиқы бірдей.*

Әрідегі Дулат, Сүйінбай, берідегі ұлы Абай сияқты, Жамбыл да өз кезінің билік басындағыларының халық қамын ойламайтынын, әділетсіздігін, паракорлығын, екіжүзділігін әшкерелеп, көптің алдында беттеріне басады. Мұндай өлеңдерінің тілі уытты, мысқыл, сатираға толы болып келеді. Мұндайда ақын талантының сыншылдық қыры ерекше күшті сипаттарымен көрінеді. Жамбылдың «Сәт сайланарда», «Шалтабайға», «Мәңке туралы», «Қалиға» сияқты өлеңдері – сондай шығармалар. Сәт болыстың елдің сорын қайнатқанын ел көзінше бетіне басса, старшина сайланып келген Көкімге:

*Әлде бекіп келдің бе,
Арын сатып бетіңнің?
Бір тояйын дедің бе,
Ақысын жеп жетімнің? –*

деп, жетім-жесір, жарлының ақысын жегіш, жемір етіп көрсетеді. Жамбыл дәлел, факт келтіріп жатпайды. Мұнысымен қиянатшылдық билік басына келгендерге ортақ сипат, даусыз шындық екенін білдіреді. Ал Қали байға:

*Сойылыңды соғып тұр,
Болысың мен орысың, –*

деуінде көп мағына, үлкен шындық бар. Отаршылдар мен атқа мінерлер ауыз жаласып, екі жағы пара үшін байдың сөзін сөйлеп, сойылын соғады дегенге меңзейді.

Ұлық пен төренің, бай-болыстың халыққа көрсетіп отырған зәбірін Жамбыл «Әділдік керек халыққа» деген өлеңінде кеңінен айтады. Өлеңнің шығу тарихы былай екен. Ақын Ұзынағаш базарында Қиысбай деген бай бастаған ұлық, төрелермен кездесіп қалады. Олар Жамбылды жақтырмаған сыңай танытады. Ұлық, төреге бұрыннан ызалы ақын олардың мына астамшылығына өлеңмен жауап береді. Бай мен ұлық, төрелердің әлсіздің ақысын жеп, халықты жоқшылыққа душар етіп отырғандарын, кедейлігі болмаса, олардың ешкімнен кем еместігін, олардың арасында неше алуан асыл азаматтар барын айта келіп, билік пен байлық иелеріне деген өзінің қатынасын былайша білдіреді.

*Болыс төре жүрген жоқ,
Халықты қорлап, жылатпай.
Шабарманы шаптығып,
Барады елді шыдатпай.*

Жырдың келесі бөлімінде билеуші әкімдерге халық мүддесін қорғап, сөзін сөйлейтін ақын тұлғасы қарсы қойылады.

*Иттей көрем төрені
Тамаққа тойса үретін.
Халықтың ақын – перзенті
Ақтарып сырды беретін...
Айтқандары өтірік –
Ұлыққа кім бар сенетін.
Сыздауық жара секілді.
Денені сыздап керетін,
Жамбыл ақын сөйлесе,
Жарасы қалар жарылып,
Ел аңғарып көретін...*

Үзіндіде халық сөзін сөйлейтін ақынға, оның өнеріне менсінбей қарайтын ұлықтың қылығы, оған деген өзінің жек көру сезімі ұтымды да әсерлі айтылған. Ұлықты денені сыздап керетін сыздауық жараға тенең, ұлық қанша сызданғанмен, «Жамбыл ақын сөйлесе, жарылып», маскара болатынын ащы мысқылға айналдырады.

*Араны байдың ашылған,
Барды жоқ деп жасырған.
Тебеген есек секілді
Тепкілеп орын бермеді,
Бос жатқан жер қасынан.
Көңілі қалды халықтың,
Хан, төре, ұлық, тақсырдан.
Қысым жасап халыққа,
Ары болды қанішер
Қойға тиген қасқырдан.
Өмір бойы осылар
Аяусыз елге қас қылған...
Жуан білек қамшымен,
Нашарларды қорқытып,
Мазалаған, састырған.*

Мұнда хан, төре, ұлықтардың бейнесі, олардың халыққа көрсетіп отырған зәбірі, замана сыйқы көрініс тапқан.

*Байлықтың түбі пайдадан,
Өтірік-құлық айладан.
Ұрлық-зорлық талаумен
Жүздеп жылқы, мыңдап қой,*

*Байлар судай айдаган,
Жарлының көз жасынан,
Жиналған малы зұлымның.
Тұншығып босқа тұманда,
Адасып талай халықтар
Төте жол таппай жасыған, –*

деген жолдарда сол кездің өмір шындығын суреттей отырып, элеуметтік қорытындылар шығарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жабаев Жамбыл Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2012. -292 б.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Ғылым, 1990. -352 б.
3. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991.-200 б.
4. Дүйсенов М. Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі. – Алматы: Ғылым, 1962.-211 б.

Алма МАШАКОВА,
кандидат филологических наук,
ведущий научный сотрудник
Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова

ПЕРЕВОД И РЕЦЕПЦИЯ ЖАМБЫЛА ЗА РУБЕЖОМ

В этом году в Казахстане широко отмечается 170-летие известного казахского поэта-импровизатора Жамбыла Жабаева, чье творчество получило признание не только в Казахстане, но и в дальнем зарубежье. В связи с 90-летием им получены приветствия от болгарских писателей [1, с.56], от датского писателя Мартина Андерсена-Нексе [1, с.56]. Во время празднования 75-летия его творческой деятельности было прислано много поздравлений, в том числе из Берлина от немецкого прозаика и поэта Иоганнеса Бехера, из Франции от французского писателя Ромена Роллана [2, с. 294].

Международное признание Жамбыла Жабаева состоялось благодаря художественному переводу его произведений на иностранные языки. О творчестве Жамбыла Жабаева в зарубежных странах начали узнавать в конце 1930-х годов, когда отдельные его стихотворения появились в журналах и антологиях советской поэзии на многих языках мира [3]. В те годы проведена значительная работа в области перевода поэтических произведений Жамбыла Жабаева на немецкий язык. В 1938-1939 годах в газете «Deutsche Zeitung» появились стихи «Вечер», «С новым годом!», «Я песню пою в лучезарном Кремле», «Песня о Москве», «Моя Москва». В 1952 году в Вене в газете «Oesterreichische Zeitung» опубликовано стихотворение «Мы мыслим тем днём». Целый ряд стихотворений Жамбыла вошел в книгу «Rhythmen der Steppe», изданную на немецком языке в 1976 году в переводе Х.Хупперта, Ф.Больгера, Р.Жакмьена.

В 1943 году стихотворение Жамбыла «Для нашей родной страны» вошло в книгу «War poems of the United Nations», изданную в Нью-Йорке в издательстве «Dial press». До этого в 1938-1939 годах стихотворения «Наша солнечная страна», «Песня о Ленине», «Ленинградцы, дети мои!», «Песня о большом караване», «Кляча и конь», «Славься в песнях, СССР!» уже были переведены на английский язык и опубликованы в журналах в серии «International Literature», «Soviet Literature», которые издавались в Москве. Причем переводы осуществляли не только советские переводчики, но и зарубежные (В.Жак, Дж.Линдсей). В этой же серии на испанском языке «La Literatura internacional» в военные годы изданы стихотворения Жамбыла «Дружба народов» (1942), «Испанским братьям» (1945), «Ленинградцы, дети мои!» (1945). Благодаря этим журналам, распространявшимся по всему миру, зарубежные читатели получили возможность познакомиться с творчеством многих советских писателей и поэтов.

В 1950-е годы стихотворения Жамбыла Жабаева на албанском языке опубликованы в журналах «Zëri i rinise», «Letrari i ri», «Bashkimi» в столице Албании Тиране, на словацком языке – в журнале «Kulturny zivot» в Братиславе, на чешском языке – в журнале «Svet Sovetu» в Праге. Кроме того, стихотворения Жамбыла переводились на французский, польский и румынский языки. Избранные

поэтические творения Жамбыла на болгарском и венгерском языках издавались в Софии и Будапеште. В Болгарии переводы осуществили Д.Василев, А.Германов, А.Тодоров, К.Коняров, а в Венгрии – А.Хидас, И.Тренчени-Вальдапфель, Л.Наджи, Л.Кардош.

Из зарубежных восточных стран в основном в Китае, Корею и Монголии появлялась переведенная казахская литература. Так, в 1952 году на китайском языке в Шанхае издан поэтический сборник Жамбыла «Избранное» в переводе Ша Цзиня, в 1957 году стихотворения Жамбыла опубликованы в журнале «Шикань» в переводе Гэ Бао-Цюаня, в 1958 году – в журнале «Ивэнь». На корейском языке поэтические произведения Жамбыла издавались в Пхеньяне в 1958 и 1963 годах, а на монгольском языке – в Уланбаторе в 1958, 1966, 1972 годах.

Художественный перевод играет важную роль в процессе зарубежной рецепции казахской литературы. Исследование восприятия его творчества зарубежными литературными критиками имеет большое значение в процессе международной популяризации казахской литературы. Опубликованные на иностранных языках стихотворения Жамбыла Жабаева вызвали положительные отзывы в мире.

В 1938 году статья «Dzhambul – beloved bard of Kazakhstan» с его портретом опубликована в журнале «Soviet Russia Today», издававшемся ежемесячно в США. В этом же году в Нью-Йорке в ежедневной газете «Daily Worker» вышла в свет статья «Dzhambul – 93 years old».

Краткие сведения о жизни и творчестве Жамбыла Жабаева включены во многие зарубежные энциклопедии: «Кратка Българска енциклопедия» (София, 1964) и «Енциклопедия. А-Я» (София, 1974) Болгарской Академии наук, «Uj Magyar lexicon» (Будапешт, 1960) Венгерской Академии наук, «Dictionar Enciclopedic Roman» (Бухарест, 1964), «Leksykon Panstwowe Wydawnictwo naukowe» (Варшава, 1972), «Grand Larousse Encyclopedique» (Париж, 1961, 1977), «Enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda» (Загреб, 1977), «Mala encyklopedia spisovatel'ov sveta» (Братислава, 1978), «Illustrovany encyklopedicky slovník» (Прага, 1980). Самым большим числом представлены немецкие энциклопедии: «Meyers Taschenlexikon. A-Z» (Лейпциг, 1963), «Meyers kleines Lexikon» (Лейпциг, 1967), «Meyers neues Lexikon» (Лейпциг, 1972), «Meyers Enzyklopaedisches Lexikon» (Цюрих, 1973), «Handbuch der Sowjetliteratur» (Лейпциг, 1975).

В европейской прессе Жамбылу Жабаеву посвящены статьи чешских авторов – Б.Пашковой («Novy orient», 1946), Э.Шипа («Rude pravo», 1957), болгарских – С.Таджера («Българо-съветска дружба», 1955), Е.Герговой («Пламя», 1971), С.Лэфтеровой («Отечествен фронт», 1971), польских – Л.Рубаха («Przyjazn», 1946), З.Зички («Tribuna Ludu», 1950), румынских – С.Иуреса («Scinteia tineret», 1955), В.Кернбаха («Flasara», 1955). В 1940 году в норвежской газете «Arbeideren» (г.Осло) вышла в свет статья «Jambul. Mitt liv fortait av Jambul, folkepauffer fra Kasakhstan». Б.Пашкова в статье «Джамбул – певец степей» анализирует творчество казахского поэта, подробно останавливаясь на стихотворениях «Слуга народа», «Учись, мой мальчик», «Москва», «Тарас» и других. По мнению Б.Пашковой, «песни Джамбула Жабаева полны очарования Востока, страстны и звучны, многоцветны, как пестротканый восточный ковер. Поэт в живых и волнующих образах воспеваает в них бескрайние просторы своей родины, родную природу» [1, с.85].

В 1955 году в Будапеште вышла книга Имре Тренчени-Вальдапфеля «Unnepi megemlekezes Dzsambul Dzsabajev halalanak tizedik evforduljan». Отрывок из этой книги опубликован в сборнике «Казахская литература в оценке зарубежной критики» [1] (составители: Ш.К.Сатпаева, А.О.Мусинов). Венгерский исследователь указывает на такие истоки казахской народной поэзии, как «жизнь народа, полная борьбы, желаний и надежд», сравнивает казахских акынов с древнегреческими сказителями. Он описывает историю жизни Жамбыла, проводя параллели с древнегреческим поэтом Гесиодом: «подобно Джамбулу, он противопоставлял идеалы правды – бесправию, труд – праздности тех, кто паразитировал на его плодах... Гесиода можно поставить рядом с Джамбулом и в другом отношении: форма первого лица в его поэзии, биографические связи также объяснимы классовым сознанием, как у Джамбула. Когда Гесиод пел о себе, он пел о крестьянской судьбе, типичного представителя которой узнавали в нем его слушатели» [1, с.69].

В условиях независимости в Казахстане активизировались литературные связи с Турцией, Китаем, Монголией, Индией, Пакистаном, Ираном. Этому процессу немало способствовало проведение в 1990-2000-е годы литературных юбилеев классиков казахской литературы, в том числе празднование в 1996 году 150-летнего юбилея Жамбыла Жабаева. В 1996 году в Пакистане и Турции были изданы книги с поэтическими творениями Жамбыла. Сборник «Jambil'in eserlerinden seçmeler» («Избранные произведения Жамбыла») [4] издан на турецком языке в переводе Зейнеша Исмаила и Ахмета Гунгора. При его подготовке за основу взят двухтомник произведений Ж.Жабаева (1992), изданный Институтом литературы и искусства им. М.О.Ауэзова.

Одним из аспектов зарубежной литературной рецепции является предисловие в переводном издании. В изданную в Анкаре книгу вошли вступительная статья основателя Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Яссави Намыка Кемал Зайбека и предисловие Зейнеша Исмаила, Ахмета Гунгора. В своей вступительной статье Намык Кемал Зайбек отметил, что «книга с произведениями известного жыршы Жамбыла Жабаева впервые в Турции представляет искусство жырау тюркских народов Средней Азии. В связи с этим исключительным является значение этих произведений для литературы тюркского мира. Для нашего молодого поколения необходимо знать творчество известных поэтов тюркского мира. Опубликованные в этой книге произведения послужат этой цели» [4, с.15]. В заключение Намык Кемал Зайбек пожелал турецким ученым, литературоведам и мыслителям осмыслить тюркоязычную поэзию на примере творчества Жамбыла Жабаева. Авторы предисловия рассказывают о жизни и творчестве Жамбыла Жабаева, особо выделяя его талант и мастерство жырау, акына, айтыскера. Отмечено великолепное знание Жамбылом казахских дастанов, которые он распространял в народе под домбру, при этом развивая и поднимая их на высокий уровень. В качестве отличительной особенности творчества Жамбыла турецкие авторы называют острую социальную направленность и познавательную глубину его правдивых и реалистических произведений. В книгу вошли избранные стихи и айтысы казахского акына, а также дастан «Утеген батыр».

Издание поэтических творений Жамбыла Жабаева на турецком языке способствовало проведению в Турции научных исследований его творчества. Так, в 2006 году в городе Мугла турецким ученым Али Аббасом Чинаром издана монография «Kazak Kültürü ve Edebiyatı Araştırmaları» («Исследование казахской культуры и литературы») [5], один из разделов которой посвящен Жамбылу. Доктор филологических наук Али Аббас Чинар преподает в университете г.Мугла на факультете современных тюркских языков и литературы.

Раздел «Народный поэт Жамбыл Жабаев и его творчество» начинается с размышлений ученого о том, что культурный и творческий потенциал каждой страны представлен, в первую очередь, деятелями литературы и культуры. На протяжении трех лет – с 1995 по 1997 годы – Казахстан чествовал своих великих деятелей литературы – Абая, Жамбыла и Мухтара Ауэзова. Этим деятелям культуры и литературы должны знать все тюркские народы. Исходя из биографических сведений о великом казахском поэте Жамбыле Жабаеве, турецкий ученый пишет, что ученик акына Суюнбая, одного из ярких представителей народной поэтической традиции, Жамбыл пережил периоды ханской власти, русского царизма и становления советской власти, развивая свое творчество в каждом из этих периодов соответственно его условиям и времени. Закономерен его следующий вывод: «Жамбыла привлекает исполнение народных песен, это приносит ему счастье и радость. Отдельную силу дает ему сильный и звучный голос. Любовь к домбре равносильна понятию любви в целом» [5, с.148]. В шестнадцать лет появляются стихотворения самого Жамбыла. Импровизаторский дар Жамбыла позволяет ему вступать в поэтические поединки с киргизскими акынами. Пережив две мировые войны, Жамбыл был необычайно популярной личностью. Али Аббас Чинар приводит высказывание таджикского поэта Гасема Лахуди, который обращался к казахскому акыну из Памирской долины.

По мнению турецкого исследователя, сильнейшей частью творчества Жамбыла было продолжение и развитие эпических традиций и традиций айтыса. Он упоминает о том, что М.О.Ауэзов в своих научных трудах выявлял общие темы и мотивы творчества Абая и Жамбыла. Соглашаясь с высказываниями казахского ученого и писателя относительно тематического содержания, Али Аббас Чинар останавливается подробнее на авторской манере поэтов-сказителей и выявляет особенности стиля Марабая, Биржана, Акана, Жаяу, Муссы, Шоже, Кулмамбета и Жамбыла. Он называет Жамбыла «сказителем эпоса и исполнителем айтыса» [5, с.152], основной отличительной чертой которого является способность к самовыражению. Его стиль и творческая личность постоянно эволюционировали. Он никогда не был побежденным в айтысах и создал целую школу своих последователей в Южном Казахстане.

Автор монографии полагает, что казахские исследователи справедливо считают Жамбыла, прожившего целый век, Гомером целой эпохи. И это сравнение Али Аббас Чинар считает неслучайным, так как Жамбыл отражает казахские традиции, историю, обычаи и успешно повествует о них в эпическом духе.

Исследователь казахской литературы из Турции систематизирует причины особого почитания Жамбыла советским правительством. По его мнению, первая причина заключалась в том, что Жамбыл – это сильнейшая творческая личность. Вторая – создание Жамбылом произведений, воспринимавшихся руководством положительно. Третья – его популярность среди народа и желание советского руководства сохранить его авторитет и использовать творческую личность в целях

пропаганды и дружбы народов. Указывая на международную известность казахского акына, Али Аббас Чинар приводит высказывание Джорджа Томсона о Жамбыле. Британский филолог считал, что «Жамбыл силой своего таланта и обаянием личности завоевал весь Советский Союз» [5, с.154]. В заключение Али Аббас Чинар выражает восхищение силой творческой личности Жамбыла и желает такого же внимания со стороны своего государства к народным поэтам Турции. На примере монографии Али Аббаса Чинара, можно отметить, что турецкие ученые проводят серьезные исследования в области казахской литературы, в том числе изучение жизни и творчества Жамбыла Жабаева.

Итак, произведения Жамбыла Жабаева в странах дальнего зарубежья переведены на немецкий, английский, французский, испанский, албанский, словацкий, чешский, польский, румынский, болгарский, венгерский, китайский, корейский, монгольский языки в советское время, на турецкий язык – в период независимости Казахстана. Художественный перевод поэзии Жамбыла Жабаева на иностранные языки способствовал популяризации его творчества во многих странах мира. Во второй половине XX-го столетия зарубежные отклики на его творчество появлялись в основном в прессе, а в начале XXI века иностранные ученые посвящают жизни и творчеству казахского акына литературоведческие труды. При этом зарубежная рецепция Жамбыла Жабаева характеризуется высокой оценкой его таланта и мастерства.

Список использованной литературы:

1. Казахская литература в оценке зарубежной критики / Сост. Ш.К.Сатпаева и А.О.Мусинов. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 191 с.
2. Сыдыков Е.Б. Жамбыл: биографическое повествование. – М.: Художественная литература, 2015. – 368 с.
3. Произведения писателей Казахстана на языках народов мира: ретроспективный библиографический указатель (1934-1985 гг.). – Алма-Ата: ГБ КазССР им. А.С.Пушкина, 1989. – 225 с.
4. Jambıl'ın eserlerinden seçmeler. – Ankara, 1996. – 304 s.
5. Ali Abbas Çınar. Kazak Kültürü ve Edebiyatı Araştırmaları. – Muğla, 2006. – 220 s.

Abstract

The article deals with translation of Zhambyl Zhabayev's poems into foreign languages. In Soviet times, his works have been translated into German, English, Spanish, Albanian, Slovak, Czech, Polish, Romanian, Bulgarian, Hungarian, Chinese, Korean, Mongolian languages, and in the period of independence of Kazakhstan – into the Turkish language. Special attention was paid to the book «Jambıl'ın eserlerinden seçmeler», published in Ankara in 1996.

Жанат ЖАЙЛАУБАЙ,
Алматы гарнизоны Әскери сотының төрағасы
Қанат ЕСТАЙ,
Алматы гарнизоны Әскери сотының судьясы

ӘДІЛЕТТІ ТУ ЕТКЕН – ЖЫР ЖАМПОЗЫ !

Биылғы қаңтар айынан бастау алған жыр алыбы – Жамбыл Жабаевтың туғанына 170 жыл толуына байланысты мерейтойлық іс-шаралар еліміз көлемінде өз жалғасын табуда. Атап айтқанда, Алматы қаласындағы Жазушылар одағының конференц-залында Жамбыл алыбының ашылуына арналып әдеби-сазды кеш өткені баршамызға аян. Сонымен бірге, республика бойынша жоғары оқу орындарында, орта мектептерде «Жыр алыбына тағзым» атты әдеби кештер, республикалық студенттер және Алматы облыстық оқушылар айтысы, Тараз қаласында республикалық жыршы-термешілер байқауы, Қыздар педагогикалық университетінде ғылыми-практикалық конференция,

Алматыда Жамбыл атындағы филармонияда халықаралық ғылыми симпозиум, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі ғылыми-практикалық конференция, тағы басқа да түрлі шаралар ұйымдастырылды, Жамбыл ауданы, Жамбыл ата ауылында қорытынды салтанатты жиын өткізілді. Аталған іс-шаралардың өтуіне республикамыздың танымал мемлекет, мәдениет, өнер және қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, мемлекеттік қызметшілер, қарапайым халықтың өкілдері де белсене қатысты.

Осынау игілікті бастамаға мемлекеттік органдар арасында алғашқылардың бірі болып Жоғарғы Сот атсалысты. Мерейтойлық іс-шара алдымен Астана төрінде жыр жампозына арналған ескерткішке гүл шоғын қою рәсімімен басталды. Одан кейін Жоғарғы Соттың мәжіліс залында жалғасын тапқан іс-шараны Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы Қайрат Мәми ашып, қысқаша сөз сөйледі. Мерейтойлық іс-шара барысында сөз алған Сенат депутаты, Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының төрағасы Нұрлан Оразалин, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің профессоры, филология ғылымдарының докторы Серік Негимов, Жоғарғы Соттың судьясы Әділ Құрықбаев дүлдүл ақынның өмірі мен шығармашылығына жан-жақты тоқталып, әділдікті, ынтымақ-бірлікті арқау еткен өлеңдерін талдады. Сонымен қатар, ақиық ақынның халқымыздың рухани қазынасына айналған туындылары оқылып, сот әділдігін жүзеге асыруда қажырлы еңбек етіп жүрген судьялар мен аппарат қызметкерлеріне тағылым боларлықтай мазмұнды баяндамалар жасалды.

Жамбыл бабамыз өзінің ғасырға жуық ғұмырында тау мен даланы жырлады, поэзия әлеміндегі туған халқының мақтанышы, әлемдік деңгейдегі жыр алыбына айналды. Оның ақыл-ойға, парасатқа, терең тарихқа, мөлдір сырға, нәзік сезімге, бай образға толы поэзиясы өлеңге құштар, өнерсүйер әрбір жанды сүйсінтті. Жамбыл бабамыз – есімі қазақ әдебиетінде алтын әріптермен қалған ғажайып құбылыс! Алып та биік, айдынды да айбынды жыр жампозы!

Ақиық ақынның жыры да, сыры да мәңгілік тақырыпты қозғайды, яғни, тіршілік және адамтану жөнінде! Жыр алыбы өскелең ұрпаққа, біздерге асыл мұраға нені қалдырыпты, жастарды неге үндеді? Олай болса, белгілі жазушы Нағашыбек Қапалбекұлының осы орайдағы пайымды пікірлеріне жүгіне отырып, талдап көрейікші.

Ақын да өзінше бір әлем, тіпті, бейнелеп айтар болсақ, әулие! Сондықтан, оның көңіл көкжиегі, ойы ұшқыр, әрқашан биікте, аспанмен астасып, жұлдызбен жымдасып жатады. Ақын болса, адамдардың пендауи тіршілік, пайымын саралап, жақсылығына жаны жадырай рахаттанып, ал қиянат-қиыс істерге жаны қинала күйініп, жүрегі сыздап, қатты қапаланады. Ол өзі өмір сүрген қоғамнан мүлде сырт қала алмайды.

Ақынды әулие демей көріңіз, кім-кімді де жетістігін асқақтатып, ал кемшілігін, дәулеті мен беделіне қарамастан ашық айтады. Осы ретте нағыз ақындықтың болмысын, сол кездегі заманның және қазіргі таңдағы билердің, қазылардың (судьялар) әділетті болмысымен қатар қарауымызға болады. Ақынның да, судьялардың да қоғамдағы миссияларының түпкі негізі – әділеттілік пен шыншылдықты сақтап қалуға барын салуда деп айтқанымыз жөн. Өйткені, қазіргі таңдағы демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік қоғамды орнықтыруда сот органдарының, мемлекетіміздің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын қорғауда табандылық танытып келеді. Және де тарихта бұрын өткен шешендер, ақындар мен билердің дауды шешудегі кесіп айтқан әділ төрелігін қазіргі таңда сот органдары атқарып жатыр деуге толық болады.

Шын ақындыққа келер болсақ, өлеңі елге аңыздай тарайды. Ақын тумысынан батыр келеді. Сондықтан да болар, кейбір пенделер сияқты қоңторғай тіршілік кешіп жүре алмайды. Қисықты сын тезіне алып, ащы тілімен тіліп түседі. Сөйтіп, былайша айтқанда, «қараптан қарап жүріп», өзіне жау тауып алады. Олар да қарап жатпай әділетшіл ақынның жанын жаралайды, балға үймелеген арадай талайды, небір қиянатқа, сұрқиялыққа барады. Бірақ, айтылған сөз – атылған оқ! Дәлел керек пе?

Жамбыл ата көңіліне ұнамағанын бет-жүзің бар демей, түйреп-түйреп өткен жырлары ауыздан-ауызға көшіп, ел арасына тез тарайтын болған. Бұдан өткен ауыр соққы болар ма? Батырдың гүрзісінен ақынның бірауыз өлеңі артық деген осы!

Мысалы, Жамбыл ата «Байұзақ молдаға» деген өлеңінде былай дейді:

«Отынға екеу кетті, бірі – молда,

Мінгені – молдасының шұбар жорға.

Молдасы Сарыкемнің ұрлық қылып,

Құдая, кешіре гөр, өзің тоба?!».

Ал енді «Көкімге» деген өлеңінде:

«Бері отыршы Көкімім,

Қандай екен өкімің?»

*Елді билеп алуға
Қай арадан бекідің.
Әлде бекіп келдің бе?
Арын сатып бетіңнің.
Бір тояйын дедің бе?
Ақысын жеп жетімнің.
Әлде ғаріп көз жасын
Көрейін деп бекіндің.
Ашып жауап қайыршы,
Көкім, сенен өтіндім, – дейді.*

Сондай-ақ, «Мәмбетке», «Өлеңші Омарға», «Есенәлі мешкейге» және басқа да көптеген өлеңдерінен Жәкеннің жүрек жұтқан өткірлігіне тәнті боламыз. «Іні келген жерге түйе де шөгеді» демекші, сөз ұғарлары өздері келіп, кешірім сұрап, сын тезінен оң шешім қабылдайды.

Жамбыл қолында билігі бар, әмірі күшті, дүмі мықтыларды аяусыз әшкерелейді.

Мысалы, Жамбылдың Мәңке болысқа айтқаны:

*«Жанғойлық болысы пысық келеді,
Мұрындары пұшық келеді,
Екі арадан ептеп жерінде
Көздерін қысып келеді.
Сөздерін ұзарта келеді.
Өңешін қызарта келеді.
Өнімі азырақ жерде
Үстіне тұз арта келеді.
Ыңыранып отырып алады,
Әр алуан қырға салады.
Ақыры құдай жарылқап
Қалталарын толтырып алады».*

Міне, бұл дегенің алпыс мың жауға жалғыз өзі қарсы шапқан баһадүр батырдың көзсіз ерлігін көз алдымызға әкеледі.

Нағашыбек Қапалбекұлы айтқандай, ақындар – елінің еркесі, қиын-қыстау кезде ел бастайтын серкесі, әділін айтар ақжүрек батыры. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ». Атақты Сүйінбайдың алты атасынан бері хандық үзілмеген, азуын айға білеген Тезек төрені ықтыруы асыл сөзінде, ақындық киесінде. Ұлы ұстазынан өнеге алған Жамбыл да ғасырға жуық ғұмырында ешкімнен тайсалып көрмеген, сол биік тұғырдан түспей кеткен ақиық ақын.

Жамбылдың, бетке шығар қаймақтары-ау дегендердің осындай жағымсыз қылықтарын «сойып» алғандығын көріп, басқалар да ішін жиып, қалыпқа тартылып, жөн-жосыққа көшеді. Ақын өз ортасының көрген көзі, естір құлағы, айтар дуалы сөзі деген осы-ақ болар! Демек, қазіргі таңдағы қоғамда орын алатын дау-дамайларды орынды, уақтылы заң шеңберінде шешу Ата Заңымызда, соттар және сот төрелігі ретінде арнайы бөлімі болып бекітілуінің мәні тереңде жатыр. Яғни, әділеттікке жету жолында, турашыл ақын мен турашыл бидің, шешеннің, қазидің табиғи болмыстарын егіздей ұқсас деуге болады. Сондықтан да болашақ заңгерлерді дайындауда, олардың ішінде, әсіресе, болашақ соттарды кәсіби тұрғыда дайындауда, еліміздің жоғары оқу орындарының заң факультеттерінде арнайы сот риторикасы пәні алдыңғы орындарға қойылады. Маманның жылдар бойы жинаған білімі мен тәжірибесін, заңға сәйкес аудиторияға дұрыс жеткізе білу де кәсіби мамандылықтың белгісі. Демек, осының терең сыры, әуелгі көне заманнан, тасқа қашап жазылған тарихи-тәлімдік таңбадай айтылған қазақ халқының төбе биі Төле бидің: «Тура биде – туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», деп билік, төрелік жасаушылардың міндетінің негізін қозғалмас қазықтай ғып қадап жеткізіп кеткендігі анық дәлел.

Данышпандар дана сөз айтады. Жоғарыдағыдай қанатты, мәтел болар өлең жолдарын оқығанда жаның байиды, кеудеңе нұр сәуле толады, санаң ашылып, жүрегің тазарады. Бізді ойландыра алатын, ойландырып қана қоймай, ізгі-ниет, ақжарылқап ізгілікке үндейтін, жаныңа адамгершілік дәнін себетін осындай ұлылар барына тәубе етесің, шүкіршілік қыласың.

«Халық поэзиясының алыбы болып жаңғырған жастықтың мол сұлу жырларын төккен Жамбылдың өз өмірі де талай әсем сөз, әдемі аңыз болуға татиды», деп Мұхтар Әуезов атап айтқандай, Жамбыл жыры ғасырдан-ғасырға тарап, алтын арқауы мәңгі үзілмей келеді. Ұлы жыраудың жанына топтасқан, үлгі алып, бағын сынаған, серіктес серігі, әдепті шәкірті болған шоғыр-шоғыр таланттар есімін ерекше атауға болады. Кенен, Үмбетәлі, Әбдіғали, Есдәулет, Жартыбай, Өтеп, Өмірзақ және

басқа да ақын-жыршылар Жамбылды ұстаз тұтты, пір санады. Олар Жамбыл дәстүрін жалғастырып, жүз жыл жырлаған ұлы жүректі әдемі аңызға айналдырды.

Жамбыл – ауыз әдебиетінің асыл кені!.. Әлемдік әдебиеттің алтын қорында мәңгілікке қалып, қазақ деген ұғыммен қатар жүретін дәрежеде өз шығармалары арқылы көтеріліп, биікте тұр. Тек, біздер, ұрпақтары ұлыларымызды сол биіктен көрсете білейік. Жамбылды «халық поэзиясының алыбы, XX ғасырдың Гомері» деп атады. Бұл – оның ақындық еңбегіне берілген зор баға. Шетелдің алдыңғы қатарлы прогресшіл қайраткерлері мен көрнекті әлем жазушылары Жамбылдың көзі тірісінде де, одан кейін де ақын еңбегін зор құрметпен атады. Шын жүректен шыққан ұлылардың пікір-ойларын зерделеп көрейікші: «Жамбыл ақыл-ойдың алғыры, өзгеге ұқсамайтын дара, оқшау, бет-бейнелі, аса зор алып тұлға. Оның бір өзі әрі эпик ақын, әрі айтыс ақыны, әрі азаматтық әуеннің де ақыны», – деген Мұхтар Әуезов сөзі Жамбыл тұлғасын бар ұлылығымен, өлмес өміршеңдігімен көрсетіп тұрғандай.

Жамбыл жырларының халықтар жүрегінен өшпес, өлмес орын алуы – оның ұлылығының белгісі. Сондықтан да армян ақыны А.Геворк:

«Сенің жырың – миллионның өз жыры,

Сенің тілің – миллионның өз тілі,

Сенің жырың жатталады

Бүкіл совет елінде.

Мәңгі-мәңгі сақталады

Бақытты Отан төрінде», – деп жазды.

«Жамбыл жүз жасаған адам, соның 85 жылы ақындықпен өтті. Ол әлеуметтік және жеке өміріндегі сөзінің көбін өлеңмен сөйлеген кісі», деп толғанды академик жазушы Сәбит Мұқанов.

Француздың атақты жазушысы Ромен Роллан Жамбылдың 75 жылдық ақындық қызметін тойлау күндерінде: «Батыс Альпінің жүрегінен қазақ халқының және жаңа адам баласының жыршысы, Қазақстан даласының жүрегі Жамбылға туысқандық сәлем жолдаймын», деген жеделхат жіберген.

«Халқының жарық жұлдызындай ақыны Жамбылға Индия халқынан бауырластық сәлем. Ол өз халқының өмірін терең, толғана жырлаумен заманының ұлы ақыны болып қалады», деп жазған ұлы үнді жазушысы Рабиндранат Тагор.

Тәжік ақыны Мирзо Турсын-Заде Жамбылдың туғанына 125 жыл толуына арналған кеште сөйлеген сөзінде: «Қазақ халқы ұлы жыршы Жамбылды дүниеге келтірді. Оның өлеңдерін оқыған кезде көз алдыңа Алатау елестейді. Жамбылдың поэзиясы ғасырлар бойы жасайды, әрқашан да өлмейді. Ең биік шың – адамның жаны, адамның жүрегі, Жамбыл өзінің поэзиясымен бұл шыңға жол таба білді және бұл шыңды бағындырды», деген.

Иә, мұндай ыстық лебіздер көп, өте көп. Бұл сөздер – ақын өмірі мен шығармашылығына, оның ғасыр жасаған, ерлікке толы поэзиясына берілген әділ баға, біздер үшін мән-мағынасын ешқашан жоймайтын құнды деректер. Бұл мәліметтер Жамбыл бабамыздың кейінгі ұрпақ үшін тек танымдық дүние, аңсап, сусап оқитын, тәлімдік, тәрбиелік мәні зор өнегесі, біздерге қалдырған өлшеусіз гираты.

Ұрпақтары барда ұлы ақын жыры ғасырдан-ғасырға жасай береді.

Орысбай ӘБДІЛДАҰЛЫ,
Жамбыл атындағы халықаралық
сыйлықтың иегері

ЖЕЛМАЯ ЖӘКЕМ ЖЫРЛАСА... *(Жыраулар ізімен)*

*Домбырам басы долана,
Мен сөйлеймін қонаға...*
(Халық өлеңі)

Долана домбыра қолға алып,
Тереңнен тартып толғанып.
Дүниеде нелер болғанын,

Жүрісіне салып жорғаның,
Өлеңдей қара қорданың,
Арманын Алаш орданың,
Замана запыран зардабын,
Айтуға шебер зор дарын,
Тыңдасын жұрты ардағын!

Әлемге аты әйгілі,
Болса да қашан, қай жылы?
Айтыста алған бәйгені,
Арыстан тектес айбыны.
Бөліскен мұң мен қайғыны,
Телегей – теңіз айдыны.
Жүзінде ойнап ай нұры,
Бес қаруы сай күні,
Қоздаған өлең-байлығы!

Көрсө ғой осы ұрпағын,
Жарқырап атқан нұр таңын.
Көтеріп көкке жыр-тағын,
Қол бұлғап алда бір сағым.
Асырып айға шырқауын,
Күйлерін шертіп бір қауым,
Сөйлетіп жанның мылқауын,
Айғақтап себеп-сылтауын,
Бұзар-ақ уәйім құрсауын!

Жәкемдей төгу қиын-ды,
Сүйінбай пірге сиынды!
Қырандай көктен шүйілді,
Шүмектеп тері құйылды,
Сақадай сөзді шиырды.
Қиялмен шалды қиырды,
Өлеңмен ашып жиынды.
Аталы сөздер бұйырды,
Баспады ескі шиырды!

Егемен елдің шат күнін,
Көрсө ғой Жәкем нақ бүгін.
Шашар-ақ еді шаттығын,
Бас алмай қарқын аптығын.
Көтеріп тудың ақ туын,
Көңілдің жұпар пәк гүлін,
Қазақтың қардай ақтығын,
Абылай ханның ақ туын,
Әділет жолы хақтығын!

Жырласа Жәкем бүгінді,
Жамылып жасыл туымды.
Жайнаған Жетісуымды,
Қыздарын әсем бұрымды,
Оралған салтын бұрынғы.
Жігіттер жампоз жырынды,
Шетінен сырбаз білімді,
Меңгерген шет жұрт тілінді,
Алысқа даңқы білінді!

Елұран кетті аспандап,
Алақан соқтық қос қолдап!
Айтқанда ептеп астарлап,
Биіктей түсті баспалдақ.
Асырып айтса асқан бақ,
Көрсетсе болар басбармақ.
ЕЛБАСЫ берген жоспарлап,
Жамағат қалай жасқанбақ.
Қалмақшы кімдер бас қамдап?!

Жұмылған жұрттың жігері,
Ұмтылған сайын үдеді.
Бірігіп барша білегі,
Бір жерден шығып тілегі,
Дүрсілдеп бірге жүрегі,
Қайғырып, бірге күледі.
Білегін бірге түреді.
Сөз емес нарық түнегі,
Жарасып жүрер үнемі!

Жағдаят қой жыр етер,
Халықшыл жүрек дір етер.
Жаңаша Жәкем түлетер,
Ұйқысыз түнді күзетер,
Көңілде көп ой түнетер,
Жәкеңнен әсте кім өтер,
Мәпелеп жырын гүл етер.
Қисықты мінеп түзетер,
Мінезден ада тыз етер!

Аспанға ұшты Айдыным,
Аралап көктің Ай, Күнін.
Төрт құбыла сай бүгін,
Телегей-теңіз айдыным,
Асқақтай түсті айбыным,
Дербестік басты байлығым.
Қалайда көңіл жай бүгін.
Айтсақ та елдің қай қырын,
Уыстап жүрміз ай нұрын!

Еліміз шыңға өрледі,
Нарықты бұйым көрмеді.
Қиянға құлаш сермеді,
Кеудені шаттық кернеді.
Қазыналы қара жердегі,
Өзгерді өмір өрнегі.
Көп екен алда көрмегі,
Қазағым шырқап ерледі,
Намысын жатқа бермеді!

Көк байрақ тұрды желбіреп,
Қазақтың күні келді деп.
Ет-жүрек кетті елжіреп.
Ұлдары болды ержүрек,
Қыздары күлді мөлдіреп.
Батырлар шықты сом жүрек,
Ызғарға халық тонды көп.

Көшбасшы көсем оңды боп,
Қазаққа бақыт қонды кеп!

Ана тіл асқақ ардақты,
Жалт қаратты жан-жақты.
Мәртебесі салмақты,
Депутат сынды мандатты.
Құдырет – күшін аңдатты.
Толағай ойды толғатты.
Халықтың құқын қорғатты.
Мінбеден биік аруақты,
Әлемге сәлем жолдатты!

ЕЛБАСЫ ұлттың ардағы!
Ғаламға лебіз арнады.
Алаштың қолдап аруағы,
Қазақтың тілі шарлады.
Зорая түсті салмағы.
Осы еді жұрттың арманы.
Қанаты көкке парлады,
Жөнделе жатар қалғаны,
Тыныштық болса болғаны!

Осыны Жәкем жырласа,
Шаттанып халқы тыңдаса.
Абыздың сағы сынбаса,
Өрлесе өлең жымдаса,
Домбыра – диірмен зырласа,
Әлеумет көппен сырласа,
Ақын ба думан құрмаса?!
Бақыт қой шіркін бұл да аса,
Жырлаудан жағы тынбаса!

Әлбетте, абыз ағылар,
Айтылар уәжіп табылар.
Жүректе шырақ шамы бар,
Қазақы қалпы қаны бар,
Дүлдүлдей дәркей бабы бар.
Бойында оттың табы бар.
Тәңірге ғана табынар,
Доданы тілеп сағынар.
Тағысын тағы тағы бар!

Аламан аңсап тұратын,
Алдаспан тектес дүр ақын.
Қапыда қақпан құратын,
Ұрымтал тұстан ұратын,
Сөздері сойқан сұрапыл,
Боршалап бір-ақ тынатын,
Бойында сақтап қуатын,
Тілінде қасиет қуақыл,
Аңғалдың аузын буатын!

Езуде мошқау мысқылы,
Сілейтіп салар сұстыны.
Бет қаратпас ыстығы.
Көзінде оттың ұшқыны.

Емендей еңсе ұстыны,
Жартастай жұмбақ ныспылы,
Қырандай қылаң түс-түрі.
Найзаның нағыз үшкірі,
Сайрауық сара құс тілі!

Ақпанның ашу – бораны,
Жолбарыс сынды жаралы.
Сүйінбай сүлей сорабы,
Тарихтың тоқсан торабы.
Домбыра қару – жарағы,
Оқ-дәрі толы шанағы,
Қыраулы қас пен қабағы,
Замана ізін бағады,
Дамылсыз дабыл қағады!

Өмірге өзі туасы,
Көбіне болды куәсі.
Айтқанда сөздің расы,
Аузының бар-ау дуасы.
Күллі адамзат жуасы.
Алтын күннің шұғыласы,
Төрт тараптың құбыласы.
Бар Қазақтың тұлғасы,
Азат болды құл басы!

Тәуелсіз күнді тілеген,
Қайта туып түлеген.
Аяттар айтып сүреден,
Қызғалдақ кешіп тізеден,
Құбылаға бетін түзеген,
Сәйгүлік баптап күзеген,
ЖӨКЕМ-АУ, өлең тізер ең,
Емініп маржан сүзер ең.
Тебініп тізгін үзер ең!

Айырып ақ пен қарасын,
Қисықты жолға саласың.
Алқалап адам баласын,
Жаңғыртып ой мен санасын.
Жырға орап оттай жанасың.
Саумалап сөздің сарасын.
Дастаншыл даңғыл данасың,
Електей екшеп аласың,
Ғасыр мен ғасыр арасын!

Жетісу жәннат тұрағың,
Жеті өзен күміс бұлағың.
Өмірдің жағып шырағын,
Өзгерген мүлде мына күн.
Заманның көріп сынауын,
Желтоқсан желі жылауын,
Аяздың кешіп қылауын,
Қиямет-қайым сұрауын...
Азаттық жолы тым ауыр!

Желтоқсан жырын төгер ең,

Ерлікті қозғап көнеден,
Суырылып шығып сөреден,
Жасындай төніп төбеде,
Батырдай аруақ жебеген.
Өлімнен қорқам демеген.
Соларды қолдап демер ең.
Оларды кімге теңер ең?
ЕЛ БОЛСАҚ ДЕГЕН ЕГЕМЕН!

Желтоқсан айғақ әлемге,
Ұшқыны жеткен әр елге.
Анығын айтса егерде,
Алауы мәңгі сөнер ме,
Қаһарман Қайрат дегенде.
Ұқсату заңды сан ерге,
Сұраншы десең сенер ме.
Байлаған тұлпар кемерге.
Ерлігі соған келер ме?!

Ербол, Ләззат жар кешті,
Ерлікке барды жанкешті.
Жан шыдамас хал кешті,
Өмірде көрді көрместі.
Озбырға қарсы белдесті.
Көрсетті доққа көнбесті.
Намысты қолдан берместі.
Айналып аспан, жер көшті,
Қыршындар қайтып келмес-ті...

Тулаған толқын кешегі,
Ұласты көшке көшелі.
Өзінің кемел көсемі.
Елінің түгел есебі.
Қайтпаған сөзден меселі,
Жібермес ешбір есені,
Дарабоз даңқың сес еді,
Өзіне өсек өш еді...
Ояна кетсең, Жәкем-ау,
Жұртыңның бағы бес елі,
Толғайтын кезің осы еді!

II –СЕКЦИЯ

ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

ЖАМБЫЛ ӨЛЕҢДЕРІН ОҚЫТУ АМАЛДАРЫ

Даңқты ақынымыздың ХХ ғасырдағы 1917 жылғы большевиктер төңкерісіне дейінгі өлең, дастан, айтыстарының көпшілігі бізге беймәлім. Андап қарағанда өте мол болса керек. Амал қанша, бізге толық сақталып жетпеді. Тек жаңа өкімет жаңаша ұран көтеріп, патшалық Ресейдің отарына айналған барлық ұлт-ұлыстарға теңдік жариялап, оқу-ағарту ісі жандандырылған тұста Қазақстан үкіметі тарапынан Жамбыл жырауға да арнайы хатшылар тағайындалып, оның шығармаларын қағазға түсіру жұмыстары жолға қойылды. Міне, содан бергі уақыттардағы жиналған өлеңдері жалпы халыққа жақсы таныс. Бұрынғы-соңғы әдеби мұралары жинақталып, ғылыми тұрғыда сараланып, әлденеше рет кітап болып басылып, жұртшылыққа кеңінен таралып жатыр. Ал, бүгінгі тәуелсіз заманымызда Жамбыл жырларының қадір-қасиеті бұрынғыдан бетер артып, әлеуметтік және рухани кәдемізге жарап отыр. Тәуелсіз Қазақстан Республикасы қалыптастырып жатқан ұлт ділі мен алға қойған өрелі мақсаттарын жүзеге асыруда қазақ жыраулық, ақпа ақындық поэзиясының да мән-маңызы айта қалғандай жоғары деңгейге көтеріліп келеді. Еліміздің жоғары және орта білім беретін оқу орындарында халық ақындарының әдеби мұраларына да айрықша көңіл бөлініп, ғылыми негізде ойдағыдай қарастырылады.

Әсіресе, біз бұл жайларды Алматы қаласының жалпы білім беретін орта мектептерінде студенттерді педагогикалық іс-тәжірибеден өткізген кездерімізде анық байқадық. Мәселен, орта мектептің әдебиет пәндеріне арналған Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен оқу бағдарламаларында Жамбыл Жабайұлының өмірі мен өлең-жырларына көп орын берілген. Айталық, 5-сыныпта ақынның «Өтеген батыр» дастаны мен қосымша оқуға «Көрұғлы» жыры; 7-сыныпта «Аттандыру», «Алғадай туралы әрбір ой», «Атаның әлдіі», қосымша оқуға «Алатау»; 8-сыныпта «Жаныс ақынға», «Патша әмірі тарылды» деген өлеңдері мен «Сұраншы батыр» дастаны, қосымша оқуға «Абайдың суретіне», «Кәмшат қыз»; 9-сыныпта «Кәдірбайдың төбеті», «Шағым», «Ата жаумен айқастық», «Жайлау», «Ленинградтық өренім»; 10-сыныпта «Жамбыл Жабаев. Ақындар шығармашылығына шолу»; 11-сыныпта «Жамбыл Жабаев. Айтыстары мен дастандары» атты тақырыптарға жүйеленген шығармалары оқытылады. Осы аталған шығармалардың барлығы да ақиық ақынның әр жылдарда шыққан, әсіресе, тәуелсіздік жылдарында «Ғылым», «Жазушы», «Жалын», «Ұлағат» баспаларынан жарық көрген кітаптарынан іріктеліп алынған. Олар: Жамбыл Жабаев. Екі томдық шығармалар жинағы (Құрастырушылар – Садырбаев С., Сейдаханов К.). – Алматы: Жазушы, 1982 жыл; Жамбыл Жабаев. Библиографиялық көрсеткіш: қазақ және орыс тілдерінде (Құрастырғандар – Б.К.Нүсіпбекова, С.С.Қойшыманов, Л.М.Никитина, Н.А.Мұқанова). Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Сұлтанғали Садырбаев. – Алматы: Қазақстан, 1986 жыл; Дастан-ата: Жамбыл Жабаев туралы естеліктер (Құрастырған – Төреқұлов Н.). – Алматы: Жазушы, 1989 жыл; Жамбыл Жабаев. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы (Құрастырушылар – Несіпбек Айтөв, Мылтықбай Қараев, Жұмат Тілепов). Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Сұлтанғали Садырбаев. – Алматы: Ғылым, 1996 жыл; Жамбыл Жабаев. Ел қадірін біл, балам (Құрастырушылар – Н.Төреқұл, Н.Оразов). – Алматы: Жалын, 1996 жыл.

Ақпа ақындық өнердің өрен жүйрігі Жамбыл Жабаевтың өлеңдер жинағының қай-қайсысы болмасын, өзінің оқушыға, тыңдарманға берер тәлім-тәрбиесі мен ұқтырар философиялық ой-толғам тереңдігімен ерекшеленеді. Туған елге, жерге деген ыстық ықылас пен асқақ сезім-күйге бөлейді. Мысалы, ақынның «Балаларға» деген өлеңіндегі:

*Балалар, аманбысың шырақтарым,
Майысып көлге біткен құрақтарым!
Жүрмесем есендесіп тұра алмаймын,*

Ішінен асып кетсе бір аптаның[1, 78],-

деп басталатын жолдар кім-кімді де толқытпай қоймайды. Бұдан ақынның туған елінің жас өскін, жас ұрпақтарына деген аталық махаббаты көрінеді. Әрі оқушының жан дүниесін қозғайды, туған ұлтқа арналған мейірбандық, мақтаныш, құрмет сезімдерін оятады.

Атап айтқанда, 5-сыныпта Жамбыл ақынның «Өтеген батыр» дастанынан үзінді ұсынылып, оны түсіндіруге 2 сағат бөлінген. Бұл – өте көлемді үлкен жыр. Сондықтан мұндай шығарманың үзіндісін 5-сынып оқушысына ұқтырудың өзі оңайға соқпайды. Ол үшін мұғалімнің өзі жыр мазмұнын толық білген болуы керек. Біздіңше, ең алдымен мынандай қадау-қадау мәселелерге көңіл бөлінгені дұрыс па дейміз:

- 1) Жамбыл – қазақ халқының ұлы ақыны, жырау-жыршы.
- 2) Өтеген өмірде болған адам – тарихи тұлға.
- 3) Өтеген өмірінен қысқаша мәлімет.
- 4) Өтегеннің батырлық ісін жырлаған ақындар: Күсеп, Сүйінбай, Жамбыл, Тілеміс.
- 5) Жамбылдың «Өтеген батыр» жырының қысқаша оқиғалық желісі, мазмұны.
- 6) Жамбыл жырындағы Өтеген бейнесі.
- 7) Жамбылдың «Өтеген батыр» дастанының көркемдік сипаты, тілі.
- 8) Өтеген батыр есімі ел есінде: оған көрсетілген құрмет көріністері.

Міне, осының бәрін екі сағатқа сыйдырып, тиімді тәсілдер арқылы айтып шығу мұғалімнен әжептәуір дайындықты талап етеді. Өйткені мұнша мәліметті құр қара сөзбен әңгімелей беру оқушыға ауыр соғады, оларды жалықтырып жібереді әрі тартымсыз болады. Тақырыпты қызғылықты ету үшін, оқушыларды зеріктірмей еліте ертіп отыру үшін мұғалімнің осы күнгі қолда бар алуан түрлі құрал-жабдықтарды (компьютер, интерактивті тақта, телевизор, касеталар, карталар, суреттер, т.б.) орын-орнымен қолдана білуі қажет. Бұндай инновациялық оқыту әдіс-амалдары пайдаланушылық мұғалімнің өзінің де жұмысын жеңілдетеді.

Мәселен, мұғалім кіріспе сөзінде Жамбылдың кім екені жөнінде қызғылықты деректер беруі шарт. Өйткені 5-сынып балалары Жамбыл Жабайұлы жөнінде ресми түрде тұңғыш рет мәлімет алғалы отыр емес пе? Ал, оның қалай ұқтырылатындығы мұғалімнің білім деңгейіне, жан-жақтылығына тікелей қатысты болады. Ақпараты мол, әдеби-тарихи дайындығы көңілдегідей маманның сөзі де тартымды, мәнді-мазмұнды, әсерлі шығады. Сөйтіп барып, Өтеген батыр тақырыбына ойыса бастайды. Қозғалатын мәселе бірінен бірі туындап, бірі бірінің жалғасындай дамып бара жатады: Өтегеннің ерлік жолын тұңғыш өлеңге қосқан жырау-жыршы, одан үйреніп алғандар, солардың арасындағы Сүйінбай мен Жамбыл, Тілеміс ақындардың өзіндік қолтаңбасы, рөлі; Жамбылдың дастанды Сүйінбайдан қалай жаттап алғаны және өзінше қалай жаңғырта айтқаны; ол жөнінде жазушы Сәбит Мұқановқа Жәкеңнің ақтарған шындық сыры әңгімеленеді. Және де осы жерде оқытушы ауызша туған көркем шығармашылықта кездесетін дәстүр жалғастығына тоқталып, аталған ақындар шығармашылықтарынан қысқаша мысалдар келтіреді. Сабақта Жамбыл сынды ақын шығармасы сөз етіліп жатқандықтан, міндетті түрде өлеңдерден мысалдар алынуы, нақышталып оқылуы шарт. Міне, нақ осы мақсатта 5-сынып оқушысының жан дүние бітіміне лайықтап, әрі сабақтың аса мәнділігін байқату үшін дастаннан мынандай үзінді келтірілсе жөн болар еді:

Бұл жырды мен естігем –

Тағы құлжа үнінен.

Бұл жырды мен естігем –

Бұбұлдың тәтті күйінен.

Бұл жырды мен естігем –

Ер Өтеген туралы,

Саңқылдап шыңның қыраны,

Аңыз еткен күнінен.

Бұл жырды мен естігем –

Тулаған толқын теңізден.

Бұл жырды мен естігем –

Шөбінен, дала гүлінен.

Бұл жырды мен естігем –

Жұлдыздан аққан көгінен!

Бұл жырды мен естігем –

Жыршыдан, ақын қауымнан[2, 73].

Келтірілген мәтінге дәлел ретінде мұғалім экран арқылы Өтеген өмір сүрген XVIII ғасыр оқиғаларын көрсете бастаса, Жамбыл жырларынан тағы да бір-екі шумақ интерактивті тақтаға

жазылып, ізінше дауыстап жатқа айтылса, немесе, бір балаға оқытса, 5-сынып оқушыларын өте қызықтырып еліктірер еді. Осылайша жоғарыда тізілген жеті пункттің жартысын алғашқы 45 минутта орындап шығуға толық мүмкіндік туады. Келесі жолғы 45 минутта да тура осындай түрлі-түсті амалдар қолданылса, Жамбыл жырлаған Өтеген батыр туралы оқушылар мұғалім кәдеге жаратқан соны, жана технологиялық құралдар арқасында көңілдегідей әдеби-тарихи ақпараттар алып, әдебиет сабақтарына ынта-ықыласы ауып, асыға күтіп жүрері даусыз. Оқушылардың ондай қызығушылығын туғызу тағы да пән мұғалімнің қазіргі жаңа технологияларды сәтімен пайдалана алуына қатысты болып шығады.

Орта мектеп қабырғасындағы оқушылардың туған ел-жұртына деген сүйіспеншілігін арттырып, олардың патриоттық рухын көтеретін шығармалардың қатарына даңқты жырау Жамбылдың отан қорғаушылығына арнаған өлеңдерінің әсер-ықпалы, тіпті, керемет. Даңғыл ақын Жамбылдың екінші дүниежүзілік соғыстың кезінде жау қоршауында қалған ленинградтықтарға дем беріп айтқан «Ленинградтық өренім» атты өлеңі 9-сыныпта оқытылады. Бұл тұста да мұғалімнің тақырыпқа байланысты білік-білімі бірінші орынға шығады. Екінші дүниежүзілік соғыс туралы біршама ақпарат беруге тура келеді. Өйткені, қанша дегенмен, 9-сынып оқушыларының тарих пәндері арқылы, немесе, өздерінің кинотеатрлар мен телевизор экрандарынан көрген көркем фильмдері нәтижесінде жинақтаған деректерінің бар екендігін ескеруіміз керек. Енді, сол тарихи шындықты Жамбыл қалай суреттеген, қалай естен қалғысыз етіп өрнектеген. Әңгіме осында.

Аталған ол өлеңде мынандай жолдар бар:

*Ленинградтық өренім:
Мақтанышым сен едің!*

*Нева өзенін сүйкімді,
Қазақстан жерінен,
Тұтанғандай ел кегі.*

Бұлағымдай көремін...

*Жолды кернеп қол кетті,
Сендерге дем бергелі.
Нева алабын қорғаңдар,
Ленинградтың ерлері!
Ұрпаққа үлгі болыңдар,
Заманымның өрнегі! [1, 167-168]*

Ұлы Жамбылдың осы өлеңі Ұлы Отан соғысы (1941-1945) жүріп жатқан аса қатерлі жылдарда орыс тіліне жедел аударылып, Ленинград (қазіргі Ресей Федерациясындағы Санкт-Петербург) қаласының әрбір үйінің қабырғасына ілініп қойылған және радиодан күніне бірнеше мәрте оқылып тұрған. Бұл өлеңді оқыған, немесе, радиодан тыңдаған адамдардың көздеріне жас алып, өксіп-өксіп жыламағандары қалмаған! Мінекей, ақын сөзінің құдырет-күші! Азаттық, бостандық, еркіндік дегеннің ештемеге айырбастауға болмайтын биік мәртебесін, оның қандай қымбатқа түсетіндігін осылайша ұқтырған.

Пән мұғалімі осы жерде оқушыларға қоршауда қалған Ленинградтың қиын-қыстау күндеріне арналған документальді фильмді көрсетеді. Сол ауыр, алмағайып уақытта қала қорғаушыларына дем беріп жырлаған Жамбыл сөздерінің қуат-күшіне мән береді. Қала көшелеріндегі үйлердің қабырғасына жапсырылған Жамбылдың суреті басылған плакаттарды көрнекі жерге іліп қояды. «Ленинградтық өренім» өлеңіне баға берген ақын-жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің сөздерін экранға шығарып, оқушылардың әдебиет пәніне арналған дәптерлеріне жаздыртады.

Сабақты осылайша жалғастыра келіп, оқытушы: -Біз мұндай жалындаған патриоттық сезім-күй, айбарлы үн ұлы Жамбылға оның ұлы ұстазы Сүйінбайдан дарыған ба дейміз! Себебі, сұңқардай саңқылдаған Жамбыл жырау – «өлең сөздің қызыл желі» (Илияс Жансүгіров) атанған Сүйінбайдың ақындық мектебінің түлегі, Сүйінбай мектебінің жемісі,- деп айтады.

Шынында да қазақ ақындық-шешендік өнерінің көп ғасырлық өсіп-өркендеу тарихына көз жіберсек, талапкер жастардың дуалы ауыз, кемеңгер саңлақ сыншы сарапшылардан, қазулы жолдай қариялардан бата алу ғұрпы жиі кездеседі. Алқалы топқа түсетін жауапкершілігі зор, ақ айдын ақындық сахнаға шығар тұста Жамбыл да сол киелі, салтанатты салтты ұстанған. «Жырдың тіккен туындай» толықсыған, қырандай қырағы, санаткер жырау Сүйінбайдан барып бата алған. Жамбылға Сүйінбай:

*О, Жамбыл, бата дедің – бердім саған,
Бақытты, өмірлі боп жүргін аман...
Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,
Тіліңнен балың тамсын сорғалаған[3, 78].-*

деп қол жайып, оның болашағына игі тілек тілеген. Нақ содан былай қараған ұзақ ғұмырында Жамбылдың Алатаудың асқарында тұрып шырқаған үні Қойқап, Альпі, Гималай тауларынан асып жер-жаһанды шарлап кетті. Сөйтіп, оның ақындық даңқы Сүйінбай батасының тегін еместігін көрсетіп берді. Әрі Жамбыл Жабайұлы өзінің өлең, жырларында ұлы ұстазының сындарлы өсиеттерін әр кез тебірене еске алып отырады.

Бұл мәселе де орта мектепке арналған әдебиетті оқыту бағдарламаларын құрастырушылар назарынан тыс қалмаған. Орта мектепте Жамбылдың «Жаныс ақынға» деген өлеңін оқытуға да арнайы сағат бөлінген. Әдебиет пәні мұғалімінің осы тұста көңіл аударатын басты мәселесі – Жамбылдың тәлім алған ақындық ортасы, ақындық мектебі турасында болса керек. Және де Жамбылдың кішіпейіл әрі турашыл әдеб-өнегесі де атап өтілгені жөн. Оқушы ой-санасына өшпестей із қалдыру мақсатында әдебиет пәнінің мұғалімі сабақты шу дегенде тура сол өлең мәтінімен таныстырып бастаса дейміз. Мысалы, ол үшін интерактивті тақтаға өлеңнің мынандай жолдарын шығарып қоямыз:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сиынбай!
Сырлы, сұлу сөздері
Маған тартқан сыйындай!
Сүйінбай – деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл, құйындай![1, 33]*

Осы өлең сөздерінде оқушылар назарын аудара отырып, Жәкеңнің поэзия әлеміндегі Сүйінбай секілді қадау-қадау, нұр-сәулелі шындарды лайықты бағалап, әрі олардан үйреніп те отырғандығын жасырмағандығын, ұлылардың ұлылығын тану – Жамбылдың асыл қасиеті екендігін даралап айтамыз.

Ақпа ақындық өнердің жүйрігі Жамбыл Жабайұлының өмірі мен өлеңдерін оқыту барысында әдебиет пәні оқытушысы сабаған былайша қорытындыласа дұрыс болар еді деп санаймыз: -Жыр дүлдүлі Жамбыл Жабайұлының өлең, толғау, дастандары мен айтыстары алғаш рет академиялық-ғылыми тұрғыда жүйеленіп, толықтырылып 1946 жылы басылған. Содан бергі уақыттарда талай рет республикамыздың баспаларынан қайта-қайта том-том болып жарық көріп келеді. Әсіресе, соңғы жылдары «Жазушы», «Жалын», «Ғылым», «Ұлағат» баспалары арқылы көпшілікке ұсынылған жыр жинақтарын атар едік. Ақынның соңында қалған сол әдеби мұраларының негізінде сан-салалы ғылыми мақалалар жазылып, қызғылықты тәлімдік мәні өте зор естеліктер жинақталған.

Тұтас бір ғасыр жасап, толқымалы дүниенің сан тарам соқпақтарынан сүрінбей өткен даңғыл ақынның өлең, толғау, жырлары мен айтыстары – ой тереңдігі, шындыққа суарылған тапқырлығы, тайпалған шешендігімен, қоғам болмысындағы алуан түрлі өзгерістерді бағалаудағы кесімді сыршылдығымен дараланады. Бұлай дейтініміз, Жамбыл – жаратылысында айнала ортадағы килы-килы құбылыстарды образды түрде елестетіп, көңіл көзімен қабылдап түйсінетін, нәтижесінде естен кетпестей бедерлі әсер тастайтын эстет ақын. Шығармашылығынан оның ешкімге ұқсамайтын өрнекті тіл нақышы, сәуледей нәзік ішкі көркемдік әлемі жарқырай көрініп тұрады. Ол – алуан қырлы, алуан сырлы нысана-нышандардың көпшілікке беймәлім, жұмбақ хас белгілерін ғажап аңғарғыш, дөп басып, тапжылтпай бағалағыш сөз зергері дей келіп, әдебиет пәні мұғалімі Жамбылдың өмірі мен өлеңдеріне арнаған сабақтарын аяқтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жамбыл Жабаев. Таңдамалы шығармалары. II томдық. (Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Өмірхан Әбдиманұлы. Құрастырушылар: Анарбай Бұлдыбай, Мүбәрәк Үмбетаев, Ардақ Какимова). –Алматы: Қазақ университеті, 2016. –I том. -270 б.: сурет.

2. Жамбыл Жабаев. Таңдамалы шығармалары. II томдық. (Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Өмірхан Әбдиманұлы. Құрастырушылар: Анарбай

Бұлдыбай, Мүбәрәк Үмбетаев, Ардақ Какимова). –Алматы: Қазақ университеті, 2016. –II том. -454 б.: сурет.

3. Сүйінбай Аронұлы. Бөрілі менің байрағым. Жыр толғау, айтыстар, естеліктер. –Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2009. -272 бет.

Шоқан ШОРТАНБАЕВ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, аға оқытушы

АҚЫН ӨЛЕҢДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орта және жоғары мектептерге арналған бағдарламаларда жыр алыбы Жамбыл Жабаевтың өмірі мен шығармашылығының оқытылып келе жатқанына көп жылдың жүзі болды. Қайшылықты кезеңдерді бастан өткерген ақынның шығармашылық ғұмырнамасы да талай теперішті көрді. Жамбылдың өнер адамы болып қалыптасуындағы өскен ортасының, ұлттық салт-дәстүрдің, әдеби мектептердің қаншалықты әсері болғанын, ақын өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың шығармашылығының дамуына тигізген ықпалын бүгінгі күн тұрғысынан түсіндіру, жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдау оқушыға оң әсерін тигізетінін ескерген жөн. Екі дәуірдің жыршысы атанған ақынның саяси ұстанымдарын, кезеңдік сипаты басым туындыларын назардан тыс қалдырмай, оқушыларға замана ағымына үн қатқан ақынның ақындық алымын, өлеңдерінің көркемдік қуатын дұрыс түсінуге, халқымыздың басынан өткен жағдайды дұрыс бағамдауға ықпал еткен дұрыс. Елін, жерін, Отанын сүйіп өткен, жырға қосқан ақын шығармашылығын оқыту арқылы өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеу, ізгі қасиеттерге үндеу, ата дәстүрімізді сыйлау секілді құндылықтарымызды қалыптастыруға жол ашпақпыз.

Өткен ғасырда орта мектептерде жаңаша оқыту әдістемесі бойынша еңбектер жазған В.Я. Стоюнин мектептің негізгі міндеттерінің бірі ретінде «Оқушыларға табиғат пен адамға қатысты шынайы түсініктерді» [1, 57 с] хабарлау қажет екенін басшылыққа алады. Әдіскер ғалымның пікірінше, оқушыларды шығарманы мән бере еңбектене оқуға тәрбиелеу қажет, оларды көркем мәтін бойынша ойлануға, байқампаздыққа баулу, меңгерту дұрыс. Бұл әдіс бүгінгі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде де өзекті, әр мұғалімнің қаперінде болуға, басшылыққа алынуға тиіс деп есептейміз.

Қоршаған ортаға, табиғатқа ізгілік қатынас қалыптастырудың алғышарттары сәби шақтан бастау алатынын ескерсек, бастауыш сыныптан бастап бұл мәселенің байыбына терең мән беріп, болашақ ұрпақтың табиғат-ананы аялауға, қоршаған ортаға деген қарым-қатынасына, сезіміне, сеніміне селкеу түсірмеуіміз керек. Бұл орайда көркем әдебиеттің алар орны, берер тағылымы өлшеусіз. Табиғат құбылысын, дүние сырын түсінуге ұмтылу адамзат өмірімен сабақтас десек, бұл тақырыпты жырлаудың да тарихы тереңде. Адам мен табиғат үндестігі қай заманнан бері жырланып келе жатқан тақырыптардың бірі. Табиғат көрінісі көркем туындыда сан алуан мақсатта жұмсалып, тиісінше көркемдік қызметке бағытталатыны белгілі. «Оқушылардың табиғатқа ізгілік қатынастарын көркем шығармалар арқылы қалыптастыру мәселесінде жалпы әдебиетті оқыту аясында нақтыланған белгілі бір ұстанымдар жүйесі болуы керек. Ол проблемалық аспектіні жүзеге асырудағы педагогикалық әрекеттердің жүйелілігін қамтамасыз ететін педагогикалық үрдіс болып табылады» [2, 34 б].

Жамбыл Жабаев шығармашылығында табиғат тақырыбының орын алуы заңды. Ақынның табиғаты әсем, келбеті көркем Жетісу өңірінде өмір кешіп, шығармашылықтың биік шыңына шыққаны мәлім. Жамбылдың «Алатау», «Жаздың әні», «Жаз», «Көктем», «Туған жерім», «Күн толғауы», «Балаларға тарту», «Шын жүректен» т.б. өлеңдерінде табиғат көрінісі бірде өлеңнің идеялық мазмұнын ашуға, келесіде табиғаттың эстетикалық образын жасауға, енді бірде адам мен табиғат қарым-қатынасын суреттеуге бағытталып, әсемделе, өрнектеле түседі. Оқушыларды табиғатты құрметтеуге, аялауға шақыруда, ізгілік, мейірім ұялатуда ақын өлеңдерінің орны ерекше.

Ақын «Алатау» өлеңінде Жетісу табиғатын, оның флорасы мен фаунасын жырлап қана қоймай, ауыздан дәмі кетпес жемістерін, суреттеуге тіл жетпес қазынасын шеберлікпен суреттейді. Өлеңнің оқушының эстетикалық таным-талғамын қалыптастыруға, туған жерге, елге деген сүйіспеншілігін арттыруға да әсері мол. Ақынның бұл өлеңін Жетісу табиғатын жырға қосқан өзге ақындардың өлеңімен сабақтастықта қарастыру да өз пайдасын тигізеді. Мәселен, көрнекті ақын Ілияс Жансүгіровтің «Жетісу суреттері» атты өлеңімен салыстыра отырып, қос ақынның өлке табиғатын

жырлаудағы ерекшеліктері мен ұқсастықтарын ажырата алуға, үйлесімділіктен сыр аңғаруға бейімдеп, дағдыландырған жөн. Ақын қолданған көркемдік-бейнелеулердің қатарында Абайдан келе жатқан әдемі тәсіл – кейіптеудің де кездесетінін оқушы зердесіне ұялатып, салыстыра қарауға көңіл бөлген дұрыс. «Алатау Жетісумен құшақтасқан, Еліне қазыналы қойнын ашқан»[3], немесе «Қарлы тау басы биік мұнар кетпес, Сырласып, бұлттарменен болған кептес»[3], болмаса «Түрлі аңдар мекен етіп, өніп-өсіп, Жүреді бір-бірімен боп тілектес», – деген жолдардағы ақын салыстыруы, жансыз табиғатқа жан бітіре суреттеуі айрықша байқалады. Сырласу адамға ғана тән дүние болса, ақын таудың ұшар басы бұлттармен сырластынын байқап, яғни, жансызға тіл бітіріп, өлеңнің поэтикалық қуатын арттырып тұр. Табиғат құбылысын ақындық көңілмен бақылап, сезімін әсерлі жеткізген. Абай орнықтырған кейіптеудің ақын өлеңдерінде өзгеше реңк алғанын, «Қалың ағаш жапырағы, Сыбырласып өзді-өзі» дейтін жолдармен үндесіп тұрғанын оқушыға нақты дәлелдеп, тереңіне бойлауға шақырамыз. Ақын ұғымындағы Алатау, Жетісу, Алматы атаулары біздіңше, тек сол өлке, өңір ғана емес, қазақ атауымен төркіндес, Отан, атамекен сөздерімен мәндес, мағыналас. «Тауына Алматының көз жіберсем, Қара орман, бұрқыраған суын көрсем, Тұлғасы Алатаудың халқыма ұқсап, Қайратпен көтеріле түседі еңсем» [3] дейтін өлең жолдарында ақбасты Алатауды қазыналы халқына ұқсатуынан көп сыр аңғарамыз. Табиғаттың таңғажайып көрінісін сырттан тамашалап қана қоймай, оқырманның ішкі жан әлеміне әсер ететін оның көркем бейнесін оқыту арқылы санасына сәулелі ой ұялату, ой дүниесі терең, мәдениетті, жаңа заман адамын тәрбиелеу де қоса жүзеге асырылуы тиіс. Ақынның «Ай, жұлдыз, күннің көзі, жел менен су, Бәрі де сендердікі әлемге айғақ» [3], – деп «Балаларға тарту» өлеңінде жар салуы да ел тұтқасына ие болар жас ұрпақтың болашағына деген сенімнен деп түсіндіруіміз керек шәкірт санасына.

Ақын өлеңдеріндегі табиғат суреттері түрлі көркемдік-бейнелеу құралдары арқылы жасалып, оқушыны әсемдікке баулып, әдемілікке құштар болуға итермелейді. Дыбыс қайталаушылық, эпитет, теңеу, синтаксистік параллелизм, әсірелеу, дамыу тәсілдері үйлесім тауып, ақынның ойы мен сезімі астасып, шебер қиюласады. Табиғат тек сыртқы сұлулығымен ғана емес, ақын айтар ойымен, идеясымен жымдасып, бірігіп кеткен. Халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне жетік, ежелгі дәуірден келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығын шебер меңгерген ақын ондағы сарындарды да жаңашылдықпен игеріп, сәтті стильмен өрнектегенін оқушы танымына лайықтап, түсіндіріп, тиянақтап ұғындырған жөн. Лиро-эпостық дастандарда, батырлар жырында жиі кездесетін теңеу, әсірелеудің үлгілері Жамбылдың табиғат танудағы танымымен ұштасып, әдемі үйлесім тапқан. «Шын жүректен» өлеңіндегі табиғат көріністерін «түкті кілем түріндей», «қыздардың жиған жүгіндей», «қырдың қызыл гүліндей» деген теңеулер арқылы суреттесе, «Мүйізі бұлт ілгендей», «желіні жерге тигендей» т.б. әсірелеулер ақын өлеңдеріне өзгеше леп қосқан. Заман тынысын, өзгерген өңір дидарын сомдауды табиғат құбылыстарымен байланыста қарастырып, фольклорлық сарындарды пайдалануда жаңашылдық тұрғысынан келгенін байқаймыз. «Жаз» деп аталатын өлеңдеріндегі табиғат байлығын суреттеу арқылы ел ырысының да мол болатынын жырлап, ондағы байлықтың елдің берекесіне, құтына айналатынына оқушысын сендіреді. Енбектің маңызын жоғары бағалап, оны жеңістің кілтіне, сарқылмас күштің көзіне балап, «Тырна да солай тіл қатты, Сүй деді нәрлі жас құрақ, Сүй деді бұлақ сарқырап»[3] деп толғауынан немесе «Күн толғауы» атты өлеңінде шұғылалы күнге жан бітіре «Нұрыңнан басқа елге де жылу жібер, Май күнін елімдегі сүйсін әлем»[3] деп тіл қатуынан ақынның өзіне дейінгі көркемдік тәсілге шырай кіргізіп, түрлендіріп, жаңаша мән, сипат дарытқаны деп түсінуіміз жөн секілді.

Жамбылдың әдеби-шығармашылық мұрасын тереңдетіп оқытуға арналған факультативтік сабақтар, арнаулы элективтік курстар барысында ақынның көркемдік әлемін, оның ғылыми мәнін тереңірек түсіндіруге, соның нәтижесінде сабақ жүргізудің түрлі әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып, көркем әдебиетті ізгілендіре оқытуға, табиғат лирикасын оқытуда эстетикалық біліммен қатар экологиялық саналылықты да жолға қоюға болатынын жадымыздан шығармауымыз керек.

Сабақ барысында ақынның туып-өскен жері туралы, әсем табиғаты жайлы деректі, көркем фильмдерден үзінді көрсетсе, мәселен, «Жамбылдың жастық шағы» көркем фильмінде ақын шарлаған, жырлаған аймақтың ғажайып табиғи картинасы туралы әдемі бейнекөріністер бар. Сондай-ақ, Жетісу табиғатын айшықтаған көркем полотнолар да сабақ мазмұнын байыта түсері сөзсіз. Асқақ Алатауды әнге қосқан Нұрғиса Тілендиевтің «Алатау» әні де оқушы қиялына қанат бітіріп, әсемдікке құштарлығын арттыра түсер еді. Бұл көрнекіліктер арқылы оқушының ой-сезімін табиғаттың сұлулығына жақындатар едік, ойша қабылдаудан нақты қабылдауға, тікелей эстетикалық әсер алуға, шәкірт ойын ақындық пафоспен жырланған табиғат әлемімен ұштастыруға бейімдер едік. Жамбылдың табиғат сұлулығын жырлаған поэзиялық туындылары арқылы туған елі мен жерін сүйетін, оның толғаулы мәселесіне бей-жай қарамайтын, елінің ертеңін ойлайтын, болашағына

аландайтын, арманшыл, асқақ, отансүйгіш ұрпақты тәрбиелеу мақсатын көздеуден туған сабақтың алдына қойған мақсаты да орындалады деген сенім бар. Ақын өлеңдерін көркемдік тұрғыдан талдату арқылы оқушылардың шығармашылығын, ойлау шеберлігін дамыту, ұлы дала тарихымен, география, экология, бейнелеу, музыка пәндерімен байланыстыра, сабақтастыра түсіндіру, заманауи құрылғылардың көмегімен слайдтарды пайдалану, ақын өскен өңірдің табиғатының тұтас картинасын, панорамасын жасап, сабақ арасында көрсетіп отыру, міне, осының бәрі, айналып келгенде, сабақтың мазмұнды, жанашыл бағытта өтуіне серпін берер деген сенімдеміз.

Ақын өлеңдерінің тақырыптарын, жанрлық ерекшеліктерін, идеялық мазмұнын, көркемдік, поэтикалық қуатын, ондағы әдеби-теориялық ұғымдарды жете түсіндіру барысында оқушылардың көркем әдебиеттің мән-маңызын, тәрбиелік мәнін терең түсінуге, жете ұғынуға жол ашылады. Ақынның туған елге, өскен өңірге, атамекеніне арналған өлеңдерін оқыту арқылы жас ұрпақ санасына Мәңгілік Ел идеясына адалдықты, оның елін, жерін сүюге деген отаншылдық сезімді қалыптастыруға болады. Туған табиғатқа деген сүйіспеншілікті көркем шығарма арқылы ояту, тәрбиелеу мәселесі бүгінгі заман оқушысының дүниетанымына да аса қажет. Көркем туындының тәрбиелік мәніне, парасаттылыққа, ізгілікке ұмтылдыру сипатына, рухани-адамгершілікке жетелейтін күшіне күмән келтірмесек, онда табиғат-Ана тақырыбы да өміршең, оқырман ұстанымын қалыптастыруға, оқушы зердесіне сәуле шашуға септігі зор мәселе ретінде өзекті болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. –Москва, 1955. -460 с.
2. Құрманбаева К. Қазақ әдебиетін ізгілендіре оқыту.-Алматы, Білім.-2002.-128 б.
3. Жабаев Ж. Өлеңдер. Айтыстар. Дастандар. –Алматы, Мектеп.-1989.- 142 б.

Темірғали ЕСЕМБЕКОВ,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

Еркінгүл СОЛТАНАЕВА,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы

ПОСТМОДЕРНИСТТІК ҮЛГІДЕ ЖАЗЫЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Көркемдік феномен ретіндегі постмодернистік ізденіс белгілерін әдебиеттанушылар әдебиет тарихының сонау ежелгі дәуірінен бастап, орта ғасырлардан, Қайта Өрлеу кезеңінен, ағартушылық дәуірден, тіпті романтизм мен реализм әдісінің шеңберінен де тауып жатады. Постмодернизм эстетикасы әлем әдебиетінде ХХ ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап бағыт ретінде белең алғанымен, кей ұлттық әдебиеттердің шеңберінде тек әдеби ағым, қала берді көркемдік әдіс-тәсіл, құралдар ретінде көрініс тауып келеді.

Ғалым Б.Майтанов «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм» атты еңбегінде «...қазіргі дәуірдегі модернизм мен постмодернизмнің қазақ әдебиетіндегі көріністері тұтас бағыт деңгейіне көтерілмеген, олар өзара ара-жігін де ашып дараланбағандықтан, бүгінгі күн бедерінде көркем-әдеби ағым ретінде өмір сүруде» – деп дұрыс айтқан [1,1].

Қазақ әдебиетінде шығармашылығының дені осы постмодернистік ағыммен байланысты деп мысалға аларлық ақын-жазушылар сирек. Дегенмен, әдемдік мәдени үрдіске ілесе отырып, саналы түрде осы бағыттағы көркемдік ізденістерге барған, кейде бейсаналы түрде постмодернистік поэтиканы сәтті-сәтсіз қолданған авторлар бар.

Әр дәуірдің эстетикасына сай белгілі бір көркемдік парадигмалардың алға шығатыны рас. Постмодернизм философиясын айтпағанда, постмодернизм поэтикасының эстетикалық бүтіндігін қалыптастыратын басым элементтер ретінде теоретиктер интермәтінділікті, «Әлем мәтін ретінде» деген күрделі концепцияны, ойын поэтикасын, диалогизмді атап көрсетеді [2].

Постмодернистік мәтіндердің мазмұны мен пішінінің осындай ерекшелігін көрсететін элементтерді семинар сабақтарында қазақ әдебиетіндегі нақты мәтіндерді талдау арқылы

түсіндірудің қажеттілігі даусыз. Талдау нысаны ретінде, Д.Амантайдың «Мен сізді сағынып жүрмін» және Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» әңгімелерін алып қарастырудың қисыны бар. Аталмыш шығармалардың мазмұны мен пішіні постмодернистік поэтика шеңберінде қарастыруға сай келеді, екіншіден, әңгімелердің шағын көлемді болуы мәтіндерді студенттің сабақ үстінде игеруіне немесе алдын-ала оқып дайындалып келуіне қолайлы.

Модернистік мәтіндерді оқып-үйренудің тиімділігін арттыру үшін алдын-ала ұсынылатын тапсырмалардың, студенттің өзіндік жұмысына қажет материалдардың, мәтіннен үзінділердің, әдебиеттанушылардың еңбектерінен сілтемелердің, қажетті коментариилердің, түсіндірме сөздік мақалаларының, биографиялық деректердің орны мен қызметі аса маңызды.

Алдымен студенттерді шығарма атауындағы авторлық тұрғыны, жазушының тақырыпты пайымдаудағы көзқарасын анықтаған орынды. Осы мақсатқа сай, шығармаға деген ынта мен ықылас тудыру да көзделеді, проблемалық-ақпараттық сұрақтар мәтінді мұқият оқуға жетелейді. Мәселен, Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» шығармасының атауындағы астарлы ақпаратқа назарды аудару керек.

Студент теориялық тұрғыда бұл мәселені дұрыс талдай алуы үшін оқытушы өз лекциясында интермәтінділік құбылысына байланысты ғылыми-теориялық ақпаратпен таныстыруы қажет. Постмодернизм теоретиктерінің еңбектерінен, сөздіктерден модернистік мәтіндерді бағалау мен талдауға қолданатын интермәтінділік, аллюзия, реминисценция құбылыстарының ерекшелігі туралы конспект жазып келуін тапсыру да тиімді. Осыдан соң, студенттердің шығармашылық ізденістерін дамыту үшін мәтіннен интертекстуалдықтың аллюзия, реминисценция, цитата секілді тәсілдердің көрінісін табуға тапсырма берілгені жөн. Оны сұрақ түрінде былай өрнектеуге болады:

«Ер Төстік» ертегісіндегі Бекторы мен «Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі Бекторы образдарын салыстыруға болады ма? «Бекторының қазынасы» тіркесіндегі қай сөзге мәтінде ерекше екіпін түсіріледі? Жазушы Бекторы образын сомдау үшін мінездеудің қандай тәсілдерін қолданған? Мәтіннен Бекторыны сипаттайтын сөйлемдерді тауып, түсіндіріңіз. Ертегіде әдетте қандай көркем тәсілдер пайдаланылады? Екі образды қабылдау мен түсінуде бір-біріне қайшы келетін тұстар бар ма? Әңгімеде жазушы постмодернизм поэтикасына сай образды қалай дамытқан? Пері мен періште архитиптері шығармадағы қызметі қандай? Неліктен жазушы Бекторы образын жаңғыртуды қажет деп тапқан?

Осындай бағыттаушы сұрақтар төңірегіндегі диалог барысында жеке авторлық мифтің постмодернистік поэтикадағы екі түрлі қызмет атқаратынына назар аударту қажет. Авторлық миф мифология тудыру үшін де, мифологияны керіге шығару үшін де қызмет етеді, яғни ол мифологиялық дүниетаным формасымен толық сәйкес келе отырып, мифологиялық семантиканы толығымен теріске шығарады. Яғни, интермәтінділік – мифологиялық дүниенің өзіндік бір көлеңкесін тудыратынын студенттердің өздерінің табуы үшін бағыттап отыру керек.

Мәтіннен ойын поэтикасын сөздердің тура және ауыспалы мағыналары арқылы жасалатын сөздер ойынын іздету арқылы тапқызуға болады. Ойынның белгілі бір мезгілде басталып, белгілі бір мезгілде аяқталатынын, белгілі бір тәптіп бойынша құралатынын негізге ала отырып, Бекторы мен Қайырболдың екеуінің арасындағы ойынның басталуы мен аяқталу сәтін мәтіннен белгілетіп, ойын соңының күтілген нәтижесін талқыға салу керек. Постмодернизмдегі тартыс авангардисттік жіктелімдерді пайдалана отырғанымен өзіндік ойын сипатында болатынын, тартыс болған күннің өзінде нақты іс жүзінде тек қақтығыс іспетті ғана нәрсе екендігіне назар аударту керек.

Постмодернизм поэтикасындағы «Әлем мәтін ретінде» концепциясын шығарманың композициялық құрылымынан да, идеялық мазмұнынан да аңғартуға болады. Ойын соңының өлімге яки ештеңеге, бос кеңістікке айналуы постмодернизм поэтикасына тән сипат. Қайырболды өмірінің тек түс болып шығуы, одан арғыға мегзейді. Яғни Сағындықтың да өмірі ақырғы шындық деген сөз емес, ол да біреудің ойы болуы мүмкін, сондан әрі, содан әрі, осылайша шексіздікке ұласатын мәтіннің бір фрагменті ғана болуы мүмкін бұл. Яғни түпнұсқасы жоқ көшірме – симуляр өмірлер. Біздің жағдайда, Қайырболды өмірінің Сағындықтың түсіне айналуы, яғни өмірдің мәтінге айналуын, тіпті Қайырболды Намазбеков деген адамның бұл реалды кеңістікте болмауын шығармадағы мәтін сандарын, түрлерін, мәнмәтінді (контекст) анықтату арқылы тапқызуға болады.

Әдетте, кейіпкердің аты шығарманың атауы ретінде алынуы көркем мәтін құрылымын моноцентристік сипатқа ие етеді. Ал, бұл әңгіменің бас кейіпкерін анықтаудың өзі дискуссияға жол ашады. Студенттер бас кейіпкер Бекторы, Қайырболды, Сағындық, скриптор, нарратор деген ықтимал жауаптар қатуы мүмкін. Оқытушының әр жауапты мәтіннен мысалдар келтіру арқылы дәлелді етіп сөйлеуді қадағалауы керек.

Постмодернистік поэтикадағы тағы бір маңызды элемент – дискурстағы диалогтік стратегия. Бұл

күн тәртібінде көтерілген мәселелерге бірге жауап іздеу. Алғашында орыс ғалымы М.М.Бахтин өзінің «Проблемы поэтики Достоевского», «Вопросы литературы и эстетики» атты еңбектерінде диалогтік сөз мәселесін көтереді. Диалогтік стратегия бойынша тек адам мен адам ғана емес, мәтін мен мәтін, мәдениет пен мәдениет өзара диалогқа түседі, бірін-бірі түсініп, жауап қатады. Осы мәселені түсіндіру мақсатында келесі семинар сабағына Д.Амантайдың «Мен Сізді сағынып жүрмін» повесін таңдап алуға болады. Себебі шығарманың композициялық құрылымы постмодернистік коллаж ретінде берілген. Сюжет желісін бірден түсіну қиын. Оқиға үзік-үзік етіп берілген. Постмодернизм поэтикасына сай жазушы мен оқырман тең. Яғни мұнда оқырман автормен қосыла керек жерлерін өз ішінен ойлап, құрастырып отырып, нақты шындықтың толық картинасын өз түйсігімен орнатады. Студенттердің алдына филолог ретінде, шығармадағы фабула мен сюжет қатынасын анықтау мақсаты қойылуы тиіс. Оқиғаның хронологиялық желісін таңбалап көрсетіп, жазушы өз шығармасында қолданған композиция (сақиналы, сатылы т.б.) тапқызып, дәлелдеп түсіндіруіне мүмкіндік жасау керек. Л.Выгодскийдің «Легкое дыхание». «Анатомия» и «физиология» рассказа атты талдауына сүйене отырып, шығарма композициясын таңбалап қағазға сызғызуға да болады.

Т.Әсемқұловтың: «...осы коллаж арқылы, автор, бір сәтте кешегі күнде де, бүгінгі күнде де өмір сүрген, дәлірек айтқанда, қай уақытта өмір сүріп жатқанын білмейтін рухани бағыт-бағдардан жаңыла бастаған бүгінгі жастардың ішкі дүниесін бейнелеуге тырысқан» – деген [3, 4 б.] сөзіне сілтеме жасай отырып, постмодернистік коллаж формасының мазмұнға, идеяға қандай қатысын айту керек.

Повестің атауында графикалық тәсіл арқылы кейіпкерді қосымша визуалды даралауға назар аудартамыз. Бұл фрагменттік дискурстың бір түрі, коллаждың үлгісі. Зерттеуші Д.Бартелм коллажды «XX ғасыр өнеріндегі орталық принцип» деп атайды. Ғалымның пікірінше, коллаж – бір-біріне еш қатысы жоқ заттарды қатар орналастыру арқылы жаңа шындықты тудыруға, нарратив кеңістігінің ашылуына мүмкіндік береді дейді [4, 51 б.]. Осы тұжырым арқылы «Мен Сізді сағынып жүрмін» атауына қатысты ойларын әрі қарай сабақтаған жөн.

Д.Амантайдың «Мен Сізді сағынып жүрмін» шығармасына эпиграф ретінде алған О.Сүлейменовтың «Кто-то медленно скачет и скачет во сне, издалека, на светлом, усталом коне» деген өлең жолдарынан алынған үзіндіні талдата отырып, образдар табиғатын ашуға сілтеме жасауға ұмтыламыз.

Әдебиеттанудың жаңа бағыттарына арналған элективтік курстарда өзінің пререквизиті болған әдебиет теориясы пәнінде өткен В.Я.Проптың сюжетқұраушы модальдықтарын естеріне сала отырып, яғни алетикалық, деонтикалық, аксиологиялық, эпистемиологиялық, кеңістік, уақыттық модальдықтың шеңберінен табылатын екі әңгіменің сюжетіне көз жүгірту керек.

«В современной литературе после «десюжетизации» модернизма сюжет постепенно возвращается в культуру постмодернизма. Литература, пусть в пародийном ключе, вновь начинает осознавать ценность события» – деген В.Рудневтің сөзін де сюжетқұраушы модальдыққа сілтеме ретінде ұсынуға болады [5, 128 б.].

Постмодернистік мәтіндерге тән қасиеттің бірі – айтылымның баяндаушыға ма әлде кейіпкерге ме, кімге тән екені маңызды емес. Маңыздысы – айтылымның функционалдық мәні екені белгілі. Төмендегі философиялық ойтолғамдарды карточкаларға жазып, кімге тиесілі екенін анықтатып, Ерболға ма, әлде авторға ма, жоқ нарраторға ма дәлелдету керек. Бұл ойтолғамның мәтіндегі қызметін атап өтуге болады.

«Бірақ, мойымаған сұсты қатал бейнесі қалай жалған деп, байлауын түйді Ербол терезеден шерлене тесіліп қарап. Ол кетеді, әуелі аза тұтқызып, артынан ұзақ сағындырып, келе жатқан тағдырын баяғыда тап басып танып қойған. Жазбай, алданышын жазғанынан дәл ажыратып, әрбір кесімін жасырын аңдып».

Шығарма құрылымындағы Абай сөзіне жасалған реминисценция арқылы автор меңзегенін, яғни бұл тек жанама мінездеу ғана болып қалған ба, әлде жалпы шығарманың негізгі идеясына сілтеме ме, анықтатып, сипаттату керек.

«И Абай, когда переводил Лермонтова, писал так: «Прошедшая жизнь – увиденный сон, что бы ни было – случится», – приводя этот отрывок, дает понять что автор, хотя герой Муктар и понимает свою вину и готовися принять смерть, отмечаешь для себя, что он очень образованный человек, глубоко думающий» -деген Д.Амантайдың қазіргі заманғы зерттеушілерінің дәйексөзін беріп пікірталасты өрістеруге болады [6].

Талдаудың соңында екі мәтін дискурсындағы диалогтік стратегияны анықтатып, мәтіннен туындайтын философиялық диалогтарды, әлеуметтік диалогтарды талдатып, сюжет құраушы модальдықтардың түйісетін жерін анықтау керек.

Осылайша, постмодернистік мәтіндерді талдаудың ерекшелігін постмодернизм поэтикасының эстетикалық бүтіндігін қалыптастыратын басым элементтер яғни интермәтінділікті, «Әлем мәтін ретінде» деген концепцияны, ойын поэтикасын, диалогизмді көркем мәтін бойынан талдату арқылы түсіндіруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм // <http://qasym.kz/>
2. Липовецкий М.Н. Русский постмодернизм. (Очерки исторической поэтики). Екатеринбург, 1997. – 317 с.
3. Әсемқұлов Т. Бүгінгі қазақ прозасының бағыттары. – otuken.kz
4. Bartheleme D. Snow White / D.Bartheleme. New York: Simon & Schustler, 1996
5. Руднев В.Н. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
6. Тагиров С.У., Жақұлаева А.М. Эстетика постмодернизма в творчестве Дидара Амантая // http://www.rusnauka.com/39_VSN_2014/Philologia/8_182534.doc.htm

Қанипаш МӘДІБАЙ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология ғылымдарының докторы, профессор
Гүлмария ОСПАНОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ҰЛТ МЕКТЕБІНДЕ АНА ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мағжан Жұмабаевтың ұлт мектебінің бастауыш сыныптарында ана тілі сабағын оқыту әдістемесін түзудегі білікті педагог есебіндегі, ана тілінің ұлы құнарын сәби санасына сіңіруде ғылыми-теориялық негіздемелер қисындаудағы мамандық әлуеті қысқа ғұмырында жасындай ойнаған қуаты зор поэзия түзген ұлт ақынының тарихи еңбегіне қоса тағы бір азаматтық ғұмыр арнасы- білім беру ісінде билік қумай тындырымды, қайырлы еңбектенуі болды.

Білім беру мен тұлға тәрбиелеу ісін тұтастықта зерделеген, әлемдік озық педагогикалық ой-танымды сіңіре жазылған «Педагогика» еңбегімен сабақтасып жатқан, ақынның қысылтаяң өмір бағытын айқындай түсетін еңбегінің бірі – 1923 жылы Ташкентте Түркістан республикасының баспасөз таратушы мекемесі бастырып шығарған «Бастауыш мектепте Ана тілі» атты әдістемелік нұсқау.

Алаштың асыл перзентінің оқу-педагогикалық бағыттағы мығым ғылыми негізді ұстанымдары білім беру, педагогика тарихы, әдістемелік қолданбалы мәні тиісті салалық зерттеулер нысаны есебінде қаншалықты игеріліп отыр, ұлт мектебінің қалыптасып даму тарихындағы қажырлы еңбек қазірде өз деңгейінде бағаланып, ескеріліп жүр ме? дейтін сауалдар көкейде тұрды. Расын айтқанда, осындағы әдіскер оқытушы маман Мағжан Жұмабаев күн тәртібіне қойып отырған оқу, оқыту тәсілдері бала күнгі «Ана тілі», басқа да оқулықтардың оқыту жүйесін жадымызда қайта жаңғыртты. Сол жүйе осы күнгі бастауыш мектепте де өнімді оқыту әдісін түзіп отырған сияқты. Осы бағытта арнайы зерттеулер қажет көрінді.

Тоқталып отырған мақалада Мағжан ана тілі сабағын бастауыш мектепте оқытуда баланы шығармашылыққа, ойлануға баулу бағытында ұсынып отырған сабақ түрлерінің бірінде келтірілген тақтай көпір үстіндегі екі текенің текетірес тұрған суретін бастауыш мектепте жүргенде көргенбіз. Ол уақыттарда Мағжан әңгімесі, Мағжан педагогикасы, Мағжан ақындығы туралы айтылмайды. Балаға қаріп үйрету, жазуға төселдіру, оқығанды, көрген құбылысты суреттеп қайта айтып беру. Бірте-бірте жан сарайы әсіреленіп, шалқар кеңістігіне шыққан көркем сөз арқылы ағыл-тегіл ой төгіп, шешен сөйлеуге төселу.

Ел сөзін ұстайтын азамат тұлғасын қалыптастырудың инемен құдық қазғаннан да бейнетті, сол ХХ ғасырдың 20-жылдарында толып жатқан кедергілермен тұсалып отырған күрделі қиын шаруасына Мағжан Жұмабаев жанкештілікпен кірісіп, ел баласын оқытты. Оқу ісін жолға

коюдың қыруар міндетін атқарып жүрген Алаш ұлдары А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин т.б. қайраткерлердің қатарында тарихи еңбек жасады.

«Бастауыш мектепте Ана тілі» әдістемелік нұсқауын Мағжан Жұмабаев «Мектебіміз» атты проблемалық сипаттамадан бастайды.

1911 жылы Ахмет Байтұрсынұлы енгізген жаңа әліпбидің оқуға орнығу бағыты онсыз да қилы кедергімен баяу жүріп отырған, сонда да болса дүние білімдері енді-енді оқытыла бастаған уақытында Русия төңкерісінен кейін белгілібір себептерден қазақ мектебінің жұмысы тағы да тоқырауға ұшырағандығын айтып, тарихи ахуал, саяси-әлеуметтік мәселелердің оқу ісіне қатысты нышандарын байыптап саралайды.

«Біздің бастауыш мектебіміз бойы өсіп, бұғанасы қатпаған жас мектеп» Бастауыш мектептердің ескі әліпби мектебінен жаңа мектеп болып туып қалқып қаз тұрғанына жиырма жыл да болған жоқ. Қиып бұрылып кете алмайтын мектебімізге дағдылы даңғыл жол да салынған жоқ.

....

Осылай жаңа есі кіріп келе жатқан мектебіміз Русияның төңкерісіне кез болды. Төңкеріс мектебіміздің алдына «еңбек» деген ұранды тастады. Бұдан былай еңбек мектебі болсын деді. Жаңа тәй-тәй басып келе жатқан мектебіміз «еңбек» деген ұранды ұға алмай дағдырып қалды. Білім берудің орнына балаларға көмек бер дегені қалай деп, «еңбек» деген ұранды өзінше түсініп қарадай мойнына су кетті. Жаңа басы құралып келе жатқан мектебіміз қирай бастады. Мұғалімдеріміз мектептен түрлі сылтаумен жылжып шығып зыта бастады» [1,3]

Мағжан Жұмабаев жаңа үкіметтің оқыту бағытындағы ұстанымын ұғындыра келіп, не дегенде де ұлт мектебі жұмысы түзу бағытта жолға қойылуы керектігі күн тәртібіндегі кезек күттірмес негізгі мәселе екендігін айтады.

Бастауыш мектептің оқу мерзімінің сол тұста көп өзгеріске ұшырамай төрт жылдық болып қалып отырғанына орайластырып әрбір оқу жылының сабақ мазмұнында қамтылуы, ескерілуі міндетті мәселелерді саралап ұғындырған.

Төрт жылдағы оқыту бағытын 2 айқын белгіленген талап бойынша жүргізу көзделеді.

1-Баланың тілін өркендету һәм дағдыландыру;

2- Тілді бақылау һәм емле.

Бастауыш мектептің оқуын біртіндеп жеңіл тапсырмадан күрделіге қарай жүйелі түрде жетілдіріп, толықтырып жүргізу нақты аталып көрсетілген талаптармен қамтылған.

Бірінші жылда баланы «жандағы әсерді қысылмай сөзбен жарыққа шығаруға» баулу керек. Өлең жаттап айтқызу, ауызекі дұрыс сөйлеуге үйрету, кітаптан оқи білуге төселдіру міндеттері ескерілмек. Сурет салу, естіген, бастан кешкен оқиғаны мұғалім қойған сұрақтардың жәрдемімен қайта жаңғыртып ауызекі айтып бере алуын қадағалау, ертегіден сахналық көрініс жасауға бейімдеу қажет. Тіл бақылау, дұрыс жазуға төселдіру бағытында сөйлем – сөз – буын – дыбыс туралы ұғындыру. Дыбыс пен әріптің айырмасына зер салғызу. Сөйлемнің соңында қойылатын нүкте туралы таным орнықтыру.

Екінші жылы бірінші талап бойынша көрген, естіген құбылыс негізінде толығырақ баяндап, әңгімелеп беруге, сахналық көрініске айналдыруға баулу. Басқа адаммен дұрыс, толық сөйлесе білу, суретке қарап әңгіме құру, бір әңгімеге ұқсас екінші әңгімені ойдан шығарып айта білуге үйрету, оқиғаны ықшамдап немесе жетілдіріп баяндауға дағдыландыру, хат жазғызып көру, күнделік жазуға қызықтыру, т.б. шарттар ескерілуі тиіс.

Тіл, емле бойынша сөз тұлғасы, түбір, туынды, қос, қосалқы сөздер, қосымшалар туралы түсінік беріледі. Жұрнақ, жалғаулар туралы ереже үйретіледі. Қос, қосалқы сөздердің жазылуы, тасымал, сызықша, туынды сөздің жасалуы, жұрнақ туралы білім беріледі.

Үшінші жылдың бірінші талабы бойынша бастан кешкен оқиғаларға ойдан әңгіме шығарып үйрену, балалар жиылысында ой-пікірін дәлелдеп сөйлей білу, оқиға әңгімені толық етіп жазуға төселу, сезінген әсерді жеткізе білу, әдеби туындыны бағалап сөйлеу, жазба есеп беру қамтылған. Екінші талапта сөйлем мүшелері, атауыш (есім – Қ.М.) сөздер туралы таным қалыптастырып, оларды айыра білуге үйрету. Шылау сөздер, үстеу, одағай туралы түсінік. Үтірдің қызметі.

Төртінші жылы белгілі бір пікірдің жобасымен толық дұрыс сөйлеу һәм жазу. Әдебиет әсерлерін кестелі, кестесіз, өлшеулі, өлшеусіз, сурет, жәй әңгіме сипаттарына қарай ажырата білу. Яғни көркемдік, жанрлық негізде танып, талдауға баулу. Ұйымдастыру шараларына тарту. Екінші міндет бойынша сөйлем мүшелерін Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құрал» кітабы бойынша сөздердің байланысу жолдарын, сөйлем мүшелерін пысықтап, игеруді дамыту, тереңдету.

Осы төрт жылдағы ана тілінің оқытылу талаптарында Мағжан Жұмабаев атап көрсеткен тапсырма-шарттар қазірге шейін бастауыш мектептің оқу жүйесінде сақталған ұтымды, өнімді оқыту тәсілдері.

Баланың сөйлеп үйренуін, жалықпай қызығып отырып жазуға төселуін, естігенін әңгімеге айналдыру, ойдан шығарып айту, хат жазу, пікірін қорғап дәлелмен сөйлей білу, әдеби шығарманың көркемдігін бағалап айту, істеген жұмысқа есеп беру, жазуда қатесіз әрі тіл заңдылықтарын ескеріп, ой жүйесін бұзбай нақты, әсерлі жазуға дағдылану бағытындағы білім беру әдіснамасында Мағжан Жұмабаев баланы шығармашылыққа баулу, тілдің ғылыми негіздерін, пән тілін игерту мәселелерін назарда ұстап отырған.

Мағжан Жұмабаев аталған еңбегінің «Ана тілінің мектептегі орны» атты тарауында өзі қозғап отырған оқыту, оқу, мектеп ісіндегі ана тілінің орны туралы түбегейлі көкейтесті мәселелерді қаузаған.

«Ұлт мектебін туғызатын ана – ұлт тілі. Тілі бөлек ұлт түрі бөлек мектеп іздейді. Ұлт мектебі ұлт тілі негізіне құйылуға тиісті. Ұлт тілі ұлт мектебіне ана болуға тиісті. Шынанда осылай болады. Бірақ бір ұлттың тарихында түрлі себептермен ұлт мектебі бір дәуірлерде анасынан айырылып жетім болып қалуға мүмкін. Осындай дәуір біздің мектептеріміздің басынан да кешті, дұрысы, енді кешіп бара жатыр» (1,5-б.). Мағжан Жұмабаев енді ұлт мектебінің шынайы білім ұясы – ұлт мектебі болуына кедергі келтірмек бірнеше ішкі, тысқы құбылыстарды емеурін танытып отырып та, ашып-ашып айтып та нақтылы шешімді күтіп отырған өзекті мәселе есебінде егжей-тегжейлі саралап береді. Араб, парсы, татар тілімен шұбарланған оқудан арылғанымен, әлі де ана тілінің баламен табыспағандығын айтады. Мәселені оқытудың жолын көрсететін әдістеменің жоқтығымен сабақтастырады. «Мектепке ана тілін алып бару» атты тараушада білімнің барлығы ана тілі арқылы берілді дейді.

«Мысалы, балаға қайырымдылық мінезін сіңіру үшін жанды қайырымдылық күйге кіргізетін бір күй тыңдату жетпейді, бәлки еттен өтіп сүйекке жететін қайырымдылықты суреттеген сөз керек, яғни, ана тілі керек. Сондықтан, мектептегі ана тілі барлық білімнің негізі һәм басқышы» (1,6-б.)

Мектепте бала ана хат тануымен бірге дұрыс сөйлеуге дағдыланбақ. Дұрыс жазуға үйрету. Бірақ білім үйренумен іс түгенделмейді, баланың жанын өсіру керек, тәрбиелеу керек. Тәрбие беру үшін оны сұлу әдебиетпен таныстыру, соны түсініп, сіңіріп оқуға баулу деген ойларын Мағжан Жұмабаев әрі қарай пысықтап, айқындап отырады.

Бала хат танығанда кітапқа байланып қалмауы керек. Мұғалім қата түсінік бермеуі керек. Баланың ынтасын оятуы керек. Ойдың сөз арқылы жарыққа шығуы туралы айтсын. Бала табиғат, жаратылыс аясында өссін, ойнап өссін, өнерден әсер алып өссін дейді. Мұғалім халфе болып отырмай, балаға жақын болсын, жөн көрсетіп отырғанымен, бала еркін болуын ескерсін дейді.

Тіл дамыту сөз байыту жолындағы шығармашылық өрістің бағыттарын мейлінше қамтып отырып ой түйген Мағжан педагог баланың көрген білгенін қорыту, суретке қарап шығарма жазу, ішкі жан күйін сөзбен баяндау, оқыған шығармасына баға беріп отыру, т.б. біліктілік, білім қорын түзу бағыттарын қадағалап отырып, үйрету, дағдыландырудың оңтайлы тәсілдерімен негіздеп береді.

«Бастауыш мектепте оқылатын әдебиет түрлері балаларға анық, ұғымды болып, баланың ойын ашық бір жерге салып жіберетін болсын. Ізгілікке, қайырымдылыққа, шындыққа, әділдікке, елшілдікке, әлеуметшілдікке шақырсын». [1,11]

Әрі қарай да зәру проблемаларды түгендеп, тізіп нақтылайды. Оқу кітаптары қажет. Мұғалім баламен мынадай-мынадай бағытта кеңесуі керек. Бала өз әсерін сыртқа шығарып сөйлеп, жазсын, т.б.

Мағжан Жұмабаевтың ұлт мектебінде ана тілін оқыту мәселесін ғылыми-әдістемелік негізде күн тәртібіне қойып, біліктілікпен, ыждаһатпен пысықтауы ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы жаппай сауаттандыру, өркениетті елдікке ұмтылыс бағытындағы Алаш қайраткерлерінің оқу-тәрбие ісіндегі түпкілікті ұстанымдарымен мұраттас, өзектес мүддеден туды.

Ұлт мектептерінің шаруашылық жұмыстары да, оқу-әдістемесі де, оқу құралдарымен, мұғалім кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі де 20 ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерін сонау бір түп-түгел, тұңғық заманда Ыбырай Алтынсарыұлы қалай алаңдатқан болса, одан да гөрі нақтылы әрекеттерге жұмылдырған еді.

Оксфорд университетінің Орта Азия проблемаларын зерттеу орталығы Алаш қайраткерлерінің тарихи еңбегіне «Олар мәдени ренессанс» жасады деп баға берген. Шыны да сол...

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Жұмбаев М. Бастауыш мектепте Ана тілі. // «Жұлдыз», № 1, 1993 ж.

Баян КЕРІМБЕКОВА,
С. Демирель университеті
ассистент профессор,
филология ғылымдарының кандидаты

ӘДЕБИЕТТІ ОЙЫН АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазақ әдебиеті сабағы ҚЫЗЫҚ әрі ҚАЖЕТ болуы керек. Көп жағдайда біз оқушылардың «Сабақ түк қызық емес!» немесе «Бүгінгі сабақ қызық болды!» деген сыңайдағы сөздерін жиі естіп жатамыз. Айталық, сабақта сондай қажет материалдар қамтылуы мүмкін, бірақ балаға қызықсыз болуы мүмкін. Немесе, керісінше, сабақ өте көңілді, қызық өтуі мүмкін, бірақ нәтижесінде ойыннан өзге есте қаларлық мардымды ештеңе болмауы мүмкін. Шығыс даналығында «Әркім жәрмеңкені өзінің тапқанына қарай бағалайды», – делінеді. Яғни, әр оқушы сабақтан өзіне керектіні, қажет деп ойлағанын алады. Балаға сабақ қызықты болып, сабақ барысында өткен білімді толық қажет деп есептеуі үшін, біз, ұстаздар қажетті білімді қызықты етіп жеткізуге тырысуымыз керек сияқты. ҚЫЗЫҚ – баланың эмоциялық көңіл-күйінің жоғары болуы, бала назарының сол нәрсеге ғана бағытталуы болса, ҚАЖЕТТІЛІК – оқудың өмірлік қажет екендігін, керектігін ұғыну, білімнің мәнін түсіну. Сабақты қызық етудің өнімді жолы – ойын элементтерін пайдалану екендігі белгілі. Алайда, ойынның бәрін бірдей пайдалана аламыз ба? Әдебиет сабағында қолданар ойынның басқа ойындардан қандай ерекшелігі болуы тиіс?

Қазіргі таңда, «ойын» білім саласындағы өз құндылығын дәлелдеді. Ғылымда «эдьютеймент» деп аталатын жаңа атау пайда болды. Ол ағылшынның «education», «entertainment» сөздерінің негізінде құралған. Білім алу, көңіл көтеру сөздерінің бірігуінен туындаған атау – ойын арқылы оқыту мағынасында қолданылып жүр. Эдьютеймент басты назарды оқушының қызығушылықтарына аудару арқылы білім беру, ойын арқылы бағыт-бағдар беру және білім беру саласын заманауиландыру арқылы іске асады. Ойындар мазмұнына қарай, өзіне тән ерекшеліктеріне қарай сюжетті-рөлді, дидактикалық құрылыс ойындары, қимылды ойындар, ұлттық ойындар болып бөлінеді.

Әдебиет сабағын пайдалы әрі қызықты өткізудің бір жолы – әдеби ойындар ойнату. *Ойын әдісі* – оқушыларға білім беру мақсатында және оқу үрдісінде қалыптасқан проблемаларды шешу үшін қолданылады. Ойынның мынадай түрлері бар: оқу, имитациялық, рөлдік, ұйымдастырушылық-қызметтік, іскерлік -басқарушылық, әскери, инновациялық, т.б. Соның ішінде әдеби ойындардың маңызы ерекше. Сондықтан, өзіміз ойластырған мынадай әдеби ойындарға тоқталмақпыз.

Кім ол, кім ол?

Ойын шарты бойынша, оқушылар екі топқа бөлінеді. Жүргізуші шығарма кейіпкерін сипаттайтын шағын тезис ұсынады. Сол бойынша қатысушы командалар әңгіме кім туралы екендігі табулары керек. Кейіпкерді үш түрлі нұсқада сипаттауға болады. Егер команда мүшелері жасырылған кейіпкерді ә дегеннен-ақ тауып алар болса, ол командаға бірден 3 балл беріледі. Егер 2 немесе 3- жолы табар болса, соған сай 2 немесе 1 балл беріледі.

№1 команда тапсырмасы

Бұл кейіпкер:

1. ... әкесі өте кедей болған адам. Ауылнай школынан шыққан соң да, ... малайлықтан құтыла алмады. Ақырында, он екі-он үштегі шамасы болса керек, тұрған байынан қашып дуанға барып, бір ноғайға жаз қызметке тұрып, қыс оқуға кірді. Бұл екі жылға шейін жаз жалданумен болды. (*Әбдірахман, «Шұғаның белгісі» Б. Майлин*).

2. ... Ол – өте ақ көңіл, ақылды бала екен. Адамды іш тартып тұратын жайдары жүзі, не десең де тез көне кететін жұмсақ мінезі бізді бірден үйіріп әкетті. Ең жақсы қасиеті – ешкіммен төбелесіп, сөзге келмейтіндігі еді. Бір-екі рет кейбір шатаққұмар балалар тиісіп те көрген өзіне. ... үндеместен қабағын түйіп, ондайлардан сырт айналып кетіп жүрді. (*Аян, «Жусан исі», С. Мұратбеков*).

PERSONA GRATA

Persona grata латын тілінен орысшаға аударғанда «желанная персона» деген мағынаны білдіреді екен. Қазақша дәл баламасы болмағанымен, әдебиет сабағына ыңғайлап, «қалаулы кейіпкер» деп аламыз.

Конкурсқа қатысу үшін әр командадан бір ойыншыдан шақырылады. Ойын барысында балалар өздерін шығарма кейіпкерінің орнына қойып, жүргізушінің сол кейіпкердің «өміріне» қатысты қойған сұрақтарына жауап береді. Ең алдымен ол кейіпкердің кім екендігін табу керек.

Кейіпкерді өз сөздерінен таны: «Әжем кейде менің атымды атамай «тампыш неме» дейді. Оның айтқаны ып-рас екен ғой. Екі танауыма екі саусағым еркін сыйып кетерлік, қосауыз мылтықтың аузындай үңірейін тұр. Екі шекемнің шығыңқылығы болмаса, басым қарбыз тәрізді доп-домалақ, тап-тақыр. Сол жақ құлағымның астына таман бір түйір қалым бар. Батшағардың бітпейтін жерге бітуін қарашы. Одан да бетімнің ұшына таман болсашы. Сонда әдемірек көрінер ме едім...» (**Қожаның монологы, «Менің атым Қожа». Б. Соқпақбаев**).

Кейіпкердің сөзінен оның кім екендігін тапқан соң, шығарма ішінен кейіпкер туралы айтылған өзге кейіпкерлердің сөздерін келтіре отырып, осы рас па? деген сынды сұрақтар қойылады.

Кірмеші жиі түсіме...

Шығарманың композициялық құрылымында түстің алар орны ерекше. Аталған конкурс дәл осы түс көрудің кейбір «ұсақ-түйектеріне» арналады.

Мысалы: «...Басында сол кәмишат бөркі. Шолпысы, қара мақпал камзолы да баяғыша. Бір сыпайы ұяңдық тарта беруші еді ғой! Мынада соншалық жалын атып кеп, ынтазардың үнімен: «Аңсадым ғой, зарықтым ғой!» деді. «Өзің үйреткен «Топайкөгің» бар еді. Соны мен күндіз де, түнде де айтам. Тыңда, мені» деп тұрып, әсем үнмен бір ауыз айтты да: «Енді кел, келші жақын. Мен міне, қасыңдамын. Бөгет жоқ, қасыңда жалғыз тұрмын ғой!» деді. Мен де құшағым жая ұмтылып: «Кел, келші, сәулем!» деп барып, оянып кеттім». (**Абайдың түсі. «Абай жолы», М. Әуезов**).

Бұл кімнің түсі? Түсті кім көрді? Қашан көрді? Қайда көрді? деген сияқты сұрақтар қойылады. Содан кейін сол эпизодтан үзінді оқылады.

Бояулар сөйлейді...

Оқушыларға мектеп бағдарламасындағы белгілі бір шығармадан үзінділер ұсынылады. Ол үзіндіде кейіпкер киімінің түсі немесе бөлменің түсін сипатталуы керек. Соған қарап, оқушылар қай шығармадан алынған үзінді екендігін табулары керек. Мысалы: «...Іші қараңғы. Бұрыш-бұрышында аяздаған қар, қабырғасы қара балшықпен сыланған кір. Төбесіне жапқан сырғауыл қарайған, түгел ыстан қап-қара. Көп тұрғандықтан, май болып кірлеп, қарайып кеткен кішкене, тар тесіктен кіргенде, оң жақ бұрышта ешбір сәнсіз, ретсіз үйіле салған үлкен пеш бар. Одан жоғары бояуы көшіңкіреген ағаш төсек. Үстінде іждиһатты қолмен жиылған сұрғылт түсті көнетоздау екі-үш көрпе, жастық...». (**М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Ғазизаның кәрі әжесі мен зағип анасымен тұрып жатқан үйлері**).

Көз – адамның айнасы...

«Көз – адамның айнасы», – деп тегін айтылмаса керек. Соған орай оқушыларға шығарма кейіпкерінің көзін суреттейтін эпизодтар оқылады, оқушылар ол көздің иесінің кім екендігін табулары қажет. Мысалы:

1-сұрақ. Суық қарайтын қисық біткен, кішілеу өткір көзінде және түксиген қабағында өзгеше қаталдық бар. Кішкене мұрны көз, қабағына үйлеспейді. Үзіндіде қай кейіпкердің көзі туралы айтылған? (**М. Әуезов, «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Ақан болыс**).

2- сұрақ. Ол – сыпайы, нәзік болып өскен... Жалғыз-ақ ұяң, жұмсақ қарайтын қара көзінде және ылғи шытыңған, кірбеңдеген қабағында қалың уайымның салған ізі бар. Бұл кейіпкер кім еді? (**М. Әуезов, «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Ғазиза**).

Білгірлер отауы

Жүргізуші әр командадан бір оқушыдан шақырып, олардың әрқайсысына өткен өткен шығармалардағы кейіпкерлердің афоризмдері жазылған карточкалар береді. Афоризмдер аяқталмаған. Қатысушылардың міндеті – сол афоризмдерді аяқтап, оларды қай шығармада, қай кейіпкердің айтатындығын табу. Ойлануға біраз ғана уақыт беріледі. Ескерте кетерлік жайт, афоризмді сөзбе-сөз қайталап беру міндетті емес, негізгі мағынасын аша алса да есепке алынады.

Төмендегі мысал қай шығармадан алынған? Кімнің сөзі? «... қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шайт!» десе жусататын заман еді. Одан

бері келе ел түйе сияқты болды. Бір шетіне тас тастап «шөк!» деп дыбыстаған уақытында аңырып тұрып барып, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұны ақ қар, көк мұзда қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сіңірген адам ғана ие боп, басшы бола алады...». (*М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Абайдың әкесіне берген жауабы*).

Кетігін та та...

Балаларға эпитеттердің орнына көп нүкте қойылған өлең үзінділері жазылған карточкалар таратылып береді. 30 секунд ішінде ойыншылар мәтінге лайық эпитетті тауып қоюлары тиіс. Шығарма мен оның авторын да жасыруға болады. Мысалы:

1. Сондайтұғын, аққулар сондайтұғын,

... мүсін айдынға кеп орнайтұғын.

Әлдилеп ... төсінде, бермей тыным,

.. айдын ... мүсінін тербейтұғын (*«Ақ» эпитеті, М. Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда»*

поэмасынан.

2. Ырғалған көкке бойлап қарағайы,

Қасында ... желекті ... қайың,

Жібектей желмен шарпып төңіректі,

Балқытып мас қылады иіс майы (*«Көк», «әппақ» эпитеттері. С. Сейфуллиннің «Көкиетау»*

поэмасынан).

Афоризмдер аукционы

Жүргізуші (ұстаз немесе топтан сайланған оқушы) белгілі бір тақырыпқа қатысты афоризмді оқиды да, оның күрделілігіне қарап, афоризмнің алғашқы бағасын айтады. Ойыншылар осы афоризмнің авторын табулары керек. Әрбір қате айтылған жауапқа байланысты афоризмнің бағасы да өсе түседі. Егер афоризмнің бағасы 5 балға дейін өссе, алайда, оны ешкім таба алмаса, жүргізуші дұрыс жауапты өзі айтады да, аукцион тоқтатылады. Егер кімде-кім дұрыс жауабын айтса, аукциондағы «баға», яғни, балл сол ойыншыға беріледі. Ойынды жекелей де, 3 топқа бөліп те ойнатуға болады.

Шамамен бұл ойын төмендегідей болады.

Жүргізуші. Аукционға *«Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек»* (А.Байтұрсынұлы) деген афоризм шығарылады. Бұл жолдардың авторы кім? Афоризмнің алғашқы «бағасы» – 1 балл. Конкурс өткізу үшін шамамен түрлі афоризмдер ұсынуға болады.

Әдебиет салоны

Жүргізуші. Ханымдар мен мырзалар! Сіздерден сәнді бір әдеби салонға бас сұғуларыңызды өтінемін. Салон иесімен таныстыруға рұқсат етсеңіздер. (Салон иесіне қарап) Ханым, бізді немен қуантасыз? Бізді қандай «сыймен» қуантпақсыз?

Салон иесі. Ханымдар мен мырзалар. Бұл – жаңа ойын. Бүгін екіжолды өлеңмен ойнаймыз.

Жүргізуші. Сөзіңізге араласуға рұқсат етіңіз, ханым. Мен қатысушыларды ойын ережесімен таныстырып өтейін. Сіздердің назарларыңызға классикалық әдебиеттен бір шумақ өлең жолы ұсынылады. Осы шумақты сіздер өз жаныңыздан құрастырып жалғастыруыңыз керек.

Салон иесі. Өтінемін, бәріңіз ойынға қатысыңыздар. (Қонақтарға өлең жолы жазылған карточкалар таратылып беріледі).

Жүргізуші. Ойлануға 1 минут беріледі.

Сұрағына орай жауабы...

Командалар бір-біріне «поэтикалық сұрақтар» береді. Ол сұрақтар белгілі ақындардың өлеңдерінен алынуы керек. Қарсы команда да өлеңмен қойылған сұраққа өлең жолдарымен жауап беруі тиіс. Алайда, ол өлең жолдары басқа ақыннан болуы шарт. Мүмкіндігінше, өлең жолымен қойылған сұраққа дәл солай жауап бергенде өзгеше бір жаңа, тосын, қызық ойдың туындауын ескерген жөн. Жауапқа ойлануға 30 секунд беріледі. Мысалы:

Сұрақ:

Шыныңды айт, кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?

Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы? (Абайдың Пушкиннен аудармасы «Татьянаның Онегинге жазған хаты»)

Жауап:

Мен – сәби мейірімді ана құшағында,
Ақ мамасын сүйемін, құшамын да:
Алтын ана жек көрер шамасы жоқ;
Былғанам ба, мейлі құсамын ба. (С. Торайғыров «Адасқан өмір» поэмасынан)

«Әйелдерді еркектерден көп дейді...»

Жүргізуші. Әйел – әдемілік пен нәзіктіктің символы ретінде өмірде ғана емес, әдебиетте те ерекше орынға ие. Әйел жанының құпиясы мен оның тылсым табиғаты қызықтырмаған суреткер сирек болар, сірә?!

Қазір сіздер жігіттеріміз дайындаған әйел қауымына қатысты «ерлердің» әңгімесінің куәгері боласыздар. Диалог қазақ қаламгерлерінің түрлі шығармаларынан тұрады. Ойынға қатысушылардың міндеті – әңгіме қай кейіпкер жайлы екендігін табу.

Инсценировка

Жігіт: «...Шіркіннің өзі де келбетті-ақ еді... ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы, үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, бір түрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда... Аккудың көгілдірігіндей осы аппақ. Үстінде шетін кестелеген ақ көйлек, омырауын неше түрлі ілгіштермен безеп тастаған қызыл пүліш қамзол, басында үкі таққан түлкі бөрік, өзі сұлу адамды мүлде одан жаман жандандырып, құбылдырып тұрды. Әңгіме кім жайында? (Шұға, «Шұғаның белгісі». Б. Майлин).

2- Жігіт: «Сұлулық, ақыл, салтанат үшеуі бір- біріне муафиқ келіп, ... сол елдің қызының алды болды. Бұл айтылмыш артықшылығының үстіне ... сөзге бек ұста болып, өз ойынан шығарып өлең де жазатын болды. Олай-бұлай қалжыңмен сөйлескен бозбаланы сөйлетпейтін еді. Ел ішінде тілді бозбалалардың көзі түсе бастап, шет елдерге де «Сәрсенбайда бек көркем бір ақын қыз бар», – десті...» Бұл кім болды екен? (Жамал, «Бақытсыз Жамал. М. Дулатұлы).

Кітап көрмесі

Жүргізуші: Кино мен теледидар – әрине, жақсы. Дегенмен, тасқа басылған сөздің қашанда құнды екені даусыз. Сондықтан, біз бүгін кітап көрмесіне жол тартамыз. Мұнда қазақ әдебиетінің небір маржандары бар. Алайда, ол кітаптар өздерінің нағыз атауларын жасырып, жастардың тілімен заманауи атауға ие болған. Олардың мұқабаларында «жаңартылған» атаулар жапсырылған. Ойыншылардың міндеті – осынау жастардың тіліндегі жаргондар мен әдеби нормадан тыс сөздерді әдеби өлшемге келтіріп, кітаптың өз «есімін» қайтару.

Ойыншылар көрмеге жақындайды, жүргізуші оларға кітаптармен танысуға уақыт береді. Содан кейін әр команда өз нұсқаларын айта бастайды. Мысалы:

«Көшедегілер» («Көшпенділер» І. Есенберлин).

«Белтірік» («Көксерек» М. Әуезов).

«Рәкетті қуған Х.» («Бандыны қуған Хамит» С. Сейфуллин), т.б.

Аздаған жарнамаға кезек берсек...

Жүргізуші. Жарнаманың күнделікті өмірімізге еніп кеткені соншалық, онсыз бір кем дүние секілді көрінетін болды. Сонымен, аздаған жарнама...

Командалар алдын-ала дайындалған жарнамалық роликтер, әзілге құрылған мини-спектакльдер арқылы кез-келген қазақ қаламгерінің шығармасын немесе оның толық шығармашылық ғұмырын жарнамалауы тиіс. Соңында қазылар алқасы шешімін шығарып, жеңімпаздар анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Харитонова О.Н. Сборник литературных игр для учащихся 10-11 классов. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. -349.
2. Чупрасова В.И. Современные технологии в образовании. – Владивосток, 2000г.
3. Әдістеме әлемінде. Ғылыми-әдістемелік жинақ. – Алматы: Сардар, 2008ж.

М.С. ҚЫДЫРБАЙ,
Абай атындағы ҚазҰПУ
6М011700 – қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының
1 курс магистранты,
Р.Б. БОРАШ,
Ғылыми жетекші: Абай атындағы ҚазҰПУ
филологиялық пәндерді оқыту
әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ОЙЛАР

Тарих сырына, замана қатпарларына, айнала алыс, жақын елдер шежірелеріне көз салып, құлақ түрген сайын өз халқымыздың да рухани мұрасының жетіп артылатынына көзіміз жетеді. Өзіміздің төл әдебиетіміздің басқа халықтардан асып түспесе кем емес екендігіне тарих беттеріне өшпес ізін қалдырған халықтың біртуар азаматтарының еңбектері дәлел болады. Олар қалдырған рухани мұра әдебиеттер дамуының аса бір мәнді, маңызды заңдылығының туып қалыптасуына себепші болды. Солардың қатарына қазақ әдебиеттануының темірқазығы, әрі іргелі ғылыми еңбектердің авторы Ахмет Байтұрсынұлын да жатқызуға болады. Еліміз тәуелсіздік алғалы қазақ әдебиеттану ғылымында Байтұрсынұлының ғылыми-теориялық еңбектері әр тараптан зерттелініп, кеңінен насихатталуда. Белгілі тіл білімінің білгірі Р.Сыздық: «Оқу-ағарту идеясы – А.Байтұрсынұлының да қоғамдық қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тірегі болды. Бұл платформаны мықтап ұстауға алып келген – оның өз халқының тағдырын ойлаған қам-қарекеті» [1, 13], – деп ғалымның халыққа сіңірген еңбегіне жоғары баға береді. А.Байтұрсынұлының қазақтың ұлт екенін танытатын өзіндік мәдениеті мен әлеуметтік жағдайын айқындайтын тіл екенін түсіндіре отырып, ұлттық тілді дамытуға барынша үлес қосқанын айтады. Осындай пікірлерді саралай келе, қазақ әдебиеттануының тарихын, сынын, теориясын қалыптастыруда, барша жұртты оқу-білімге шақыруда А.Байтұрсынұлы еңбегінің өлшеусіз екендігіне тағы да көзіміз жетеді. Жылдар өтіп, ғасыр аунаса да ғалымның әдеби-теориялық мұралары өз маңызын жойған жоқ. Бұл тұста ең алдымен ауызға алынатыны – «Әдебиет танытқыш» еңбегі.

«Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымы туралы жазылған тұңғыш кітап. Жазылғанына ғасырға жуық уақыт болса да еңбектің дәл бүгінгі күн тұрғысынан алғанда көкейтестілігі артпаса, кеміген емес. Ондағы әрбір тақырып, әрбір тарау өзінше құнды, өзінше қуатты. Ғалымның қазақ әдебиетінің өзіне тән жанрлық формаларын топтап, жіктеп берудегі даналығына таң қаласың. Автор өз зерттеуінде ең алдымен қара сөз бен дарынды сөзге анықтама береді. «Қара сөз деп осы ұғым жүйелерінен сөйлейтін әңгімелерді айтамыз. Ұғым жүйесінің табы қара сөздің басы болады. Қара сөздің табынан түрін айыру керек. Тап жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көптен бері көп жұртта қалыптасқан түрлерін алғанда, қара сөз: 1) әуезе, 2) әліптеме, 3) пайымдама болып үш салаға бөлінеді», – деп жазады ғалым [2, 397]. Бұдан әрі ғалым әуезеге мынадай анықтама береді: «Болған уақиғадан бастан аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағұлмат беру әуезе болады» [2, 397]. Әуезені іштей мәлімдеу, мазмұндау, қорыту деп үшке бөліп көрсетеді. Әуезенің тарауларына шежірені, заман хатты, өмірбаянды, мінездемені, тарихты және тарихи әңгімені жатқызады да, әрқайсысына анықтама беріп, өзіндік дәлелдемелер келтіреді. Сонымен қатар, әліптеме туралы былай деп жазады: «Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару әліптеме болады. Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың, түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады» [2, 400]. Әліптеудің екі түрін көрсетеді. Олар: пәнді әліптеу, сәнді әліптеу. Пәнді әліптеу дегеніміз, автордың көрсетуінше, «нәрсені пән мақсатымен алып, дәлдеп әліптеп, сыр-сипатын дұрыс танытып, нәрсе туралы дұрыс ұғым беру үшін істеледі» [2, 401]. Ал, сәнді әліптеуде сондай белгілерін алу әліптеушінің көздеген өз мақсаты бойынша болатындығын айтады. Автор пайымдау туралы да терең ғылыми пікір айтады: «Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма пайымдама деп аталады» [2, 401]. Осындай қорытындыға келе отырып автор – әуезе мен әліптемемен, түрлі сөздермен дүние әңгімесінің бітпейтіндігін айтады. Дүниедегі нәрселердің барлығын, олардың қалай өмір шегетінін танумен білім тамам болмайды. Өйткені, дүниедегі нәрселердің бәрі сабақтас, іліктес, құрмалас болып келеді деген қорытынды жасайды. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде тіл, сөз өнері, шығарма дегеніміз не деген сұрауларға да тоқталып, ықшам, толық, дәл анықтама береді. Автор сөз өнері ғылымын: 1) шығарманың тілінің ғылымы; 2) шығарманың түрінің ғылымы

деп екіге бөліп қарайды. Тіл өңі жағынан тіл я лұғат қисыны деп, мазмұн жағынан кара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі деп екіге бөледі. Зерттеуші сөз өнерін үй қалау өнерімен өте қисынды салыстыра көрсетеді де, сөз талғау орайында шығарма тілі екі түрлі болатындығын айтады, олар – біріншісі – ақын тілі, екіншісі әншейін тіл. Сөз дұрыс болу үшін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулықты жақсы білу, өз орнында тұтыну, дұрыс есептеп, сөйлемдерді дұрыс орналастыру, құрмаластыру керек екендігі алға қойылады. Өз еңбегінде фольклорлық, әдеби тексттерді талдаудың, жанрлық түрлерге ат қойып, анықтама берудің тамаша шебері, әдеби дамудың болашағын көрсете алатын асқан сыншы, өмір, қоғам, адам табиғаты жөнінде терең пікір толғайтын ұлы ойшыл екендігін дәлелдейді. «Әдебиет танытқыш» еңбегі – ұлттық әдебиеттанудағы тұңғыш теориялық еңбек десек, оның әр бөлімі мен тарауында ғалым сөз өнерінің күрделі болмыс-бітімін саралау барысында Абай поэзиясын мысалға ала отырып терең талдаулар жасайды. Ахметтанушы ғалым Р.Нұрғали қазақ әдебиетінің дамуына, әсіресе әсері күшті болған Абай шығармалары екенін, сындар дәуірдің басы Абайдан басталатынын кесіп-пішіп тиянақтайды. А.Байтұрсынұлының біз қарастырып отырған еңбегінде өлең сөздің күрделі табиғатына қатысты құнды пікірлер айтылып, ұлттық әдебиеттануда қолға алуды қажет ететін теориялық мәселелер өз шешімін таба білді. Ол өлең құрылысындағы орналасу тәртібіне орай ұйқасқа ат қою, атау тудырып қалыптастыру десек, осынау маңызды істің алғашқы ғылыми мәселелері «Әдебиет танытқыштан» бастау алды. Атап айтқанда, зерттеуші ұзын тармақты ұйқастың азат ұйқас, аралатпа ұйқас болып келетіні туралы пікір білдірді. Ғалым жер жүзі жұрттарының тілдеріндегі шығармалардың бір-біріне ұқсас болып келу себептерін тұрмыс-салт, өмір-тіршілік ұқсастығынан туатындығын кеңінен дәлелдейді. Адамзаттың балалық шағындағы табиғат құбылыстарын кереметке жору, жокқа илану, дәу, пері, жезтырнақ, жалмауыз секілділерден қорқып, пері-періштеге, аруаққа сену салдарынан туған шығармаларға баға береді. Жазу-сызу жоқ дәуірде туған жырлардың ауыздан-ауызға, заманнан-заманға көшуі, батырлар жырының бір адамның сөз болудан шығып, мың адамдікі, жұрттыкі, ұлттыкі болу себептері айтылады. «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» сияқты жырлар мысалға алынады. Ертегі секілді ескі сөздердің әркім өзгертіп, өң беріп, құбылтуына орай жалпылық сипат алатынын түсіндіреді, олардың неге халық шығармасы, халық әдебиеті есептелетінін анықтап береді.

Батырлар жырының азайып бара жатқанын автор қазақ арасында сауықтың кемігенімен сабақтастырып, олардың бірте-бірте өлең түрінен айырылып, ертекке айналатынын, рухы, көркі жоғалып, құр сүлдесі қалатынын ескертіп, сондықтан жыршылар жоғалмай тұрғанда батырлар жырын жазып алуды ел ішіндегі азаматтардың халық алдындағы борышы деп көрсетеді. «Қарақыпшақ Қобыланды батыр», «Нәрікұлы Шора», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Едіге», «Қамбар» сияқты жырлар қазақ арасында көп айтылатын жырлар ретінде көрсетіледі.

Филология ғылымдарының докторы Р.Сыздықова Ахмет Байтұрсынұлын этнолингвист ғалым болғандығын да баса айтады. «Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым Ы.Алтынсариннен кейінгі еңбегі ерекше ағартушы педагог, сөз құдіретін танытқан тамаша ақын, баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері...», – деп әділ баға беріп, нақты тұжырым жасайды [3//4]. Зерттеушінің А.Байтұрсынұлының қазақ тілі білімінің іргетасын қалаушы және мықты ғалым деп айтуында ерекше ақиқат бар. Оны ғалым А.Байтұрсынұлының 1929 жылы 1 мамырда өз қолымен жазған өмірбаяны арқылы дәлелдейді.

«1901 жылдардан бастап бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жөндеу жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілді қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің (жағымсыз) әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (яғни іс – қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілі) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен – шұғылдандым», – деп жазады деген фактіні келтіреді [4//1]. Ғалымның бұл сөздерінен біз көптеген деректерді байқаймыз.

Олар:

1. Бала оқытып, бос уақыттарында өз бетімен білімін көтергенін; 2. Қазақ тілі дыбыс жүйесін және оның грамматика құрылысын зерттегенін; 3. Қазақ әдеби тілін қалыптастырғанын, бөгде, қажетсіз сөздерден арылтықанын;

4. Қазақ әдеби тілі синтаксисіне ерекше көңіл бөлгенін; 5. Іс-қағаздар тілін, публицистикасын, ғылыми тілін халықтық сөйлеу тілімен өңдегенін; 6. Ғылыми терминдер жасағанын; 7. Стильдік өңдеу

үлгілерімен шұғылданғандығын; 8. Ғылым жолында қазақ тіл білімі іргетасын қалағандығын анық байқаймыз.

Ағарту саласында анық мұқтаж болып отырған бағыттарда атқарған қыруар еңбегі А.Байтұрсынұлының тарихи тұлғасын тұғырландыра түседі. Ғалым өз мақсат-мұратын мына өлең жолдарында да білдіреді:

*Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаптым, ектім,*

Көңілін көгертуге құл халықтың [5, 25].

Иә, осы өлең жолдары оның бүкіл өмірінің эпиграфы іспеттес. Ол – ақын, жазушы, аудармашы, публицист, қоғам қайраткері, ағартушы, этнограф, фольклорист, түркітанушы, әдебиетші, тілші, ғалым. Бір бойына бірнеше қасиеттерді сіңірген жан. Оның бүкіл еңбегінің мәнін бір ауыз сөзге сыйғызып айтар болсақ, ол – ұстаз, халық ұстазы.

Ғалымның еңбектері белгілі қағидаларды қазақша сөйлетіп қана қоймай, оларды қазақ асыл сөз мәтіндерімен дәлелдеп беруімен де құнды. Еңбектер сол кезеңдегі өскелең қауымға керекке жарады. Оқушылардың әдеби білімі мен талғамын өсіруге өз септігін тигізе білді. Күні бүгінге дейін А.Байтұрсынов еңбектерінің, әсіресе, «Әдебиет танытқыш» еңбегінің әдебиеттану ғылымы мен практикасы үшін аса маңызды екендігі, көпшілік қауымның сұранысына ие болып отырғандығы анық ақиқат. «Әдебиет танытқыштың» құндылығына жан-жақты тоқтала келе, әдебиет сыншысы Кәкішев: «Мұндай еңбек бізде бұған дейін де, бұдан кейін де қайталанған жоқ. Ол – әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымының міндет-парызын қатар атқарып, біздің алдыңғы ағаларымыздың эстетикалық сауатын ашуға мұрындық болған жүйелі оқулық. Ондағы анықтамалар мен терминдердің өзі күні бүгінге шейін біздің ғылыми аренамыздан орын алатын құнды қағидалар мен атаулар. Көркемдік әлеміндегі сөз өнерінің сай-саласын ұғындыратын «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған өміршең қондырғы-фундамент» [6, 210-211], – деп жазады. Осы тұста Т.Кәкішұлының Ахмет Байтұрсыновты дәрежесі мен деңгейі биік ұстаз көретіні аңғарылады. Жас ғалым А.Оспанова: «XX ғасырдың басындағы қайшылығы мол күрделі ақиқатты тану жолында елеулі көзқарас жүйесі бар Т.Кәкішұлы А.Байтұрсынұлының азаттық мұраттар бағытындағы күрес ұстанымының даралық сипаттарын атап айтуында кезеңдік жалпы ағымға ілесе кетіп сөйлеген көп зерттеушіден ауылы шалғай ақиқаттарға сүйеніп отырды» [7// 77], – деген пікір айтады. Бұл Т.Кәкішұлының А.Байтұрсыновтың ұлт-азаттық жолындағы күрес-мұратымен астасқан жеке бас тағдырындағы әрбір әрекетін, шығармашылығы мен зерттеу жұмыстарын әркез назардан тыс қалдырмай, болашақ ұрпаққа дәріптеуші бірден бір тұлға екендігінің айғағы. Осындай тұлғалар көп болса, А.Байтұрсынов есімі ешқашан да, ешуақытта да санамыздан өшпейді. Қайта, жыл өтіп, ғасыр аунаған сайын өз асылдығын жоймай, жарқырай түседі.

Бір сөзбен айтқанда, А.Байтұрсынұлы еңбегінің негізгі идеясы – жастар тәрбиесін құрғақ сөз, «таусылмайтын» ақыл-кеңеске емес, үлгі-өнегеге, ғибратқа негіздеу. «Әдебиет танытқыштың» тәрбиелік мәнін зерделей келе, болашақ мамандарды тәрбиелеу, білім мен білікті қалыптастырудағы мүмкіндіктерінің мол екендігіне көзіміз жетті. Бұл еңбек әдебиет зерттеушілеріне, ұстаздар мен білім алушыларға бағыт-бағдар сілтейтін таптырмас құрал. Сол себептен де оқу құралдарында «Әдебиет танытқыштағы» әдебиет теорияларын назардан тыс қалдырмай, ғалым қалдырған мол мұраны ұрпақтан-ұрпаққа сол қалпында жеткізу қажет екенін естен шығармағанымыз абзал.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ойсылбай А.Т. Ахмет Байтұрсынұлы: «Әдебиет танытқыштағы» қазіргі әдебиет теориясы/ Монография. – Алматы: Елтаным, 2015. – 200б.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер /Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206 б.
3. Арыстанова Н.Н., Балтабай М. Ахмет Байтұрсынов – этнолингвист ғалым// Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының Хабаршысы. – Тараз: ТарМПИ, 2011. – №10.- Б.30-33 ЭОЖ 82.085 А75
4. Арыстанова Н.Н., Бейсенбек А. Ахмет Байтұрсынов – лингвист// Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының Хабаршысы. – Тараз: ТарМПИ, 2011. – №10.- Б.34-39 ЭОЖ 801 А75
5. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, мақалалар және әдеби зерттеулер. – Алматы: Жалын, 1991. – 469 б.
6. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.
7. Оспанова А.А. Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік өмірбаянындағы ағартушылық мұраттар// ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 1 (153). 2015.

Айдана АЛЬЖАНОВА,
ҚР БҒМ ҒК М.Әуезов атындағы әдебиет және
өнер институты
1 курс магистранты,
Ғылыми жетекші: **Н. АҚЫШ**

«АЙҚАРАҢҒЫ» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫМЕН ТАҚЫРЫПТАС ҚАЗАҚ ҚАЛАМҒЕРЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Желтоқсан оқиғасы қазақтың біріне не үшін, қайдан шыққаны көмескі, бұлыңғыр құбылыс болып қала берсе, енді біріне болмауы мүмкін емес, тарихтың толғағы жеткен шынайы бұлқынысындай қабылданған еді. Автор осы бір екіге бөлінген бір қазақтың бүкіл ұлттық болмысын бір қақтығыстақ шеберлікпен көрсете алған. Сәбираның алаңға баруы, айналадағы адамдардың жарыса айтқан жалынды сөздерінің бірін ұқса, бірін ұқпай, аңтарыла қараған бейкүнә болмысы сендіреді. «Ұлы державаның» жазықсыз жастарды ит боп қауып, газ боп өртеп, аязды күні қар, су боп қарыған шын бейнесін тануы жан дүниесіне тағы да кешегі тау бөктеріндегі көрген найзағайдай әсер етеді. Осыған дейінгі сенім, болашаққа бастайтын үкілі үміт оты бір-ақ сәтте жалп етіп сөнгендей күйге тап болады.

Шығармада суреттелетін Желтоқсан кезіндегі және одан кейінгі қулық-сұмдыққа толы қуғын-сүргін, террорлық әрекеттер ұлтымыздың көп халыққа сіңіп, жұтылып кеткелі, біртіндеп жойылғалы, жоғалғалы тұрған аянышты тағдырынан хабар береді. Роман оқиғасы, әрқилы адам тағдырлары Қонаевтың орнынан алынуы сыздап, пісіп тұрған жараның жарылуына желеу ғана болғанын, ал шындығында Желтоқсанның тамыры тереңде – қоғамның тіршілік-тынысында жатқанын көрсетеді [1].

Сәбира үшін Желтоқсан оқиғасының болуы жұмбағы көп, сыры беймәлім, аяқ астынан абайсызда туындаған алып құйын секілді құбылыс болса, өмірдің ащысы мен тұщысын бала күнінен сезініп өскен әрі ақ пен қараның арасын біршама айыра алатын жасқа жеткен Әзиз-Сұлтан үшін болмай қоймайтын, тұтануға тиіс, пісіп жеткен көтеріліс іспетті суреттеледі.

Көшелерде арпалыс жүріп жатыр. Ана тілі, ұлт намысы үшін бейбіт түрде алаңға шыққан жастарды аяусыз жазалау басталады. Олар Лениндік саясаттың даналығына сенген. Орталық өзінің сөз жүзіндегі әділетті ұстанымдарын аяққа таптайды.

«Осы екі күн шынында да бұлар үшін нағыз қызық, қансонардың өзі болды. Қараңғыда, көзден таса бір қиырда не істеп жатқаныңды кім аңдып тұр дейсің. Жалтақтамай еркін қимылдады. Қар үстінде қара шаштарын жел үрлеп, ыңырсып жатқан қойны-қонышын ақтарып, алқа, жүзік, әмиандарын алды. Өмірі көрмеген олжаға бөкті. Қасындағы шіңкілдек Орлов та атына заты сай нағыз қыранның өзі екен...»

«Шұңқырға қоқыс» тасу деген бір азап – қаланың қиыр шеті, иен далаға апарасың. Ұрып-соғып, тепкілеуің керек. Олар да тірі жан. Кейде қарсылық қылуы мүмкін. Қауіпті. Таңертеңнен бері үш рейс жасады. Бүгінге осы да жетер. Алаңдағы қаптаған «калбиттердің» қайсысын тасып бітіресің» [2], – деген әскери міндетін өтей жүріп, қанды қырғынға жазалаушы боп жегілген айуан қылықты старшина монолога – сол күндердің жанды суреті. Жазушы сол аласапырандағы қиямет-қайым көріністерді ащы шындығымен бедерлеу үшін бұл екі жендет және оларды қасындағы жүргізуші Костя Новиковке қатысты тараулар қосады.

Миронинің «Қазақтар балабақшаға басып кіріп орыстың балаларын бауыздап кетіпті», «кіші станица жақта бір топ қазақ жігіті орыстың қыздарын зорлап, айуандықпен өлтіріпті... » деген лақаптарды таратуы шиеленісті одан ары ушықтырып жібереді. Жазушы бұл оқиғаның ұлтаралық қақтығыс емес екендігін түсіндіру мақсатында орыс ұлтының өкілі Костя Новиковқа қатысты оқиғаны пайдаланған. Ол тың игеру кезінде келген тың игерушілердің баласы. Әкесі қайтыс болып, шешесі араққа салынып кеткенде қарындасы Ангелина екеуін қолдарынан жетелеп өсірген Сапарбай аға мен Күмісжан тәтенің жақсылығын қалай ұмытсын. Бұл олардың баласы Қайратпен, қарындасы Ангелина мен Жұмагүл жасты болғандықтан мектепте де бірге оқыды. Әскерге кеткенше қазақ көршілерінің қамқорлығында болған Костя қазақ деген дарқан халықты сол үшін де сыйлайды. Ангелина мен Жұмагүл сынды қарындастары болғандықтан да Сәбираға жасалған зорлық пен зұлымдыққа ортақтаспайды. Қазіргі жағдайы ол үшін қасірет. Өмірлік тәжірибеден андап-түйгені жігітті қиянатқа жібермейді. Орыс ұлтының атынан жасалып жатқан сұрқия әрекеттерге төзе алмаған ол екі күннің ішінде қасындағылардың жасаған есепсіз қылмыстарын беттеріне басқаны үшін соққыға жығылады. Араққа тойып алған өз қандастары тепкілеп өлтіріп, оны қай жерде қазақтардың қалай тепкілеп өлтіргеніне дейін келісіп алады да жаланы қазақ жастарына аударады. Шығармада

аландағы операторды да, Костяны да өздері тепкілеп өлтіріп, солардың қанын Әзиз-Сұлтан сынды бейкүнә жастарға арқалатудың қалай жүзеге асқаны нанымды бейнеленген. Автор тартыс-таласты ахуалдың қапияда ұшқынып, ұлт араздығын қоздыратындай сылтауға желі тартатын сәттерін дәл байқап, орайлы фабулалық дерек ретінде кәдеге жаратады. Міне, Желтоқсан шындығының толық ашылмайтындығы да осыдан. Жастардың қанын арқалаған жауыздарды әшкерелеу үшін ұрпақ ауысу керек, сондықтан жабулы қазанның жабулы жатқанына ширек ғасыр болды.

Қазақ жастарының Республикаға тиісті шарттардың орындалуын талап етіп, сұрауы бүгінге дейін демократ қатарындағы М.Горбачев пен оның жандайшаптарына ұлтшылдықтың жалыны болып көрінеді. Шегініс жасау жеңіспен бірдей. Талай жақсылыққа уәде берген кеңес дәуірінде Одақтас Республикалардың сыпайы отарлау нысанына айналғанын Желтоқсан оқиғасы дәлелдемек. Орталық ашуланады. Намысына шоқ түсетіндей. Шовинистік астамшылық кішігірім халықтардың ар-ожданымен есептеспейді. Басқа республикалардағы, басқа ұлт, ұлыс өкілдерінен тұратын арнайы жабдықталған сұржекей әскери күш алдырады. Қарулы жендеттермен жағаласу талай боздақ, қарындастардың жанын қияды.

Романда Республикалық Қауіпсіздік Комитетінің басшысы Миронин үшін қақтығыстың асқынуы дәреже, шен алу жолындағы ұтымды сәт есебінде түйінделуі – психологиялық ыңғайда шынайы деталь. Мансапқорлар адам мүрдelerini аттап өтуден тайынар емес. Жастар тәуелсіздік ұранын ашық айта алмайды да. Темір тәртіптің шынжыры сылдыр қағады. Алайда олардың сана астарында азаттық туралы тәтті қиял жатпауы мүмкін емес еді.

Әзиз-Сұлтан үй ішінде күнкілдеп, сыртқа шыққанда жуаси қалатын екі жүзділер қатарынан емес-ті. Ол алдыңғы қатарлы ағартушылардың арқасында «Ресей отарлағанша жабайы едік, надан ек», – дейтін жалған, жағымпаз тарихтан жиреніп, өрттей қаулаған орыстандыруды өз басынан өткеріп өскен ұрпақтың өкілі. Өз жерінде жүріп, өзі де, тілі мен салт-санасы да шетқақпайға ұшыраған, кірменің күйін кешкен қазақтың шерменде халі Әзиз-Сұлтандар көкірегіне ыза-кек боп тұнған. «Қырдағы ұрпақ өресі ошақтың үш бұтынан аспайтын көрбілте топас, арақ десе әкесін сататын алқаш, қаладағы бойлы да, ойлы да ұрпақтың бет бұрған Қағбасы басқа, діні де, тілі де бөлек. Сонда біздің болашағымызға кім ие болмақ?» – деп толғанады желтоқсаншылар. Оларды аузын айға білеген аждаһа империяға қару-жарақсыз қарсы атылуға мәжбүр еткен де осы қорланған ұлттық намыс, қордаланған ыза-кек. Әзиз-Сұлтанның әр сөзі, қандай азапқа да төзіп, әділдік іздеуі жүрегінің тазалығын айғақтай түседі. Осы бір арпалысты шақтарда жазушы кейіпкерінің монологаы, тергеушілермен сөз қақтығыстары арқылы ұлттық құндылықтардың коммунистік қоғамдағы бар болмысын әр жақты ашады. Әсіресе, №13 камерада Сәкен Сейфуллиннің рухымен тілдесуі үстінде. Олжас ақынмен арадағы көзге көрінбейтін тылсым күштен нәр алуы, қазақтың соңғы ханы Кенесары бабасына мұң шағуы секілді өң мен түстің арасындағыдай тылсым оқиғалардың шығарма рухын одан сайын асқақтата түседі. Бұл тарыдай болып шашылса да, ата-бабаларының өрлік рухынан нәр алған намысшыл ұрпақтың басы бүтін жойылмағандығының, сайын дала төсінде еркіндікті аңсаған еркін ойлы жұрттың текті болмысы түгел сөніп қалмағандығының дәлеліндей әсер береді. Бүкіл әлемді билеуге ұмтылған коммунизм идеологиясының екпіні қанша қатты болса да, тұғыры берік халықты түп-тамырымен құрта алмайтынын көрсетеді.

Шығармада түсті көркемдік құрал ретінде пайдалану – әдебиетте қалыптасқан тәсіл. Жазушы түсті алдағы оқиғадан хабар беріп, болашақты болжау үшін пайдаланған. Оқиға басындағы Әзиз-Сұлтанның түсіне әкесінің ұсқынсыз түрмен енуі, қызылшақа баланы Сәбираның қолына ұстата салуы – алдағы болар оқиғадан хабар беріп тұр. Әкесінің бұл түрі оның хал үстінде ауырып жатқанын байқатса, қазақ халқы түске енген қызылшақа баланы ауыртпалыққа, қиыншылыққа жориды. Оқырман осы түстен Сәбираның алдында кесе-көлденең қиыншылықтың болатындығын айтпай-ақ іші сезеді [3].

Романда Әзиз-Сұлтанның абақтыдағы бастан кешкен адам төзгісіз ауыр азаптары мен жастардың қанын төгіп, таққа жайғасқан жаңа басшының алдында құрдай жорғалаған үлкенді-кішілі талай сатқынның жылпос әрекеттері қатар өрбіп отырады. Сәбираның ауылында ұшырасқан саңылаусыз жандардың ісі санаңды сансыратса, қара басының қамы үшін бірін-бірі қатынша өсектеген жандайшап шекпенділердің ергежейлі болмыстары жиіркеніш тудырады. Автор осы тұста өмір деректерін романның өзегімен ұштастырып, талай ұтымды эпизодтар кіріктіре алған. Мәселен, Олжастың қасқая тұрып Колбинге шындықты жайып салуы, қаймықпай барып бір шетте қалған Қонаевтың қасына барып отыруы, Жұбан ақынның жалтақтамай, ішкі күйзелісін ашық білдіруі, т.б. оқиғалар көңіліне дем беріп, қазақтың қанды қырғындарда майысса да сынбаған рухына деген сенімді бекіте бастайды. Мұның барлығы кит етсе кінәліні сырттан іздейтін болмысымыздағы осал жеріміздің ашық жарасын тұз сепкендей күй кештіреді.

Шығармада шындықтың шеңберінен асып, кейіпкердің рухани ахуалымен таныстырудың бір амалы ретінде реалды мекеншақта жоқ тарихи тұлғалармен сұхбаттарды сынамаалап енгізу кездеседі. Т.Сәукетаев қазақ әдебиетінде қалыптасқан осы дәстүрге өз тарапынан сынамаалап жаңалық енгізген. Оны Алматы қаласында осыдан елу жыл бұрын Сәкен Сейфуллин жатқан НКВД түрмесіндегі №13 камерадағы оқиғаға негізделген. Жазушының мақсаты айтылып, ақын туралы жазылып жүрген әңгімелерді кейіпкердің рухы арқылы оның аузына салып ақ-қарасын ашу. Бұған Сәкен Сейфуллиннің Әзиз-Сұлтанға айтқан сөздері мысал бола алады. Тар қапастағы НКВД жандайшаптарының зорлығына шыдай алмаған Сәкен өмірінің соңында есінен ауысып қалыпты деген қауесетті сейілтпек болған жазушы оны ақынның өз аузына салған. Сұлу Сәкеннің танымастай болып өзгерген, адам шошырлық түрінен шошып шегіншектеген Әзиз-Сұлтан:

«– Сізді бұлай көрмей-ақ қойғаным жақсы еді!

– Бұл – менің бетім емес, заманның беті, жауыздықтың жазуы, бақиға алып кеткен еншім.

– Сіз түрмедегі қинауға шыдай алмай, ақырғы сәтте жынданып кетті деген сөз бар. Сол рас па? – деді Әзиз-Сұлтан ел аузында жүрген лақапты есіне алып.

– Есім ауысып кетсе, жақсы болар еді ғой, ештеңені ойламайтын, ештеңені білмейтін...– Аруак басын төмен салып, мұңайып аз-кем үнсіз қалды. – Бекер. Гүлбаһрам бейшараның түсінбей айтқан сөзінен елге тарап кеткен өсек қой. Гүлбаһрам соңғы рет жолығуға келгенде есімдерін әйелдердің аттарына айналдырып, дос-жарандардың хабарын сұрадым. Құлағы едірейіп көк желкеде тұрған күзетшіге білдірмей әдейі жұмбақтап отырғанымды ол түсінбеді. «Қайдағы қатындарды айтқанша, өз балаңның жағдайын неге сұрамайсың?» деді ашуланып. «Несін сұраймын, ол өліп қалған жоқ па!» дедім. «Қайдағы өлген, не сандырақтап тұрсың? Ойбай, мынау жынданып кетіпті!» деп сол жерде бақырып, түрмені басына көтерді. Жалғыз ұлым Аянның бұ дүниелік емес екенін түсімде көріп, күдерімді үзгенмін. Көп өтпей түсім айна-қатесіз келді»[4, 62], – дейді.

Жазушы революцияның қызыл сұңқары атанған Сәкенді ақтау үшін емес, оның рухы жас революционердің көрген азабына көрде тыныш жата алмай, оған басалқа айтуға келгенін ұқтырады. Алаш арыстанымен келісе алмағанына, елі аштықтан қырылып жатқанда «Советстан, біздің Стан, Совстан, Экспресс, талма екпінді шабыстан... Трат-тат-тат, жасасын, жасасын!»[4, 424], – деп жырлағанына кеш өкінген Сәкен ақын Әзиз-Сұлтанның өлсе де арманы жоқ екеніне, оның өлімі ақ өлім болатындығына сендіріп оған күш-қайрат, жігер береді.

Жастардың түрмеде түрлі жаламен, жазықсыз жатқандары, олардың көрген азаптары келесі шығармаларда да көрініс береді.

Т.Сәукетаевтың романы мен «О, Данышпан дүние» романының арасында бірнеше ұқсас жағдайлар кездеседі. Мысалы, «Айқараңғысы» романында оқиғаның басында Әзиз-Сұлтантың түсіне әкесінің ұсқынсыз түрмен еніп, қызылшақа баланы Сәбираның қолына ұстата салуы – алдағы болар оқиғадан хабар беріп тұрғанын байқатса, «О, Данышпан дүние» романында да Әлигердің түсіне Әкесі Ғұсман жүзі қату болып кіріп, шошып оянуы бір жамандықтың боларын сездіргендей еді.

«...Үлкен қарақат жанарлар қозғалыссыз қалыпты. Қылыштай қайысқан кірпіктерге бір тамшы жас ілініп, мұз боп қатыпты. Аппақ жүзі, еріндері қызғылт реңк жүгірген қалпында. Керік маңдайдың етегін ала бір-біріне жақындай біткен, жаңа туған айдай қастарының арасы кірбіңсіз жазық. Сол жақ үстіңгі ернінде болмашы қызғылт мең бар бойжеткеннің ажарлы дидары қапталына әнтек қисайған бойы, арманды ойға берілгендей болып, ашық, бейқам, жайдары жатыр. Дүние, уақыт сол мезетінде тоқтап қалғандай – қимылсыз. Бұның әлгі жанарларға қайта үнілуі мұң екен – одан оғаштау сопая өзгерген өзінің емес, қан екенін байқап, түршігіп кетті. Гөзәл бейнеден сәл әріректе басында дәстүрлі қарақұл папахасы бар, ширатылған жез мұрты мен сақалы, айбынды дөңес қыр мұрынды ашық өңі айқын көрініп, бірқырындау, бұған зер салмастан марқұм атасы Ғазірет кетіп барады. Әкесі Ғұсман оған қапталдаса ілескен. Үнсіз. Жүздері қату. Ауыр... Шошып оянды.» [5, 20-21].

Романның өн бойында туған елге, ұлтқа деген шексіз сүйіспеншілік, сабырға ырық бермейтін патриоттық пәрменділік менмұндалап, атойлап тұрады. Бүкіл адамзат тарихында елеулі орын алған осынау айтулы оқиғаны әңгімелеу барысында автор сабырлы түрде сырттай бақылаушы деңгейінде қалып қоймаған. Кейіпкерлердің іс-әрекеті, пікір қақтығыстары арқылы ұлтжандылық рухын көркемдікпен әрлеп, көсемсөзге тән арынмен әспеттей білген. Желтоқсан көтерілісі қазақ халқының еркіндікке құмар жан дүниесін адамзат алдында тағы бір дәлелдеген оқиға болды. Ғалым М.Мырзахметұлы мынандай қызық мысалды тілге тиек етеді: «Солардың бірі Ресейдің Қазақстан мен Түркістан өлкесіне отарлау жорықтарына қатысқан ғалым Аничков еді. Ол қарулы жауға қарсы ұмтылған қазақ батырларының көзсіз ерлікпен елін, жерін қорғап, отаршыл Ресейді жүз елу жылдай тойтарып келуі – олардың ұлттық санасының күшті болуынан еді» деп бағалайды. Демек, ерлік, елдік рух біздің бойымызда әбден сіңісті болып кеткен ұлттық қасиетіміз.

Көркем тәсілдің бірі – шығармада кейіпкер түсін орынды пайдалану. Жазушы түсті алдағы уақытта, болашақта болатын оқиғалардан алдын ала хабар беру мақсатында пайдаланған. Осындай көркемдік деталь қатарында шығарманың басындағы Құрмаштың түсі мен Хаканның түрмеден босар алдындағы түстерін атауға болады.

Ә.Ыбырайымұлының «Ұяластар» романында да 1986 жылы бүкіл дүниежүзін шулатқан Желтоқсан оқиғасын суреттейтін тараулар да бар. Бұған қатысты нақты көріністер аты шулы оқиға орын алған Алматы қаласындағы Брежнев атындағы алаңда өтіп жатады. Оқырман алдына көлденеңдеп шыға келетін негізгі факторлар әркім әр түрлі баға беріп келген бұл оқиға әуелі неден басталды, ұлтжанды жастардың бастарын біріктіріп, Кеңес дәуірінде болуға тиісті емес саяси акцияны қалай жүзеге асырды деген мәселелер. Ауылдан келген қарапайым жастарды наразылық шеруін өткізуге итермелеген қандай күш деген мәселе де назардан шет қалмай, жазушы оған өзінің көркемдік версиясын ұсынады.

Өз ұлтының келешегі үшін олардың шеттерінен шейіт болатын тұстарын суреттеген эпизодтарды жайбарақат оқудың өзі қиын. Бұрын онша айтылмай келген желтоқсаншылардың жаппай қазаға ұшырауын суреттейтін эпизодтар оқырман сезімі түршігерлік деңгейде. Бұндай трагедиялық ахуалдың орын алуына бірінші себеп – көтерілісті басу үшін әкелінген әскерлер мен олардың командирлерінің қазаққа деген өлшеусіз өшпенділігі болса, екіншіден сырттай момақан да қарапайым көрінетін қазақ ұландарының қайсарлығы.

Командирдің әмірін мүлтіксіз орындап, жастарды шетінен өлтіріп жатқан жауынгерлердің мейлінше қатігездігін суреттеу барысында психологиялық талдауға басым мән беріледі. Мұның ар жағында отарлаушы ұлт орыстардың да қазақ сияқты бұратана ұлтты жек көру сезімі жатқаны да көрініп қалып отырады.

Қаламгерлер көп бара бермейтін осынау ащы шындықты көрсету үшін жазушы Желтоқсанның қанды оқиғасын еш мәймөңкесіз натуралистік деңгейде көрсете білген. Бағзы бір шығармалар үшін натурализм көркемдік талаптар тұрғысынан кемшілік болып табылса, Ә.Ыбырайымұлының аталған романында бұл фактологиялық деңгейде орынды рөл атқарып тұр.

Әдебиетіміздің қоржынында Желтоқсан тақырыбына арналған шығармалардың бұл күнге дейін едәуір қордаланып қалғанын айта кету керек. Олардың кейбірінің аңдатпасында Желтоқсан тақырыбы көтерілгені айтылғанымен, сюжеттік желісін қуалап оқи бастасаң, оқиғаға тікелей қатысты детальдардың тапшылығы көзге атойлап тұрады немесе тақырыпты желеу етіп, жанама нәрселерді термелеп кету нышаны байқалып қалады. Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романында әңгімені тақырып төңірегінде ғана өрбітіп, алыстан орағыту деген жоқ, басқа жанама детальдарды былай қойып, автор ең алдымен Желтоқсан оқиғасының негізгі жарасын ашып көрсетуге ден қояды. Жазушының бірден алаңда болған оқиғаларды іріктей суреттеуі, оның ең трагедиялы тұстарын қажетті штрихтармен қабалауға тырысуы, Кеңес дәуірінде мейлінше белең алып тұрған отаршылдық жүйенің қатыгездігін, сол жүйенің жемісі болып табылатын орыс шовинистерінің қазаққа деген теріс пиғылын батыл түрде ашып көрсетуі, міне, осындай тұжырым жасауға жетелейді.

Тағы айта кетерлігі – романның кейіпкерлері әлдеқандай қомақты әлеуметтік немесе келелі тарихи мәселелерді шешу жолында емес, жеке бастық деңгейдегі проблемалардың шылауында жүреді. Өздері құрбаны болып жатқан сыбайлас жемқорлықпен күресуге де дәрменсіз, қолдары қысқа жандардың оған мүмкіндіктері де жоқ. Сондықтан аталған шығарма кеңестік дәуірдегі әдеби шығармаларда өзіндік мұрат ретінде танылатын социалистік реализм талаптарына жауап беруді мақсат етіп қоймаған.

Бұл шығармалардың барлығының да ортақ ұқсастықтары өте көп. Алаңда жастардың қандай қорлық көргендері, олардың жан айқайы, қолға түскендерін қаланың шегіне, айдалаға қоқыс сияқты алып барып тастағаны ортақ көріністер болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кәрімұлы С. Кеселді заман кескіні // Жұлдыз. – 2000. – №6. – 153-155 б.
2. Сәукетаев Т. Қилы тағдыр // Жұлдыз. – 2010. – №12. – 34 б.
ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 ж.ж.). – Алматы. 2011. – 640 б.
3. Тәуелсіздік тудырған романдар. – Алматы.: Мастер-ПО, 2012. – 224 б.
4. Сәукетаев Т. Айқараңғысы. – Алматы.: ҚазАқпарат, 2011. – 560 б.
5. Мір Шайыр. Алты томдық таңдамалы. Екінші том. О, Данышпан Дүние!.: Роман трилогия. Бірінші кітап. – Алматы. «Атамұра», 2012. – 368 б.

Раушан ӘБДІҚҰЛОВА,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ақнұр ОСПАНОВА,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
PhD докторы, оқытушы

ҚАЗҰУ-ДАН ҚАНАТ ҚАҚҚАН НЕМЕСЕ ӨРІСТІ ӨНЕГЕ

Қазақ тілі – айбынды ана тіліміз мемлекеттік тіл мәртебесін алған күннен бастап, республикамыздың жоғары оқу орындарының орыс тілді аудиторияларында екінші тіл ретінде оқытыла бастады. Осы мақсатта эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ашылған практикалық қазақ тілі кафедрасына 1992 жылы «Жазушы» баспасындағы тәжірибесімен келген Зейнехан Сейітханқызы бастапқыда университет аудиториясының есігін жасқана ашқан еді. Шынында да, өзі осы университет түлегі, қазақ тілі мен әдебиеті маманы болғанмен, бұл кәсіптің өзгеше бір қырымен шұғылдануына тура келді. Тәуелсіздік алып, ана тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болып бөркімізді аспанға атып жүрген шақта қиындыққа мойымай, тәуекел етуді кафедра меңгерушісі, профессор Талғат Сайранбайұлы әр оқытушының құлағына құюмен болатын. Оның әрбір сөзі жігерін жаныған Зейнехан Сейітханқызы тынымсыз іздене бастады. Орыс, шетел тілдерін оқыту тәжірибелерін шұқшия қарағанда ұққаны- нақты мәтін қажет екендігі. Оқытушы сөмкесін сол кездегі практикалық қазақ тілін оқытуға арналған бірлі-жарымды еңбектер мен газет қиындыларына толтырумен тәжірибе жинақтай бастағанын жасырмайды. Алайда уақыт өте келе оқытушы тіл үйретудегі өз ізденістерінің молығып қалғанын сезініп, экономика факультетінің орыс тілді аудиториясына арналған «Қазақ тілі» оқулығын жазып шығуы сол кезеңде елеулі жетістік еді. Өйткені, жоғары мектептерде қазақ тілі әр мамандыққа қатысты оқытылады. Келе-келе оқытушының тіл үйрету практикасын ғылыммен ұштастыруы кезек күттірмейтін қажеттілікке айналып, профессор Т. С. Сайранбаевтың жетекшілігімен 1995 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі мезгіл пысықтауыш» атты кандидаттық диссертация қорғады. 2001-2003 жылдары эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды. Мінез-бітімі қарапайым, өзін әрдайым төменшік ұстайтын, ұстамдылығы кісіні таңдандыратын оның ерекше ұйымдастырушылық, білімпаздық қасиеттері, әсіресе ешқашан мойымайтын еңбекқорлығы осы кезде танылған еді. Кейін қызмет бабымен Астанаға барып, 2006 – 2010 жылдары Еуразия ұлттық университеті практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарғанда еңбегі еселене түсті. Тіл үйретуді тынымсыз әрекет деп түсінетін ғалым: «Ғылым тоқтауды сүймейді» дейді. Ғылым мен практиканы ұштастырудың маңыздылығы 2001-2005 жылдары үздіксіз жариялана бастаған гуманитарлық факультетке арналған «Қазақ тілі оқулығының практикалық курсы» (2001; 2010;) және осы аттас 2002, 2003 жылдары әр түрлі мамандыққа арналып «Раритет» баспасынан бір емес, бірнеше дүркін басылып шығып жатқан оқулықтардың сол кезеңде және қазірде зор сұранысқа ие болғанын Зейнехан Сейітханқызының студенттері мен әріптестері жақсы біледі. Қазірге дейін кітапхананың кітап беру бөлімінде Күзекованың «Қазақ тілін» алуға тұрған студенттер кезегіне көз сүріндіреміз. Тіпті, сол кезеңнің өзінде-ақ ғалым-ұстаз 2003 жылы «Таным» баспасынан жарық көрген «Қазақ тілі. Тілді оқытып үйретудің екінші кезеңіне арналған оқулығында», «Қазақ тілі. Мемлекеттік қызметкерлерге арналған» оқулығында (2000) және осы аттас оқулықтың (2005) 2-ші басылымында өзге ұлт өкілдеріне тіл үйретудің жаңаша әдістемесі сипатында танылған деңгейлік оқытуды сынға салған еді. Осы деректердің өзі-ақ Зейнехан Сейітханқызының үздіксіз ізденісін, еңбекқорлық қасиетін таныта бастады. 2005 жылы эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің Ғылыми кеңесінде «Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері» атты докторлық диссертациясын қорғады. Оқулық теориясын жазуына мұрындық болған ғылыми кеңесшісі көрнекті лингвист, профессор Элеонора Дүйсенқызы Сүлейменованың ұстаздық қамқорлығын, жолбасшылық еңбегін Зейнехан Сейітханқызы әрдайым жылы лебізбен әңгімелейді.

Тіл үйрету әдіскерлік шеберлікті терең меңгергенде ғана өнерге айналатынын, ана тіліміздің мемлекеттік мәртебесі асқақтайтынын профессор З. Сейітханқызы ертерек сезінді. Оқытушының аудиторияға кіргенде алып кіретін материалдарының әдіскерлік әлеуетіне, ғылыми-инновациялық ерекшеліктеріне терең мән арта бастады. Бұл ұстаз-ғалымды оқулықтар мен оқу құралдарын, сөздіктерді үздіксіз жазуға мәжбүр етті. Өйткені, сол кезеңдегі өзге ұлт аудиториясына арналған кейбір еңбектер уақыт талабына жауап бере алмайтын еді. Десек те, тіл үйретудің дәстүрлі әдістері

болғанмен, қандай тиімді әдіс-тәсілдер болсын қашанда уақыт талабына сай жаңғыртып отыруды қажет ететіні анық. Осы мақсатта Зейнехан Сейітханқызы 1996-2001 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазіргі шығыс тілдері кафедрасының доценті қызметінде жүріп, мамандыққа қатысты «Қазақ тілі (халықаралық қатынас факультетіне арналған) оқу құралын» (Алматы, 2-ші басылым, 2008), «Дипломатия: оқу құралын» (Астана: «Елорда», 1998. Бірлескен авторлықта), сондай-ақ «Қазақ тілі (бастапқы деңгейде оқытуға арналған) оқу құралы» (Алматы, 2005.), «Қазақ тілі практикумы жаттығулар жинағын» (B1, B2 деңгейге арналған. Астана, 2010.), «Қазақша сөйлейміз» сөйлеу жаттығуларын (Алматы, 2010.), «Қазақ тілінің экономика факультетіне арналған оқу құралын», (4 – ші басылымы. Алматы, 2011.), «Қазақ тілінің гуманитарлық факультетке арналған оқу құралын» (2-басылымы. Алматы, 2011.) және осы типтес көптеген еңбектермен қоса, «Қазақстан республикасының мемлекеттік стандарты (Қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзыреттіліктері А1, А2, В1, В2, С1» (Астана, 2009 жыл) атты сүбелі еңбектерін жазуы ереше ғалымдық қарым мен табандылықты талап еткен еді.

2010 жылдан бастап Назарбаев университеті Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар мектебінің (SHSS) қауымдастырылған профессоры қызметіне ауысқан З.С. Күзекова аталған университеттің халықаралық деңгейдегі беделін арттыру бағытында тың ізденістерге жол ашып келеді. Көптеген оқулықтарында грамматика функционалды аспект негізінде жазылды, бұл ғалымның ұзақ уақыт бойы қузап келе жатқан ғылыми мәселелерінің бірі, әрі тіл үйретудегі өнімді тәсіл болып табылады. З. Күзекованың «Қазақ тілінің функционалды практикалық грамматикасы: жоғары оқу орындары филология факультетінің студенттеріне, оқытушыларына, ізденушілеріне арналған оқу құралы» (Астана, 2015) осы бағдарда жазылған тың еңбегінің бірінен саналады. З.С. Күзекова оқулықтарының құрылымы тіл үйретуге ғана емес, қазақ тілін екінші тіл ретінде үйренушіге ұлттық құндылықтарымызды танытуға бағытталуымен ерекшеленеді. Ұстаз-ғалым өз тәжірибесінде жоғары лауазымды шенеуніктер мен шетелдік студенттердің де тілін сындыруға барынша күш салады. Алайда, тіл үйренуге деген құлық болмаса, барлық әдіс-тәсілдің де зая кетері рас. Дегенмен, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі орнығып, тіл үйренгендердің қатары бұрынғы жылдардан әлденеше есе өскені әмбеге аян десек болады. Сондықтан, тілші-ғалым тіл үйренушіні қызықтыратын амал-тәсілдерді ғылыми-инновациялық негізде дамытуды көздейді. Оның әрдайым ізденіс үстінде жүруінің мәні де сонда болса керек. Профессор З. Күзекова өз тәжірибесі мен білім-білігін студенттерге ғана емес, өз әріптестеріне және республиканың әртүрлі жоғары оқу орындарының мамандарына үйретуден жалыққан емес. Республиканың алыс аймақтарынан Астана мен Алматыға келген оқытушылардың З.Күзекованы арнайы іздеп келіп, тәжірибе алмасатынына да куәміз десек болады. Өйткені, Күзекованың оқулықтары қай кезде де сұранысқа ие болып келеді. «Күзекованы» іздеп жүргендерді кітап дүкендерінен де кезіктіресіз.

Ғалым З. Күзекова қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі, қоғамдық қызметі және қазақ тілін оқытып-үйретудің ғылыми-инновациялық негіздері, қазақ тілінің функционалды грамматикасы, қазақ тілі оқулығы теориясының мәселелері мен практикасының өзекті мәселелері жөнінде шетелдік және отандық халықаралық симпозиумдар мен конференцияларда баяндамалар жасап, 80-нен астам мақалалар жазғаны да ғалымның мұқалмас жігерінен хабардар етеді. Әсіресе, ғалымның басшылығымен айрықша қоғамдық сұраныс талабын қанағаттандыру мақсатында жазылған «Қазақ тілі тест теориясының негіздері және тестілеу практикасы» (көмекші құрал) (З.С. Күзекова, Г.С. Пазылова, Е.Қ. Әбдірәсілов. Алматы, 2009) еңбегінің маңызы ерекше бағалы деуге болады. «Қазақстан Республикасында қазақ тілін білу деңгейін бағалау жүйесінің тұжырымдамасына» сәйкес ҚАЗТЕСТ тестілеу жүйесін алғаш жасаған бұл ғалымдар еңбектің алғысөзінде: «Ұсынылып отырған әдістемелік көмекші құрал қазақ тілін халықаралық тәсілдер бойынша тестілеуге арналған. Бұл тестілеу техникасы – коммуникативті, танымдық, қызықты тест жасаудың жинақталған тәжірибесін және қазақ тілі материалдарын Х. Мэтсен, С.В. Аванесов сынды ғалымдардың еңбектеріндегі теориялық ұстанымдармен байланыстыра отырып тест тапсырмаларын әзірлеудің тиімді жүйелерін ұсынады»-деп жазады. Шынында да, халықаралық деңгейде мойындалған ағылшын тілін білуді бағалауға арналған TOEFL, IELTS жүйелерінің негізінде жасалған ҚАЗТЕСТ дайындалды. Авторлар айтуынша, қазақ тілін білу – қолдану, меңгеру деңгейін анықтайтын, жетілдірілген тәсілдер мен әдістер бойынша дайындалған шынайы бағалау жүйесі осыған дейін болмағанын ескерсек, авторлардың қаншама қиындықтарды жеңе білгенін сезінесіз.

Танды таңға ұрып, көз майын тауысқан ғалым еңбегі елеусіз емес. Филология ғылымдарының докторы, профессор Зейнехан Сейітханқызы Күзекова Қазақстан жоғары оқу орындары ассоциациясы жаңа талаптағы оқулықтары үшін (2003) А. Байтұрсынов атындағы медалінің, «Сорос

– Қазақстан қоры» (1997) грантының, Қазақстан Республикасы «Үздік оқытушы» (2007) грантының, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Құрмет грамотасының (2014) иегері.

Ғалымның қазақ тілін үйретуге арналған 20-дан аса оқулықтары мен қосымша оқу құралдары, ғылыми еңбектері ана тілімізді мемлекеттік тіл санатында дамытуға қосылған айрықша үлес болып табылады. Бүгінде Назарбаев университетінің профессоры, ғалым-ұстаз Зейнехан Күзекованың қазақ тілін ғылыми-инновациялық негізде өзге ұлт өкілдеріне үйретудегі өрісті үлгі-өнегесі қалыптасқаны анық. Елеулі іс тындырып жүрсе де, ұстамды мінезінен айнымайтын Зейнехан Сейітханқызы ғылыми ортада абыройлы, өнегелі ұстаз-ғалым ғана емес, асыл жар, ұл-қыз өсірген аяулы ана, немере сүйген әже. Қадірлі әріптес дос, асқар асулы мерейтойыңыз құтты болсын!

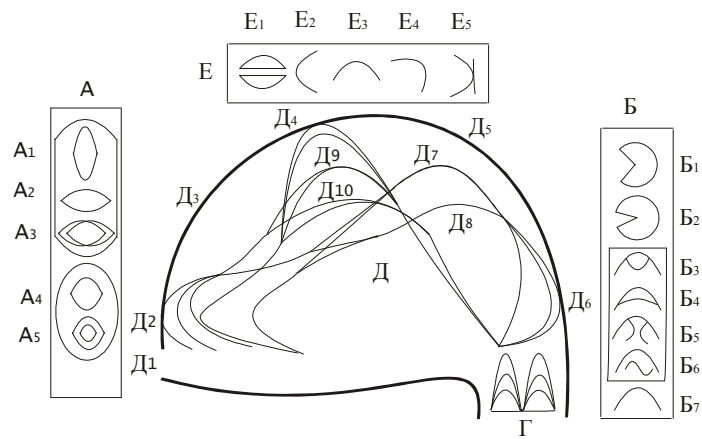
Айнұр ҚАРШЫҒАЕВА,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫН ЖАҢАША ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

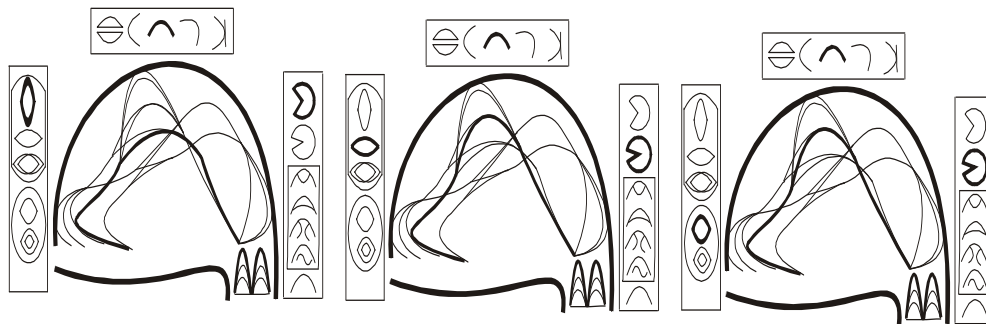
Бүгінгі таңда Қазақстанның дүниежүзілік білім кеңістігіне ену қажеттілігі көтеріліп отырған кезеңде білім беру мәселесін, әдіс-тәсілдерді инновациялық үрдістермен алмастыру арқылы жалпы білім сапасын арттыру көзделген. Осы орайда әрбір оқытушы озық технологияларды терең талдаудан өткізіп, өзіне тиімдісін таңдауы керек.

Әрбір кезеңдердегі дыбыстардың артикуляциялық анықтамаларына сәйкес жіктелім кестелер құрастырылды. Алғашқы екі кезеңде ұсынылған ұғымдар мен олардың анықтамаларының көпшілігі бүгінде көне атаулар (аңғалдар, ымырашылдар т.б.) болып қалды. Ал қазіргі мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқу бағдарламалары мен оқулықтарда акад. І.Кеңесбаев ұсынған ұғымдар мен атаулар (шұғылдар, сүзілмелілер т.б.) және жіктелім кестелер пайдаланылып келеді. Проф. Ә.Жүнісбек ұсынған академиялық «Грамматикадағы» ұғымдар мен атаулар (тоғысыңқы, жуысыңқы т.б.) және жіктелім кестелер әзірге оқу бағдарламалары мен оқулықтарға жете қойған жоқ. Академиялық «Грамматиканың» басты жаңалығы ретінде қазақ тілінің артикуляциялық базасының (жасалым қорының) көрнекі моделін атауға болады (1 сурет): *қазақ тілінің артикуляциялық базасы деп қазақ тілі дыбыстарының жасалымына қатысатын сөйлеу мүшелері мен олардың қозғалысының жиынтығын айтамыз.* Қазақ тілінің артикуляциялық базасының анықтамасы мен көрнекі моделі қазақ тілтанымында алғаш ұсынылып отыр. Модель арқылы қазақ тіліндегі фонемалардың ғана емес, олардың үндесім және үйлесім түрлерінің (аллофондарының) артикуляциясын түгел қамтып көрсетуге болады.

Қазақ тілінің артикуляциялық базасының анықталуы қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық сипаттамасын жаңаша талдап шығуға мүмкіндік беріп отыр. Мысалы, бұған дейін қазақ тілі дауыстылары тіл алды және тіл арты деп жіктеліп келсе, енді тіл ортасы және тіл арты болып жіктелетін болды (2 сурет): *тіл ортасының таңдайға қарай көтерілуі арқылы жасалатын дауысты дыбыстарды тіл ортасы дауыстылар дейміз.* Олар – *ә, і, ү.* Мұндағы басты жаңалық – бұрын тіл алды болып келген жіңішке дауыстылардың енді тіл ортасы болып анықталуы.

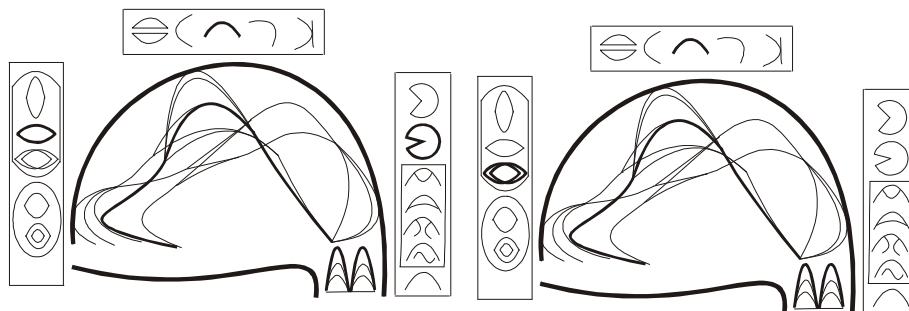
1 сурет. Қазақ тілінің артикуляциялық базасы (Ə.Жүнісбек нұсқасы)

2 сурет. Тіл ортасы дауыстылардың моделі

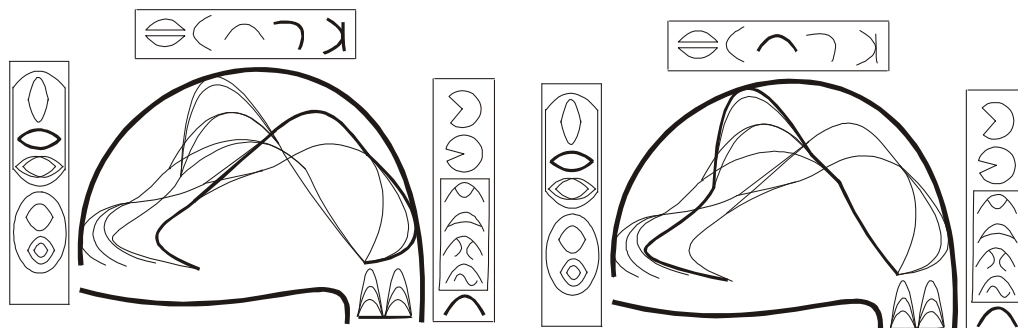
Мұндай өзгерістер дауысты дыбыстардың құрамына да байланысты енгізіліп отыр. Кейде ашық, кейде жартылай ашық атанып жүрген кейбір дауыстылар құранды (дифтонг) дауыстылардың қатарына жатқызылады: бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дейміз. Олар – *e, o, ө*. Бұл жерде құранды деген жаңа қазақы атау ұсынылып отырғанын айту керек. Оның басты белгісі ерін қатысынан барып көрінеді (3 сурет).

Сонымен, қазақ тілінде тіл алды дауысты дыбыстар жоқ болып шықты. Ендеше қазақ тілі дауысты дыбыстарының жасалу орнын қайта қарау керек болады. Оның үстіне жалаң (монофтонг) құрамындағы *e, o, ө* дауысты дыбыстарын құранды дауыстылар деп қарау ұсынылады.

3 сурет. Жалаң *i* және құранды *e* дауыстыларының жарыспа модельдері

Осы тәрізді өзгерістер дауыссыз дыбыстардың құрамына да енгізіліп отыр. Бірде тіл арты, бірде тіл ортасы болып жүрген *к, г* дауыссыздары тіл ортасы болып тұрақтандырылды: *тіл ортасының белсенді қатысуы арқылы жасалатын дауыссыз дыбыстарды тіл ортасы дауыссыздар деп атаймыз*. Кейде тіл арты, кейде тіл түбі арқылы жасалады деп жүрген *ғ, қ* дауыссыздарының тілшік арқылы жасалатыны ескеріліп, олар тілшік дауыссыздар деп аталды (4 сурет): *тілшіктің (уеул) белсенді қатысуы арқылы жасалатын дауыссыз дыбыстарды тілшік дауыссыздар дейміз*.

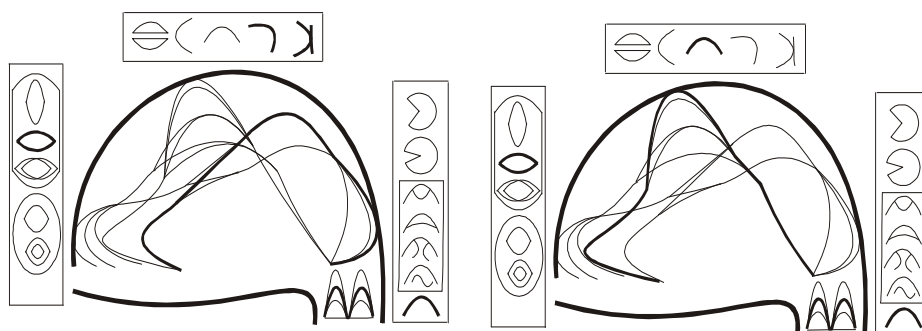

4 сурет. Тіл ортасы *к* және тілшік *қ* дауыссыздарының жарыспалы моделі

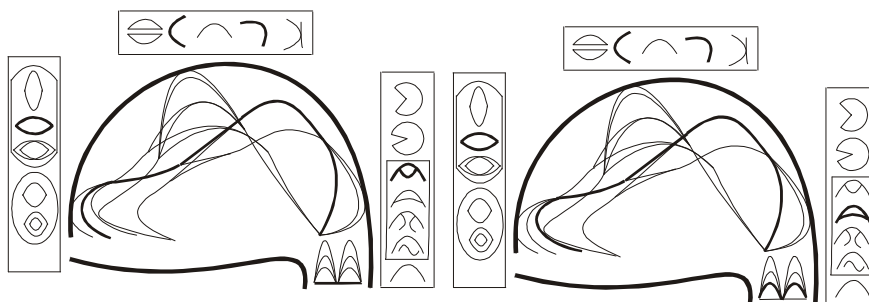
Ең бастысы қазақ тіліндегі *й* және *ң* дауыссыздарының тіл ортасы және тілшік түрлері бар болып шықты (5 сурет): жіңішке сөздердің құрамында тіл ортасы болып, ал жуан сөздердің құрамында тілшік болып айтылады. Қазақ тіліндегі жіңішке дауыссыздар тіл алды арқылы емес, тілортасы арқылы жасалатын болып шықты. Сонда қазақ тіліндегі жуан немесе тілшік [қ, ғ, й, ң] дауыссыздарының жіңішке немесе тіл ортасы түрлері [к, г, й, ң] болып табылады.

Сонымен, қазақ тілінде тіл алды және тіл арты дауыссыздар жоқ болып шықты. Қазақ тілі дауыссыздарының тілдің көлденең қалпына қарайғы жасалу орны тіл ортасы мен тілшік болады.

Дауыссыз дыбыстардың жасалу тәсіліне қатысты да өзгешеліктер бар. Қазіргі оқулықтарда барлық жасалым белгілері бірдей болып жүрген *с* және *ш*, *з* және *ж* дауыссыздарының өзара айырмашылығы табылды. Бұл дауыссыздардың алдыңғы сыңары жинақы (жиылыңқы) жуысыңқы, соңғы сыңары жайылыңқы жуысыңқы болып таратылды (6 сурет): *тілдің ұшы тіспен жинақы барып жуысса жинақы с, з дауыссыздары, ал жайылып барып жуысса ш, ж дауыссыздары жасалады*. Сөйтіп, жасалым белгілері біркелкі анықталып келген (онда олар екі түрлі дауысты бола алмайды) дауыссыздардың арасы ажыратылды.

5 сурет. Тіл ортасы *ң* және тілшік *ң* дауыссыздарының жарыспалы моделі

6 сурет. Жинақы жуысыңқы *с* және жайылыңқы жуысыңқы *ш* дауыссыздарының жарыспалы моделі

Қазақ тілі дыбыстарының жасалымына дауыс желбезегінің қатысы да өзгеше талданып шықты.

Қорыта келгенде, қазақ фонетикасындағы соңғы зерттеулердің нәтижесі қазақ тілі дыбыстарының құрамы мен жүйесіне (жасалымы, естілімі) көптеген өзгерістер ендіріп отыр. Соның нәтижесінде фонетикалық ұғымдар кеңейіп, олардың атаулары молықты, сөйтіп, артикуляциялық фонетикаға тән ұғымдар мен атаулар өз алдына екшеліп шықты.

Қазақ тілі дыбыстарының жоғарыда берілген жаңаша жіктелімін жоғары оқу орындарына фонетика саласы бойынша жазылатын оқулықтар мен оқу құралдарына, сондай ақ мектеп оқулықтарына енгізуді ойластыру қажеттігі анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жүнісбек А. Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық моделі. – Алматы: Арыс, 2005. – 108 б.
2. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2004. – 781 б.
3. Жүнісбек Ә., Жексенғалиев Б. Қазақша-орысша фонетикалық сөздік. –Орал: Ағартушы, 2009. – 200 б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1975.
5. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы, 2004.
6. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

Қанипаш МӘДІБАЙ,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология ғылымдарының докторы, профессор,

Гүлмария ОСПАНОВА,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

ҚАШАҒАН КҮРЖІМАНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қашаған ақынның шығармашылығы айрықша шебер, шешен тіл қолданысымен, тіршіліктің сан алуан құбылыстарына батыл бойлаған ұтқырлығымен, замана күйін барлаған әлеуметшілдік бағыттарымен қазақ әдебиетінің тарихында елеулі орны бар, мәнді мұра.

Қашаған ақын қазіргі Түркіменстан жерінде дүниеге келеді. Ата-анадан ерте айрылған ақын ағайындарының қолында өскен. Жастайынан кісіге жалданып, күнкөріс қамымен талай жерлерде болады. Айнала дүниеде өтіп жатқан жақсы мен жаман, ақ пен қара, толып жатқан өмір құбылыстарын көкейге түйіп өседі.

*Он бес жасқа келгенде,
Таяқ алып қолыма,
Қойымның түстім жолына.
Табанға шарық байладым,
Жұмысқа басты сайладым.
Орынбор деген қалаға
Сергей деген көпестің
Серкелі қойын айдадым.*

Өзінің айтуында түсінде аян болып, өлең қонғаннан кейін қатарға ілініп кеткен. Оған шейінгі уақытта жас жігіт таяқ та жейді, тамақтың да тапшылығын көреді.

*Ор деген судың бойымен
Қарашекпен бардым жағалап.
Електің бойын жайладым,
Қара сұхар шайнадым.
Жабағыдан сырыған бөркім бар,
Жүдеп жүрген көркім бар.
Көрдеубайлар қамайды,
Қойға бар деп сабайды,
Бармасқа қандай еркім бар?!*

Қашаған – қазақ сөз өнерінің тарихындағы қайталанбас дара ақындардың бірі. Ақын арнау өлеңдер шығарған, айтыс сөзде де өнер ұштаған, жыршылық дәстүрді дамытқан, өз жанынан дастандар шығарған.

Қашаған ақындығындағы қайталанбас дара сипаттар ақын шығармаларының тілдік қолданысында, сөз табу, сөз таңдау, сөз айшықтау тәсілдерінде; шығарма құрылымындағы шебер қисындарда; ел тарихына деген айрықша ықылас-ынтасында.

Қашаған ақын тілге ұста, шебер, шешен. Тауып айтады. Таңдап сөйлейді. Сөз айшықтау тәсілдерінде дәстүр «бұзып» қайталанбас, өзіндік қолданыстар туғызады. Ақын сөзбен сурет салып отырады. Дүниепайым өрісі шалқар ақын сырт әшекейге жоқ. Дөп басып, нақты жеткізеді.

Қашаған Күржіманұлы өзі өмір сүрген дәуірдің ауыр, ащы шындықтарын қамтып отырып толғаған туындылары қоспасыз, жатық өмір суреттерімен өрілген. Ақынның біршама өлеңдері мал дегенде жанын беретін, сол малдың қызығын өзі де, өзге де көрмей салпақтап, күйген көже ішіп күн кешетін сараң, қарау байлардың образын ашқан.

«Оразалы байға айтқаны» өлеңінде сараңдық қанмен біткен жанның күйкі, күйбең тірлігіне ақын ашынып мін айтады. Оразалы деген бай – аты бай, дүниеден кенде емес. Бірақ заты жарлы. Шықбермес Шығайбаймен, Қарабаймен туыс тип. Ақын сараңдық дертін бір-екі деталь, азғана сипаттау сөзбен тамырын басып, тауып алады. «Бай» тозған тоқпақ жастанып ұйықтайды, түйенің қырық шокпыты жабуын төсеніш етеді. Қырық күн шілдедегі қорегі қара ұннан ашытқан көжесін «Балқара» деп атақтап қояды. Төбесін күн тесіп, малдың ізінде ілбіп жүрген «байды» Қашаған ақын іліп-қағып әбден әшкерелеген. «Байларға» арнау өлеңінде де қоғамдағы ауқатты топтың дәл, нақты қалпы көрініс тапқан.

Ақын бірнеше байдың мінезін алады. Бірі – сараң, бірі – кердең, келесісі – мақтанғөй.

«Есқали сұрыға айтқаны» арнауында ақын табан асты сөз тауып, түйреп сөйлеудің, қатты, ащы айтудың шебері қалпында көрінген. Қонаға келген кісіге рай бермеген суықтық ақынның жанын қариды. Әсіресе дін ұстанған болып отырған сопының аяр, алдамшы кейпіне күйінеді.

Домбырасына «шайтанның ағашы» деп тиіскен сопыға айтарын іркіп қала алмаған ақын елдің пейіліне ризашылық білдіріп, өзінің не әрі, не бері болмай қалған қолайсыз күйін жырлап кетеді.

Қазақ өлең сөзіндегі дәстүрлі арналар Қашаған туындыларында жаңа ағыс, тың қуатпен молығып, тола түскен.

Ақынның «Аралбайды жұбатуы» атты көңіл айту сөзі – ел поэзиясындағы көңіл-қос өлеңнің өзіндік бір үлгісі. «Тойбастар» толғауында да ақынның дәстүр дамытқан, дәстүр байытқан даралығы көрінеді.

Төтеннен төгіп сөйлеу машығы – Қашаған ақынның шығармашылық қуатының бір қыры. Қашаған ақын адамның ғұмыржас кезеңдерінің үздіксіз өзгеріс қалпын суреттеудің ежелгі, дәстүрлі желісін өз көзімен көріп, сезінген құбылыстармен дамыта жалғастырды. «Жетпіс беске келгенде»

атты туындыда белгілібір шақтың күйі төселген шеберлікпен айнымай бейнеленген. Аяуы жоқ өткінші уақыт адамды нендей халге түсірмейді десеңізші! Айтқыш, тапқыш ақын зар-замандық сарында туған толғауларында дүниенің беталысына алаңдайды. «Замана халі» шығармасы құбылған тіршілік аясындағы азғындап бара жатқан адам, кетіскен ағайындылар, діннен безу, өтірік пен өсек, қайырсыз бай, ибасы жоқ жас, харамға үйір көптің күйін салмағы ауыр, түйіні тастай ой қауіппен айтып шығады.

Тілге шебер ақын аумалы-төкпелі заманның жайын «Күн орнынан ауысып кеткендей» сұмдыққа балаған. Қашаған кез келген жағдайға орай өлең шығарып тастауға шебер, айтқыш ақын. Адам мінезінің осал тұстарын «көтере алмайтындай».

Қашаған Күржіманұлы айтыс өлеңде де үздік, жүйрік. Нұрыммен айтысы дін жұмбағына құрылған. осында ақынның айтқыштығы, тапқыштығы және жарқырай түседі. Нұрымның қиын сауалдарына қисынды жауап беріледі. Ара-арасында Қашаған ағаға еркелеп, тақырыптан бұра тартып ой қыстырып, сөз қыстырып отырған. Жарасымды наз, еркелік сезіледі. Нұрымның «Дүниенің басы неден жаралған?» деген сауалына ә дегенде «Сол дүниені жаратып жатқанда қасында тұрған мен емес» деп бір түйреп өтіп барып, жауабын айтуға ойысады. Танымдық мәні өз алдына, бұл айтыс тапқыштық, тапқырлық мәнінде аса көркем айтыс.

Қашағанның Ізбаспен айтысында ақынның сексеннен асқан шақта да сөзден қалмаған ширақтығы көрінеді. Суретпен сөйлейді, батырып-батырып айтады. Осында Қашаған жеке бас өкпеден гөрі жалпы жасы кішінің үлкенген құрметі жоғалып кетпесін деп алаңдайтындай.

«Буыны босаған» қарттықтың құпия құбылыстары бұрын-соңғыда жоқ бейнелеу тәсілдерімен шебер сипатталады.

*Мен мұхит жатқан тереңмін,
Шамшырақ жанған түбінде.*

Қашаған дүние-болмыстың бұлжымас заңдарынан бұрыс кетіп опа таппасынды сәт сайын көлденең тартады.

*Шөже деген бір торғай,
Ұясында жатқанда.
Көкті тіреп жатам деп
Аяғын жатар көсіліп.
Қырғи құсқа жолықса
Төрт бөлініп төс еті
Қанаты қалар кесіліп.*

Қашаған құбылысына қарай тауып, тауысып, түгендеп айтуға шебер. Ақынның өзіндік қолтаңбасы қанық туындыларының қатарын оның дастан-жырлары толықтыра түседі.

«Адай тегі», «Атамекен», «Топан» атты аңыз-хикая, өткен тарих, шынайы оқиға арқау болған дастандары өмір шындығымен суарылған нақтылығымен, дәстүр оздырған жаңашылдығымен мәнді. «Адай тегі» аңыз-хикаясы Байұлының шежіресін тарқатып айтумен басталады. Дастан байырғы эпикалық жыр-толғаулар үлгісінде үдете айтылады.

*Ұйықтап көзі ілінсе
Байдың қызы Қанбибі.
Шашыраған бір нәрсе,
Тұла бойға білінді
Төмен қарай жүгірді
Құрсағына кідірді...*

Ақын дін тарихындағы ғайыптан жаралу сюжетін тірек еткен.

Үзбей, үдете айту дәстүрінде туған оқиғалы дастанда шежіреші Әспембет дүниенің мысалынан көп әңгіме айтады, айдаладан тауып алған нәресте өзіне бала болсын дейді. Қыздың жүкті болуы, баланы айдалаға қалдырып кету, жер көре шыққан қыз әкесінің әлгі баланы тауып алу жайы шебер қиюластырылып, еліте баяндалған. Дін, иман жайынан сауатты, ізгілік мұраттар, Алланың құдіреті, мұсылманның парызы туралы Қашаған ақынның көкейіндегі күйлер өлең өрісіне жайылғанда өзгеше бір көркем түйін, суреттеулермен көрініп отырған.

«Атамекен» дастанында да акын тілі шебер, тапқыш. Қиыстырып құлпыртып, құбылтып жеткізудің төселген жүйрігі.

*Бөкей мен Жәңгір хан болған,
Халықтың басы даң болған.*

Акын туындыларының бір сипаты – батырлық, жаугершілік дәуірлер сарынын жеткізу. Елдік, ерлік мұраттарды қозғау. Қашаған үш қиян туралы, қайырсыз болған қоныс туралы Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» толғауында айтылған жайларға үндес сөйлейді. Мұрат «Жеті жұрт кеткен жер» дейді. Қашаған да «Талай ел болған жер екен» деген.

Қашаған образ ашуға, сыртқы қалыпты суреттеуге, ішкі жан күйзелісін жеткізуге шебер. Акын көп шығарманы ауызша суырыпсалма үлгіде айтқандығына қарамастан, оның шығармалары мінсіз жазба туындыдай қабылданады.

«Қарасай-Қази» жырында Қарасай Таңдап тапқан тұлпардың түлеп сала берген тұстағы сырт қалып өресін жылқы малын танитын жан сезіне қояр сәтті детальмен бейнелеп, ешкім таппаған, айтпаған баршаға аян сәтті дәлме-діл жеткізеді, жарқ еткізіп көзге көрсетеді.

Жылқы малының асқақ тұрқы, шекесінен қарайтын сұлу сәні туралы Қашаған ақындық нұрмен, тілмен айтқан. Түйдек-түйдек, кесек-кесек, батыл-батыл айтып отыру мақамы Махамбет дәстүрін тірілтеді.

Қашаған – айтқаны айыз қандыратын сужорға жүйрік. Үздік ой, оралымдар шебері. Шалқар дарын.

Қашаған тілінің қабаттарында ана тілінің қайталанбас ерекшеліктері мол ұшырасып отырады. Сөз қолданыста ауызша шешендік «ауыздықпен алысып», дүние айшықтары жалт-жұлт нұрымен қуантады, төпеп, төгіп-төгіп айту дағдысы таңырқатады.

«Топан» дастанындағы құтырған құрт туралы баян иланымды. Акын азғындаған адам, ас та төк ысырапшылдық, бұзылған ниет дүниені бүлдірді, телегей теңіздің ашуға басып, жағалаудағы елді жазалауы жұрттың бұзылған пейілі, бұзық ниетіне орай болмай қоймайтын опат еді дейді.

«Қарасай-Қази» дастаны – Қашағанның белгілі желіге құрылғанына қарамастан даусыз төл туындысы. Қашаған – жыршылық өнердің де майталманы. «Қарасай-Қази» жырының нұсқаларының бір-екі үлгісін салыстыра қарағанда Қашағандай жырлаған ешкім болмағаны көрінеді.

Ілияс Жансүгіров «Қашаған – жүйрік жырау, елдің тілі» десе, біліп айтқан. Қашаған жүйрік шұғыл құбылыстарға жедел үн қосып отырады. Қашаған тілге шебер. Таппаған тенеуді табады. Тұспалмен жүрек жаулайды.

Поэзия тілінің шексіз мүмкіндігін акын емін-еркін пайдалана алған. «Қырғауылдай қызыл нар» деген тіркестің өзі-ақ Қашағанның жан байқамаған құпияларға, көріністерге сергектігін көрсетеді. Сезімталдығын жеткізеді. Қазтуған тілінде Махамбет толғауларымен құрылымдық, үлгілік, оралым, атаулар мол.

Қашаған образ ашып отырады. Қарасайдың анасы, Орақ батырдың бір көзі соқыр, бір қолы кемтар, таңдап тапқан жары – дана. Баласына тұлпар алуға малың жетпесе мені де қос дейді. Балаларын батырлыққа қайрап, баурап, жорыққа жібереді. Осы әйел бейнесі – әлем әдебиетіндегі баламасы жоқ бейне.

Шығармада ұлттық мінез шынайы сипатталған. Ер Қосай 90 жасқа келсе де, жорықтан үмітін үзбейді. Бұл – дәстүр. Ақтамберді, әріде Қазтуғандардан жалғасқан үрдіс. «Әлі жаудан ойым бар», – деп қасарысады қарт Қосай.

Образ ойнатып, суретпен сөйлеуде алдына жан салмаған жүйріктің бірі – Қашаған.

Атылған оқтың дәл осылайша суреттелуі қазақтың жауынгерлік поэзиясы семсердей өткір тілмен өрілген дәл осылайша образбен, ойнатып суреттеуді Қашаған жырында ұшыратады.

*Садағын қолға алады,
Толықсып тұрған қалмақты
Толғай тартып қалады.
Баланың атқан қол оғы
Аспаннан түскен жасындай
Саулап өтіп барады.*

Қашаған – ел ортасында болған, сол ортаның қуаныш, мұңын бөлісіп ғұмыр кешкен халық ақыны. Оның поэзиясы өмір құбылыстарын әр қырынан қамтиды. Акын жалпы сөйлеп ғибрат айтудан гөрі

тіршіліктің нақты сәтіне орай ойды суретпен толғап, бейнелі баяндаймен әсерін күшейте жеткізіп отырады. Осылайша дәстүрлі толғау үлгілерін бояуы қанық өмір суреттеріне қарай бұрып, өлең сөзде өзіндік тың ағыстар ашады. Ел ішінде көрген, түйгендерін дер шағында өлеңге қосып отыру машығы, дүние құбылыстарын реалистік шеберлікпен нақтылап көрсету шеберлігі Қашаған ақынның поэзиясындағы дара қолтанбасын айқындайды.

Қашаған Күржіманұлының «Тойбастар» атты терме-толғауы қазақ әдебиетінің дәстүрлі бір арнасы – тойбастар жырлар үлгісінде ұзатылып бара жатқан қызға қаратып айтылған жыр.

Ақын той, оның өмірдегі мәні, ерлі-зайыпты өмірге бастау болатын неке қию салты, оның арғы тарихы, туған үйден ұзатылып кетіп бара жатқан қыздың ризашылықпен аттануы туралы ой толғаған. Жат жұртта бақытты бол деп бата береді.

Қашаған адамның ғұмыр жас кезеңдерінің сан қилы қалпы көрініс тапқан қазақ әдебиетіндегі ежелгі, дәстүрлі желіде де жыр-толғаулар шығарған. Ақын азғындаған адам, бұзылған заман райына алаңдайды. Айтқыш, тапқыш ақын әдебиет тарихындағы зарзамандық сарындар желісіне «Замана халі» өлеңінде түйінді тоқтамдар қосқан. Бұзылған заман райын «Күн орнынан ауысқан» сұмдыққа балайды.

Қашағанның шоқтығы биік туындысының бірі – «Топан» дастаны.

Каспий теңізіндегі орасан апат жайын ақын адам ниетінің бұзылуы, байлыққа құнығу, бармын деп мардымау, т.б. ізгілік, кісілік қалыпқа кереғар құбылыстардың зардабы деп біледі. Топан – тасқынның басы теңіз жайлаған елдің кешегі қымбат, жақсы күндерін баяндап басталады.

*Ерлері бар еді егескен,
Дұшпанымен шекескен.
Абыройы асқардай
Не жақсымен теңескен.*

Шығармадағы құтырған құрт туралы аңыз желісін ақын соншалықты дәлелді, иланымды ашады. Опаттың түп себебі осы құртта. Жаманшылықтың тез жайылу құбылысын ақын тұспалдап жеткізеді. Құтырған құрт – елдікке келген індет.

Қашаған – биік адамгершілік ұстанымдар ақыны. Оның шығармаларына елдік, ерлік, дәстүр, өр рух, адамшылық қасиеттер арқау болды.

Қашаған – дәстүр дамытып, байытқан, өлең сөзде жаңа өрістер ашқан, дарын қуаты жойқын сирек дарындардың бірі. Лияс Жансүгіров айтқандай, жыр жүйрігі, елдің тілі.

Қашағанның әдеби мұрасын жинап, баспаға шығарып зерттеуде Е.Ысмайылов, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Сыдықов, т.б. ғалымдар ақынның әдебиет тарихындағы айтулы орнын көркемдік негізде, дерекнамалық мәнде айқындай түсті. Қашаған ақынның көркемдік әлемі тұрғысында әлде де жүйелі зерттеулерді қажет етіп отырған құбылыстар аз емес.

Әдебиет:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 ж.

Раушан ӘБДІҚҰЛОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ақнұр ОСПАНОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
PhD докторы, оқытушы

ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІ ОҚЫТУ

Риторика – шешендік өнер туралы ежелгі классикалық ғылым. Ол ұзақ уақыт бойы ұмытылып келгенімен, біздің заманымызда қайта туып отыр. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев мақсат етіп көрсеткендей, өркениетті елу елдің қатарына қосыламыз десек, өркениеттіліктің бір белгісі – халықтың сөз мәдениетін жетілдіру. Әрбір адамды өз ойын нақты, қысқа да әдемі жеткізе білуге үйрету болады. Сол міндетті атқаратын оқу пәні шешендік өнер немесе риторика деп аталатыны

белгілі. Шешендік өнер барлық гуманитарлық ғылымдардың бесігі болып табылады. Себебі одан көптеген ғылым салалары бастау алған.

Ежелгі Қытай мен Үнді елінде, Египетте, Грекия мен Римде шешендік өнер биік деңгейге жеткен. Соның ішінде, Ежелгі Грекия шешендік өнердің отаны ретінде танылып қойған жоқ, онда шешендік өнер туралы ғылымның – риториканың теориялық негізі қаланды. Ол кезеңде риторика аса қажетті және күрделі шығармашылық ретінде мойындалып, «өнердің патшасы» саналады. Көне риториканың жетістіктері гректің ұлы шешені, саяси қайраткер әрі мәмлегері Демосфеннің есімімен тығыз байланысты. Алайда Эллада жерінде б.з.д. V ғасырда Динарх, Гегесит, Георгий, Лисий, Филократ сияқты басқа да шешендер есімі белгілі болды. Сондай-ақ, риториканың мәселелерімен көне Грекияның ұлы ойшылдары Платон мен Аристотель, Эпикур мен Демокрит те айналысты. Мәселен, данышпан ойшыл Аристотель «Риторика» атты арнайы еңбек жазды. Көне грек риторикасы негізі қалануына софистік ағым өкілдері: Эмпедокл, Протогор, Горгий, Сократ сияқты атышулы шешендер мен саяси қайраткерлер зор үлес қосқаны белгілі.

Ежелгі дәуір шешендік өнерінде көне Грекиядан кейін М.Т. Цицерон бастаған шешендердің ұлы шоғыры өсірген Рум көрнекті орын алады. Сотта сөйлеу өнерінің ұлы шебері Цицерон да шешендік өнердің теориясы хақында үш ғылыми трактат жазып қалдырған. Сол ұлы шешендердің риторика іліміндегі тәжірибелерін жинақтап, жүйелеген сүбелі еңбектің бірі – кітаптан тұратын – «Шешендік өнер тәлімі». Оның авторы – Римде шешендік өнерге арналған мемлекеттік мектептің негізін салушы бірінші ұстаз – Квителиан. Осыған қарағанда, көне дәуірде шешендік өнер қарыштап өсумен бірге, оның теориясы мен тарихы жайында сом-сом еңбектер қатар туындап отырған. Мұның себебі – Көне Грекия мен Румның әрбір азаматының сотта өзін-өзі қорғай білуге, Отанының саяси-мәдени өміріне еркін араласуына мүдделі болуы және жазу өнерінің дамуы. Алайда көне дәуір шешендік өнері мен оның ғылымының кемел деңгейге көтеріліуі, ол елдердің халықтық-демократиялық құрылысына немесе жазу өнерінің дамуына ғана емес, арнаулы риторикалық мектептер мен оқу орындарының болуына да тікелей байланысты.

Ал орта ғасырда көне риториканың дәстүрлері біршама ұмытылып немесе жоғала бастады деуге болады. Дегенмен, христиандық пен исламның таралуы ауызша сөз өнерінің дамуының алдыңғы факторы болды. Шығыс мұсылман елдерінде риторика кеңінен жайылады.

XVI-XVII ғасырларда әралуан ұлттық риторика пайда бола бастады. Ресейде шешендік өнердің дамуына патшалық-монархиялық құрылыс тежеу болды. Дегенмен, XVIII ғасырда публицист Стефан Яворский мен «Ресейдің алтынауызы» атанған Феофан Прокопович шешендік дарындарымен танылған. Риториканы оқып-үйренуде ерекше қызығушылық тудыратын – атакты оқымысты әрі сөз зергері М.В. Ломоносовтың 1748 жылы жазған «Шешендікке қысқаша басшылық» атты оқулығы. Бұнда шешен сөздің жалпы қағидалары көрсетіледі, жалпы еңбек сөз өнері ғылымын сүйетіндерге арналып жазылған. Қазақ шешендері көне дәуір өнерпаздары сияқты сөздер таласына, сөз сайысына күні-бұрын жазып-сызып дайындалмаған. Оларды шеберлікке шындаған мектеп – ашық аспан астындағы қазақ даласының қиын-қыстау тағдыры мен тұрмыс салт жағдайы.

Қазақ шешендік өнерінің ғылымы шешен сөздің табиғатын әр кезеңдерде зерттеп-зерделеп келді. Дегенмен оның дамуына айтарлықтай тұсау болған кеңестік дәуірден кейінгі бүгінгі таңда риторика мәселелері қарастырыла бастады. Жазылған оқу құралдары баршылық. Бұл бүгін ұлттық риториканы оқытуға мүмкіндік береді. Әрине, жоғары оқу орындарында қазақ шешендік өнерінің ғылымы әлемдік риторикадан бөлек оқытылмайтыны түсінікті.

Ежелгі Грек, Рим елдерінің шешендері әрі шешен, әрі риторика ғылымының негізін қалаушылар болғандығы белгілі. Осыған қарағанда, қазақ би-шешендері риториканың не екенін білмесе де, оның басты қағидаларын ішінара аз сөзбен ауызша түйіндеп отырған. Соған бір ғана мысал: Майқы би бабамыз: «Жүрекке жылуы бар отты сөз айт», – деген екен. Міне, данышпан Майқының осы бір ауыз сөзінде әлемдік риторика ту етіп ұстаған тілдің біріншілігі туралы қағида жаяққан жоқ па? Әрине, бұл ұлттық ойлаудың әлемдік ойлаумен ұштасуы деп білгеніміз жөн.

XX ғасырдың бірінші жартысында риторика өзі негіз болған стилистика және поэтика, герменевтика мен әдебиет теориясы, сөйлеу мәдениеті және тілдерді оқыту методикасы, текстің лингвистикасы, лингвистикалық прагматика сияқты пәндерге орын беріп, ғылым ретінде жоғала бастады.

Бірақ парламенттік шешен сөз қарқынды дамып отырған қазіргі уақытта, демократиялық өзгерістергетөлы біздің елімізде риторикалық білімнің шынайы қажет екендігіне көз жеткізіп келеміз. «Риторика» атты оқу құралының авторы Д.Н. Александров аталмыш оқу курсының 1917 жылға дейін Ресейде міндетті оқу пәні болғанын, ал қазір сол елдің жоғары және орта оқу орындарының оқу жоспарларында азда-көпті табыспен қайтадан қалпына келтіріліп жатқанын айтады [1,7]. Сондықтан

жоғары мектептерде «Риторика» курсы оқыту, әсерлі, бір бүтін, үйлесімді сөз сөйлеу білу шеберлігін сақтау мен қайта жаңғырту ерекше маңызды.

Риторика пәні – күнделікті қарым-қатынастар мен әралуан кәсіби жағдайларда сөзді әсерлі сөйлеу білудің іс жүзіндегі мүмкіндіктерін пайдаланудың жалпы заңдылықтары. Оның негізгі зерттеу әдістері – бақылау, салыстыру, тәжірибе әдісі.

Зерттеуші Ю.М.Лотман «Риторика свойственна научному сознанию в такой же мере, как и художественному». Демек, риторика айшықтарының көркем сөздегі нақтылығы ғылыми сөздің дефинициясы (мысалы, жекеден жалпыға немесе керісінше, атау орнына сипаттау т.б.) түптің түбінде айшықты астарға құрылады. Сондықтан, Ю.М.Лотман ғылым саласын тек логикамен байланыстыру шешілмеген сұрақ екенін айтады [2,9]. Сондай-ақ профессор Г.П.Лыщинскийдің: «Однако наверно было бы думать, что язык науки сух, невыразителен. Выразительность заключается не во внешних словесных украшениях – ярких метафорах, броских эпитетах, разнообразных риторических оборотах. Красота и выразительность языка научной прозы – в краткости в точности выражения мысли при максимальной информативной насыщенности слова, в энергии мысли» [3,188], – дейтін пікірі де ғылым саласындағы қызметкерлер үшін академиялық риториканы меңгерудің маңыздылығын көрсетеді.

Демек, ғылыми сананың дамуында ерекше роль атқаратын «Риторика» пәнін ЖОО-ның гуманитарлық ғана емес, жаратылыстану факультеттерінде дежаппай оқытылуын қамтамасыз ететін уақыт жетті деуге болады.

Бүгінгі таңда жақсы сөйлеу білу баршамызға, әсіресе, іскер адамдарға: депутаттар мен министрлерге, билік басындағылар мен ғалым, журналисттерге, ата-аналар мен мұғалім-оқытушыларға, оқушы-студенттерге аса қажет. Тіпті қарапайым үйдегі, көшедегі қарым-қатынастарда сөйлеген сөзіміз де екіұшты, бұлдыр, түсініксіз болмай, жинақы да айқын, әдемі естілуге тиіс. Бұл жалпы ел мәдениетінің көрсеткіші болмақ. Сонымен қатар «Риторика» пәнінің әрбір адамның күнделікті әлеуметтік өмірінде көрсететін көмегі мол екені түсінікті жай. Мысалы, қызметке алынғанда өз өмірбаяныңмен басшыны таныстыру, есеп беру, жұмыс барысындағы қатынастарда үйірімді сөйлей білетін маман екеніңізді таныту, т.б.

Ал «Риторика» пәнін заңгерлерге оқытудың қажеттігі әмбеге аян. Ұлттық шешендік өнеріміздің өркен жаюына халықтың әдет заңы, сот билігі жүйесі зор ықпал еткені белгілі. Осы орайда, заңгерлерге қазақ билерінің кесім-шешім айтудағы тапқырлық, әділдігімен қоса, олардың билік сөздерінің қисынды дәлелге, жүйеге құрылып қарсыласын мойындатып, дауда жеңіске жетуінің заңдылықтарын үйретудің мәні зор. Оны XVIII ғасырда гүлденген билер дәуірінің мұрасы негізінде талдап түсіндіру, сондай-ақ орыстың Н.Ф.Плевако, Я.С.Киселев, И.М.Кисенинский сияқты атақты сот шешендерінің шеберлігі мен сөздерінің дәлелдеушілік мәніне, риторикалық айшықтарына назар аударта отырып, болашақ кәсіби маман иесі заңгерді кез келген кәсіби тақырыпта, күнделікті қарым-қатынаста, көпшілік алдында үйлесімді сөйлей білуге дағдыландыру риторика ілімімен қаруландыруды қажет етеді.

Әрине, шешендік өнердің негізгі кредосы – адамгершілік. Қазақтың билік сөздері, орыс сот шешендерінің сөздері де осы нысанадан айтылған. Адамгершілік, әділет пен әділ билік болмаған жерде шешендік өнер де жоқ, сондықтан болашақ заңгердің сөзі әділет шекарасынан аспауға тиіс.

Жалпы, шешендік өнер – синкретті өнер. Көптеген ғылым салаларымен байланысты. Шешендік өнердің сан қырын саралап, ғылыми тұрғыда түсініру «Риторика» пәнінің меншігінде. Сондықтан «Риториканы» оқыту ғылыми сананы жетілдіріп кәсіби мамандық деңгейінде ұтымды, үйлесімді сөйлей білуге үйретеді. Түптеп келгенде, шешендік өнер – өркениеттің шамшырағы. Бүгінгі таңда «Риториканы» ЖОО-да жаппай оқытудың қажеттілігі де осында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Александров Д.Н. Риторика. – Москва: Юнити – Дана, 2000.
2. Ключев Е.В. Риторика. – Москва: Приор, 1999.
3. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – Москва: Флинта, Наука, 1997.

Ақмарал ҚАРТАБАЕВА,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің
Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері
кафедрасының жетекші маманы

АЛҒАШҚЫ ӘДІСТЕМЕЛІК-БАҒДАРЛАМАНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінде оң өзгерістер орын алып, әлемдік үрдістен кейіндеп қалмау үшін мұғалімдерге де биік міндеттер мен жаңа талаптар жүктелуде. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін де заман талабына сай оқыту қажеттігі өткір мәселелердің бірі болып тұрғаны анық. Қазақ әдебиетін пән ретінде мектеп бағдарламаларына енгізіліп, алғашқы әдістемелердің, бағдарламалардың, оқу құралдарының жазылып, хрестоматиялардың құрастырылу тарихының бастауы өткен ғасырларда жатқанын ескеруге тиіспіз. Қазақ әдебиеті мұралары үлгілерінен оқу құралына енгізуді алғашқылардың бірі болып Ы.Алтынсарин қолға алды. Ол қазақ даласында өзіне дейінгі мектептерден және сол кездегі діни мектептерден мүлде өзгеше жаңа бағытта мектеп ашып, орыс тілінен басқа пәннің таза қазақ тілінде жүргізілуіне назар аударып, қазақ халқының келешегі осы мектептерде деп жазды.

Ы. Алтынсарин өзінің ағартушылық идеяларын халыққа кеңінен жеткізу мақсатымен жаңа мектептерді қаншама көп ашқанымен, бүкіл қазақ балаларын толық қамти алмайтынына көзі жетіп, жаңа оқулықсыз бұл мектептердің де күткен нәтижелерге қол жеткізе бермейтінін байқады. Олар үшін ендігі жерде оқулық жасауға кірісіп, 1879 жылы Орынборда «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясы» деген оқулық жазып, баспадан шығарды. Қазақтың алғашқы оқулығы шыққан қарсаңында Қазақстанда қазақ тіліндегі оқулықтың болмағанын Ы. Алтынсариннің өзі жазған мына пікірі хабардар етеді: «Қазақ халқының сауатсыздығынан, қазақ тілінде басылған бірде-бір кітаптың жоқтығынан оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан шәкірттерге амалсыздан татар тілінен ешқандай кемдігі жоқ ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді. Екінші жағынан, татардың кітап тілі араб, парсы сөздеріне толған, сол себепті ол қазақтарға түсініксіз. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар осы жағынан алғанда дүнияды мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану қолайсыз».

Ағартушының халқының сауатсыздығына байланысты туған бұл үлкен өкініші оның оқулық жазуына түрткі болған қоғамдық жағдай болды.

Ы. Алтынсариннің қазақ әдебиеті үлгілерінен енгізіп алғаш жазған қазақ оқулығының дүниеге келу себебінің өзі, қазақ балалары үшін оның өзі ашып ұйымдастырған мектептерге қажеттілігінен, сұранысынан туды. Ы.Алтынсаринге дейін әдеби мазмұндағы қазақ оқулығы былай тұрсын, таза қазақ тілінде оқытатын мектептің де болмағанын жоғарыда келтірдік. Ондағы мақсат қазақша әдеби оқулық жазуға қоғамдық сұраныстың болмағанын дәйектеу еді. Ендігі жерде Ы. Алтынсарин екі бірдей маңызды тарихи бастама жасады:

1. қазақ тіліндегі оқулықты қажет еткен таза қазақ мектептерін ашты;

2. ашылған қазақ мектептерінің сұранысы қанағаттандырылып, алғашқы оқулық жасап шығарылды.

«Қазақ хрестоматиясы» кейінірек 1889, 1896, 1899 жылдары «Махтуба» деген атпен біраз қысқартылып араб алфавитімен басылды. «Махтуба» арабша хаттар деген мағынаны білдіреді. Ал 1906 жылы А. Васильев редакциясымен едәуір толықтырылып, орыс алфавитімен қайта жарияланды. Кітабының құрылымы туралы Ы. Алтынсарин «Сөз басында» былай деп жазды: «Бұл басылып отырған бірінші кітаптағы мақалалар мынадай тақырыптарға бөлінеді:

1. Балалар өмірінен алынған әңгімелер. Бұлар түрлі орыс хрестоматияларынан, көбінесе И. Паульсонның хрестоматияларынан алынды.

2. Әр түрлі жинақтардағы адамдар өмірінен алынған әңгімелер.

3. Ең жақсы қазақ ақындарының өлең-жырларынан үзінді.

4. Қазақтың мақал-мәтелдері».

Адамзаттық ізгілікті озық құндылықтардың қазақ қауымының да рухани игілігіне айналуын кеменгерлікпен армандап, мәдени интеграцияны сезіне білген ағартушы аударған Л.Н. Толстой, К.Д.

Ушинский, И. Паульсон және т.б. шығармашылық тәжірибесінде бар құбылыс Ы. Алтынсариннің оқулығында да көрініс тапқан.

Ы. Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясында» халқының әдебиетін мәдени мұра ретінде тани білді, оны жинап бастыруға талаптанды. Мәселен, ол «Хрестоматиясының» екінші кітабында қазақтың төл әңгіме, аңыздарына көбірек орын беруді ойластырған. Ы. Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясына» енгізілген ауыз әдебиеті үлгілерін төрт түрге бөліп қарауға болады: аңыз әңгімелері («Лұқпан Хәкім», «Таза бұлақ», «Жиренше шешен», т.б.), ертегілер («Қара батыр», «Тазша бала, т.б.), эпостық шығармалар («Қобыланды батыр» және басқа жырлардан үзінділер), мақалдар мен мәтелдер. Ы. Алтынсариннің оқулығында өзі жазған қысқа да өнегелі әңгіме, өлеңдер бар, «Кел, балалар, оқылық!», «Өнер-білім бар жұрттар» сияқты өлеңдерінде оқу-өнерге шақырса, «Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй» әңгімелерінде отырықшылық мәдениетті көркем уағыздайды.

Ы. Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясында» және басқа да мақалалары мен хаттарында қазақ мектебі тәжірибесіне оқу әдістемесін тұңғыш рет енгізді. Ол әдістемелік жүйе 4 буынды құрады:

1) оқулыққа материалдардың балалардың жас ерекшеліктеріне, педагогикалық, прогрестік талаптарға сай сұрыпталынып енгізілуі;

2) материалдың орналасу, берілу тәртібінің тәрбиелік-өнегелік мәнерден тууы;

3) оқушыға материалды меңгеруде көңіл аударатын мәселелерді қарастыру;

4) оқытушының әрекеттері.

Әрине, Ы. Алтынсариннің оқу әдістемесі туралы айтқанда белгілі бір оқу бағдарламасына сүйенді дей алмаймыз. Ол кезде оқулық мазмұны мен оқытудың мақсат-мазмұнын айқындайтын бағдарлама болған жоқ. Сондықтан да ол мәселені бағдарлама жасаудан емес, хрестоматия құрастырудан бастады.

XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанда демократиялық ағартушылық қозғалыстың даму қарсаңында біршама қарқынды жүрді. Баспадан шыққан оқулықтар екі бағытта ұстанды. Бірінші бағытта төтенше оқу мектептеріне арналған оқулықтар: М. Нұрбайұлы «Қазақша әліппе» (1910), Е. Закарияұлы «Қазақ әліппесі» (1910), М. Малдыбаева «Қазақша жаңа әліппе» (1912) – бұл оқулықтар мұсылмандық-имандылық сипатта болды.

Екінші бағытта Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» үлгісін ұстанған оқулықтар: С.Көбеев «Үлгілі тәржіме» (1910, Крылов мысалдарының қазақша аудармасы), О.Алмасов, Т.Мендешев, К.Бейсембаевтардың ауылдық мектептерге арналған хрестоматиялары, аудармалары, соның ішінде М.Ронгийскийдің жинаған әдеби материалдарының қазақша аудармасы да болған.

Сөйтіп, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанда мектептің қажетін өтеу мақсатында оқу материалы ретінде орыс әдебиеті шығармаларынан аудармалар қазақ әдеби мұралар үлгісіндегі хрестоматиялық оқулықтар түрінде беріле бастайды. Бұлар әрі ғылыми-педагогикалық оқулықтар түрінде үлгі нұсқалары болуымен, кейін жазылған әдебиеттік оқулықтар жасау жолындағы тәжірибе ретінде де маңызды болып табылатын әдеби білімнің мазмұнын құрудың бастамасы еді.

Ы. Алтынсарин ашқан қазақ мектептерінен бастап оқытыла бастаған қазақ әдебиеті жеке пән болып оқытылғанға дейін де зиялылар назарынан тыс қалмаған. Көркем шығармаларды оқушыларға таныту барысында, қазақ әдебиеті деген ұғымды педагогика ғылымы тарихына ендіруде бұл еңбектердің өзіндік орны ерекше болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 112 б.
2. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.

АЛАШ АҚЫНЫ – ӘЛМАҒАМБЕТ ОСПАНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

БИССИМИЛ-ЛӘҺИР-РАХМАНИР-РАХИМ

XIX-XX ғасырдың бас кезінде Қазақстан жерінде Ресей отарлауы қыспағының нәтижесінде Алаш партиясының құрылғаны баршаға мәлім. Қозғалысты бастаушы мен жақтаушылар «Алаш зиялылары» атанды. Партияның негізгі мақсаты – құнарлы жерлерден айрылған қазақтың мүшкіл халі мен түрлі қитұрқы әрекеттер нәтижесінен қазақ ұлтының біржола жойылып кету қаупінің алдын алу болды. Яғни мұның негізінде қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында ақтандақ беттер қалыптасты. Аталған кезеңде өзіндік сара жолы бар ақындық мектеп дүниеге келді. Ал өкілдері туралы кеңес заманында сөз қозғамақ былай тұрсын, өлеңдерін жасырып, тығып пайдаланудың өзі мұң болды. Олардың шығармалары ел арасында қолдан-қолға көшірілді, бірақ барлығы тек жасырын түрде ғана іске асып отырды. Сондай мектептің бірі – Торғай мектебі. Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатовтың мектебін жалғастырған келесі топ өкілдері, ақындар: Құбаша Шалбайұлы, Файзолла Сатыбалдыұлы және Әлмағамбет Оспанұлылар болды. Яғни, «Алаш» қозғалысының мүшелерімен аралас-құралас болғанның бірі ақын, зерттеуші, молда – Әлмағамбет Оспанұлы. Сол кісілермен пікірлес болғандығы үшін де «Халық жауы», «Алашордашыл», «Ұлтшыл ұйым мүшесі» атанып, сотталды. Жер аударылып қуғын-сүргінде болады.

Бүгінгі күнге дейін алаш ақыны Әлмағамбет Оспанұлы туралы нақты зерттеу жұмысы жоқ десек қателеспейтін болармыз. Яғни ақынның алаш ақыны ретінде зиялы қауым өкілдері ортасында есімі белгісіз. Алдымен ақынның өмір жолына көз жүгіртсек, Әлмағамбет Оспанұлы 1886 жылы қазіргі Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Шилі мекенінде Тосын болысының 4-ауылында дүниеге келген. Ауылында мұсылманша сауат ашқан ол 1889 жылы Торғай қаласындағы қолөнер училищесіне түсіп, 1903 жылы түсіп оны үздік бітіреді. 1905 жылы осындағы 6 жылдық орыс мектебінің 4-сыныбына қабылданады. 1905 жылы бітіріп, сол мектепке мұғалімдікке қызметке қалдырылады. 1911-1916 жылдары Троицк қаласындағы Зейнолла хазіреттің «Расулия» медресесін тамамдайды. Уфадағы «Ғалия» медресесінен дәріс алады.

Ә.Оспанұлы өзі туып-өскен Қостанай облысы, Шилі қыстағында мешіт ұстайды. 1917 жылы қысқа салым бұл мешітті «Бостандық мектебі» деп ататтырып, мұнда бала оқытып, білім береді, үлкендердің сауатын ашып, мешіт жұмысын жүргізеді. Бұл жөнінде «Қазақ» газетінде «Игілікті істің бастамасы» атты мақала жарық көреді. 1925 жылдың аяғынан 1929 жылдың соңына дейін 54 мешіт пен 4 медресесі бар Торғай уезінің мухтасибі болып қызмет атқарады. Осы қызметі үшін Әлмағамбетті Кеңес үкіметі қуғынға ұшыратып, екі рет тұтқындап (1929, 1931), екеуінде де он жылға соттайды. Ақталып шыққан соң, Ақтөбе облысының Ырғыз, Қостанай облысының Жангелдин, Қарабалық аудандарында мұғалім болып істейді. 1941 жылы «Халық жауы» деген жаламен қайтадан 8 жылға сотталып, кейін Маринскіге жер аударылады. 1944 жылы босап шығады. 1948 жылдан Торғайда аудандық қаржы бөлімінде тіркеліп, заңды түрде молдалығын жалғастырады. 1956 жылы Әуликөл мешітіне имам болып тағайындалады. 1966 жылдың 8 шілдесінде 80 жасында өмірден өтеді [1, 671].

Ақын оқыған Расулия медресесі Троицк қаласында болған. Кейде ишан Зейнолла хазірет медресесі деп те аталады. Мұнда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақтың көптеген азаматтары оқыған. Шота Уәлиханұлының әкесі Ыдырыс Мақұлы т.б. қоғам қайраткерлері білім алған. Ақын Жұмағали Саин мен көрнекті ғалым Есмағамбет Ысмаилов өздерінің Ыдырыс мұғалімінің шәкірттері болғандығы туралы естеліктер қалдырған [2, 338].

Бүгінде ақынның өлең-жырлары жиналып, жазылғанымен әлі күнге дейін толықтай жарыққа шықпаған. Алғашқы мәліметтер Әбсаттар Дербісәлінің «Қазақстан мешіттер мен медреселері» (2009) жинағы мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихының» 2-томында жарық көре бастады (2009). Бүгінде алаш ақыны Әлмағамбет Оспанұлының қолжазба мұраларының түптеліп, жиналып, бүгінде сақтаулы екені Жетпісбай Бекболатұлының растауымен анық [3].

Ақын сауатты болғандықтан біршама өлеңдері мен мақалалары тұрақты түрде газет-журналдарда жарияланып тұрды. Ақын туралы зерттеу мен жарияланбаған қолжазба мұраларының біразын алғаш қағаз бетіне түсірген әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымының докторы, профессор Айгүл Исмақованың еңбегінен көрдік. Белгілі болғандай, алаштанушы ғалымның «Алаш ғылымы және тәуелсіздік» атты ғылыми еңбегінде ақынның «Өзіме», «Қазағыма», «Қатар-құрбы қазақ жастарына», «Қош, Торғай», «Қоштасу», «Жазушыдан ақырғы сөз», «Қостанай түрмесінде отырған қазақ жастарының өлеңі», «Тұтқындардың бірінші мұнажаты», «Жастарға айтар сөз» атты өлеңдері мен «Қазақ шежіресі», «Қиял түс – қос балапан» дастандары бар екендігі анықталды. Сонымен бірге «Арақ туралы» атты поэмасы да бар. Біздің негізгі мақсат, осы табылған өлеңдерді жүйелеп, зерттеу арқылы осы күнге дейін белгісіз болып келген алаш ақынын қазақ жұртына танытып, алаш тізімінің төрінен орын беру. «Әлмағамбет Оспанұлы XX ғасыр басындағы қазақтың рухы мен дінін асыл сөз арқылы бейнелеп кеткен Алаш ақыны» деген А.Исмақованың пікірін дәлелдеу [4, 138].

Ақын шығармаларының негізгі тақырыбын үлкен екі топқа бөлуге болады:

- 1) қазақ халқының хал-ахуалы, арман-мұраты, елдің басынан кешкен қорлықтары мен білім-ғылымды насихаттау және қазақ тілі жайындағы өлеңдер;
- 2) дін, діл, ислам және молдалық қызметі кезеңіндегі өлеңдер.

Бұлай топтауға негізгі себеп ретінде, ақынның ағартушылық қызметімен бірге мұхтасибтік қызметін келтіруімізге болады. Осы жайында ақын А.Қалиев өз зерттеуінде былай деген: «XX ғасырдың басындағы әдебиетіміз негізінен екі бағытта: діни-ағартушылық және ағартушы-демократтық бағытта дамыды. Әлмағамбет ақынның шығармаларын байқап отырсақ ақынның екі бағытты қатар ұстағанын көреміз» [5, 81]. Енді айтқандарымызды дәлелдейік.

Ақынның «Қазағыма» атты өлеңі қазақ халқының өткен замандағы көл жағалап, бие байлаған толықсыған дәуірдің өткенін, енді басқалар ұмтылып, қарманып жатқан жаңашылдыққа қараңғыда жата бермей, біздің де ұмтылуымыз керек екендігін басты назарда ұстайды. Түсіндіре келе:

*Қараңғы надан елдің күні құрсын,
Бұралқы қадірі жоқ иттен жаман.
Кел, қазақ, надандықпен қоштасалық,
Қайрылмас қанша айтқанмен кеткен заман,
Жастарды жасөспірім, жаңа талап,
Сақталық бұл адасқан беттен аман.* [6, 13].

– деп, надан адам күнінің бұралқы иттен арман қадірі болмайтынын, ол заманның өткенін, алда жаңалыққа толы жаңа заманның тұрғанын меңзеп, баса көрсетеді. Сол кезең көріністерін ұлы ақынның төмендегі сөздерінен:

*Қармалап қараңғыда қазақ жатыр,
Басқалар бар мақсатқа жеткен заман.
Ішіп-жеп, басып-жаншып, пайдаланып,
Теңдіксіз ұрып-соғып, кеткен заман.
Бір тиын пайдаға аспай бара жатыр,
Ұрлыққа, зорлықпенен бөккен заман.
Берілген басты адамдар партияға
Көрмейсің еш біреуін серттен аман.*

Қазақтың «басқалар ішіп-жеп, басып-жаншып, пайдаланып, теңдіксіз ұрып-соғып кеткен» қазақ халқының санасын оятуды көздеп, Міржақып Дулатов ізін жалғаған ақын қазақты оқу-білімге шақырып, оған ұмтылу қажеттігін түсіндіреді. Алаштың негізгі ұраны болған теңсіздік мәселесі қозғалады. Өлең 1911 жылы «Айқап» журналында басылған.

Мұхтасиб болғаны үшін қуғынға ұшыраған молда ақын өзі туралы былай дейді:

*Жазушы Әлмұхаммед Ғосманұлы,
Тағдырға бой ұсынбақшы хақтың құлы,
Қашаннан хақ жолында құрбан болмақ,
Бұрынғы факилардың салған жолы.
Факилар жұмласынан болмасақ та,
Нәубетпен көріп тұрмын мен де мұны.
Мұқтасиф үш ауданға болғаным рас,
Жасқанып, жасыра алман сірә да оны – [7]*

деп, өзінің хақ жолына адал болғандығын, «Мұқтасиф» болғаны үшін үкіметке жақпай қалғанынан хабардар етеді.

Бұл туралы молда, ақын Әлмағамбет Оспанұлының мухтасибтікке сайланғаны туралы Қазақстанның бұрынғы имамы Әбсаттар Қажы өзінің «Қазақстан мешіттері мен медреселері» атты еңбегінде назарын салған: «...Шиліде Әлмағамбет Оспанұлы мешіт салдырған. Торғай уезіне имамдық еткен Науан хазірет Нұртазаұлынан кейін мухтасибтікке Әлмағамбет Оспанұлы сайланған» [2, 260].

1929-1948 жылдар аралығында айдауда болады. Осы кезде «Хош, Торғай» толғауы туады:

Хош, Торғай!

Тоқсан сала туған жерім,

Кірімді кіндік кесіп, жуған жерім.

...Көз қымай, көңіл бармай, тілім келмей,

Тұрса да қоштасамын, қайран елім.

Сөз жазып ашық хатқа екі-үш ауыз,

Шығардым жол үстінде іштің шерін.

Қайыр қош тілектес боп тұрыңыздар,

Тар соқпақ, тайғақ кешу бұл бір кезең [4,137]

Ә.Оспанұлы туралы Астана қаласының зейнеткері Кәрімжан Бекболатұлы 2007 жылы «Қазақ» газетінің біріктіріп шығарған №41,42,43 санында ақынның өмір жолымен қатар біраз өлеңдерін жариялаған екен. Онда ақын туындыларын «Сөз басы» атап, өлеңдерін топтастырып берген (1911). Және «Туған жер мен елге сәлем хат», «Тұтқындардың I-мұнажаты», «Тұтқындардың II-мұнажаты» (1929) атты шығармаларын арнайы берген.

Ақын өлеңдері осылай құпия жиналып, жариялана бастағанын байқауға болады. Ә.Оспанұлы жастайынан қазақтың бас журналы болған «Айқапқа» көмектесу арқылы алашқа үлес қосамыз деп үндеу тастаған:

Не түрлі, танимысың, заманыңды,

Өлшеп піш заманыңа гамалыңды,

Сыр ашпай, жасырынып бұққанменен,

Білмей ме халық сенің жаманыңды,

«Айқаптың» журналына көмек көрсет,

Қыстырып шашуға арнап шамалыңды.

Ғасырдың сөз өлшеген сыншылары,

Байқасын жүйрік яки шабаныңды [8, 6-7 б.] –

деп, 1911 жылы алаш зиялыларымен ниетін байқатқан. Ол кезде ақын шамамен 24-25 жас шамасында болса керек. Сол сияқты «Өзіме айтқан тоқтау сөзім» өлеңінде өзінің шамасына қарай кимылдау керектігін айтып, өзіне сын айтады:

...Ойлашы, кім аяқтан қанағаттар,

Тұрғанда қара саба, сырлы тегеш.

Бұғалық қайың құрық ілікпей тұр,

Оларға қарағанда сен білтегеш.

Сералин, Байтұрсынов, Дулатовтың,

Жаны ашып жазған әуел жұмбағын шеш.

Сөйлесек солардан соң суырылып,

Қалмасың болса өнерің сонда да кеш –

Тіліңді шалдыр-шүлдір оқуыңмен,

Білдім деп оны халыққа қылма сен пеш,

Соқтықпай жүр бай менен би-болысқа

Япыр-мау бар ма сенде, сірә ақыл-ес.

Сенікі ілім де емес, ғылым да емес,

Жігіттік желіктірген жиырма бес.

Тоқта-тоқта!

Жазушыдан соңғы сөз –

деп, жас мөлшерін байқатады. Бұдан ақынның өлеңге, ұлтына, алашына деген ыстық ықыласын байқаймыз.

Поэзияның сәні де, нәрі де тіл. Бұл – аксиома. Өлең сөздің тегі – бейнелі сөйлеу. Ақындықтың хас биігі – «ақындарша ойлау» – бейнелі ойлау, дүниені образбен көру, құбылыстың поэтикалық рухы мен таңбаларын нәзіктікпен түсіну. Сылдыр сөз – сурет емес, кескінді зергерлікпен тінін тұтастырған зерделі ой [9, 94 б.].

Тәуелсіздігімізді алып, өз қолымыз өз аузымызға тиген соң, 1937 жылдары жазықсыз атылған, қуғын-сүргін көрген арыстарымыз ақталғаннан кейін зиялыларымыздың есімдері қайта оралып, олардың әдеби мұрасымен қайта қауыша бастадық. Бірақ жоғарыда айтқанымыздай, әлі де есімі белгісіз ақын-жазушылар жетерлік.

Әлмағамбет ақынның ағартушылық қызметі туралы сөз қозғайтын болсақ, өз өмірінің жиырма жыл уақытын сарп етіп, (бүгінгі кезеңмен салыстырғанда да аз уақыт емес) мектеп ашуға қол жеткізеді. «Бостандық» мектебін ашып, ауыл балалары мен үлкендерді мұсылманша біліммен қатар орысша-қазақша білім береді. Мектепте мұғалім, мешітте имам қызметін атқарады.

1923 жылы Ақтөбе қаласында ашылған мұғалімдер курсына білімін ары қарай жалғастырып, үлкейтілген мектептің меңгерушісі болып қызмет атқарады. Мұнымен бірге губерниялық басқармаға өтініш беріп, Шилі басынан кооперация ашып, оны басқаруды да қолға алады. Мұғалім-ақын сол кезде А. Байтұрсынов құрастырған емлемен бірінші рет сабақ береді.

Нәтижесінде мектептен Торғай уезі бойынша 75 адам мұғалімдік куәлік алып шығады.

1926 жылы Уфа муфтиінің жарлығымен Торғай уезіне мұхтасиф болып 1929 жылдың соңына дейін қызмет атқарады. 1930 жылдың басында жоғарыда аталған жалалармен 10 жылға сотталады. 1931 жылы бұл жаза жер аударылумен ауыстырылып, 1931-1934 жылдары Ырғызға жер аударылады. 1937 жылы зобалаңның алдын алып, Троицкіге көшіп кетеді. 1939 жылы Қостанайға келіп ұстаздық қызмет атқарады. 1940 жылы «Халық жауы» деген жала жабылып, Қостанай түрмесінде екі жарым жыл отырып, 1943-1956 айдауда болып, ақын туған жеріне қайта келеді.

Осы жерде бір айта кететін жайт, Ғ.Әмірханов пен Х.Мұсабаевтар ақынды айдаудан 1935 жылы елге оралды десе [10], К.Бекболатұлы 1961 жылдың жазында келді дейді. Бірақ мәліметтердің жарияланған жылына қарайтын болсақ, қос автор мақаласын «Торғай таңы» 1991 жылы шығарса, К.Бекболатұлы 2007 жылы жазған. Дегенмен алғашқы қос автор біріншіден Торғай өңірінің азаматтары екендігі белгілі, екіншіден нақты жылмен санамалап дәлелді түрде жазған. Осыған қарап, торғайлықтардың мәліметі дұрыс деген ойға кенелеміз.

Сол кезеңде дүниеге келген «Қоштасу» жырында:

*Мен бұған жәбірленіп, жабырқаман,
Бұл мирас бұрын көрген бабам Шеген.
Оралған олардағы ордасына,
Байтұрсын Сібір кетіп Ақтаспенен, –
дейді. Мұндағы Байтұрсын Ахметтің әкесі.*

Келтірген дәлелдерімізден біз ақын өлеңдерінің діни-ағартушылық және ағартушы-демократтық бағытта дамығанымен ерекшеленетінін байқаймыз.

Алғашқы бағыттағы өлеңдеріне ақынның имандылық, шариғат мәселелерін сөз еткен өлеңдерін жатқызсақ, кейінгі бағытқа білім мен өнерге шақырған туындыларын келтіруге болады.

«Туған жер мен елге сәлем хат» атты өлеңін мысал ретінде келтіруге болады. Өлең туған жер өлкелерімен, ағайын-туғанмен амандасып (іні-қарындас, аға-әпке, шал-кемпір, ана, келін-кепшік, бала-шаға, Отан, Бесқопа, Торғай, Тосын, Бестау, Алалы, Молалы, Жалғыз таулары мен құм-көлдер Үшқарасу), өткен кезін еске қынжыла алады:

*...Шырақшы сайлап едік күту үшін,
Мешітті тәрбиелеп, тұту үшін.
Жастарға тағылым беріп, тәрбиелеп,
Құлшылық бір аллага ету үшін.
Жегіздің жемісіңді дін оқылып,
Күңіреніп жеті сайын жұма оқылып.
Екі гайт тәулігінде меллат тойы,
Тілекпен тарау еді дұға қылып.
Басында бақыт құсың болған күнде,
Төрт жағың құбыла боп тұрған күнде.
Бірзальқпен шүкір –ана той етпеп пе еді,
Он жылға камил жасың толған күнде.
Алып едік халықтың дұға-ихласын,
Қожа-ишан, ғалымдардың фатихасын.
Илаһи ұзағынан сүйіндір деп,
Төгіп ед кеп халайық көздің жасын [8, 7]. Сонымен бірге «Тұтқындардың I-мүнәжатында»:
Жаратқан жан бар құдірет,
Жанабына бұл рет.*

*Ләйлаһа, иллалла,
Кәлима айттым бір рет.
Пайғамбарым Мұхамед,
Күндіз-түні кеп айттым.
Шафағат тілеп сан рет,
Зікір, тәшфит жаңа да,
Гәллил айттым мың рет... [8, 7] –*
деп, жалғаса береді.

Ал ағартушы-демократтық бағыттағы өлеңдеріне ақынның түрмеде жазылған шығармаларын енгізуге болады: «Қостанай түрмесінде отырған қазақ жастарының өлеңі», «Өзіме», «Қатар-құрбы қазақ жастарына», «Жастарға айтар сөз», «Арақ туралы», «Кел қолым, қалам ұста қылып ермек», «Қазақ шежіресі» т.б. өлеңдерін келтіруге болады.

Ал, «Ішкіліктің олжасы» атты дидактикалық шығармасында қоғамды жайлаған дерт ішімдіктің зардаптары туралы тілге тиек етеді де, оның сорақы зардаптары мен қауіпті құмарлық екенін көрсетеді.

*... Кел, қатын, төсек салшы, – деген бір шал,
Бойжеткен өзінің қыз баласына.
Соны айтқан келініне және бір шал,
Сірә да, көз көрмесе нанасың ба?
Аз емес әзіл айтқан азамат та,
Өзінің «әйелім» деп анасына.
Осының бәрі арақтың әрекеті,
Кел, қарттар, құмарлықты қоясың ба? [6, 39 б.]*

Белгілі совет ақыны, поэзиядағы философиялық-интеллектуальдық ағымның көрнекті өкілі Николай Заболоцкий өлеңді ұстап тұратын үш таған бар «Ой, Образ және Музыка бар жерде қашан да поэзия бар» деген екен. Мұндағы музыка ұйқас болса керек. Осындай үш таған (гармония) Ә.Оспанұлы өлеңдерінен айқын аңғарылады.

«Қазақ сөз өнерінің он ғасырлық мұрасының басты құндылығы және ескірмеуінің сыры – бұл асыл сөздің Абай сияқты «хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазғаны», – деген алаштанушы ғалым Айгүл Ісмақова ұлттық құндылығымыздың сырын анықтайды [11, 5 б.].

Ә.Оспанұлының «Қазақ шежіресі» атты тарихи дастаны толымды туынды. Сол кезеңде жалпы қазақ халқының шежіресін жырлау дәстүрі болған деседі. Оған ақын да өз үлесін қосқан. Дастан қазақ халқының басынан өткен тарих іздерінен сыр шертеді.

Қазақта шежірешілік өнердің жоғары бағалағандығын еліміз тарихын зерттеуге үлес қосқан Н.Аристов, Ш.Уәлиханов еңбектерінде ерекше аталып өтеді. Араптың «шаджара» үрімбұтақ, тармақ деген сөзінен тарайтын бұл тірі тарих әлімсақтан бері халықпен бірге жасасып келе жатқан өнер. Оқып көрелік:

*... Түріктің біздің қазақ бір баласы,
Әнестен боламыз деп бар таласы.
Қазаққа ғараб болмақ ол ғажап іс,
Секілді Жер мен Көктің шекарасы.
Атамыз Әнес деудің себебі бар... [4, 140 б.]*
Мұнда Қазақтың Түріктен – Әнестен тарайтыны айтылып, ары қарай:
*...Түрікте Алаша атты хан болыпты,
Бек ғаділ, салтанатты жан болыпты.
...Бақыты, мал мен басы қатар өсіп,
Атанған Мәшиһур-Алаш сол шағында.
...Алаштан туып өскен екі бала,
Қате деп айта қоймасешикім жала.
Ат қойған үлкеніне – Сейілхан деп,
Атаған екіншісін – Жайылхан деп... [4, 141 б.] –*

деп, Сейілханнан – сегіз арыс, Жайылханнан – Майқы би туатынын айтады. Майқы би ұрпағынан – Қазақ туады, Қазақтан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс тарап үш жүзге бөлінеді дейді. Одан ары ақын қазақ халқының дініне, діліне, тіліне тоқталып, көшпелі болғандықтан тарихымызға дұрыс қарамайтын салақ елміз деп күйінеді. Дастанда қазақ халқының басындағы жоңғар шапқыншылығы, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғаларын, яғни шежіремен қатар қазақ халқының басынан

өткен қайғылы кезеңнің нақты, шынайы суреті бар. Сонымен бірге Абылай, Әбілхайыр хандардың ерлігімен қатар қазақтың Ресейге өз еркімен қосылуы жырланады.

Бұл шежіреден Әлмұхаммед атамиздың тарихтан сыр шертуі:

*... Тарихи бір оқиға індет болған,
Жеті жыл тұтасынан аштық келген.
Азықсыз осы аштықтың әсерінен,
Әр жүздің арасынан адам өлген... –*

ру аралық қана емес, аясын кеңейтіп, шығармасының танымдық мәнінің жоғары екені назарға ілінеді. Бұл сол кезеңдегі шежірелерден біршама ерекшеленеді.

Ақын өз заманының ауыр кезеңінде халқының мұқалған жігерін көріп, оларды жану мақсатында өлеңдер туғызған. Оған «Қостанай түрмесінде отырған қазақ жастарының өлеңіндегі» мына жолдарын келтірелік:

*Ел қайда, дегендерге, ел қоныста,
Барамыз біз бе бір күн ол қонысқа.
Салалық сауық әнге сыңғырлатып,
Ұнатып отырған көп бірін ұста.
Салалық сал Мұхиттың «Айдайына»,
Көсем ат Көкиетаудың айдауына.
Әніне Ақан сері, Біржан салдың,
Қапаста «Қараторғай» сайрауына
Ұранын ұлтымыздың ұрлаймыз ба?
Басқаның бәсеке бас шайқауына[4,137 б.]*

Өлең тар қапаста жазықсыз да заңсыз жапа шеккендердің қайрат-жігерін шыңдап, рухани күреске шақырды. Ақын:

*... Болыңыз болған іске болаттай-ақ,
Бостықты бойға жуық жолатпай-ақ.
Қайғы ойлап, қасірет шегіп қажымаңдар,
Шіріген шырғай құсап құлатпай-ақ.
Күн санап көндігіңіз гүл-гүл жайнап,
Пірлерден болған жәрдем қуаттай-ақ.
Шыдаңыз шын жібектей ширатылып,
Бұйыға мінген байлап құр аттай-ақ.
Немесе:*

*... Ар-ұят, әдеп әркез азаматқа,
Жарасар жаңа таққан манаттай-ақ.
Бүгін бар, ертең жоқ боп туған заман,
Сыйлаңыз бір-біріңді қонақтай-ақ.
Алдағы жақсылардың жол жобасы,
Көрініп жатқан жоқ па сораптай-ақ.
Досқа күлкі, дұшпанға таба болмай,
Уайым ойламаңдар, олақтай-ақ [6, 33 б.] –*

деп, аяққа тапталған ұлт тағдырына алаңдап, әркезде шыдамдылық танытып, дұшпанға таба болмайық деп үндейді.

Заманының ойлы перзенті өмірдің сан алуан мәселелерін сарапқа салып, философиялық-дидактикалық түйіндер, тұжырымдар жасады.

Айта кетуге тұрарлық жайт, экономика ғылымдарының кандидаты Жетпіспай Бекболатұлы Ә.Оспанұлының журналистік қыры жайлы сөз қозғайды да: «Ә.Оспанұлының өлең-жырлары елді адамгершілікке, оқу-білімге, ынтымақ-бірлікке үндейді» дейді [3, 34].

Кезекті ақынның шығармаларының көркемдік ерекшеліктеріне берейік. Ақын өлеңдеріне креативті тұрғыдан қарасақ, ақын мәтін арасында өзге өлеңнен тұтас бір шумақ кіргізеді. Ол «Қазақ шежіресіндегі»:

*...Басынан Қаратаудың көш келеді,
Бір тайлақ көшкен сайын бос келеді,
Айырылған қарындастан жаман екен,
Мөлдіреп екі көзден жас келеді –*

шумағын (1723) өз жырының құнын арттыру мақсатында қолданғаны Ю.Кристованың енгізген (1967) аралас мәтін (интертекст) бола алады. Ғалым аралас мәтіннің үш түрін ажыратады. 1. Цитата келтіру. 2. Басқа автордың текстін қайта айту. 3. бұрын айтылған ойға не теорияға сілтеме жасау.

Зерделі ақын Ә.Оспанұлы мұны әрине мақсатты түрде пайдаланды, бірақ оның аралас мәтін екенінен хабары жоқ еді.

Ақын мұрасында өмірдегі әр алуан заттар мен құбылыстар сипаты анықтау үшін эпитет, теңеу, ауыстыру т.б. көркемдеуіш құралдарды қолданды. Оларды пайдалану ерекшеліктерін айқындауды нысанаға алып көрейік. Мысалы, ақын өз дәуірінің айнасын салыстыра суреттейді. Ә.Оспанұлы сол замандағы күнді жарық емес, қараңғы етіп эпитет жасаған: қараңкүн, қараңғы зехин, қараңғыда жатқан қазақ т.б.

Теңеулер де кезегімен өз орнын тапқан:

...Сұм дүние, сырғақтаған сынап**тай**сың,
Секілді сұлу тазы бұлғақ**тай**сың.

...**Тұлпардай** тұяғыңнан дүбір шығып,
Дабылың астанаға асқан, інім.

Бұл теңеулер жұрнақ арқылы да, секілді сөздері арқылы да салыстырылады.

Көркемсөз – адамның рухани дүниесінің айнасы. Шындықты жеткізу барысында түрлі әдістер қолданған ақын ауыстыруды қолданып, өлең сөзін қуатты, мағыналы ете білген:

Қараңғы надан елдің күні құрсын,

Бұралқы қадірі жоқ иттен жаман

Яғни ақын дидактикалық сарындағы ғибратын әсерлі жеткізу үшін қараңғы надан елді, бұралқы иттен жаман екеніне балап, наданның мінез-құлқын аша түседі.

Келесі әдіс түрі ақынның өз өлеңдеріне мақал-мәтелдер, нақыл сөздерді ұтымды пайдалана білуінде деп білеміз. «Тоныңды битке өкпелеп отқа жақпа», «Өткен күнде белгі жоқ», «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалап», «Түбі бір түгел сөздің түп атасы – Майқы би» деген нақыл сөздерді келтіруімізге болады. Яғни бұл жерде ақын өз атынан бермей, бұрынғылар айтып кеткен дегендей ишарат жасаған.

Ойымызды қорыта келе айтарымыз, ардақты алаш ақыны Әлмағамбет Оспанұлы қазақ алаш ұранды әдебиетіне жаңа сипат беріп, жазба әдебиет дәстүрін жалғастырған. Ол алаш зиялылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлының идеяларын таратып, барынша қолдау көрсетті. Өлеңдерінде тоталитарлық жүйені сынап, қазақтың өз алдына жеке, дербес мемлекет болуы керек деген идеяны қозғап, арман етті. Сондықтан ақын есімін «Алаш ақыны» ретінде танытып, алаш зиялыларының төрінен орын беруіміз қажет. Бізге аманат етіп кеткен қолжазба мұраларын жинап, жүйелеп, зерттеуді қолға алып, лайықты бағасын беруіміз қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. Т.1. – Алматы, 1998.
2. Әбсаттар Қажы Дербісәлі. Қазақстанның мешіттері мен медреселері. – Алматы, 2009.
3. Ақын Әлмағамбет Оспанұлы – «Айқап» журналының авторы. ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2011. (29) №1.
4. Ісімақова А. Алаш ғылымы және тәуелсіздік. – Алматы, 2015.
5. Қалиев А. Торғай ақындарының дәстүрлі поэзиясы. e-history.kz/kz/biography/view/361.
6. Оспанұлы Ә. Аманат. – Арқалық, 1993.
7. Асылдың сынығы // economkaz.kz/index.php?option=com...
8. Өлмейтұғын артына сөз қалдырған немесе Әлмағамбет молда жайлы сыр // Қазақ. – 2007. Қазан – 12-19-26. – № 41,42,43.
9. Егеубаев А. Сөз жүйесі. – Алматы, 1985.
10. Әмірханов Ғ., Мұсабаев Х. ӘлмұхаммедОспанұлы // Торғайтаңы. 1991. – Сәуір–26.
11. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы, 2009.

Нұрлан САҒЫНДЫҚОВ,
ф.ғ.к., ҚазҰУ доценті,
Ш. ҚОБАНОВА,
Жылыой мұнай және газ технологиялық
колледжінің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің 1-санатты оқытушысы

ДИДАКТИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТІ ОҚИТУ – ҮЙРЕТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ БІР ӘДІСІ

Дидактикалық әдебиет – ғылыми, философиялық, моральдық, діни идеяларды және уағыз, ғибрат ойларды білдіретін шығармалар. Онда көркем сурет пен бейнелеуден гөрі байлам, пікір, тұжырым, өсиет, уағыз, насихат басым болады. Дидактикалық көркем сөзде мақал-мәтелдің, ақыл-нақылдардың, ертегі-эпостың әсері күшті. Қазақ әдебиетінде Абайдың «Қара сөздері» мен поэмалары шығыстық дидактикалық шығармалардың дәстүрлі жалғасы болып табылады. Қазақ әдебиетінің өзіндік даму ерекшелігіне байланысты дидактикалық өсиет-насихатқа құрылған шығармалар жазған сөз зергерлерін «ағартушы ақын-жазушылар» деп атау дәстүрі қалыптасты. М. Әуезов «халықтық-ағартушылық бағыттағы ақындар дидактикалық дәстүрді өзінің шығармашылық мұраты ретінде ұстанғандығын және сол дидактикалық жанрада еңбек еткен жазушы-ақындардың өзі тақырыпты таңдауы мен игеру тұрғысынан алғанда бірнеше салаға бөлінетіндігін өзінің «Абайдың өмірі хәм қызметі», «Абайдан соңғы ақындар», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты алғашқы ғылыми-зерттеу мақалаларынан бастап, «Әдебиет тарихы» (1927), «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» (1959) монографиялық кітаптарында жан-жақты талдайды. А. Байтұрсынов, С. Дөнентаев, Ш. Құдайбердиев, Е. Өтетілеуов өлеңдерін осы дидактикалық жанрға жатқызған. Мысалы, «Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды сергітуге, мұңлы мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады. Біресе ызамен зекіп айтып, біресе зарланып шермен айтып, біресе ақыл қылып сипат айтып, не қылса да халықтың көзін ашпақ. Өлеңінде толғанған ой, толққан шердің көп ізі бар, бірақ бұған қарап қиялы шалқып, шарықтап кетпейді. Ылғи халықтың нәзіктенбеген сезімімен, жетілмеген ұғымымен есептесіп отырады» [1, 94], – деп баға береді. Сол ағартушылық-ақылмандық дәстүрді Абайдың одан әрі тереңдете дамытқанын саралайды. «Абайтану» дәрісінде сол пікірлерді дамытып, «Отыз жетінші сөздегі» мақал-мәтелдерді Абайдың афоризмі деп қарауға болар еді деген түйінін айтады [2, 101].

Дидактика (гр. *didaktikos* – тәлімді) – білім беру, оқыту, тәрбиелеу теориясы; педагогиканың үйренушілерге білімді, машық пен дағдыны меңгерту және тәрбиелеу заңдылықтарын зерттейтін, әр кезеңде берілетін білім мазмұнының көлемі мен құрылымын ақындайтын, білім берудің әдістері мен ұйымдық формаларын жетілдіру жолдарын ғылыми негіздеумен айналысатын саласы [3, 52].

Дидактика ежелгі Грецияда жас ұрпақты «оқыту-үйрету» тәжірибесінің негізінде пайда болды. Қайта өрлеу дәуірінде жалпы мәдениеттің, ғылымның дамуына, оқыған жүйесі мен тәлім-тәрбие ісін жаңаша құру міндетіне байланысты, педагогика ғылымының негізгі саласы болып қалыптасты. Алғашқы рет бұл сөз неміс педагогы Вольфганг Ратке (1571-1635) шығармаларында қолданылып, оқыту өнері мәнін аңдатқан. Ал Я.Н. Коменский дидактиканы «барынша барлық нәрсені үйретудің әмбебап өнері» деп түсіндірген. XIX ғасырдың басында неміс педагогы И. Герbart дидактиканы тәрбиелеп оқытудың өз алдына тұтас және қайшылықсыз теориясы ретінде таныған. «Дидактика» терминін XVII ғасырда чех ғалымы Я.А. Коменский өзінің «Ұлы дидактика» (1675) деген зерттеуінде алғаш рет пайдаланады. Ол білім берудің мазмұнын, дидактикалық принциптер мен көрнекілікті, дәйектілікті және табиғатпен сәйкес келуді негіздеп, сабақ өткізу жүйесін ұйымдастырудың ғылыми тұрғыдан тұжырымдап берді. Әлемдік дидактиканың дамуына Иоганн Фридрих Герbart (1776-1841), И.Г. Песталотци (1746-1827), А. Дистерверг (1790-1866), К.Д. Ушинский (1824-1870), Д. Дьюи (1859-1952), Г. Кершенштейнер (1816-1890), В. Лай (1862-1926) және басқалары елеулі үлес қосты.

Қазақстанда дидактикалық ой философиялық, әлеуметтік, этникалық, әдеби шығармалар арқылы дамыды. Жүсіп Баласағұни, Ахмет Йүгінеки, Сүлеймен Бақырғани, Ахмет Йасауи, т.б. дидактикалық шығармаларда бала тәрбиесіне, оқу-білімнің маңызына, адамгершілік негіздеріне жан-жақты тоқталған.

Қазақ әдебиеті тарихында «Жыраулық поэзия» деп аталатын Асан Қайғыдан Бұқар жырау шағармаларына дейінгі ауызша жыр-толғаулар ұлттық дидактикалық ойдың терең қазынасы болып табылады. Отандық педагогика ғылымы тарихында таза ағартушылық қызметпен айналысып, тәрбие мен оқу-ағарту ісін дамытуға кәсіби теориялық тұжырымдамаларымен ат салысқан ғалым – Ы.

Алтынсарин. Оның мақалалары мен хаттарында, «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясы», «Қырғыздарды (қазақтарды) орыс тіліне оқыту ісіне алғашқы басшылық», т.б. кітаптарында сол замандағы дидактика мәселелері әр қырынан сөз болады. ХХ ғасырдың басында балаларды оқыту, тәрбиелеу мәселелері А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, т.б. кітаптарында жан-жақты талданды. Әсіресе, Байтұрсынұлының сол замандағы әлемдік дидактика ғылымындағы оқыту әдістерін талдаған мақалалары, әдістемелік «Баяншы» кітабы отандық кәсіби ғылымның дамуына негіз қалады. Кейін оқыту теориясымен айналысқан педагог ғалымдар (Қ. Жұбанов, Т. Тәжібаев, Р.Г. Лемберг, Н. Көшекбаев, т.б.) әлемдік дидактиканың заңдылықтары мен принциптері отандық оқу-ағарту ісіне қатысты тұжырымдап, тәжірибеге енгізді.

Қазіргі заманғы дидактика ғылымы білім беру теориясы болып табылады. Оның зерттеу пәні – оқытудың мақсаты, мазмұны, заңдылықтары мен принциптері. Дидактика өзінің алдына қойған мақсаттарына жету үшін белгілі бір дидактикалық принциптерге негізделеді. Дидактикалық принциптер оқу-тәрбие жұмыстарының заңды жүйесін көрсетеді, оқыту ісінде табысқа жетудің қажетті шарты болып табылады. Олар бір-бірімен тығыз байланысты құралған [4, 92; 5, 128].

Оқу және білімдену мәселелері педагогиканың дидактика деп аталатын бөлімінде зерттеледі. Олар: нені үйрету және қалай үйрету мәселесін шешу: қазіргі заман педагогикасы бұларға қоса – қашан, қай жерде, кімді және не үшін оқыту қажет деген мәселелерді қарқынды зерттеуде. Дидактиканың негізгі категорияларын танушы келесі ұғымдар белгіленген: оқыту, оқып-үйрену, оқу, білімдену, білім, ептілік, дағды, сонымен бірге оқу мақсаты, мазмұны, ұйымдастырылуы, түрлері, формалары, әдіс-тәсілдері мен құрал-жабдықтары, нәтижесі. Дидактикалық жүйе және оның технологиясы да осы категориялық ұғымдар тұрғысынан танылуы тиіс. Осыдан қысқа да, ауқымды анықтама келіп шығады: дидактика-бұл оқу және білімдену, олардың мақсаттары, мазмұны, әдістері, құрал жабдықтары, ұйымдастырылуы мен нәтижелері жөніндегі ғылым [6, 156].

Дидактикалық жүйелер уақыт талабына сай өзгеріп отырады. Мысалы, И. Герbartтың (1776-1841) дидактикасы кейін дәстүрлі оқыту түріне айналды. Онда Я.А. Коменский (1592-1670) дидактикасының, сол сияқты ертедегі догматикалық және схоластикалық жүйелердің элементтері болды. Д. Дьюи (1859-1952) дидактикасы дәстүрлі дидактика негізінде пайда болды. Сол сияқты қазіргі бағдарламалық немесе компьютерлік оқытулар да бұрынғы жүйелер жасаған негізге сүйенеді.

Дидактикалық материал – сыныпта немесе үйде өздігінен жұмыс істеу үшін оқушы немесе студенттерге таратылатын көрнекі оқу құралының ерекше үлгісі (көп жағдайда карталар, кестелер, мәтіндері, цифрлары және суреттері бар карточкалар және т.б.).

«Дидактика» оқыту және үйрету туралы ғылым ретінде, яғни мұқият негізделіп, орныққан жүйесі ретінде және оқыту-үйретудің байланыстылығы мен заңдылықтарына, құбылысына, олардың өзгерту тәсілдеріне қатысты болжам ретінде түсіндіріледі. Дидактика ғылым ретінде пән саласында оның зерттелуіне әсер ететін заңдылықтар жөнінде білім береді, оқу процесінің жүруі мен нәтижесіне қызмет ететін байланыстылықты талдайды.

Дидактикамен айналысқан барлық жерде, барлық уақытта оқытудың және үйретудің кешенді мәселесін және білім мазмұнын зерттеген бірыңғай дидактика болады.

Кейбір неміс авторларының пайымдауынша, ХVII ғасырда Германияда «curriculum» деген ұғымды Д. Морхоф енгізген, бірақ бұл ескерусіз қалған. Тек АҚШ-та ғана «curriculum» деп аталатын мектептік білім беру мазмұнын зерттеу саласы педагогтік психологиядан бірге-бірге ажырап, ХХ ғасырда дербес сипатқа ие болды. Дж. Брунердің «Білім беру процесі» (1964) еңбегінде ол өзіндік бейнесін тапты. Алайда Дж. Брунер білім берудің мазмұны, әдістері және құралдары мәселесін қамтитын білім теориясы ұғымын енгізді. Тек 1967 жылы ГФР-да жарияланған С.Е. Робинсонның кітапшасы дидактикамен қатар білім мазмұнымен айналысатын жаңа пәннің пайда болуына қозғау салды [7, 7].

ХIХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Ресей дидактикасының дамуына П.Ф. Каптерев, Н.К. Крупская, С.Т. Шацкий, П.П. Блонский, А.К. Гастев, А.П. Пинкевич, М.М. Пистрак және басқалары өз еңбектермен ерекше ықпал етті. Кеңес дәуірінде дидактика саласында П.Н. Груздев, Ш.И. Ганелин, Е.Я. Голант, Л.В. Занков, Б.П. Есипов, М.А. Данилов, М.Н. Скаткин және басқалары жемісті еңбек етті. Оқытуды ғылыми негіздеуге, дидактика пәні мен оның нысанын анықтауға, оның педагогикалық емес ғылымдармен байланысын айқындауға, дидактикалық зерттеулердің әдіснамасын даярлауға, оқу әдістемесі және дидактиканың басқа да өзекті мәселелеріне В.В. Краевский, В.И. Загвязинский, И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, П.И. Пидкасистый және басқалары елеулі үлес қосты. Бүгінгі нақты педагогикада кездесетін өзекті мәселелердің шешіміне жауап табуда аталған авторлар мен басқа да көптеген зерттеушілер еңбектерінің маңызы зор.

Қазіргі уақытта дидактика – педагогиканың оқыту теориясын, оның мақсатын, мазмұнын, қағидаттарын, әдістерін, құралдары мен түрлерін дайындайтын бір бөлімі. Тәрбие, білім және оқу әсерінен адам дамуының бірыңғай табиғатын мойындау негізінде, сондай-ақ тәрбие мен білім беру процесінің маңызды бірлігі мен органикалық тұтастығы негізінде педагогикалық білімде жаңаша әдістер дайындалды.

Дидактикалық тұжырымдарды қорытындылай отырып, оларды: дәстүрлі, педоцентристік және қазіргі дидактика жүйесі деп бөлуге болады. Олардың әрқайсысы бірнеше бағыттардан және педагогикалық теориялардан құрылады. Тұжырымдаманы үш топқа бөлу – дидактика пәні мен объектісін оқыту процесі деп түсіну негізінде туындаған. Оқытудың дәстүрлі жүйесінде сабақ беру басты роль атқарады. Оның негізін Я. Коменский, И. Песталоцци, сондай-ақ неміс гимназиясының дидактигі И. Герbart сияқты педагогтардың дидактикалық тұжырымдамалары құрайды.

Т.С. Садықов пен А.Е. Әбілқасымованың «Жоғары мектепте білім берудің дидактикалық негіздері» еңбегінде дидактикаға былай анықтама береді: «Дидактика (грек сөзі) алғашқы шығу тегінде оқыту өнері немесе біреуге бағыт беру деген ұғымды білдіреді. «Дидактика» деген термин болған, ол – ұстаз, тәлімгер, уағыздаушы, тіпті өнегелі жазушы немесе акын дегенді білдірген» [7, 8].

Әр ғылым өмірдің белгілі саласын зерттей отырып, құбылыстар арасындағы заңды байланыстарды, олардың пайда болу заңдарын, қызметін және дамуын ашады. Ал оқыту заңдары мен заңдылықтары бар ма? Оқыту – бұл оқытушы мен оқушының саналы, мақсатты қызметі екендігі белгілі. Ал бұл қызмет белгілі бір объективті заңдарға бағынады ма? Оқыту ғылыми зерттеу пәні бола ала ма әлде бұл өнер саласы ма?

Бұл сұрақтарға жауап іздеу ең алдымен «дидактика» ұғымын анықтаумен байланысты. «Педагогика» терминімен қатар «дидактика» термині де сол мағынада ұзақ уақыт бойына қолданылып келеді. Оны ғылыми айналысқа алғаш енгізген неміс педогогы В. Ратке (1571-1635) болды. Ол өзінің лекциялар курсы «Дидактикадан қысқаша есеп беру немесе Ратихияны оқыту өнері» деп атады. Ұлы чех педагогы Ян Амос Коменский (1592-1670) де бұл түсінікті сондай мағынада қолданды. Ол 1657 жылы Амстердамда өзінің «Ұлы дидактика» атты әйгілі еңбегін жариялады.

Бұл еңбегінде ол тәрбие мәселесін де қарастырады, онда «жан-жақты адамгершілік бағытта мінез-құлық қалыптастыру» оқыту сияқты қажетті шарт ретінде айтылады.

Әдетте біз Я. Коменскийді ғылым мен білімге негізделген жаңа заман мектебінің негізін салып, сондағы оқудың принциптері мен әдістемесін қалыптастырған педагог дейміз. Дидактика дегеніміз оқыту тәсілдері екені рас, бірақ оны бір ғана әдістеме шеңберінде түсіну жетімсіз. Енді біреулер дидактика дегеніміз жеңілден қиынға, белгіліден белгісізге, жалпыдан жалқыға немесе керісінше оқыту деп ойлайды.

Алайда профессор А. А. Красновский «Ұлы дидактиканың» үш түрлі тәсілін басым бағалап, оларды: а) білімді оңай жолмен оқыту, ә) оның тиянақты болып егілуі, б) оқудың қысқалығы деп көрсеткен [8, 10]. Бұл үш белгіні Я. Коменский терең дәлелдеген. Оның барлық принциптері бір ізден шығады.

Я. Коменский дидактикасының басты принципі – жаңа мектептің үлгісі қандай болуға тиіс деген мәселеде жатса керек. Өзгесі (оқыту әдістемесі, тәртіп, тәрбие, т.б.) сол тұста, бірыңғай жүйенің дербес мүшелері ғана болуға тиіс. Оны автор: «Мектеп оқуы универсалдық болсын» деген сөзбен жинақтады. Одан да дәлірек айтқанда, Я. Коменский: «Дидактика дегеніміз жұрттың бәрін бәріне оқытудың универсалдық теориясы» деген. Оның үлгісін автор XVII ғасырда Еуропада жаңа туа бастаған «пансофия мектебі» деп, соны бұрынғы діни-сословиялық мектептерге қарсы қояды [8, 11].

Коменскийдің «Ұлы дидактикасы» үш ғасырды басып өтіп, біздің заманымызға жетті. Бірыңғай бағдарлама, әдіс қолдануда, халықтық меткеп құруда Ы. Алтынсарин Коменскийден көптеген идея алған. Соның белгілері:

а) білім мен еңбекке негізделген барлық қоғам топтарына ортақ мектеп ашу;

ә) оқуды өмірге пайдалы ғылымдарға негіздеу;

б) әрбір мектепте бірыңғай жүйе, әдіс қолдану;

в) мектепте бірнеше тілді қатар оқыту (Коменскийде төрт тілді)

д) оқуды қараша айында бастап, күн, апта, ай, жылға бөлу, 45 минуттық сабақ;

ж) балаларға жылы қарау, әкімшіліктен аман болу;

з) мектеп үйінің типі, орны, ондағы білім мен политехнизм элементтеріне дейін ұқсас [8,

14].

Я.М. Коменский дидактиканың пайдасы туралы былай дейді: «Дидактика қағидаларын дұрыс қолдана білудің мәні мынада:

1) Ол бұл күнге дейін балаларын оқытқанда содан не күтетінін анық түсініп болмаған ата-аналардың қалың көпшілігі үшін пайдалы. Олар мұғалім жалдап, соларға көп тілек артты, сыйлық беріп көңілдендірмек болды. Оларды бірде біліп, бірде білмей жиі ауыстырып та көрді. Алайда тәрбиенің методикасы қатесіз дұрыс қолға түскен болса, көп жұрттың қолы жетпеген жақсы нәтиженің, тәңрі қолдаса, көкпет, жеміс берсемке лажы жоқ.

2) Дидактика дегеніміз көпшілігі сол дидактиканы білмеген, соның салдарынан өзінің борышын ойлап, көп азапқа түскен, сол іске өзінің бар күші мен ықыласын үлкен еңбекпен жұмсаған, бірде ондай, бірде мұндай тәсілді қолданып, қайтсем жұмысым жемісті болады деп, оқыту әдісін ойлап табуға көп уақытын, еңбегін сарп еткен ұстаздар үшін пайдалы.

3) Дидактика қиналмай, ішін пыстырмай, айғай мен төбелессіз, еркін ойнап, достық әзіл ауқымында ғылымның биік шыңына жетемін деген шәкірттер үшін пайдалы.

4) Дидактика дұрыс әдістеме қолданып, өз ісін гүлдендіріп қана қоймай, сол табыстарды кемеліне жеткізіп, алаңсыз

көбейтемін деген мектептер үшін пайдалы. Өйткені мектеп дегеніміз ойын орны, жаның жай тауып, рахаттанатын үй.

Соай еткенде ғана (оқыту әдістемесі мінсіз болады) қандай шәкірттің болса да үлкен ғалым болуына (мейлі үлкені, мейлі кішісі болсын) жол ашады. ондай жерде мектеп жақсы жетекшілерден кемшілік көрмейді және әрбір сабақ әркез гүлденіп, өркендей бермек.

5) Дидактика жоғарыда келтірілген Цицерон сөзін ескерген мемлекет үшін пайдалы. Оның сөзін Пифагор ізіндегі Диогеннің «Тұтас мемлекеттің негізгі тірегі неде? – Жас буынды тәрбиелеуде» деген атакты нақыллы дәлелдейді» [8, 16-17].

Ендеше Я. Коменский дидактикасының барлық принциптері бүгінгі таңға дейін өзінің мәнін жойған емес. Әрбір білікті, ойшыл ұстаз оның дидактикасын үйреніп, суы мөлдір таза бұлақ деп біліп, одан сусындап отыруға тиіс.

Әлем халықтарының сөз өнері мұраларында адамдарға ақыл-кеңес, өсиет, тілек, бата, ұсыныс, дара ақындық поэзияда да, жазбаша әдебиетте де поэтикалық өрнектері шебер үйлесімділікпен өрілген кестелі өрімді, мағыналары астарлы оралымдармен айтылады. Сөз өнерінің осындай бейнелі өрнектерінің эстетикалық-гуманистік табиғатына орай әлемдік мәдениет тарихында мағыналық ұғымдары сабақтас «Дидактикалық әдебиет», «Дидактикалық поэзия» қолданыстары да қалыптасқан. Дидактикалық сарындағы шығармашылық – әлем халықтарының барлығының да, әсіресе, өркениеттік даму деңгейлеріне жеткен елдердің әдеби мұраларында қалыптасқан педагогикалық гуманистік үрдістердің бірі.

Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірлерден қалыптасқан дидактикалық әдебиет дәстүріндегі шығармалары әлем халықтары сөз өнеріндегі тектес туындылармен үндеседі. Сондай-ақ қазақ сөз өнеріндегі фольклор жанрлары, ақын-жыраулар шығармалары дидактикалық әдебиеттің озық үлгілеріне жатады. Әрине, қазақ халық әдебиетінің құрамындағы мақалдар мен мәтелдер, «Беташар», «Бата сөздер», насихат өлеңдер мен шешендік сөздер – бәрі де ұлттық сөз өнерінің дидактикалық дәстүр негіздерін құрайды. Халық әдебиеті – эстетикалық дүниетаным, тәлім-тәрбиелік тағылым мол жинақталған даналық қазынасы. Әлем мәдениетіндегі дидактикалық әдебиет дәстүрінің бәрі де халық үлгілерінен өнеге ала қалыптасатыны, дамיתыны анық. Ежелгі түркі, грек, рим, қытай, араб, парсы, үнді және т.б. өркениеттері танымал болған елдердегі дидактикалық үрдістердің болмысы осыны байқатады.

Жинақтап айтқанда, қазақ әдебиеті дамуының негізгі көркемдік-эстетикалық тіні – дидактикалық әдебиет дәстүрі. Фольклор мен әдебиеттің адамгершілік тәрбиесінің негізгі құралы болып қалыптасқан рухани қызметі көне ортағасырлық жазба ескерткіштері мен қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулар шығармаларының дидактикалық-философиялық тереңдіктері арқылы танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Шығармалары. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1997. - 380 б.
2. Әуезов М. Абайтану дәрістері. – Алматы: 1995. - 420 бет.
3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. - 482 бет.

4. Орысша-қазақшы түсіндірме сөздік: Ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. - 430 бет.
5. Биекенов К., Садыров М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. - 344 бет.
6. <http://magistr.kz/referat/show/6675/54/1>.
7. Садықов Т.С., Әбілқасымов А.Е. Жоғары мектепте білім берудің дидактикалық негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2003. - 168 бет.
8. Коменский Я. А. Ұлы дидактика. Аударған Қоңыратбаев Т. – Алматы, 1993. - 100 бет.

Толқын СЕЙДІМХАНОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің аға оқытушысы

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҒАШЫҚТЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Қазақ халқының асыл қазынасы, бай мұрасы не дегенде – эпостық және лиро-эпостық шығармаларды алдымен атай аламыз. Қазақ халқының және бірге туысқан түркі халықтарына ортақ болып келетін эпостық жырлары мыңдаған жылдар бойы, бізге сақталып жетті. Эпостық шығармалардың бойынан халықтың қилы тарихын мәдениетін, эстетикалық ойлау ерекшеліктерін, дәстүрлерін көре аламыз.

Фольклортану ғылымы эпостық және лиро-эпостық шығармалардың туыстығын, ұқсастығын байқауда үш түрлі ұқсастық типін ерекше атайды [1, 35].

Біріншіден, халықтардың тарихи туыстығына, тектестігіне байланысты тарихи-генетикалық ұқсастық.

Екіншіден, ел мен елдің тарихи-мәдени қарым-қатынасы арқылы тарайтын ұқсас, үндес сюжеттер.

Үшіншіден, халықтардың шаруашылық кәсібінің, қоғамдық дамуының бірыңғай болып келуінен туындайтын тарихи –типологиялық ұқсастық.

Лиро-эпостық жырлардың қазақ халқындағы нұсқаларын басқа халықтарындағы осы тектес жырлармен салыстырып, олардың халықтық, фольклорлық негіздерін ашуға, қосылған жерлерін ажыратуға, сонымен бірге тарихи фактілер мен эпикалық ерекшелігінің ара қатынасын анықтауға мүмкіндік туады. Ғалымдар тарихи-типологиялық тәсілді фольклортануға әр саладан қозғау салатын, ұғымды әдіс деп қарайды [2, 230].

Қазақ фольклорын басқа халықтардың ауыз әдебиетімен салыстыру, ондағы ортақ нәрселерге баға беру XIX ғасырдың алғашқы кезеңінен басталды. Бірақ та, салыстыра зерттеу әр кезеңде әр түрлі сипат ала отырып, мақсаты да әр түрлі болды.

Зерттеуші ғалым Ш.Ибраев XIX ғасырдың 30 жылдары жарық көрген А.Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордаларымен далаларының сиаттамасы» деген еңбегінен осындай өзгешеліктерді байқап, ол жөнінде былай дейді: «Зерттеуші өзінің қазақ фольклорына қатысты байқауларын арагидік ежелгі замандағы халықтар мен тайпалар туралы сақталған тарихи деректермен салыстырып отырады және ондай салыстырулар белгілі бір ой–пікірлерді қорытындылауға қызмет етеді. Қазақтың поэзиясы ертеде өмір сүрген халықтар мен тайпалардың фольклорымен сабақтас деген тұжырымға тоқтайды». [3, 22].

Сонымен бірге салыстырмалы зерттеудің кейбір жаңа өзгешеліктерін қазақтың ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов еңбектерінен көреміз. Шоқан зерттеулерінде ежелгі халықтардан римдіктер, скифтер, гректер, қытайлар секілді елдердің әдет-ғұрып, тұрмыс –тіршілігі, фольклоры туралы мәліметтер түркі-монғол халықтарының этнографиясымен, ауыз әдебиеті үлгілерімен әдемі салыстырылып отырған [4, 212]. Жалпы Шоқан қазақ халқының фольклорын дүние жүзі халықтарының мәдени-әдеби байланысын биік деңгейде тани білген.

Ш.Уәлихановтың салыстыру арқылы тұжырымдаған мәселесі, ол – қырғыздың әйгілі «Манас» эпосын көне грек эпосымен байланыстыра отырып, жыр бір халықтан екінші халыққа ауыспалы жүретін ұқсас сюжеттің жиынтығы емес, белгілі бір халықтың даму тарихында қалыптасатын,

қоғамдық өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып жатқан, тарихи қажеттіліктен туған көркемдік ойдың жемісі екенін байқап, келелі мәселе қозғайды.

Түркі халықтарының фольклоры, оның ішінде қазақ ауыз әдебиеті дегенде тілімізге алдымен академик В.В.Радлов есімі түседі. В.В.Радлов түркі халықтарының асыл мұраларын жинап, қазақ халқының поэзиясы қырғыз, Қырым мен Осман түркітері және Алтай мен Сібір халықтарының байланысты екенін анықтады. Сонымен қатар Радлов қазақ халық поэзиясының көне бастауын іздеуге де із салды [5, 37].

Ғалым эпостың шығу тарихына тоқтала отырып, қырғыздың «Манасын», гректің «Иллиадасымен», финнің «Калеваласымен» салыстырады.

Жалпы аталған ғалымдардың еңбектері салыстырмалы тарихи зерттеудің бастамасы ғана еді. Белгілі бір жүйе қалыптаспады. Тек қана эпикалық шығармаларды салыстыру сюжет пен мотивтерді, сонымен бірге кейіпкерлердің ұқсастығына байланысты сыртқы мағыналық жақтан таныстыру орын алды. Ал олардың ішкі пішінін, жанрлық құрамын, айтылу типін, үлкенді-кішілі айырмашылығын, нақтылы атқарып тұрған қызметін, түр ерекшеліктерін нақты анықтауға мән бермеді.

Тарихи салыстырмалы зерттеудің теориясымен негізгі принциптерін анықтап, өз алдына пән етіп, зерттеу әдісі қылып қалыптастыруға еңбек еткен ғалым – В.М.Жирмунский болды. Ол 1958 жылы Дүниежүзі славянтанушыларының жиналысына тарихи-типологиялық зерттеудің методикасы мен принциптерін халықаралық көлемде алғашқы рет көтерді. В.Жирмунский фольклорға қатысты тарихи салыстырмалы тәсілдердің бірнеше түрін атап өтеді: яғни салыстыру, тарихи – генетикалық (туыстық) салыстыру, мәдени бағытқа негізделген бір-бірінен ауысып алуды анықтайтын салыстыру және тарихи–типологиялық салыстыру [6, 75].

Қазақ фольклорында тарихи салыстырмалы зерттеулердің үш түрлі қолданылып келгенін атап айтуға болады.

Салыстырмалы зерттеуді профессор М.Ғабдуллин «Қобыланды жырының» нұсқаларын, Т.Сыдықов «Алпамыс батыр» жырының нұсқаларын, Н.С.Сирнова «Қыз Жібек» пен «Қамбар батырдың» версиясын, Н.Дүйсенбаев «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырының вариантын салыстырып, өз еңбектерін жариялаудан көруге болады.

Тарихи салыстырмалы зерттеудің келесі түрі – тарихи-генетикалық, яғни тарихи-туыстық зерттеу әдісі. Мұндағы негізгі мәселе халықтардың туыстық тегіне, тарихи тамырластығына байланысты.

Қазіргі түркітану ғылымында түркі халықтары тілінің тарихын зерттеудің қандай қасиеті болса, түркі тектес халықтардың ауыз әдебиетін зерттеу де сондай қажеттілік тудырып отыр.

Тарихи туыстық тегіне қарап бір өлкеде тұратын елдердің ауыз әдебиетіндегі ортақ заңдылықтарды анықтау славян, балқан халықтарының эпосын зерттеген В.Жирмунский, В.Виноградов, В.Чичеров, Б.Путилов, В.Гацак, тағы басқа еңбектерінде оның ғылыми терең шешімін тапты.

Салыстырмалы зерттеудің келесі тәсілі – ел мен елдің, халық пен халықтың бір-бірімен араласып, қарым-қатынас жасауынан пайда болған байланыстарды зерттейді.

Түркі халықтары фольклорын салыстырмалы типологиялық тұрғыдан зерттеп талдау үшін, ең алдымен, оның негізгі аспектілерін анықтап, ажыратып алу керек те, екіншіден, сол зерттеу барысында терминдердің мағынасын ашып, жетілдіру қажет. Өйткені фольклортану ғылымында терминдерді бір-бірінен ажыратып, нақтылы дәл мағынасын тауып, тұрақтандыру міндет. Бұл жөнінде «әр терминнің өз түсінігін анықтап, оның тегі мен түрлерін, сапалық ерекшеліктерін ажырату үшін, термин жүйесінің біртіндеп жетілуіне қажетті тәжірибие мен тәсілдердің маңызы зор» дейді Б.Путилов [7, 11].

Халқымыздың ауыз әдебиетінде ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып, ғасырлар өткен сайын ұлылығын асыра түсіріп келе жатқан асыл мұраларымыздың бірі – лиро-эпос жырлар.

Бір жағынан, лирикалық, сыршылдық сарыны бар, екінші жағынан, оқиғалы болып, эпосқа тән сипатқа ие болатын шығарма түрі. Ғашықтық жырлардың мазмұны халқымыздың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты өмірге келген.

Ә.Қоңыратбаев батырлық жырлармен ғашықтық жырлардың жанр ерекшеліктерін қорытындылай келіп, он екі айырмашылығын нақтылап көрсетеді [8, 9].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» нұсқаларын салыстыра зерттеп, бұл шығармалардың қазақ және басқа түркі халықтарында алатын орнының маңыздылығын айқындау фольклористика ғылымының алдында тұрған негізгі мәселенің бірі.

«Қыз Жібек» жырының сюжеті «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырынан беріде, шамамен, XVII ғасырда пайда болған делінеді. «Қыз Жібек» жыры қазақ халқының төл мұрасы болса да, оның көптеген бір-біріне ұқсамайтын нұсқалары бар. Ең негізгі деп алынатын «Қыз Жібек» жырының

халық арасына кең тараған нұсқасы мен 1887 жылғы Мұсабай нұсқасы тереңірек қарастырылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары баршылық. «Қыз Жібек» жыры қазақтың төл туындысы десек те, көршілес жатқан қырғыз, қарақалпақ туыстарымызға тарап үлгірген екен. Жыр бергін келе пайда болса да, ақын-жырауларымыздың арқасында өзінің жан сұлулығын көрсететін лиро-эпостық шығарманың інжу-маржанына айналғанымен қатар, қазақтың өткен тарихын анық бере алатынымен құнды екенін баса айта аламыз. Барлық нұсқасы да қазақтың тарихын шынайы түрде бере алған.

Қазақ фольклорында жырдың классикалық эпостық деңгейге көтеріліп, көркем туындыға айналу себептері көп. Әр халықтың өзіндік ерекшелігін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін шағын бөлшектерді, адамдардың мінез-құлқын бейнелейтін психологиялық иірімдерді жырда кеңінен пайдаланып отырған.

Жырдың нұсқасында әр түрлі болып кездесетін мифтік сарындар, аңыз-әңгімелер, әр алуан сюжеттер мен мотивтер, эпосқа тән элементтерді салыстыру барысында, тарихи-типологиялық байланыстың ең бірінші кезекте, туысқандыққа негізделген тарихи-генетикалық, ал онан соң қоғамдық дамудың ортақтастығы және көршілестік қарым-қатынастар барысында пайда болғандығын пайымдауға болады. Әсіресе, мифтер мен аңыздардан түркі халықтарының түп-төркіні аңғарылса, эпостық элементтер мәдени қарым-қатынастар мен көршілестіктің нәтижесі екендігін байқатады.

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті нұсқалары ішіндегі ең бір асыл да көркем үлгі – «Қыз Жібек» жыры. Бұл шығарманың бізге жеткен нұсқалары онша көп емес. Болғаны үшеу ғана. Көптеген мәліметтерге қарағанда «Қыз Жібек» жырының негізгі айтушыларының бірі Мұсабай жырау деп айтады. Бірақ ел арасына кеңінен тарап, әйгілі болған нұсқасы Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлының қаншама рет жариялаған «Қыз Жібек» хикаясы атты жыры.

Жалпы, «Қыз Жібек» жырының таралу шегі неге аз дегенде фолклортанушы ғалым Ы.Дүйсенбаев бірнеше себептерін атап өтеді.

Біріншісі, «Қыз Жібек» көне жыр емес әрі кетсе, XVII ғасырдың шамасында шыққан, яғни оның көбірек тамыр жоюына мүмкіндік болмай қалған.

Екіншісі, Ел арасына кезінде мол тараған бұл поэманың нұсқалары сақталмай, көпшілігі біздің заманға келіп жетпеген.

«Қыз Жібек» жырының түбі қайдан, кімнен шықты дегенде, бір зерттеушілер жырды Орта жүз ашамайлы Керей сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов (1818-1854) деп көрсетіп, дәлелдеулер көрсетеді.

Ғалым С.Садырбаев 1985 жылы Қырғызстанның Ғылым Академиясы қолжазбалар бөлімінен «Қыз Жібек» жырының Тәжікстанның Жергетел ауданында тұратын қырғыз ағайындардың айтуынан жазып алынған бір нұсқасына жолыққанын айтады. [9, 187-192] 1890 жылы қыр алыбы Жамбыл Жабаев Тоқмақ жерінде, қырғыз елінде екі жыл тұрған екен. Жырды жырлаушы Сұлтанов Кедейхан деген манасшының атасы Алыбаймен дос болады. Екеуі бірге жүріп, ел арасындағы той-тамашаға қатынасқан. Осындай үлкен жиындарды Жамбыл қазақ елінің «Қыз Жібек» деген жырын жырлаған, ал Алыбай сол жырды Жамбылдың айтуынан жаттап алып, оны қырғыз арасына кең таратқан. С.Садырбаев жырдың қырғызша қырық сегіз беттік қолжазбасын алып, қырғыз әдебиетшілерінің көмегімен қазақшаға аударылуына себеп болады. Бүгінде ол қолжазба Жамбылдың Мемлекеттік әдеби музейінің ғылыми қорында сақталынып тұр екен.

Жамбылдың жырлауымен қырғыз еліне тараған «Қыз Жібек» жырының қырғызша нұсқасында Сансызбайдың батырлық, ерлік намыстары ерекше көрсетіледі.

Кейбір жыршылар Жібектің соңғы өмірін «аға өлсе – іні мұра» деген әмеңгерлік жолмен шешеді. Бұл Жүсіпбек Шайхұлисламовтың Қазан қаласында жариялаған нұсқасында жиірек кездеседі. Кейбір нұсқасында Жібек қалмақ ханының тұтқынынан құтылып шыққандығы айтылады, ал Сансызбай мен Жібектің қарым-қатынасын әдеппен, сыпайыгершілікпен шектейді. Мәселен, Жамбыл Жабаев жырлаған қырғыз жыршысы Сұлтанов Кедейханның айтуымен біз жазып алған «Қыз Жібек» жырында қалмақтың ханы Хорум (қазақша – Қорен) алысқа ұзап кеткен Жібектің ізіне түсіп, Сансызбайларды жарты жолда қуып жетеді. Жекпе-жекте Қоренді Сансызбай өлтіреді.

Ал, Тәжікстан Республикасында тұратын қырғыз бауырлардың айтуынан жазып алынған шағын нұсқада Төлеген мен Жібек қосылып, үш күн, үш түн той болды деп бітіреді.

Негізінде Сансызбайға Жібек қосылды ма, жоқ па дегенде, жыршылар екі түрлі аңыз айтады. Бірі – Қыз Жібек пен Сансызбай қосылған жоқ, тек ұзақ жолдың үстінде бара жатыр десе; екінші бір жыршылар: «еліне аман келді, қырық күндей той қылып, Сансызбай Жібекті алды» деп екеуін бақытқа жеткізуге тырысады. Мұның бірнеше себебі бар: біріншіден тыңдаушыны Жібектің бақытсыздығымен әбден шаршаттым ғой, жырдың соңын қуаныш пен тоймен аяқтайыншы деген

тәсілден туған жыршының өзіндік әдісі; екіншіден – несі бар, Қыз Жібек басқалар үшін аспандағы жарық жұлдыз болса да, халықтың әдет-ғұрып заңына бағынады, соған көнеді деген салт сезіледі.

«Қыз Жібек» жырының бір нұсқасы Қытайдағы Шыңжаң қазақтарында сақталған екен. Осы нұсқа 1985 жылы Үрімші қаласындағы «Жастар» баспасынан жарық көрген «Қазақтың ғашықтық жыры» атты төрт томдық еңбектің бірінші кітабында жарияланған. Жыр Алтай аймағының тұрғыны Шерияздан Солтанбайұлының айтуымен жазылып алынған.

«Қыз Жібек» жырының халық арасына тараған нұсқасымен Мәскеудің тарихи музейінде сақталған Мұсабай жыраудың айтуымен жазалып алынған, кейіннен Мұхтар Әуезов пен Н.С.Смирнованың редакциялауымен жарық көрген нұсқа.

Фольклорлық шығармалардың қай-қайсысын алсақ та, оның шыққан дәуірі осындай еді деп, дәл көрсету мүмкін емес. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына қарағанда төл мұрамыз саналатын «Қыз Жібек» жырының бойындағы оқиғаларға байланысты, оның шыққан дәуірін шамамен топшылай аламыз.

«Тарих – шындықтың айнасы» дейді. Сол шындықты берудің әдіс-тәсілдері әр түрлі десек, өткен тарихты есте қалдырудың жолын түркі халықтар көбіне асыл сөзбен кестелеп, ғажайып бейнелермен әсерлеп жеткізген. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларының құндылығы да сол ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың көркем ойлау жүйесін жан-жақты көрсете алуында. Бұл бай эпостарымыздың түрлі салалары мен дәуірленуін әлі де толық анықтап, жіліктеп танып біткеніміз жоқ. Сол себепті де жырдың түркі халықтарындағы нұсқаларын кеңінен талғап қарау ғана ғылыми қорытындығы келуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Русское народное творчество. – Москва, Высшая школа. – 2006. – 459 б.
- 2 Бердібаев Р. Эпос мұрасы. – «Білім». – Алматы, 1997. – 230 б.
- 3 Ибраев Ш. Салыстырмалы және жүйелі зерттеудің мәселелері. – Алматы, 1987. – 22б.
- 4 Ш.Уәлиханов. Таңдамалы. – Алматы, 1985.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1960. – 37 б.
- 6 Жирмунский В. Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М-Л, 1962. – 75 с.
- 7 Путилов Б. Аталған еңбек. – Ленинград, 1976. – 11 с.
- 8 Қоңыратбаев Ә. Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы. – Алматы, 1959. – 231 б.
- 9 Садырбаев С. Тарихи-генетикалық сюжеттер. «Қыз Жібек» жырының қазақша-қырғызша нұсқасы. // Жұлдыз. – 1990. – №3. – 187-192 б.

Бұл мақалада қазақ халқының асыл қазынасы, бай мұрасы эпостық және лиро-эпостық шығармалары терең ашылып айтылған. Лиро-эпостық жырлардың қазақ халқындағы нұсқаларын басқа халықтарындағы осы тектес жырлармен салыстырып, олардың халықтық, фольклорлық негіздерін ашуға, қосылған жерлерін ажыратуға, сонымен бірге тарихи фактілер мен эпикалық ерекшелігінің ара-қатынасын анықтауға мүмкіндік туады. Ғалымдар тарихи-типологиялық тәсілді фольклортануға әр саладан қозғау салатын, ұғымды әдіс деп қарайды.

Түркі халықтары фольклорын салыстырмалы типологиялық тұрғыдан зеттеп талдау үшін, ең алдымен, оның негізгі аспектілерін анықтап, ажыратып алу керек те, екіншіден, сол зерттеу барысында терминдердің мағынасын ашып, жетілдіру қажет. Әр терминнің өз түсінігін анықтап, оның тегі мен түрлерін, сапалық ерекшеліктерін ажырату үшін, термин жүйесінің біртіндеп жетілуіне қажетті тәжірибие мен тәсілдердің маңызы зор.

Түйін сөздер: лиро-эпос, фольклор, тарихи-типологиялық тәсіл, мифтік сарындар, аңыз-әңгімелер, мотив, эпос.

Лиро-эпических поэмы казахского народа

В статье рассматриваются типологические исследования лиро-эпических поэмы казахского народа. Труды известных ученых по фольклористике берется в основу исследования данного вопроса. В лиро-эпических произведениях казахского народа отражается быт, традиций, культура и эстетические мышления казахского народа в прошлых веках. Для многих зарубежных стран наша литература и искусство служат одним из главных источников сведений о жизни казахского народа в прошлом и в настоящем казахский фольклор и устный этап функционирования казахской словесности в значительной степени подготовили становление прозаических жанровых форм. Национальные

традиции подобны эстафете, передающей из века в век накопленное народами богатство художественного мастерства. Они обязательно включают и результаты взаимодействия, взаимообогащения национальных литератур. При этом ряд элементов в национальных традициях отмирает с течением времени в результате общественных перемен и развития национального характера народа.

Ключевые слова: лиро-эпос, фольклор, исторический и типологический подход, мифическая история, мотив, эпос, жанр, истоки, сказители, жырау, жыршы.

T.B.Seydymhanova

Lyric- epic poems of the Kazakh people

For many foreign countries, our literature and art are one of the main sources of information about the life of the Kazakh people, about our past and present. Kazakh folklore and oral phase of the Kazakh literature largely prepared becoming prose genre forms. In this regard, traced the evolution narrativiosi in folklore genres, their growth in peskazochnyh genres of Kazakh folklore, the dynamics of n lyric-epic genres tolgau and Dastan. This is an argument predromashshh origins Kazakh prose, in many ways paved the rapid formation of the Kazakh novel.

National traditions are similar to relay transmitted from age to age, the accumulated wealth of the peoples of artistic skill. They are sure to include the results of interaction, mutual enrichment of national literatures. A number of elements in the traditions dying out over time as a result of social change and development of the national character of the people.

Key words: liro-epic, folklore, historical and typological approach, mythical story, motive, epic. genre, sources, storytellers, bard, zhyrshy.

Күләш АХМЕТ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология ғылымдарының докторы
Алтынай АУАНОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
2-курс магистранты

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН – АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ ОҚУЛЫҚТАРЫ АВТОРЛАРЫНЫҢ БІРІ

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін ауыртпалығымен қатар, әкелген жаңалығы да мол кезең болды. Тың өзгеріс елдің қоғамдық, саяси-әлеуметтік, мәдени өмірінде ғана емес, әдебиетінде де көрініс тапты. Қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу оқығандары осы бір кезеңді ұлттың игілігіне айналдыруға барын салды. Бұл жөнінде қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихын зерттеуші Ж. Смағұлов «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» атты ғылыми еңбегінде «Жаңа әдебиет өркен жайып, жанрлық түрлері дамыды, қазақ лирикасы мен прозасы жаңа көркемдік ізденістерге ұмтылды. Фольклорлық және классикалық мұраның таңдаулы үлгілері жарияланды, әдеби жинақтарға енді және кітап болып басылып шықты. Осыған сай әдеби сын да әр дәрежедегі эстетикалық биіктерге қол соза бастады. Кітап шығару ісі қызу қолға алынды. XX ғасырдың алғашқы жылдарында 500-ге тарта кітап жарық көрді. Олардың ішінде халық ауыз әдебиетінің үлгілері, қиссалар, әдеби жинақтар, әліппелер мен оның құралдары, сол кезеңдегі ақын-жазушылар шығармалары т.б.» [1, 4-5] деп қазақ қоғамына келген рухани жаңалықтан хабар береді. Осындай жауапты кезеңде өзінің қаламгерлігімен қатар, оқу-ағарту ісі майданында еңбек еткен жандардың бірі С. Сейфуллин болатын. Ол әдебиеттің сол кездегі өзекті мәселелеріне бейжай қарай алмағандықтан ұлттық құндылықтарға қатысты оқырманға ой салатын мақалаларын жариялайды. Ең алғаш ауыз әдебиеті үлгілерін жинау мақсатында Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиеті туралы хат» арқылы оқырманға үндеу тастайды. Сәкен онда: «Әркім әр жерде бөлек-бөлек жинап жүргеннен, мына жалпының ортасындағы ұлы қазан тәрізді университетке жиналуы керек. Сол себепті қазақ елінің әр түкпіріндегі әлеуметшілік сезімі бар азаматтардан жоғарыдағы айтылымш қазақтың ескі

тарихи мағлұматтарын шежіре, билер сөздері, батырлар әңгімелері, жырлары, такпақтар, ертектер, киссалар, әдет-ғұрып жырлары (беташар, ау-жар, жоқтау, айтыс) үгіт-насихат, болжау, тағы да осы тәрізді сөздерді, әркімнің аузында айтылып жүрген осылар тәрізді сөздерді жазып, жинап, университетке жіберулерін» сұрайды. Осы жерде Халық арасында шашылып-төгіліп жүрген ұлттық қазынаны жинаудағы Сәкеннің қолданған әдісін қайталаған және ұтымды пайдаланғандардың бірі С. Мұқанов екенін айта кеткен орынды деп есептейміз. Сәкентанушы Т. Кәкішұлы өзі құрастырған Сәкен шығармаларының соңғы көп томдығының біріне жазған алғысөзінде Сәкеннің халық арасынан көне мұраларды, жеке ақындар шығармаларын жинағанда қандай әдістер пайдаланғанын ғылыми тұжырымдармен, нақты фактілермен дәлелдейді. Онда 1) «қазақтың біраз жерін өзі аралап, көнекөз қариялардың аузынан өзі жазып алған; 2) елден естігендерін жадында сақтаған; 3) Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ ұрпақтарымен кездесіп, біраз деректер алған; 4) Үкілі Ыбырайды, Жамбылды, Кененді, Иман Жүсіпті, Ғазизді көп тыңдаған; 5) Ә. Диваевтан көптеген деректі материалдар алған; 6) 1929 жылдан бастап студенттер арқылы жинастырған; 7) 1929 ж. «Еңбекші қазақ» газетінде «Ашық хат» жазып, көпшіліктің көмегіне сүйенген» [2, 7] дегендері тек сәкентануға қатысты айтылған факты болып көрінгенімен, қазақ әдебиетінің тарихы үшін де, әдебиеттану ғылымы үшін де таптырмас олжа.

1924 жылғы съезде Ә. Бөкейханов пысықтаған «Көрінген кісіге әдебиет жинауды тапсыру дегенді қойып, жинаушыларды Акадцентр пысықтап таңдап, тауып алсын» [3] деген ұсынысын С. Сейфуллин ұстанбағанымен, өзі таңдаған жол жемісті болғанына көз жеткізуге болады. Өйткені С. Сейфуллиннің осы хаты фольклор нұсқаларын жинау ісін жандандыруға түрткі болған. Сонымен қатар кең-байтақ республикамыздың әр түкпірінен зерттеушінің өзіне де жауап хаттар көптеп келгенін ескерсек, С. Сейфуллиннің ұстанған бағытының жемісінің негізінде қазақ әдебиетінің қоржыны «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (1931), «Батырлар жырының жинағы» (1933), «Қазақ әдебиеті» атты құнды еңбектермен толыққанын ешкімде жоққа шығара алмасы даусыз.

Қазақ әдебиетінен жан-жақты мағлұмат беретін кітап жазуға отырған Сәкен жауапкершілігі зор мұндай қадамға баруына сол кездегі оқу-ағарту ісі, әдебиеттану ғылымының мүшкіл халі себеп болғаны белгілі. С. Мұқанов бір мақаласында «Сәкен көркем әдебиеттің бұрынды-соңды жайларын зерттеумен ғана қанағаттанбай, осы мәселеде кадрлар даярлау ісімен де шұғылданды. 1928–1937 жылдардың арасында, ол, әуелде, Ташкендегі педагогика институтында, одан кейін Қазақстан мемлекеттік университетінде қазақ әдебиетінің тарихынан лекция оқыды» [5] деп жазады. Бұл жерде Сәбит мемлекеттік университет деп қателесіп айтып отыруы мүмкін. Өйткені Сәкен Абай атындағы педагогикалық институтта қызмет еткен. 1932 жылы педагогикалық институттарға арналып шыққан «Қазақ әдебиеті» кітабына «Сөз басы орнына» деп мақала жазған М. Жолдыбаевтың «оның жазылуына Сәкеннің Қазақтың Педагогикалық институтында қазақ әдебиеті курсынан оқыған лекциялары негіз болғанын» айтып, сөзімізді растайды.

Аталмыш еңбек Сәкен есімі ақталғаннан кейінгі кеңестік кезеңде әдебиет ғылымына қосылған бірінші монографиялық еңбек саналып келгені белгілі. Өйткені 1926 жылы шыққан А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927 ж.), Х. Досмұхамедұлының «Қазақ халық әдебиеті» (1928 ж.) еңбектері тек 80-жылдардың екінші жартысынан халық игілігіне қайтарылған болатын. Дегенмен С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының бұдан маңызы төмендеді деген ой тумауы керек. Себебі ол «дидактикалық принципі жағынан да, материалдардың іріктеліп алынуы жағынан да құнды педагогикалық оқулықтың бірі болған» [6] ғылыми тұжырымға амалдың жоқтығынан емес, фактының нақты әрі пікірдің ғылыми дәлелдігінен еріксіз қосыласыз.

С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабы екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімге ертектер; салт өлең-жырлары; ескіліктегі дін салтынан туған өлең-жырлар, такпақтар; мал туралы, «қадірлі» жануарлар туралы әңгіме, өлең, күй, жырлары; жастық ойын-күлкі өлең, такпақтары енген. Жоғарыда автор ауыз әдебиеті шығармаларына түсінік жазған дедік. Осы жерде кей әдебиет үлгілерінің нұсқаларын бергенін айта кетуіміз керек. Ал екінші бөлім батырлар әңгімесінен, Сәкен ертедегі жырлы әңгімелер деп алған лиро-эпостық дастандардан құралған. Осы бөлімдегі «Ескіліктен қалған әңгімелердегі көп кездесетін үйреншікті ауысқақ сөздер, ауысқақ тақырып, ауысқақ жайттар» еңбегі студенттердің назарын аудартады. Ол «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Жабай батыр» жыры, «Желкілдек» әңгімесінде кездесетін Орманбет образына мән береді. Оның кім болғанын анықтауға тырысады. Олардан үзінді келтіру арқылы салыстырмалы-тарихи әдісті пайдаланып, білім алушыларды жырды байланыстыра оқуға үндейді.

ЖОО-дағы филология, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының бірінші курс студенттеріне оқытылатын «Халық ауыз әдебиеті» пәнінен С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабын негізгі дерек

көздерінің бірі ретінде оқытқан дұрыс. Себебі ол қазақ ауыз әдебиеті саласындағы тұңғыш оқу құралы ғана емес, қазақ әдебиеті тарихын жүйелі түрде баяндап, ғылыми тұрғыда бағалауға ұмтылған еңбек. Сондықтан оны айналып өтуге болмайды. Кезінде оны белгілі зерттеушілеріміз үлгі ретінде пайдаланып, керегін алған. «Қазақ ССР Ғылым академиясы 1960 жылы жариялаған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кітаптың бірінші томында, профессор М. Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты кітабында зерттелген көптеген әдебиет нұсқалары Сәкен кітабы бойынша көрсетілген» [8, 414].

Ұлы тарихымыздың алтын ғасыры болып есептелетін ХХ ғасырдың басында, әсіресе 20-30 жылдары мемлекеттік қызметті атқара жүріп, әдебиеттің проза, поэзия, драматургия жанрларының өсіп-өркендеуіне үлес қоса жүріп, ұлттық әдебиеттің келелі мәселелері жөнінде де дер кезінде үн қосуы, әдебиеттің тарихына өте жауапкершілікпен қарауы, зерттеушілерге, ізденушілерге, оқырманға берген бағыт-бағдарынан ғылыми көзқарасының да басқа шығармашылығынан қалыспайтынын аңғартады. Ал ғылыми зерттеулерін, әдістемелік оқу құралдарын бөліп алып қараған уақытта толыққанды ғалым деп толық айтуға да болар.

Қоғам, мәдениет қайраткері, ақын-жазушы С. Сейфуллиннің өзімен тұстас, үзеңгілес ақын-жазушылармен, әсіресе «Әдебиет танытқыш» авторы әдебиеттанушы А. Байтұрсыновпен, «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау» еңбегін жазған классик-жазушы Ж. Аймауытовпен, қазақ мұғалімдеріне «Педагогиканы» жазған классик-ақын М. Жұмабаев, «Қазақ халық әдебиетін» жазған Х. Досмұхамедовтермен бірге ұлт басына бұлт үйірілген тұста да жанкештілік танытып, қазақ жастарының сауаттануы мақсатында оқулық жазған санаулы топтың қатарынан табылуы бүгінгі ұрпақ, ізденуші жастар үшін үлкен өнеге.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары, 2009.
2. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2006. 6-т. – 392 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Ауыз әдебиетін жинау жайында // Еңбекші қазақ, 1924. – 6 шілде. – №224.
4. Ашенова А.Т. 1920-30 жж. қазақ фольклортану ғылымы [мәтін]: ф.ғ.к., дис. – Алматы, 2010. – 266 б.
5. Қазақ әдебиеті, 1957. – 22 ноябрь. – №47.
6. Камалиева К. С. Сейфуллин – оқулықтар авторы // Қазақстан мұғалімі, 1968.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том. – Алматы, 1960. – 61 б.
8. Қирабаев С. Сәкен Сейфуллин. – Алматы: Жазушы, 1966. – 425 б.

Назира ДОСАНОВА,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті филология және әлем тілдері
факультетінің 2-курс магистранты

Е.РАУШАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚҰСТАР ЖӘНЕ РУХАНИ ӘЛЕМ

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында қасиетті өнер – әдебиеттің табалдырығын аттаған Е.Раушанов бұл күндері көрнекті ақын ретінде танылған көркем өнер суретшілердің бірі. Оның «Бастау» (1980), «Келінтөбе» (1984), «Шолпан жұлдыз туғанша» (1988), «Ғайша бибі» (1991), «Қара бауыр қасқалдақ» (1995), «Періштелер мен құстар» (2005), «Бозаңға біткен боз жусан» (2006), «Құстар – біздің досымыз» (2009) т.б. сынды кітаптары жарық көрді. Аталған шығармаларында ақын өмірдің сан-салалы сырына үңіледі. Ел өміріндегі елеулі өзгерістерге, халықтың өткеніне көз жібереді. Өмір-тіршілік құбылыстарын сезіне, аса сезімтал-байқағыштықпен шебер суреттей білетін талғампаз ақын екенін көрсете білді.

Ақын кітаптарының бірін «Қара бауыр қасқалдақ», екіншісін «Періштелер мен құстар» деп атапты. Бұған қарағанда автор құстарға ерекше мән беретінін аңғаруға болады. Бағзы уақыттан бері халқымыз құстар әлеміне зер салып, олардың «тілін» түсінуге ұмтылған. Е.Раушанов құстардың үнін

жанымен сезініп, олардың болмыс-бітіміне тереңдей үңіліп, шалғайда ұшып бара жатқан кез-келген құсты жазбай танитын ақын. Өйткені ақынның 2006 жылы «Бозанға біткен боз жусан» деген атпен жарық көрген өлең жинағын мұқият қарап шыққанымызда жетпіске жуық өлеңінде қанаттыларға қарата айтылған өлең жолдары мен бейнелеу құралдары ұшырасады. Төмендегі өлеңде лирикалық кейіпкер өзінің іңкәрлігін Алатау көрінісімен ұштастыра жеткізеді.

*Сәл түнеріп қайтадан ашылды көк,
Жамылды құз жеп-жеңіл асыл жібек.
Құлақ түріп барады Алатауға
Қырандардың дауысына ғашық жүрек [1,22].*

Нағыз қыран (бүркіт) заңғар биік тауларды мекендейді. Ендеше қырандардың даусына ғашық жүректің алатауға құлақ түре баруы нанымды.

Ақын өлеңдерінде қыран құстардың ішінен бүркіт, лашын, қаршыға, сұңқарды көп атайды. Осы қыран құстардың қай-қайсысы болса да әр түрлі мақсатта қолданылады. Мәселен,

*Бүркітке ұқсап қарайтын томағалы
Келінтөбем ойыма оралады [1,59], –*
дегенде туған жерін (Келінтөбені) томағалы бүркітке балайды.

«Біздің шалдардың өлеңі»:

Махамбет – қыран өлгенмен,

Ықылас – жылан тірі әлі [1,77], –

деген жолдарда қыран метафора, ал «Тас қыран» деген өлеңінде:

*Бұрма, бұрма, бұрма кіл
Соқпақ өріп астынан,
Қондырды әкеп шыңға бір
өлі қыран,
тас қыран*

немесе:

Айтам сөзді тізбелеп,

Асады оған кім құлақ,

...Қыран жігіт бізде көп [1,185].

Бұл жолдағы қыран эпитет қызметін атқарып тұр.

Қылтиғанда қырымнан шалатын, батыл, шапшаң ұшатын қыран құстарды неліктен көп қолданған? «Қазақ поэзиясының сөз кестесі мен өлең құрылысының түпкі негіздері ерте заманда, көне дәуірде қалыптасқанын дәлелдейтін мысалдар аз емес... Ер жігіт бейнесін қыранмен. Ару қызды аққумен салыстыру қазақ, басқа түркі тілдес елдер ғана емес, көптеген халықтардың көне әдеби нұсқаларында, ауыз әдебиетінің ежелгі, ескі туындыларында ұшырасады» [2,32].

Бұған қарағанда аққу сынды құстарды поэзияда қолдану көптеген халықтардың көне әдеби нұсқалары мен халық әдебиетінде кездеседі екен. Ендеше бұл арыдан арна тартатын дәстүр жалғастығы деп білуіміз керек. Жақсы дәстүр ұлттық көркем шығарманың қаны мен сөлі сияқты: оның жақсы мазмұнын да, оған лайық формасын да аңғартады. Бұл жолда дәстүрдің кейбір тұрақты түрлері де немесе ұлттық психикаға, мінез-ғұрыпқа байланысты алуан түрлі көріністерінің жиынтығы да белгілі қызмет атқарады. Мазмұн форма бірлікті байқатса, ұлттық дәстүр сол бірлікті айқындай түсетін, бекіте түсетін фактор» [3,42]. Ақын осы дәстүрді саналы түрде пайдаланған, жалғастырған.

Екіншіден, «Қыран бүркіт мықтылықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің белгісі... Қазақ құсбегілері бүркіттің пірін Әулие Жалайыр Шора ата деп табынады. Бұл адам құс атаулының «тілін» білген, қырандардың мекенін, қонағы мен ұясын, неге шабытталып, нені алатынын білген екен. Құстар «ұша берсем қанатым талады, жерге түссем Жалайыр Шора алады» деп зар қағады екен деген аңыз ел аузында болған» [4,159]. Халық ұғымында қыран құстарды (бүркіт, қаршыға, лашын, сұңқар) текті әрі киелі деп есептеген. Сондықтан ақын айтар ойын, әсерлі, бейнелі жеткізуді мақсат еткендіктен осындай көркемдеуіш құралдарды әдейі қолданған. Е.Раушановтың «Бар еді сол ауылда бір жас ақын» деген өлеңінде:

Періште секілді еді,

назырқанса

Аққудай айдынынан ұшып кеткен, [1,39] –

деп адамды аккумулямен салыстырады.

*Құс сайрап,
құмыр сөйлеп, бақ дуға еніп,
Айдын көл шалқыр тағы аққу қонып.
Жас дәурен – жапыраққа тұнған тамшы,
Ол ертең кетеді ұшып ақ бу болып [1, 212], –*

дейді. Айдын көлдің сәні аққу арқылы арта түсетіні ешқандай дәлелдеуді қажет етпесі белгілі. «Аққуды қазақ халқы ежелден қастерлеп, бақыттың бастамасы, жақсылықтың жаршысы пәктіктің, сұлулықтың белгісі деп есептейді. Әрі киелі құс төресі санап, оған ешуақытта оқ атпайды» [5,186]. Демек, айдын көлдің бетінде аққу жүзіп жүрсе қандай жарасар еді. Бұл өлеңнің эстетикалық қуатын арттыра түседі, әсерін күшейтеді. Екінші жағынан, дәстүр жасалғастығы.

Е.Раушанов өлеңдеріндегі көп қолданылған қыран құстың бірі – лашын. Лашын өте шапшаң ұшатын алғыр құс. Қаршыға, сұңқар, лашын – «қызыл кітапқа» кірген оңайлықпен қолға түспейтін құстар. Бірнеше мысал келтірейік:

«Жеті үңгір сазы» деген өлең жолдарында:

*Жеті күйім, қайда сол Жетіүңгірім,
Боп қалды ма шынымен екінді күн?
Аңға салған лашыны лағып кетіп,
Құлазыған құсбегі секілдімін [1,29].*

«Көрші қыз, ағай және «Назқоңыр»» деген өлеңінде:

*...Заңды зой жолдың жолға ұласуы,
Жылдардың қалды талай қыр-асуы.
Қоныпты басқа жанның торына кеп
Баяғы ардақтаған лашыны [1,60].*

«Бейнеуді көргендегі ой» деген өлеңінде:

*Тұмсығы секілденіп лашынның,
Имиіп бітісін-ай мына асудың [1,64].*

Соңында тазы

Қолында шегір лашын [1,138].

Соны айтып әсем керіп күлді қасын,

Сағақтап сақ құстарды ілді лашын [1,196].

«Әкемнің өлеңі»:

*Тәуекел деп қойып кеткен тұманға,
Біз дағы бір адасқан лашын [1,260].*

Осы үзінділерде ақын лашынды бейнелі түрде түрлі сипатта қолданы. Бірінші мысалда ақын ойын тұспалдап жеткізеді. Қолдағы қыран құсы-лашыннан айрылса, құсбегі қандай көңіл күйде болар еді? Әрине, көңілі құлазып, жаны жадау тартар еді. Ақын өзін дәл осындай күйде сезінеді. Құсбегі үшін лашын құстың қаншалықты қымбат екенін жақсы білетіндіктен, сонымен салыстыра отырып өзінің жағдайын тартымды, шебер елестетеді. Сондықтан «тұспал сурет, балама бейнелер шығармадағы айтылып отырған түрлі ой-пікір, сезімді күшейте түседі» [1,30]. Бұл ақынның шеберлігін танытады. Ақын өлеңдерінде өзгеше өрнектер жасауға көбірек ден қояды. Орынды қолданылған көркемдеу құралдары өлеңнің бейнелілігін күшейтіп, әсерін арттыра түскен.

Ақын «Қара бауыр қасқалдақ» атты өлеңінде қасқалдаққа қарата сөйлеп, онымен сырласады.

Қара бауыр қасқалдақ, қай жаққа ұштың пыр-пырлап?

Сазың қалды сәбидің еңбегіндей былқылдап.

Мекен еткен сазын тастап қара бауыр қасқалдақ қай жаққа ұшты. Әлде бір жайсыз жағдайдан үрікті ме екен? Қасқалдақтың кетуіне бір нәрсенің кесірі болуы әбден мүмкін. Лирикалық кейіпкер (ақынның өзі) қасқалдаққа өтініш-тілек айтқандай болады.

*Қара бауыр қасқалдақ, қасқалдағым, кері қайт,
Сиреп кеткен тоғайға қамықпа деп көңіл айт!*

немесе:

*Ұя қалса иесіз – айдын үшін сол қайғы,
Қаңғып келген шүрегей көлдің сәні болмайды, –*

дейді. Өлеңде астарлы мағына басым. Осы ретте Махамбеттің «Қызғыш құс» өлеңі еске түседі. Махамбет қызғышқа, Есенғали қасқалдаққа тіл қатады. Әсіресе ұясы неге иесіз қалады, қаңғырып келген шүрегей кім? Тоғайды сиретіп, экологияны бұзған бассыздық кім арқылы жасалған? Бұл бодандық кездің болмысын аңғартатын сияқты. Қалайда бір сыртқы күштің әсері сезіледі. Өлең соңын:

*Өз босағаң бұл жердің тауы, белі, төбесі,
Босағасын басқаға тастай ма екен, о несі?*

*Қасқалдағым, кері қайт!.. –
деп бітіреді [1,116].*

Ақын қасқалдақ сөзін әлденеше рет қайталау арқылы өлеңнің әсерлілігін арттыра түскен. Өз босағасы болған жердің тауы, белі, төбесін неге басқалар иемдену керек? «Босағасын басқаға тастай ма екен, о несі?». Раушановтың бұл өлеңі үлкен әлеуметтік жүк көтеріп тұрған туынды десек артық айтқандық емес.

Біздіңше қара бауыр қасқалдақ қазақ халқының жиынтық бейнесі. Ақын өз заманының (кеңестік кезеңнің) әлеуметтік-қоғамдық шындығын астармен ауыспалы мағынада шынайы бере білген. Сондай-ақ ақын босаға сөзінің орнына «ел» деген сөзді қолданса, онда біраз «шатақ», дау тууы әбден мүмкін. Орнын тауып тұрған әр сөз өлеңнің идеялық мазмұнын ашып, мәнін тереңдете түскен. «Өнердің өзіне тән ұлттық сипатының негізгі көзі – оның күллі тарихи-әлеуметтік болмысына, қоғамның рухани өмірінің ерекшеліктеріне, мәдениетінің ұлттық сипаты мен дәстүрлеріне тән болып келеді» [6,226]. Е.Раушанов өлеңдерін де осы пікір негізінде қарастырған жөн деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
2. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 368 б.
3. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
4. Энциклопедия. – Алматы: Кітап баспасы, 2013. – 392 б. (құраст. Сужикова А., Леккерова Ф., Солтанғазина М.)
5. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедия, 1998. – 1-т. – 720 б.
6. Эстетика. Словарь. – Москва: Политиздат, 1989. – с.447.

Нұрсұлтан ЖАҚСЫГЕНОВ,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
2 курс магистранты

АБАЙДЫҢ ТӨЛ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ МЕН АУДАРМАСЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК (М.Ю.ЛЕРМОНТОВТАН АУДАРҒАН «ВАДИМ» ПОЭМАСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Қазақ әдебиетінің қара нары Мұхтар Әуезовтің келелі пікірі алдағы барлық жұмысымызға сілтеме жасағандай.

«Қазақ ұлы ақынының шығармалары ұлттық және бүкіл адамзаттың әдебиеттің ұлы үш бұлағынан нәр алып отырды.

Осылардың бірі – халықтың сарқылмас мол қазынасы. Оның бұрынғы ауыз әдебиеті ескерткіштерінде сақталып қалған қазақтың ауызекі сөз мәдениеті еді. Абайдың шығармалары

осындай баға жетпес қазына байлықтарынан қорек алып отырды. Өз халқының поэзиялық мұрасымен терең тығыз байланыса отырып, Абай мұнымен өз поэзиясын байытты.

Екінші бұлағы – Әлішер Науаидің, Низамидің, Фирдоусидің және басқалардың классикалық шығыс поэзиясының таңдаулы үлгілері.

Үшінші бұлағы – орыс мәдениеті. Абайдың заманында осы бұлаққа ең алдымен оған дейін қазақ халқына таныс емес орыстың ұлы гуманистері мен классиктерінің мұрасына қол созылуы аса зор маңызы бар факті болды» [1, 47-48], – деп баға беруі нағыз сұр мергендік екені анық.

Абай жинағында бөлек бастырмамен әр жылдары бөлектеніп бастырылған аудармалардың барлық саны қырықтың ішінде. Сол қатарда Крыловтың төрт-бес мысалы және Лермонтовтың өз шығармалары мен аудармаларынан алғанын қосқанда сонда 27 өлең аударған.

Бұл жөнінде екі түрлі пікірді ерекше көрсету жөн. Оның біріншісі – Абайдың осы аудармаларға берген пейіл бағасы тұрасында, екіншісі – бұл аудармалардың Абайдың өз шығармаларына еткен әсері және Абайдан кейінгі қазақтың барлық жазба әдебиетіне тараған үлкен тарихтық, мәдениеттік, ұстаздық дәстүр әсері туралы.

Біріншіден, Абай өзі сүйген орыс классиктерін кейде дәл, кейде еркін аударып отырса да, әр кезде барынша көркем, шебер өлеңнің үлгісін берген. Бұл жөнінде ақынның ізденуі өзіндегі тіл байлығы мен тірі таланты ерекше ынта зер салуы өзгеше көрінеді. Өз өлеңдерін туғызуда қолданған ақындық шабыт, сыншыл, ұқыптылық тіл орамға өткір жүйріктік барлығы да аудармалық еңбекке келгенде барынша күшімен түгел жұмсалған деуге болады. Тіпті кейде Абайдың өзі тудырмаған тамаша нәзік терең сырлы өлеңдер, көрікті ойлар немесе аса көрікті шанышпа мысқыл, әжуә ащы сөздер осы аудармаларда үнемі көрініп отырады. Бұның барлығы Абайдың аударғалы отырған авторымен іштей рухани байланысының барлығын көрсетері даусыз. Сол замандағы әлемдік санаттағы ортақ проблемалар ақын жазушылар санасында һәм жүрегінің түкпірлерінде ортақ запыран, ортақ мақсаттар болғандығын аңғаруға болады. Рухани сабақтастық деген сөздің төркіні осы болса керек.

«Дәл осы жай туралы кеңірек ойланып қарасақ Абайдың Пушкинді, оның кейіпкері Онегинді ұғынуы тіпті де ұшқары, үстірт емес, терең ұғынуы екенін байқауға болады. Бұл жөнінде Белинскийдің Онегин басын талдап түсіндірген сын мақаласын оқыған адам дауласпауға тиіс. Онегиндегі барлық сыртқы сипат, ішкі жаратылыс, оқшау мінез өзгерістердің баршасын Белинский өзгеше көрегендік, тапқыр сыншылдықпен түгел ашып береді. Сөйтсін де оның мінезін өзі де түсінеді, жұртқа да түсіндіріп отырып, көпше ойлауға үстірт кінә, айыптың көбінен Онегинді ақтап шығады. Ішкі сырына келгенде Белинский Онегиннің адамшылығын өз ортасындағы татымсыз өрнектердің бәрінен биік деп артық бағалайды» [1, 9-10], – деп бағалауы атақты, былайша айтқанда қазақтың Белинскийдей болған Абай танымымен сәйкес келіп, аудармаға жол ашуы да біз айтқан мәселенің түндіген аша түседі.

Рас қоғамдық өмірдегі мін-мінездерді қалы-құбылыстарды шенеуде Абай Пушкин мен Лермонтовтан гөрі Салтыков-Щедрин, Некрасовтардан молырақ үлгі-өнеге көрді. Бірақ сол әлеуметтік тақырыптардың өзінде жиі кездесе беретін мұңлы-сырлы жалғыздық ойларға соққанда Пушкин, Лермонтов саз-сырыны Абайдан байқалып отырады.

Ал осыдан соңғы ақындық жайындағы тақырыптардың эстетикалық принциптерін алсақ табиғат көркін, махаббат жайын, жеке бастың көңіл-сырын, лирикасын алсақ Абайдың ақындық шеберлігі асқан сайын оның теңеулері көркем түрлері бәрі де Пушкин, Лермонтовқа еліктеуден гөрі қайта солармен бастасып, табыса туысып бара жатқанын анық тануға болады. Соның басты дәлелі М. Ю. Лермонтовтың аяқталмай қалған романынан аудармасы «Вадим» поэмасы. Абай алғашқы екі тарауы мен үшінші тарауынан басын өлеңмен еркін аударған. Онда түпнұсқа мазмұнының ұзын ырғасы ғана бар. Біраз жерлері қырқылып кеткен.

Романда II Екатерина падиша тұсында болған нақты оқиғалар суреттеледі. Оған жазушының бала кезінде нағашы әжесі Е.А.Арсеньевадан естіген әңгімелері арқау болған. Лермонтов шығармаларын зерттеушілердің пайымдауынша егер роман аяқталған болса, онда әрі қарай сөз жоқ, Пугачев көтерілісіне байланысты оқиғалар баяндалатын болуы керек.

Шығарманың анық тақырыбы белгісіз. Өйткені Мүрсейіт қолжазбасының бірінші беті жыртылып кеткен.

Аударманың алғашқы нұсқасында, 2-тарауы: «Елуге келген, шашы буырыл тартқан», 3-тарауы: «Бай ертеді, артынан ере бердім» деп басталса керек. Ал Мүрсейіт қолжазбасында тарауға бөлінбей тұтас жазылғандықтан сол күйінде басылып келеді.

Осы арада ескеретін мәселе, Абай мен Лермонтов балалық шағынан ұқсастық, байланыс барын аңғарамыз.

Абайдың поэмаларға барар жолы алғашқы өлең жолдарынан, алғашқы қақпа айтыс сөздерінен басталды. Әсіресе, әжесі Зере апамыздың жастайынан халықтың ертегі, аңыз әңгімелеріне әуес қылып өсіруі Абайды болашақ поэмаларының дүниеге келуіне көп әсерін тигізді деуге болады.

Яғни, Лермонтовтың «Вадим» атты романын өлеңмен дастан етіп жырлау арқылы өзіне керекті, өз халқының менталитетіне келетін, пайымдар мен байламды тұстарын алып өлеңмен аударуының өзі үлкен көрегендік.

Осы «Вадим» поэмасындағы көптеген жерлердің Абайдың осы поэмаға дейінгі жазылған өлеңдеріндегі ұстанымдар мен түйсіктері сәйкес келіп отыратын жерлер өте көп. Аударманы ақын өзінше жырлау барысында өлеңдері мен қара сөздерінде кездесетін өзіндік үнін қосып, өз позициясына бейімдеп, өзіндік тәрбиелік пайымдары негізінде ұсынған. Мысалы, «Вадим» поэмасының бірінші тарауында:

Ұяттан, ар-намыстан не біледі?

Шіркеуге келгендерден тіленеді.

Аш итше бір тиынға топыр қағып,

Бір таласып, бір ұрысып, бір күледі [2, 152].

Осы шумақтағы ұят, ар, намыс деген байламдар Абайдың көптеген өлеңдерінде, дәл осындай сілтемеде көрініс береді. Осы ар, ұят мәселесі күллі поэманың негізгі көтерер келелі идеяларының бірі. Жалпы Абайдың ақындық позициясының бірі осы. Өлеңдеріндегі өрнекті ойлар поэмалардың өн бойында шыршып жатады.

«Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» атты өлеңінде:

Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,

Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі.

Ар мен ұят сынбаса өзге қылық,

Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі [2, 114].

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты сыни өлеңінің көрінісі де осыған жақын.

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –

Бұларды керек қылмас ешкім қалап.

Терең ой, терең ғылым іздемейді,

Өтірік пен өсекті жүндей сабап [3, 88].

Осы сияқты, Абай өлеңдерінде тіркестер көп. Және түгелдей бір өлеңнің мақсаты мен семантикалық мағынасы осы ар, ұят мәселесіне толық арналғандары бар. Мысалға, «Заман ақыр жастары» атты берері көп өлеңдердің бірі сондай:

Заман ақыр жастары,

Қосылмас ешбір бастары.

Біріне бірі қастыққа,

Қойнына тыққан тастары.

Саудасы – ар мен иманы,

Қайрат жоқ бойын тигалы.

Еңбекпен етті ауыртпай,

Құр тілменен жиганы.

Өнімсіз іске шеп-шебер,

Майданға түспей несі өнер?

Сырыша тойса мас болып,

Өреге келіп сүйкенер.

Күлмеңдеп келер көздері,

Қалжыңбас келер өздері.

Кекектеп секек етем деп,

Шошқа туар сөздері. [3, 166].

Және ұлы ақынның қара сөздерінде де осы тақырып қарастырылып, ашық сипаттамалар берілген. Ұзын да болса келтіруге тұра келеді. Біздің алдағы барлық поэмадағы ар, ұят намыс концепциясын осы «Отыз алтыншы» қара сөзінен іздейміз. Поэмаларындағы басты пайымдардың бірі осы қара сөзбен үндес.

«Пайғамбарымыз салалаһу ғалайһи әссаламнің хадис шарифінде айтыпты: «Мән лә хаяһун уәлә иманун ләһу» деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «Ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар – надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әшейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатта теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп қылып, ұялмас нәрседен ұялған мұндай ұят шын ұялу емес – ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатта теріс, я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде сен ұялық кетесің. Мұның себебі, сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырым-ай, мына байқұсқа не болды? Енді мұның өзі не болады?» дегендей бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзінді қысып, қызартып кетеді. *Біреуі сондай ұят шарифатта теріс, я ақылға, я абиұрлы бойға теріс, я адамишылыққа кесел қылық, қатеден, яки нәпсіге еріп гапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Ондай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң іштен ұят келіп өзіңе жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан тамақтан қалатығұны да бар, хатта өзін-өзі өлтіретігұн кісілер де болады. Ұят деген – адамның өз бойындағы адамишылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгілі еш нәрсені көрмейді. Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де өз адамишылығы жоқ десе болады...» (Ерекшеленген біз Ж.Н)[2, 187 б].*

Дәл осы кара сөздің төркіні «Вадим» поэмасының идеясынан көрініс табады. Поэмадағы басты кейіпкер Вадимнің қалың құл-құтанның арасына келіп түйген ойынан осы ара сөздегі ар, ұят мәселесін байқаймыз. Жоғарыдағы ұсынылған кара сөздері ұятсыздардың қайсына жатарын бағамдасақ кейіпкердің бойында осы жоғарыда белгіленген (ерекшеленген) ұяттық жағдайдың екі түрі де бар екендігі байқалады. Абайдың Лермонтовтың романынан осы үзінділерін алып өзінше аударуының бір сыры осында болса керек. Кейіпкер былай дейді:

- «Елерде шайтандыққа жетсе қолым,

Алдауға арланар ем адам ұлын.

Аллағы асы (күнәлі деген сөз) бейішке қашқын болып,

Онан соңғы бұл емес менің жолым. (Түсіндірмені біз жасадық Н. Ж) [2, 153].

Осында келтірілген ой жоғарыдағы кара сөздегі біреудің ұятты тірлігін көргенде туатын ұяттан туындаған сөз екендігін байқау қиын емес. Ол ол болсын, ары қарай:

Қорыққан кісі секілді бойын барлап,

Теңдесі емес адамды алдап-арбап.

Жек көріп алғаннан соң көріне жау боп,

Кегін алса болмай ма сытыра жалмап?» [3, 155].

Бұнда кара сөздің белгіленген жеріндегі екінші мәселе көрініс табады. Автор ары қарай басты кейіпкердің осындай асыл қасиетін алға тартып алып шығып, қортынды ретінде тәрбиелік мәні мен мағынасы мол пайым жасайды. Көп қайыршылардың ішінде ерекшелеп:

Дүниені ескермейтін паң секілді,

Жатырқап тірі жанды аң секілді.

Сыпатын, түрін көрсе сол бүкірдің,

Бір үлкен мақсаты бар жан секілді [2, 153-154].

Бұл поэманың бірінші таруының қортынды ойы.

Осы тұста Абай сол заманның қазақ көшпенділеріне қоғам болып пайдалануға берілген жерлердің көбі шынжыр балақ шұбартөс байлардың, би, болыстардың, ру басшыларының қолында болды. Олар өздері басып алған жерлердің бірін қыстау, екіншісін жайлау етті, үшіншісін жалға берді.

Қазақтың кедейлері, жарлы-жақыбайлары тілім жерге зар болды. Жоқшылыққа ұшыраған көпшілік жатақ қалалы жерлерде малай болып істеді.

Осы көрініс те Лермонтовтың романында астасып көрініс тапқан болатын, Абайға шығарманың жақын болуының бір себебі де осы. Сол тұстағы қазақтың бай-манаптарының тіршілігін поэмадағы Палицын байдың образымен белгілегені байқалады.

Екіншіден, поэманың мазмұнындағы діни ахуалдың да иісі қатты шығып, шаптып тұрғаны жасырын емес. «Сол тұстағы ел ішінде қараңғылық дін салты, қожа молданың да ықпалы күшті

болды. Ислам діні, оның түрлі парыз шарттары, қожа молдалары: иман, тағдыр, жақсылықта, жамандық та, бай болмақ та, кедей болмақ та бәрі де Құдайдан деп халықтың ой-санасын тұмшалап, құмылдырықтап, қайрат-жігерін, ынта-талабын, байлап-матап ұстайтын адамның ілгері талабына, ізденуіне жол бермейтін» – деген тұжырымдама да нақты поэманың бір пұшпағын көтергендей. Оған дәлел:

*«Бай Палицын паңдықпен басады аяқ,
Қайыршыға түксиер түйген қабақ.
Екі малай артынан ертіп алған
Күшік иттей қылып жүр байға жалбақ.*

*Кердең басып шіркеуге жақын барды,
Қалтадан бір теңгелік күміс алды.
Есікте шегелеулі құлыбы бар
Бір сандық бар, барды да соған салды.*

*Ақырып кедейлерге дейді: «Антұрған!
Жалқаулықтан бәрі де мұндай болған.
Қызымет қылса тамағы тоймас па еді?!»
Қуды «кет!» деп кедейді әлгі тұрған» [2, 154 б].*

Осы арада тағы да Абай шығармашылығындағы өзіндік ұстаным пайымының бір шетін тағы байқаймыз. Ол жалпы ағартушылық бағыттағы ой-санасының көрінісі. Ыбырайдан соңғы ағартушылықты жеріне жеткізіп қалыптастырған Абай ақын өз идеясын осы поэмада да көрсетіп баққан. Жоғарыда ерекшеленген жолдан сол орыс қауымының байларының пиғылын көрсетіп отырып, санасының басқаша, ащы болса да қазақ байларынан ерекше екендігін астарлаған. Абайдың бір топ шығармасы осы жалқаулықпен күрес, жалқаулық кесапаттары жайлы екені белгілі.

Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» атты өлеңіндегі мына ой поэмадағы астарлы идеяның төркіні:

*«Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызымет қылсын, шен алсын деп бермедім» [3, 47].*

«Еріншек, бекер мал шашпақ» деген сияқты байламдары болашақ шығармаларына, қара сөздеріне барар жолдары ізгі ниет пен асқан көрегендік кепілі.

Ары қарай поэма аяқталмай қалған. Поэманың негізгі идеясы толық көрінбей қалуының басты себебі де сол. Абай аударуды негізге алғанда тек өзінің ішкі танымына сай келіп, халқына берері бар деп түйген, біздің өмірге сай келетін дүниелерді аударуға тырысқан.

Бір ерекше айтатын нәрсе кез-келген мүйізі қарағайдай ғалымдардың еңбегін алып қарасақ осы «Вадим» поэмасы туралы зерттеуі тіптең кездеспейді. Келелі пікірлер жоқтың қасы. Ол да осы бітпей қалғандығының кесірі болар. Бітпей қалса да осы поэманың алғашқы тарауларынан Абайдың үні естілетіндегін көрсетуге барымызды салдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхтар Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы (Абайтану және Манас туралы зерттеулері). 19 том. – Алматы: Жазушы», 1985. – 496 б.
2. Құнанбаев А. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. II том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 380 б.
3. Құнанбаев А. Өлеңдер мен аудармалар. I том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.

МАЗМҰНЫ

Мұтанов Ғ. <i>Алғы сөз</i>	
Дербісәлі Әбсаттар қажы. <i>Жамбыл және Шығыс поэзиясы жайлы үзік ой</i>	
Қожамқұлов Т. <i>Сүйінбай – Жамбыл дүниетанымы</i>	
Шаштайұлы Ж. <i>Жамбыл және Заман</i>	
Қалижанов У. <i>Жамбыл поэзиясының поэтикасы</i>	
Әбдиманұлы Ө. <i>Жамбыл дастандарындағы азатшыл рух</i>	
Қасқабасов С. <i>Жамбылтанудың келелі мәселелері</i>	
Ағыбаев А. <i>Жамбыл жырлаған батырлар</i>	
Дәдебаев Ж. <i>Жамбыл</i>	
Сманов Б. <i>Ж.Жабаевтың шығармашылығын оқыту</i>	
Қапалбекұлы Н. <i>Ұлылар ұлағаты</i>	
Тургуналиев Т. <i>Жамбыл: төкмө акындықтың кереметі</i>	
Орозобекова Ж. <i>Жамбыл Жабаев жаа кыргыз акындык поэзиясынын тарыхы, кыргыз-казак акындык байланышындагы салттуулук</i>	
Ерғалиев Ж. <i>Құранмен бірге сақталған бір кітап</i>	
Далабаев Ж. <i>Халық оның шын аты</i>	
Құрманбай Г., Көпеш К. <i>Мектепте Жамбылды оқытудың жаңа жүйесі</i>	
Тілепов Ж. <i>Ұлы жыршы жырлаған заман мен адам</i>	
Мәдібай Қ. <i>Жамбыл жырлаған «Өтеген батыр» жырына қатысты танымдық, әдіснамалық еңбектері</i>	
Ісмақова А. <i>Қазіргі Жамбылтанудың басты мәселелері</i>	
Бұлдыбай А. <i>Ұлылардың ұстанымын жалғастырған – Жамбыл Жабаев</i>	
Үмбетаев М. <i>Жамбыл жырлары – рухани асыл қазынамыз</i>	
Қазыбек Г., Әбішева Ә. <i>Жамбыл шығармаларының орыс тіліне аударылу ерекшеліктері</i>	
Ыбырайым Б. <i>Жамбыл және авторлық ауызша әдебиетті зерттеу мәселелері</i>	
Ақыш Н. <i>Жамбыл мен Тоқтоғұлдың жауаптасуы</i>	
Тебегенов Т. <i>Жамбылдың көркем шығармалардағы әдеби бейнесі</i>	
Тебегенова А. <i>Жамбыл айтыстарының көркемдік-эстетикалық сипаты</i>	
Әбдіқұлова Р. <i>Жамбыл поэзиясындағы шешендік ірімдер</i>	
Шортанбаев Ш. <i>Жамбыл мұрасы – мәңгілік елдің мирасы</i>	
Ізбасарова Қ., Тәңірбергенова Г. <i>Жамбыл және Әбубәкір (Кердері) Боранқұлұлының айтыс өнері</i>	
Көкөзова М., Мәсімбаева А. <i>Жамбыл Жабаев шығармаларының идеялық-көркемдік маңызы</i>	
Айтбаева А., Шыңғысханқызы А. <i>Жамбыл жырларындағы батырлар бейнесі</i>	
Алдабек Н. <i>Ақындық өнер тұлғасы</i>	
Сарбасов Б. <i>Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы</i>	
Өмірбаева Т. <i>Айтыстардағы ұлттық дүниетаным және көркемдік ойлау</i>	
Мырхалықов Ж. <i>Даналық пен даралық!</i>	
Тұрысбек Р. <i>Ақындық өнер және Жамбылтану</i>	
Сағынған Н., Төлебаева А. <i>Жамбыл Жабаевтың арнау өлеңдері</i>	
Қадыров Ж., Жәмбек С., Мусапирова А. <i>Қазақ әдебиетіндегі Жамбыл жырлаған жаңашылдық</i>	
Жанбершиева Ү., Айтбаева А. <i>М.Дүйсенов – Жамбылтанушы</i>	
Сейдімханова Т.Б. <i>Халқының ардақтысы Жамбыл абыз</i>	
Тілеуова А.З. <i>Жамбылдың арнау өлеңдері</i>	
Сапартаева Л.Е. <i>Ж.Жабаев өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі</i>	
Машакова А. <i>Перевод и рецепция Жамбыла за рубежом</i>	

Жайлаубай Ж., Естай Қ. <i>Әділетті ту еткен жыр жампозы!</i>	
Әбділдаұлы О. <i>Желмая Жәкем жырласа. (Жыраулар ізімен)</i>	
II – СЕКЦИЯ	
ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Үмбетаев М. <i>Жамбыл өлеңдерін оқыту амалдары</i>	
Шортанбаев Ш. <i>Ақын өлеңдерін оқытудың өзіндік ерекшеліктері</i>	
Есембеков Т., Солтанаева Е. <i>Постмодернистік үлгіде жазылған шығармаларды оқытудың ерекшелігі</i>	
Мәдібай К., Оспанова Г. <i>М.Жұмабаевтың ұлт мектебінде ана тілін оқыту әдістемесі</i>	
Керімбекова Б. <i>Әдебиетті оқытудағы ойын түрлері</i>	
Қыдырбай М., Бораш Р. <i>А.Байтұрсынұлы мұраларындағы әдістемелік ойлар</i>	
Альжанова А. <i>«Айқараңғы» романы және онымен тақырыптас қазақ қаламгерлерінің шығармалары</i>	
Әбдікұлова Р., Оспанова А. <i>ҚазҰУ-дан қанат қаққан немесе өрісті өнеге</i>	
Каршигаева А. <i>Қазақ тілі дыбыстарын жаңаша оқытудың ғылыми негіздері</i>	
Мәдібай К., Оспанова Г. <i>Қашаған Күржіманұлының шығармашылығын оқыту әдістемесі</i>	
Әбдікұлова Р., Оспанова А. <i>Шешендік өнерді оқыту</i>	
Қартабаева А.Т. <i>Алғашқы әдістемелік-бағдарламаның жазылу тарихы</i>	
Абиханова Г. <i>Алаш ақыны – Әлмағамбет Оспанұлы шығармаларындағы ұлттық құндылықтар</i>	
Сағындық Н., Қобанова Ш. <i>Дидактикалық әдебиетті оқыту – үйрету мен тәрбиелеудің бір әдісі</i>	
Сейдімханова Т.Б. <i>Қазақ халқының ғашықтық жырлары</i>	
Ахмет К., Ауанова А. <i>Сәкен Сейфуллин – алғашқы қазақ оқулықтары авторларының бірі</i>	
Досанова Н. Е. <i>Раушанов шығармашылығындағы құстар және рухани әлем</i>	
Жақсығенов Н. <i>Абайдың төл шығармашылығы мен аудармасындағы үндестік (М.Ю.Лермонтовтан аударған «Вадим» поэмасының негізінде)</i>	

Ғылыми басылым

**Жамбыл Жабаеттың 170 жылдық мерейтойына арналған
«ЖАМБЫЛ АҚЫНДЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ
ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Редакторы *А. Какимова*
Компьютерде беттеген *Г. Шаккозова*
Мұқаба дизайны *А. Қалиева*

ИБ №

Басуға 2016 жылы қол қойылды. Формат 60x84 ¹/₈.
Көлемі б. т. Тапсырыс № . Таралымы дана.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.